ԱՐՓԻԱՐ ԱՐՓԻԱՐԵԱՆԻ ՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ
110-ԱՄԵԱԿԻՆ ԱՌԻԹՈՎ
Բ.

ԱՐՓԻԱՐ ԱՐՓԻԱՐԵԱՆԻ ԼՈՆՏՈՆԵԱՆ ԹՂԹԱԾՐԱՐԸ ԳԱՀԻՐԷԻ ՄԷՋ

Պատրաստեց՝ ՀԱՅԿ ԱՒԱԳԵԱՆ

ՋԱՀԱԿԻՐ ՇԱԲԱԹԱԹԵՐԹ
ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ ԺԳ.

ԳԱՀԻՐԷ
2018

ԱՐՓԻԱՐ ԱՐՓԻԱՐԵԱՆԻ ՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ
110-ԱՄԵԱԿԻՆ ԱՌԻԹՈՎ
Բ.

ԱՐՓԻԱՐ ԱՐՓԻԱՐԵԱՆԻ ԼՈՆՏՈՆԵԱՆ ԹՂԹԱԾՐԱՐԸ ԳԱՀԻՐԷԻ ՄԷՋ

Պատրաստեց՝ ՀԱՅԿ ԱՒԱԳԵԱՆ

ՋԱՀԱԿԻՐ ՇԱԲԱԹԱԹԵՐԹ
ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ ԺԳ.

ԳԱՀԻՐԷ
2018

Ջահակիր շաբաթաթերթ
Տնօրէն եւ խմբագիր՝ Մարտիրոս Պալաեան
Խմբագրական խորհրդատու՝ Հայկ Աւագեան

Այս գրքոյկը հրատարակուած է սահմանափակ տպաքանակով։
Ան չէ նախատեսուած վաճառքի համար։ Անվճար կը տրամադրուի
գրադարաններուն եւ նիւթով հետաքրքրուողներուն։

Ստանալու համար դիմել՝
tchahagir@journalist.com

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Գիր ու գրականութիւն, ուրեմն, ձեռագիրներ՝ ձեռագիրի կորուստ, ձեռագիրի փրկում, ձեռագիրի պահպանում, ձեռագիրի հրատարակութիւն։ Ձեռագրական աշխարհը դարձած է գրեթէ անկախ ոլորտ մը՝ իր ինքնուրոյն տրամաբանութեամբ։

Հմայք մը կայ ձեռագիր հասկացողութեան մէջ, անյայտ ոլորտներ թափանցելու կիրք մը՝ եթէ անիկա անտիպ է, վնասուածքային մելամաղձութիւն մը՝ եթէ անիկա կորսուած է, հաւաքական յիշողութեան բաղձանք մը՝ եթէ անիկա դարձած է դիւանային (archival) վարմունքի առարկայ։ Չեմ յաւակնիր որ հրապարակումս այս պատումէն անդին պիտի անցնի։

Ներկայ դարասկիզբին, եգիպտահայ «հայապահպան» միութիւն մը կ'որոշէ ձերբազատուիլ իր դիւանէն։ Բարեկամի մը ահազանգին շնորհիւ կը փութամ վայրը։ Աղբահաւաքին գալուստը սպասող թուղթերու կոյտին մէջ կ'առանձնացընեմ երեք կարեւոր ծրարներ.

1. Արփիար Արփիարեանի անձնական թղթածրարը, որ կը բովանդակէր մեծ մասամբ Լոնտոնի շրջանի նամակներ եւ փաստաթուղթեր։

2. Թէոդիկի նամակները՝ ուղղուած եգիպտահայ մարմնամարզիչ, *Ամէնուն տարեցոյց*ներու թղթակից Արարատ Քրիսեանին։

3. Միքայէլ Կիւրճեանի ֆրանսերէն բանաստեղծութիւններու սեւագրութիւնները։

Զանոնք փոխադրելով բնակարանս կը կատարեմ առաջին երկուքին ամբողջական համակարգիչային պատճէնահանումները (scan)։ 2001-ին, Արփիարեանի եւ Կիւրճեանի ծրարները անձամբ կը յանձնեմ Երեւանի Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարան, իսկ Թէոդիկը՝ Փարիզի Նուպարեան Մատենադարան։ Թէոդիկի բոլոր նամակները կը հրատարակուին 2016-ին։[1]

Արփիարեանի թղթածրարը հարցադրումներու դուռ կը բանայ։ Ինչպէ՞ս ան հասած է տուեալ միութեան ձեռքը։ Ինչո՞ւ միայն լոնտոնեան ծրարը պահպանուած է։ Ի՞նչ եղած են Արփիարեանի իրերն ու ձեռագիրները։

Իր սպանութենէն (Գահիրէ, 1908) ետք, *Լուսաբեր* կը հրատարակէ լուր մը.

Հանգուցեալ Արփիար Արփիարեանի մահէն անմիջապէս յետոյ իր սեղանին վրայ գտնուած ամենաթարմ ձեռագիրներն եղած են՝

Ընդարձակ Թղթակցութիւն մը «Հայ կեանքէն» Մշակին համար գրած՝ 28 *Յունուար թուականով. – Մխիթարեաններու շուրջ։ Իր վերջին թղթակցութիւնը ղրկած էր* 13

Հոկտեմբերին:

Վէպ մը չաւարտած. – սկսուած 13/29 *Հոկտ.* 1907. *Կ. Պոլսոյ* 1890 *Յուլիսի Թուականէն սկսեալ՝ Ազգային կեանքին շուրջ, Էրզրումի ջարդէն անմիջապէս վերջ:*[2]

Լոնտոնեան թղթածրարի մասին տեղեկութիւն չկայ:

Արփիարեանի ծրարի գլխաւոր մասը կը կազմեն իր ստացած նամակները եւ բաց նամակները (postcards): Անոնց մեծամասնութիւնը կը վերաբերի մտաւորականի լոնտոնեան շրջանին: Արծարծուած նիւթերը այլազան են, բայց առաւել շեշտադրուած կարելի է գտնել *Նոր կեանք* պարբերականի եւ Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան հետ առնչուող հարցերը:

Ահաւասիկ թղթածրարին համառօտ նկարագրութիւնը.

Ա.- ԱՐՓԻԱՐԵԱՆԻՆ ՀԱՍՑԷԱԳՐՈՒԱԾ ՆԱՄԱԿՆԵՐ ԵՒ ԲԱՑ ՆԱՄԱԿՆԵՐ

Նամակ եւ բաց նամակ Փարիզի հասցէին

1. Բաց նամակ Մ. Էրամէ, Փարիզ, Մարտ 1896:

2. Նամակ (ֆրանսերէն) Ա. Օզանեանէ, Լոնտոն, անթուակիր՝ պէտք է ըլլայ 1898 կամ անկէ առաջ:

Նամակներ եւ բաց նամակներ Լոնտոնի հասցէին

3. Նամակ Արշակ Չօպանեանէ, Փարիզ, 31 Մարտ 1896: Ներփակ կը գտնուի Փարիզի *Le Matin* լրագիրի թղթակից Անրի Սէարի ֆրանսերէն նամակը ուղղուած Չօպանեանին:

4. Նամակ, ստորագրութիւնը՝ անյայտ (նոր փակուած *Հայրենիք*ի աշխատակից մը), Կ. Պոլիս, 23 Ապրիլ / 5 Մայիս 1896:

5. Բաց նամակ, ստորագրութիւնը՝ անյայտ, Մարսիլիա, 16 Մայիս 1896:

6. Նամակ Հրանտ Օտեանէ, Փարիզ, 7 Սեպտեմբեր 1896:

7. Բաց նամակ Տիրան Քէլէկեանէ, Փարիզ, 17 Սեպտեմբեր 1896:

8. Նամակ Արշակ Չօպանեանէ, Փարիզ, 2 Հոկտեմբեր 1896:

9. Նամակ Պաղտասար Կ. Աղօեանէ, Նիւ Պրիթըն (ԱՄՆ), 15 Նոյեմբեր 1896:

10. Նամակ Վահէ Արզուեանէ, վայրը՝ անյայտ (հաւանաբար՝ Փարիզ), անթուակիր (ըստ բովանդակութեան պէտք է գրուած ըլլայ 1896-1897-ի շրջանին):

11. Նամակ Լեւոն Բաշալեանէ, Փարիզ, 21 Յունուար 1897:

12. Բաց նամակ Արթիւր Օհանջանէ, Լոնտոն, 16 Փետրուար 1897:

13. Նամակ Լեւոն Բաշալեանէ, Փարիզ, 22 Մարտ 1897:

14. Նամակ Տ. Կ. Շանօեանէ (Հնչակեան Կուսակցութեան Կեդրոնական Վարչութիւն), Պոսթոն, 27 Ապրիլ 1897:

15. Նամակ Թէնսուֆ Արփիարեանէ, Կ. Պոլիս, 30 Յունիս 1897:

16. Բաց նամակ Տիգրան Արփիարեանէ, Գահիրէ, 26 Յուլիս 1897:

17. Բաց նամակ Մելքոն Փափազեանցէ, Լոնտոն, 17 Օգոստոս 1897։
18. Նամակ Ս. Յակոբեանէ, Ֆոլ Ռիվըր (ԱՄՆ), 3 Դեկտեմբեր 1898։

Նամակներ եւ բաց նամակներ Լոնտոնի եւ/կամ Աղեքսանդրիոյ հասցէին

19. Նամակ Ղեւոնդ վրդ. Մազուտեանէ, Երուսաղէմ, 21 Դեկտեմբեր 1898 / 2 Յունուար 1899։
20. Բաց նամակ Օրիորդ Մ. Սուքիասէ, Պուլկարիա (քաղաքը՝ անյայտ), 4 Մարտ 1899։
21. Նամակ Վահէ Արզուեանէ, Փարիզ, 18 Մարտ 1899։
22. Նամակ Անտոն Ռշտունիէ, Նիւ Եորք, 3 Ապրիլ 1899։
23. Նամակ Արտաշէս Յ. Քէօլէեանէ (L. S. Ayres & Co.), Ինդիանապոլիս (ԱՄՆ), 28 Ապրիլ 1899։
24. Նամակ Ալեքսան Արփիարեանէ, Կ. Պոլիս, 22 Ապրիլ / 3 Մայիս 1899։

Նամակներ եւ բաց նամակներ Լոնտոնի հասցէին

25. Նամակ Սուրէն Պարթեւեանէ, Նիւ Եորք, 14 Յուլիս 1899։
26. Նամակ Կարապետ Յ. Փափազեանէ, Պոսթոն, 17 Յուլիս 1899։
27. Նամակ Կարապետ Յ. Փափազեանէ, Պոսթոն, 3 Հոկտեմբեր 1899։
28. Նամակ Կարապետ Յ. Փափազեանէ, Պոսթոն, 12 Հոկտեմբեր 1899։
29. Բաց նամակ Ս. Մէլիքեանէ, Քոսթանթա (Ռումանիա), 20 Յունուար 1900։
30. Նամակ Մ. Կիւմշեանէ, Մարսիլիա, 8 Փետրուար 1900։
31. Բաց նամակ Կարապետ Յ. Փափազեանէ, Պոսթոն, 13 Փետրուար 1900։
32. Նամակ Կարապետ Յ. Փափազեանէ, Պոսթոն, 5 Մարտ 1900։
33. Նամակ Արամ Ասքանազէ, Պոսթոն, 27 Մարտ 1900։
34. Նամակ Կարապետ Յ. Փափազեանէ, Պոսթոն, 28 Մարտ 1900։
35. Նամակ Կարապետ Յ. Փափազեանէ, Պոսթոն, 17 Ապրիլ 1900։
36. Նամակ Կարապետ Յ. Փափազեանէ, Պոսթոն, 1 Մայիս 1900։
37. Նամակ Սարգիս Ռստիկեանէ, Ուստր, 8 Մայիս 1900։
38. Նամակ Կարապետ Յ. Փափազեանէ, Պոսթոն, 22 Մայիս 1900։
39. Նամակ Արտաշէս Յ. Քէօլէեանէ, Ինդիանապոլիս (ԱՄՆ), 31 Մայիս 1900։
40. Նամակ Սարգիս Ռստիկեանէ, Ուստր, 10 Յուլիս 1900։
41. Նամակ Լեւոն Բաշալեանէ, Փարիզ, 19 Յուլիս 1900։
42. Նամակ Սարգիս Ռստիկեանէ, Ուստր, 7 Օգոստոս 1900։
43. Նամակ Յով. Յակոբեանէ, Ռայփոն (ԱՄՆ), 4 Հոկտեմբեր 1900։
44. Բաց նամակ Միհրան Թելեանէ, Պրիւքսէլ, 23 Հոկտեմբեր 1900։
45. Նամակ Կարապետ Թումաեանէ, Չիկուէյ, Լոնտոն, 15 Նոյեմբեր 1900։
46. Նամակ Ղ. Պօյաճեանէ (Հայ Երիտասարդաց Թանգարանի Միութիւն), Նիւ Եորք, 17 Դեկտեմբեր 1900։

47. Նամակ Սուրէն Պարթեւեանէ, Լին, Մասաչուսեց, 2 Փետրուար 1901։

48. Բաց նամակ Սուրէն Պարթեւեանէ, Հիւսիսային Քենսինկթոն, Լոնտոն, 11 Յունիս 1901։

49. Բաց նամակ, ստորագրութիւնը՝ անյայտ, Լոնտոն, 19 Յունիս 1901։

50. Նամակ Լեւոն Բաշալեանէ, Լոնտոն կամ Փարիզ, անթուակիր։

51. Նամակ Զարեհ Գոչեանէ (թերի), վայրը՝ անյայտ, թուականը՝ չէ պահպանուած։

Նամակ անյայտ հասցէի

52. Նամակ, ստորագրութիւնը՝ անընթեռնելի, անթուակիր (պէտք է գրուած ըլլայ 1902-ին կամ աւելի ուշ), վայրը՝ անյայտ։

Բ.- ՈՒՐԻՇ ԱՆՁԵՐՈՒ ՎԵՐԱԲԵՐՈՂ ՆԱՄԱԿՆԵՐ

53. Գր. Ստեփանեանի (Հնչակեան Կուսակցութեան Կեդրոնական Վարչութիւն) նամակը Միհրան Տամատեանին, Լոնտոն, 23 Յունուար 1897։

54. Գր. Ստեփանեանի նամակը Միհրան Տամատեանին, Լոնտոն, 1 Փետրրուար 1897։

55. Սուրէն Պարթեւեանի նամակը Լեւոն Բաշալեանին, Լոնտոն, 1 Սեպտեմբեր 1898։

56. Կարապետ Յ. Փափազեանի նամակը Լեւոն Բաշալեանին, Նիւ Եորք, 3 Ապրիլ 1899։

57. Կարապետ Յ. Փափազեանի նամակը Լեւոն Բաշալեանին, Պոսթոն, 1 Մայիս 1900։

58. Լեւոն Բաշալեանի նամակը Սուրէն Պարթեւեանին, Լոնտոն, անթուակիր։

59. Ս. Ն. Քէպապեանի նամակը Հնչակեան Կուսակցութեան Կեդրոնական Վարչութեան, Նիւ Եորք, 12 Յունուար, առանց տարեթիւի։

60. Սուրէն Պարթեւեանի նամակը (թերի) Լեւոն Բաշալեանին, Լոնտոն, թուականը՝ անյայտ։

Գ.- ԱՐՓԻԱՐ ԱՐՓԻԱՐԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

61. Արփիար Արփիարեանի սեւագիր նամակը Լեւոն Մկրտիչեանին, Փարիզ, 25 Մայիս 1899։

Դ.- ԱՅԼԱԶԱՆ ՆԻՒԹԵՐ

62. Կանոնագիր Խորձեան Միութեան։

63. Բնակարանի վարձավճարի ստացագիր։

64. Բանաստեղծութիւն *Նոր կեանք*ի համար։

65. *Նոր կեանք*ի հասցէներ։

66. Վենետիկի գրադարանի (Biblioteca della Fondazione Querini Stampalia) ինքնութեան այցաքարտ։

Թղթածրարը կը բովանդակէ նաեւ հաշիւներ, գծագրութիւն մը, հեռագիր մը, Բաշալեանի ստացագիր մը, մատիտագիր անաւարտ նամակի մը սեւագրութիւնը, Հնչակեան Կուսակցութեան վերաբերող անորոշ էջ մը եւ չպահպանուած նամակներու պահարաններ։

Հ. Ա.

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. *Թէոդիկի նամակները Արարատ Քրիսեանին*, խմբագիր՝ Հ. Ա., *Ջահակիր* շաբաթաթերթ, Յաւելուած Գ., Գահիրէ, 2016։

2. «Գտնուած ձեռագիրները», *Լուսաբեր*, Գահիրէ, 18 Փետրուար 1908, Դ. տարի, թիւ 484, էջ 1։

ԱՐՓԻԱՐԵԱՆԻ ԼՈՆՏՈՆԵԱՆ ՇՐՋԱՆԸ

Նամակներուն եւ բաց նամակներուն բովանդակութիւնը աւելի համակողմանի հասկնալու համար, անհրաժեշտ դատեցի համառօտագրել Արփիարեանի լոնտոնեան շրջանի կենսագրութիւնը՝ որ ընդմիջումներով տեւած է շուրջ հինգ ու կէս տարի (1896-1901)։

1.
ՀԱՄԱՌՕՏ ԱԿՆԱՐԿ ՆԱԽԱԼՈՆՏՈՆԵԱՆ ՇՐՋԱՆԻՆ ՎՐԱՅ

Ահաւասիկ Արփիարեանի կենսագրութեան ուրուագիծը՝ մինչեւ Լոնտոնի շրջանը.

- 1850 կամ 1851 – Կը ծնի Սամսոն կամ Կ. Պոլիս (Օրթագիւղ)։[1]

- 15/27 Յուլիս 1890 – Գում-Գաբուի ցոյցը, կազմակերպութեամբ Հնչակեան Կուսակցութեան։

- 1890-ի երկրորդ կէս – Արփիարեան մաս կը կազմէ հինգ հոգինոց ընդհատակեայ նորակազմ յեղափոխական յանձնախումբի մը, որ կապի մէջ կը մտնէ ուրիշ նորակազմ յեղափոխական խումբի մը հետ։ Մատնութեան պատճառով կառավարութիւնը կը յայտնաբերէ երկու խումբերը։

- 9/21 Նոյեմբեր 1890 – Արփիարեան կը ձերբակալուի։

- 11/23 Նոյեմբեր 1890 – Առաջին ոստիկանական հարցաքննութիւնը Արփիարեանի հետ՝ ըստ *Դրօշակ*ի տուեալներուն։

- 22 Նոյեմբեր / 4 Դեկտեմբեր 1890 – Երկրորդ ոստիկանական հարցաքննութիւնը Արփիարեանի հետ՝ ըստ *Դրօշակ*ի տուեալներուն։

- 12/24 Դեկտեմբեր 1890 – Երրորդ ոստիկանական հարցաքննութիւնը Արփիարեանի հետ՝ ըստ *Դրօշակ*ի տուեալներուն։

- 5/17 Յունուար 1891 – Ազատ կ՚արձակուին Արփիարեանի հետ բանտարկըւած Վահրամ պէյ Տատեան, բժիշկ Յարութիւն Թիրեաքեան եւ ուրիշներ։

- 6/18 Յունուար 1891 – Արփիարեան ազատ կ՚արձակուի։

- 12/24 Յունուար 1891 – *Արեւելք*ի մէջ Արփիարեան կը ստորագրէ Սուլթանին նուիրուած ներբող մը, որ կը հռչակուի Մեղայագիր անունով։ Անկէ ետք կը հեռանայ *Արեւելք*էն, կը միանայ *Հայրենիք*ին եւ կը դառնայ անոր կարեւոր խմբագիրներէն մէկը։

- 1895-ի սկիզբ – Արփիարեան կ՚անդամակցի Հնչակեան Կուսակցութեան Պոլսոյ մասնաճիւղին եւ կը դառնայ անոր վարիչներէն մէկը։

- 3/15 Սեպտեմբեր 1895 – *Դրօշակ* կը յայտարարէ՝ թէ իր մօտ կը գտնուին 1890-ի ոստիկանական հարցաքննութիւններուն փաստաթուղթերը։

- 18/30 Սեպտեմբեր 1895 – Պապը Ալիի ցոյցը, կազմակերպութեամբ Հնչակեան Կուսակցութեան։

- 13/25 Նոյեմբեր 1895 – Դաշնակցութիւնը նամակ կը ղրկէ *Արեւելք*ին, *Հայրենիք*ին եւ *Ճէրիտէի շարգիէ*ին՝ հրամայելով դադրեցնել իրենց հրատարակութիւնը։ *Հայրենիք*՝ Արփիարեանի գլխաւորութեամբ, կը մերժէ հնազանդիլ։

- 23 Նոյեմբեր / 5 Դեկտեմբեր 1895 – Դաշնակցութիւնը Վճիռ կ'արձակէ սպաննել Արփիարեանը, քանի որ մերժած էր գործադրել նամակին հրամանը։

- 25 Դեկտեմբեր 1895 / 6 Յունուար 1896 – Պոլսոյ մէջ կը կատարուի Արփիարեանի առաջին մահափորձը, Հ. Յ. Դաշնակցութեան անզիջող թեւին կողմէ։

Մահափորձին կրկնութեան հնարաւորութիւնը կը մղէ Արփիարեանին հեռանալ Պոլիսէն։

2.
ԻՆՉՈ՞Ւ ԼՈՆՏՈՆ

Ընտրութեան վայրը Լոնտոնն էր, քանի որ այնտեղ հաստատուած էին Հնչակեան Կուսակցութեան Կեդրոնը եւ անոր առաջնորդ Աւետիս Նազարբէկեան։ Ըստ Արփիարեանի տուեալներուն, Վահէ Արզուեանի դրդումով է որ ինք որոշած է հաստատուիլ Լոնտոն։ 1895-ին Արզուեան կը հանդիսանար Հնչակեան Կուսակցութեան Պոլսոյ մասնաճիւղի թէ՛ Վարիչ Մարմինի եւ թէ՛ Գործադիր Մարմինի ազդեցիկ անդամը։[2] Արփիարեան կը պատմէ.

Պոլսէն մեկնած օրերս էր, 1896 փետրուարին, որ Արզուեանը մօտէն ճանչցայ։ Իր եւ ընկերներուն Թախանձանքովն էր որ Լոնտոն գացի. իմ փափագս եւ խորհուրդս էր քիչ մը ատեն Վենետիկ քաշուիլ ու գրականութեամբ զբաղելով կազդուրուիլ եւ անկէ ետքը նորէն Հրապարակին վրայ երեւնալ։ Յոգնութիւն առնելու շա՞տ պէտք ունէի քսան տարուան խոնջէնքէ եւ ցնցումներէ յետոյ։ Բայց պարտաւորուեցայ խնդրանքներնուն – ըսեմ՝ պահանջումներնուն առջեւ տեղի տալ։

Այդ օրերն էին որ Արզուեան փոքրիկ Թուղթի մը վրայ քարտէս մը շինեց, որ երկրին մէջ գործելու յատակագիծը պիտի ըլլար, ու գլխաւորապէս Լոնտոն Նազարբէկներուն քով պիտի պնդէի այդ ծրագրին իրականացմանը համար, որուն յաջողութիւնը գլխաւորապէս դրամէ կախում ունէր։ Ու դրամն ալ պիտի հայթայթուէր առանց բռնադատ միջոցներու դիմումի։[3]

3.
ՓԱՐԻԶ ԵՒ ՀԱՆԴԻՊՈՒՄ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ԹՈՒՐՔԵՐՈՒ ՀԵՏ

1896-ին Արփիարեան վերջնականապէս կը հեռանայ Պոլիսէն։ *Դրօշակ* կը ճշդէ Պոլիսէն հեռանալու թուականը՝ Փետրուար 8/20։[4]

1896 Մարտ թուակիր բաց նամակի մը առաքումի հասցէն ցոյց կու տայ, որ այդ թուականին, նախքան Լոնտոն մեկնիլը, Արփիարեան կը գտնուէր Փարիզ՝ 71 Rue Monge։ Այս հասցէն Չօպանեանի վարձած սենեակի հասցէն էր, ուր Արփիարեան կը մնայ եօթը օր, ինչպէս ինք կը տեղեկացնէ.

[Չօպանեանի Պոլիսէն Փարիզ գաղթելէն] *[ք]անի մը ամիս ետքը ես ալ Բարիզ կը հասնէի, ու Ջօպանեանը կը գտնէի Մոնժ փողոցը պզտիկ սենեակի մը մէջ ուր հազիւ շարժիլ հնարաւոր էր. իր կեանքը կը մատնէր իր դրամական տագնապը։ Եօթ օր Բարիզ միեւնոյն տունը անցուցի։*[5]

Արփիարեան ուրիշ տեղ մը եւս կը վկայէ, որ Պոլիսէն հեռանալէն ետք շրջան մը ապրած է Փարիզ, երբ կը գրէ՝ թէ 1896-ին «Լոնտոն գալէ առաջ փափաքեցայ տեսակցիլ Րիզա պէյին հետ» Փարիզի մէջ։[6]

Սուրէն Պարթեւեան յետագային պատկերաւոր կերպով պիտի ներկայացնէր Արփիարեանի ժամանումը Փարիզ.

Բայց 1896*-ի Փետրվարին, տխրադէմ առտու մը, Փարիզ, իր մէկ քանի բարեկամները կայարան կը շտապէին, դիմաւորելու համար զինքը... Եղբայրասպան դաշոյնին բացած վէրքերը դեռ չէին սպիացեր Արփիարի կուրծքին վրայ։ Բայց ան կը ժպտէր միշտ. նոր յոյսեր ու ծրագիրներ ունէր. Հնչակեան կեդրոնը պիտի երթար, որուն վրայ ահագին վստահութեամբ ու ոգեւորութեամբ կը խօսէր։*[7]

Պոլիսէն Լոնտոն մեկնելու ամենասովորական ճամբան Պոլիս-Մարսիլիա նաւահանգիստներն էին, որոնցմէ ետք՝ ցամաքով դէպի Փարիզ եւ ապա Լոնտոն։ Արփիարեան կը յիշէ Մարսիլիայի եւ Փարիզի մէջ ստացած իր առաջին տպաւորութիւնները.

Պոլսէն մեկնած էի այն վստահութեամբ թէ Եւրոպա պիտի տեսնեմ ծանրախոհ եւ եռանդուն հայութիւն մը. յուսախաբութիւնս նոյն իսկ Մարսէյլ սկսաւ եւ գագաթնակէտին հասաւ Բարիզ։ Եւրոպաբնակ հայոց մեծամասնութիւնը հոգեկան լքումի մէջ էր. 95*-ի դէպքերը խորապէս ազդեր էին անոր ուղեղին վրայ։*[8]

Հակառակ որ Պոլիսէն կը հեռանար հապճէպ եւ փախստական վիճակով, ան

Փարիզ կը հասնէր խանդավառ ծրագիրներով, որոնցմէ մէկն էր քննարկել Սուլթանին ամենաուժեղ ընդդիմադիր ուժին՝ Երիտասարդ Թուրքերուն, եւ հայերուն միջեւ համագործակցական յարաբերութիւններ ստեղծելու կարելիութիւնները։

Այս քայլը գնահատելու համար կարեւոր է խնդիրը դիտել իր շրջապատին եւ ժամանակին մէջ։ Արփիարեան 1895-ի սկիզբները կ'անդամակցի Հնչակեան Կուսակցութեան Պոլսոյ մասնաճիւղին, դառնալով, ինչպէս ինք կը տեղեկացնէ, «Պոլսոյ Հնչակեան մասնաճիւղին վարիչներէն մէկը»[9] եւ Վարչական Մարմինի հինգ անդամներէն մէկը։[10] 1890-1896-ը կուսակցութեան ամենածաղկուն տարիներն էին իսկ Պոլսոյ մէջ անոր խօսքը բաւական ազդեցիկ էր։ Հնչակեաններու գործունէութեան ցանկը կը բովանդակէր Գում Գաբուի ցոյցը (1890), Սասունի ապստամբութիւնը (1894), Աշըգեան Պատրիարքի եւ Մաքսուտ Սիմոն Պէյի մահափորձերը (1894), Զէյթունի ապստամբութիւնը (1895), Պապը Ալիի ցոյցը (1895) եւ այլն։ Այս բոլորին գլուխը կանգնած էր Աւետիս Նազարբէկեան՝ Հնչակեան Կուսակցութեան հիմնադիրը։ Կուսակցութեան գործողութիւնները այնքան լսելի էին, որ 1896 Յուլիս 12-ին, քաղաքական սիոնականութեան հիմնադիր Թէոտոր Հերցլ, Սուլթան Ապտուլ Համիտէն իրէական հարցին առնչութեամբ առաւելութիւններ ստանալու ակնկալիքով, Լոնտոնի մէջ անձնական հանդիպում կ'ունենայ Նազարբէկեանի հետ։ Հերցլի նպատակն էր Նազարբէկեանին համոզել Թուրքիոյ մէջ դադրեցնել յեղափոխական-ապստամբական գործողութիւնները, որուն փոխարէն իբր Սուլթանը պիտի դադրեցնէր հայկական կոտորածները։ Այսպիսով, Հերցլ յոյս ունէր բարեշահիլ Սուլթանը ի նպաստ սիոնականութեան շահերուն։ Անշուշտ, Նազարբէկեան կը մերժէ առաջարկը։[11] Բայց, անկախ ամէն բանէ, Հերցլի փորձը կը վկայէ Նազարբէկեան-Հնչակեանութեան ունեցած ազդեցութիւնը այդ ժամանակ։

Նոյնպէս, Երիտասարդ Թուրքերը փորձած են կապ հաստատել վաղ շրջանի Հնչակեաններուն հետ, կազմելու համար Սուլթանին ընդդիմադիր ուժ մը։ Արսէն Կիտուր կը գրէ.

> 1890-*ի Գում Գաբուի ցոյցին հետեւանքով՝ Հնչակեանութիւնը թուրք նորազարթ երիտասարդներու աչքին շատ մեծ հմայք ստացած էր, որով՝ Ահմէտ Ռիզան Փարիզի մէջ կը փնտռէր Հնչակեան ղեկավարները, համերաշխ գործակցութիւն մը ապահովելու առաջադրութեամբ։*[12]

Հանդիպումը տեղի չունենար։ Երիտասարդ Թուրքերը Փարիզի Հնչակեաններուն հետ հանդիպելու երկրորդ փորձ մը կը կատարեն Սասունի ապստամբութենէն ետք՝ 1895-ին.

Ահմէտ Ռիզան իր դիմումները կը կրկնապատկէ Հնչակեան ղեկավարութեան մօտ, մանաւանդ Սասունի ապստամբութեան օրերուն, երբ Հնչակեանութիւնը հսկայ ժողովրդականութիւն ձեռք բերած էր։

Տեսակցութիւն մը տեղի կ'ունենայ Ս. Սապահ Գիւլեանի եւ Ահմէտ Ռիզայի միջեւ։ Հանդիպումը տեղի կ'ունենայ Փարիզի ծանօթ սրճարաններէն՝ Քաֆէ Վոլթէրի մէջ։ Ահմէտ Ռիզային կ'ընկերանար նաեւ Տոքթոր Նազըմ։[13]

Կիտուր կը բացատրէ՝ որ Հնչակեանութիւնը չէր վստահեր Երիտասարդ Թուրքերուն, որոնց վերջնական նպատակն էր օսմանեան ժողովուրդները միաձուլել համաթուրանական կայսրութեան մը մէջ եւ որոնք կ'ուզէին կիրարկել Միդհատեան Սահմանադրութիւնը՝ հայերուն համար անբարենպաստ լուծումներով։[14]

Երիտասարդ Թուրքերու նկատմամբ այս համոզումները Սապահ-Գիւլեան մանրամասն կերպով կը բացատրէ ու կը մեկնաբանէ 1899-ի գրութեան մը մէջ, զոր կը հրատարակէ 1900-1901 թուականներու *Հնչակ*ին մէջ։[15]

Այս շրջանին է որ Արփիարեան միտումներ ունեցած է մօտենալ եւ բանակցիլ երիտթուրքերու պարագլուխ Ահմէն Ռիզայի հետ։ Տակաւին նոր հեռացած Պոլիսէն, 1896 Մարտին Արփիարեան կը կատարէ փորձ մը, զոր կը նկարագրէ այսպէս.

Պոլիս 1896-*ի սկիզբները քաղաքական բարեկամներուս հետ խորհած էինք, ինչ ինչ նկատումներով որոնց մասին առ այժմ չեմ ուզեր խօսիլ, մերձեցում մը առաջ բերել հայ յեղափոխականներու եւ երիտասարդ թիւրքերու միջեւ։ Եւրոպա մեկնած պահուս հետս ծրագիր մը կը բերէի, խորհրդակցութեամբ պատրաստուած։ Բարիզ հասնելուս իմացայ թէ Երիտասարդ Թիւրքերու հետ համաձայնութեան մը գաղափարը արդէն հոն ալ ծնունդ առած էր։ Հայ երիտասարդներէ ոմանք յարաբերութեան մէջ մտած էին Րիզա պէյի հետ որ Երիտասարդ Թիւրքերուն հեղինակաւոր ներկայացուցիչն էր։ Նոյն միջոցին գիշեր մը ժողով պիտի գումարուէր քննելու համար հայ եւ թիւրք միութեան մը պայմանները։ Բարեկամներէս ոմանց հրաւէրովը ես ալ գացի այդ գումարման, որ կուսակցական հանգամանք չունէր։*

Ջերմ ու երկարատեւ վիճաբանութիւններէ կարելի եղաւ հասկնալ թէ ընդհանուր փափաք մը կար երիտասարդներուն մէջ, Թիւրքերուն հետ համաձայնութեամբ օսմանեան կայսրութիւնը օժտել Աւստրիականին մօտեցող կազմակերպութեամբ մը, որուն մէջ Հայաստանը Հունգարիոյ տեղը պիտի բռնէր։ Պատկանելով քաղաքական որոշ կուսակցութեան մը [իմա՝ Հնչակեան Կուսակցութեան, Հ.Ա.], *ես իրաւունք չունէի այդ ժողովին մէջ որոշ կարծիքներ յայտնել եւ անոնց վրայ պնդել, միայն, փափաքեցայ իմանալ թէ Երիտասարդ Թիւրքերուն հետ համաձայնութիւն մը գոյացած պարագային, այդ ժողովականները իրենց տրամադրութեան ներքեւ բարոյական եւ նիւթական ի՞նչ ուժեր կրնային ունենալ յաջողցնելու համար Թիւրքերուն հետ միաբանութեամբ պատրաստուած ծրագրի*

մը գործադրութիւնը: Հասկցայ թէ բարի տրամադրութիւններէ դուրս ուրիշ ո եւ է ուժի վրայ կռթնելու դիւրութիւն չունէին: Շատ չատ, կը յուսային յեղափոխական կազմակերպեալ մարմինները չահագրգռել իրենց խորհուրդներուն եւ անոնց օգնութեամբ գործել: Անօգուտ համարեցի այլ եւս զբաղիլ այդ մարմնին որոշումներովը:[16]

Արփիարեան իր յիշատակած հայ երիտասարդներուն մօտ չտեսնելով հեռանկարային ծրագիր մը, կ՚որոշէ անձնական նախաձեռնութեամբ հանդիպիլ Ռիզային.

Լոնտոն գալէ առաջ փափաքեցայ տեսակցիլ Րիզա պէյին հետ, որուն անունը արդէն Պոլիս ինծի ծանօթ էր: Ջօպանեանին միջոցաւը տեսակցութիւն մը կարգադրուեցաւ:

Մէշվէրէթի խմբագրին հետ տեսակցութիւննիս երկու ժամ տեւեց: Առանց դժուարութեան երկու կողմէն ճանչցանք Հայ Յեղափոխականներու եւ Երիտասարդ Թիւրքերու միաբան գործակցութեան մը օգտակարութիւնը, բայց ծրագրի մը վրայ համաձայնութիւնը դժուարին կ՚երեւար: Տեսայ թէ Րիզա պէյ Թուրքիոյ փրկութեան միակ պայմանը Միտհատ փաշայի Սահմանադրութեան մէջ կը գտնէր: Իր գաղափարները վիճաբանութեան ենթարկելու պէտքը չզգացի: Եթէ մինչեւ իսկ համակարծիք գտնուէինք Երիտասարդ Թիւրքերուն, բայց եւ այնպէս բազմաթիւ տարիներէ յետոյ միայն կարելի էր օսմանեան կայսրութիւնը Սահմանադրութեամբ օժտել, մինչդեռ կարգ մը անմիջական տնօրինութեանց պէտքը զգալի էր: Ամէնուս չահը հաւասարապէս կը պահանջէր կարգ մը բարեկարգութիւններով ժամանակ չահիլ տալ երկրին, այսինքն՝ յետաձգել տալ Թիւրքիոյ այլ եւ այլ նահանգներու քաղաքական կամ տնտեսական գրաւումը եւրոպական պետութեանց կողմէն: Առջեւնիս ատեն ունենալով էր որ պիտի կարենայինք աւելի հանդարտօրէն խորհիլ Թիւրքիոյ փրկութեանը համար այլ եւ այլ ծրագիրներու վրայ:

Համոզումներս այս ուղղութեամբ պարզելով, խոստացայ Լոնտոն ժամանելուս մեր կեդրոնին [իմա՝ Հնչակեան Կուսակցութեան Կեդրոնական Վարչութեան, Հ.Ա.] *հետ խորհրդակցութեամբ աւելի հիմնաւոր բանակցութեանց սկզբնաւորութիւն մը դիւրացնել:*[17]

4.
ԼՈՆՏՈՆ ԵՒ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆԴԻՊՈՒՄ ՆԱԶԱՐԲԷԿԵԱՆԻ ՀԵՏ

Արփիարեան կը մեկնի Լոնտոն, այնտեղ հաստատուելու համար։ 1896 Մարտ 31 թուակիր Չօպանեանին նամակը կը վկայէ որ Արփիարեան այդ թուականին արդէն կը գտնուէր Լոնտոն։

Բնականաբար, առաջին գործը պիտի ըլլար հանդիպիլ Նազարբէկեանին։ Մանրամասնութիւններ կը պակսին, բայց Արփիարեանի վկայութեամբ գոնէ մէկ

նիւթի մը շուրջ դարձած է առաջին հանդիպումի խօսակցութիւնը։ Այս նիւթը Տիգրան Գարակէօզեանի սպանութիւնն էր, որ տեղի ունեցաւ Պոլիս, 1896 Յունուարի սկիզբ, ինքնագլուխ Հնչակեաններու նախաձեռնութեամբ։ Հասկնալու համար Արփիարեան-Նազարբէկեան զրոյցը, կարեւոր է ծանօթանալ Գարակէօզեանի դէպքին՝ ինչպէս պատմած է նոյն ինք Արփիարեան.

Մինչ այս մինչ այդ, [1895] *դեկտեմբերին վերջին օրերը Դաշնակցական կուսակցութիւնը զիս սպաննել փորձեց: Վիրաւորուած, տունը կը դարմանուէի, երբ իրիկուն մը ժամը* 10-*ին* (*ըստ Թրքաց*), *Հայրենիքի խմբագիր սիրելի մէջ բարեկամս* [իմա՝ Երուանդ Օտեան, Հ.Ա.], *որ հիմակ Աղեքսանդրիա կը գտնուի, բնակարանս եկաւ, եւ զիս առանձինն տեսնելով, ըսաւ թէ՝*

- Հիմակ Վահէն տեսայ (*Արզումեանը*)*. աս իրիկուն Տիգրան Գարակէօզեանը պիտի զարնեն:*

- Ի՞նչ կ՚ընեն, խե՛նդ են ի՞նչ են, աղաղակեցի, որմէ՞ն արտօնուեցան ասանկ բան մը ընելու: Կ՚աղաչեմ, շուտ գնա՛ գտիր Վահէն եւ իմ կողմէս խստիւ ըսէ որ չըլլայ թէ ատանկ բան մը ընեն:

Անիկայ գնաց ու ես սրտատրոփ կը սպասէի, երբ մութը աղէկ մը կոխած, ժամը 1-1½ *կար, դուռը զարկին եւ Արտեան Հովիւեանը ներս մտաւ այլարած դէմքով, ու առանց բարեւ մը տալու,*

- Գարակէօզ Տիգրանը զարկին, ըսաւ.

- Ա՜խ, աս ի՞նչ էր ըրին. ազգին ալ, կուսակցութեան ալ մեծ հարուած, աղաղակեցի:

Յետոյ Արտեան Հովիւեան Բարիզ կը պատմէր այդ րոպէին իմ գրեթէ խելագարումս, եւ երկու ձեռքերս ուժգին գլխուս զարնելս այս աղէտին ի լուր.

- Մեռա՞ւ, հարցուցի.

- Ո՛չ:

Քիչ մը հանգստացայ:

Յաջորդ օրը [Հնչակեան] *Գործադիր մարմնին անդամներէն ոմանք եկան զիս գտան: Շա՛տ ծանր խօսեցայ. բայց եղածը եղած էր, ու եղելութիւնը հետեւեալ կերպով պատմեցին:*

Ղալաթիա վաճառական մը՝ Մ...եան, որմէն 200 *ոսկի պահանջուեր է, խոստացած է եղեր այդ օրերը վճարել, բայց երբ գանձումին համար Հնչակեան մը ներկայացած է, տրուած պատասխանը մերժողական եղած է: Ու ետքէն ստոյգ աղբիւրէ իմացեր են որ Գարակէօզեան Տիգրանը արգելք եղած է խոստումին կատարմանը.*

- Ատ չափզրկններուն բան մը չտուի վռնտեցի, ըսեր է Մ...ին, ինչ կրցան ընել որ, դուն ալ մի տար. ի՞նչ կրնան ընել որ:

Այս տեղեկութիւնը մեր կրակոտ երիտասարդներուն գլուխը բռնկցուցած է: Մէկ կողմէն՝ Զէյթունին ապստամբութիւնը եւ դրամի անհրաժեշտ պէտքը, միւս կողմէն՝ Գարակէօզեանին յարուցած արգելքը: Ինք չտուա՛ւ Թող չտար, ուրիշներ ալ չը տուին, ո՞վ բան մը ըսաւ, բայց արգե՛լք ըլլալ, բայց նախատե՞լ, բայց կուսակցութեան վարկը մէկ փարայի ընելու աշխատիլ այն պահուն երբ անդին Զէյթունը կրակի մէջ է: Ուստի ժողովք մը ընելով որոշեր

են Տիգրան Գարակէօզը սրունքէն վիրաւորել միայն վախցնելու համար: Խնդալս չկրցի զսպել երբ այդ որոշումնին իմացայ, իբր թէ կարելի ըլլայ մէկուն ըսել՝ «բարեկա՛մ, կեցիր քեզի ուզած տեղէս անվնաս մը վիրաւորել կ'ուզեմ»: Ու ինծի ալ բան մը չէն հաղորդած, գիտնալով որ անպատճառ արգելք պիտի յարուցանեմ: Ասկէ զատ՝ վիրաւոր վիճակիս մէջ, վտանգաւոր համարած էին զիս խուովել, յոգնեցնել:

Ահա այս է սպանման պատմութիւնը:[18]

Լոնտոնի առաջին հանդիպումին Նազարբէկեան բացատրութիւն կը պահանջէ։ Արփիարեան կը նկարագրէ.

Այդ սպանումէն երկու ամիս ետքը երբ Լոնտոն գացի, մեր առաջին տեսակցութեանց մէջ իսկ Աւետիս Նազարբէկ կեդրոնին ամենախորին ցաւը եւ զայրոյթը յայտնեց այդ սպանման համար, ու ինէ տեղեկութիւններ խնդրեց: Իրեն ալ պատմեցի ինչ որ նախորդ յօդուածիս մէջ գրած եմ: Նազարբէկ յոյս յայտնեց թէ՝ այդ սպանումը Լոնտոն շատ գէշ տպաւորութիւն մը առաջ բերած է Անգլիական շրջանակներուն մէջ, իբրեւ անիշխանական գործ մը որ Հնչակեան կուսակցութիւնը կը վարկաբեկէ եւ ազգային շահերուն ալ կը վնասէ: Ես ալ իրեն համամիտ գտնուեցայ, եւ տեղեկացուցի թէ քանի մը օր Բարիզ անցուցած ժամանակամիջոցիս անդրադարձայ որ հոն ալ հայերը, մասնաւորապէս ունեւոր դասակարգը շատ զայրացած է Հնչակեան կուսակցութեան դէմ: Կը վախցուի որ «գէշ օրինակ մը կ'ըլլայ եւ դրամի պահանջումներու համար սպանութիւններու թուական մը կը բացուի որ ա՛լ պիտի չփակուի:» Նազարբէկ ալ այս վախերը ունէր, ինչպէս առիթ ունեցայ քանի մը շաբաթ առաջ յիշատակելու:

- Սակայն, աւելցուցի, Պոլսոյ մէջ քանի մը հարուստներէ զատ, ընդհանուր ժողովուրդը կարծես թէ սփոփանք մը զգաց: Ամենուն բերնէն «օ՜խ» ըլլայ մը կը թռչի: Հիւանդութեանս ատեն ինծի այցելողները ամէնքն ալ կ'ըսէին թէ՝ «աս գործին մէջ Աստծոյ մատը կայ:»

Ու Նազարբէկին խնդրանքովը պատմեցի թէ՝ ինչո՞ւ համար ժողովուրդը այս սպանութեան մէջ նախախնամութեան տնօրինած մէկ պատիժը կարծես կը տեսնէ:

Ինչ որ ալ ըլլայ սակայն, մենք ժողովուրդին պէս չէինք կրնար խորհիլ: Ժողովրդին զգացումները կրնայինք ըմբռնել, կրնայինք բացատրել, սակայն Ազգային շահեր կային որոնք մեր աչքերէն պիտի չվրիպէին: Ջանալու էինք որ Գարակէօզին սպանութիւնը հետեւողութեան իբրեւ օրինակ մը չհանդիսանայ:

- Ուրեմն ի՞նչ պէտք է անել, հարցուց Նազարբէկ:

- Ո՛ եւ է տնօրինութիւն կեդրոնին իշխանութեան կը պատկանի, պատասխանեցի:

Ու այդ ըլլալիք տնօրինութեան վրայ սկսանք խորհրդակցիլ: Փոխանակուած կարծիքներ ամփոփելով, տրամաբանութիւնս այն եզրակացութեան եկաւ յանգեցաւ, թէ՛ կամ պէտք է արտաքսել այն քանի մը Հնչակեանները որոնք սպանութեան գործին գլխաւոր դերակատարները եղած են, ու միեւնոյն ատենն ալ պէտք է կուսակցական արկղէն դուրս հանել այդ սպանութեան շնորհիւ հաւաքուած դրամը. եւ կա՛մ պէտք է գործին ամբողջ պատասխանատուութիւնը ստանձնել: Ներելի չէ, կատարուած գործողութիւն մը թէ՛ դատապարտել եւ

Թէ՛ անոր արդիւնաբերութիւնները վայելել, դերակատարներն ալ փայփայելով միանգամայն։

Տէր եւ Տիկին Նազարբէկեանները իրարու հետ խորհրդակցեցան ռուսեվար, որմէն ետքը Նազարբէկ յայտնեց թէ՝ կուսակցութեան մէջ շատ խառնակութիւններ կրնան ծագիլ եթէ Պոլսոյ մասնաճիւղին քանի մը անդամները արտաքսելու որոշումներ տրուին կեդրոնէն։ Ու նաեւ՝ հաւաքուած դրամները մասամբ ալ անմիջապէս ծախսելու պէտքը անհրաժեշտ հարկ մը ներկայանալով, նիւթապէս անհնարին էր կուսակցական սնտուկէն վտարել այդ դրամները որոնք յետ Գարակէօզեանին սպանմանը գանձուած էին։

Կեդրոնին այս որոշմամբը, կուսակցութիւնը ինքը կը ստանձնէր Գարակէօզեանին սպանման բարոյական պատասխանատուութիւնը, որքան որ ալ ո՛չ կեդրոնը, ո՛չ այս կամ այն մասնաճիւղը, կամ անհատը – ինչպէս՝ ես – կատարուած գործին իրենց հաւանութիւնը տուած ըլլան։ Այդ սպանութիւնը սխալ մըն էր, զոր Կ. Պոլսոյ մասնաճիւղը գործելու մղուած էր դէպքերու անդիմադրելի գրգռումներէն, Ջէյթունի որոստումէն, եւ Գարակէօզեանին անհեռատես վարմունքէն։ Սակայն, որքան որ ալ սխալ մը, բայց եւ այնպէս այդ սխալը կուսակցութիւնը տակնուվրայ ընելու աստիճան կարեւորութիւն չունէր. ուրիշ սխալներ գործուած չէին։[19]

Վստահաբար հանդիպումի ընթացքին ուրիշ նիւթեր եւս արծարծուեցան։ Իսկ Արզուեանի առաջարկած քարտէսը յանձնե՞ց արդեօք Նազարբէկեանին։ Առ այժմ, տեղեկութիւնները կը պակսին։ Արզուեանի կապակցութեամբ գիտենք՝ որ Լոնտոնի մէջ Ապրիլ 22-ին կը հանդիպի Արփիարեանին։ Արփիարեանի համաձայն, ան «Լոնտոն եկաւ ինծի յատուկ յանձնարարականով։» Իսկ ի՞նչ էր այս յանձնարարականը։ «Դէպքերուն վրայ պիտի չխօսիմ։»[20]

5.
ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ԹՈՒՐՔԵՐՈՒՆ ԾՐԱԳԻՐԸ

1896 Ապրիլի սկիզբը Արփիարեան կը վերստանձնէ Երիտասարդ Թուրքերուն ծրագիրը.

Ապրիլի սկիզբները, 1896-*ին, այս խնդիրը նկատողութեան առնուեցաւ։ Րիզա պէյ ֆրանսերէն նամակով մը կը պարզէր Երիտասարդ Թիւրքերուն առաջարկները, որոնք մեր միաբան գործակցութեան ծրագիրը պիտի կազմէին։ Միեւնոյն ժամանակ ղրկած էր նաեւ հայերէն տառերով բայց Թրքերէն լեզուով ինքնագիր քանի մը սիրուն տող, այցաքարտի մը վրայ։*

Իսլամ կուսակցապետը իր նամակովը կը պաշտպանէր Միտհատեան Սահմանադրութեան գաղափարը, որ եթէ մենք ընդունելութիւն գտնէր, Րիզա պէյ անձամբ Լոնտոն պիտի գար մանրամասնութեանց բանակցութիւններուն համար։ Մենք սակայն այդ առաջարկներուն ո՛չ հաստատական, ո՛չ մերժողական պատասխան մը տալ որոշեցինք։ Երիտասարդ

Թիւրքերուն հետ միասին օսմանեան կայսրութեան կացութիւնը հիմնովին քննելէ յետոյ ծրագիր մը պատրաստելը աւելի նպատակայարմար համարեցինք: Եւ մեր այս համոզումները ընդարձակօրէն բացատրելու համար հարկ տեսնուեցաւ մենէ մէկը անձամբ Բարիզ ղրկել: Այս պաշտօնը յանձնուեցաւ Կեդրոնին անդամներէն Պ. Սուրէն Սուրէնեանին, որ յաջորդ օրը իսկ Բարիզ գնաց, եւ Րիզա պէյին ու ընկերներուն հետ տեսակցելէ յետոյ երեք օրէն վերադարձաւ:

Նոյն օրերը ներքին խնդիրներ ծագելով, այլ եւս մոռցուեցաւ Երիտասարդ Թիւրքերուն հետ յարաբերութեանց գործը:[21]

Քաղուածքի վերջաւորութեան յիշած «ներքին խնդիրներ ծագելով» արտայայտութիւնը անգամ մը եւս կը վկայէ՝ որ կուսակցութեան մէջ արդէն սկսած էին «հին» (Նազարբէկեանի) եւ «նոր» (Արփիարեանի) Հնչակեաններուն միջեւ անհամաձայնութիւնները:

6.
ԱՐՓԻԱՐԵԱՆ Կ'ԱՐՏԱՔՍՈՒԻ ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵՆԷՆ

1896 Ապրիլին Արփիարեան կ'արտաքսուի Հնչակեան Կուսակցութենէն «ա՛յն հիման վրայ, որ նկատում եւ կասկածում էին թէ նա թիւրք ոստիկանութեան կողմից վճարուած լրտես է:»[22] Ուրիշ տեղ մը *Հնչակ* նշած է՝ որ Արփիարեան կուսակցութենէն վտարուած է 1896 Մայիսին:[23]

Անշուշտ լրտեսութեան մեղադրութիւնը դիւրին ու դասական միջոց մըն է քօղարկելու անձնական կամ գաղափարական հակառակութիւնները: Բայց Միհրան Տամատեան յետագային պիտի յիշեցնէր, որ թէեւ Արփիարեանի վտարումը եղած է վարչութեան համաձայնութեամբ, բայց «լրտես»-ի կամ «դաւաճան»-ի մեղադրանքը հնարած է Նազարբէկեան՝ իր տնօրինած *Հնչակ* լրագիրին համար.

Ճիշդ է որ, 1896-*ի սկիզբները, Ընդհանուր Ժողովէն առաջ, Հնչակեան Կեդրոնը արտաքսման վճիռ արձակեց՝ Ա. Արփիարեանի դէմ, եւ այդ՝ ինչպէս Նազարբէկի իրեն, նոյնպէս եւ մասնաւորապէս Աղասիի ու Ապահի առանձին ցուցմունքներու վրայ՝ ճիշդ է թէ ես ալ անմասն չէի Արփիարի դէմ եղած տնօրէնութենէն, բայց այդ բոլոր ցուցմունքները բնաւ երբեք, հեռուէն կամ մօտէն չէին շօշափեր մատնութեան կամ դաւաճանութեան խնդիր, այլ կը վերաբերէին միայն եւ մի միայն կուսակցական ներքին խնդիրներու մէջ իր բռնած ընթացքին եւ վարմունքներուն: Երբե՛ք, ո՛չ մի ժամանակ, ո՛չ ես ո՛չ ոեւէ ուրիշ Հնչակեան ընկեր մը ամբաստանած չե՛նք Արփիարը իբր մատնիչ կամ դաւաճան, չնայելով*

որ շատեր – որոնց կարգին եւ ես – անհամակիր եղած ենք «յեղափոխական» Արփիարին: […]

Միայն 1896-*ի Ընդհ. Ժողովի ժամանակն էր որ երբ Հնչակեան գործիչներու եւ պատգամաւորներու մեծամասնութիւնը՝ Նազարբէկէն խզելով իրենց յարաբերութիւնը առանձինն Պատգ. Ժողով կազմեցին, Նազարբէկը, օգտուելով այն հանգամանքէն որ այդ Պատգ. Ժողովը Հնչակեան կեդրոնի վերոյիշեալ վճիռը բեկած եւ Արփիարը նորէն ընդունած էր Վերակազմեալ Կուսակցութեան շարքերուն մէջ, խեղաթիւրեց Արփիարի արտաքսման վճռին իսկական բնաւորութիւնը եւ ջանաց միամիտներուն հաւատացնել որ Արփիար իբր մատնիչ եւ դաւաճան էր արտաքսուած կուսակցութենէն:*[24]

Դրօշակ եւս լրացուցիչ տեղեկութիւն մը ունի յայտնելիք՝ որ համապատասխան է Տամատեանի տեսակէտին, միաժամանակ ճշդելով կարեւոր թուական մը.

ՊՊ. Աղասի, Ապահ եւ Տամատեան պ. Նազարբէկեանի հետ ստորագրում են մի «*վճռագիր*» (*Լօնդօն,* 21 *ապրիլ* 1896), *որով արտաքսում են կուսակցութիւնից Արփիարեանին, իմիջի բազմաթիւ նկատումների,* «*յեղափոխական բարոյական տեսակէտովը եւս*»*:*[25]

7.
ՓԱՐԻԶ ԵՒ ԿՐԿԻՆ ՀԱՆԴԻՊՈՒՄ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ԹՈՒՐՔԵՐՈՒ ՀԵՏ

1896 Յունիսին կ'երթայ Փարիզ։ Երիտասարդ Թուրքերու հետ հանդիպումը առաջնային կարեւորութիւն ունէր Արփիարեանի համար.

Երբ 1896 *յունիսին Բարիզ վերադարձայ, տեսայ թէ ֆրանսական շրջանակներու մէջ ալ մեծ յառաջդիմութիւն ըրած է հայ եւ թիւրք համաձայնութեան մը գաղափարը, յատկապէս Պ. Գլէմանսոյի պաշտպանութեամբ: Այդ միջոցին Րիզա պէյ անցած էր Լոնտոն, ուր Անգլիոյ քաղաքական անձնաւորութեանց աջակցութիւնը խնդրած էր երիտասարդ-թիւրքերու դատին: Իրեն, կարծեմ, խորհուրդ տրուած էր Հայոց հետ համաձայնիլ, վասն զի վերադարձին Ջօպանեանի հետ տեսակցութեամբ մը փափաքեցաւ մեզի հետ բանակցութեանց վերսկսումին: Ջօպանեան այս առաջարկը ինծի հաղորդեց: Օգոստոսին մեր ընդհանուր ժողովը* [իմա՝ «նոր» Հնչակեան Կուսակցութեան, Հ.Ա.] *պիտի գումարուէր Լոնտոն, ուստի Երիտասարդ Թիւրքերու հետ համաձայնութեան ծրագիր մը կրնայինք պատրաստել եւ ներկայացնել ժողովին: Պատգամաւորներէն միայն Պ. Ռուստունի Լոնտոն կը գտնուէր այդ ժամանակ. իրմէ խնդրեցի Բարիզ գալ, եւ եկաւ:*

Ջօպանեանի միջնորդութեամբ գումարում մը կարգադրուեցաւ, որուն ներկայ կը գտնուէին մեր կուսակցութեան ուղղակի չպատկանողներ եւս:[26]

«[Մ]եր կուսակցութեան» արտայայտութեամբ կարելի է հասկնալ՝ որ Արփիարեան չէ ընդունած իր վտարումը Հնչակեան Կուսակցութենէն։

Օգոստոսի սկիզբ Փարիզի մէջ տեղի կ'ունենայ տեսակցութիւնը Երիտասարդ Թուրքերու եւ Հնչակեաններու «արփիարեանական» թեւին միջեւ։ Առաջիններէն ներկայ էին *Միզան*ի խմբագիր Մուրատ պէյ, Րիզա պէյ եւ երեք երիտասարդ։ Հայերուն կողմէ ներկայ էին Արփիարեան, Անտօն Ռշտունի եւ երեք անձ։ Արփիարեան կը պատմէ.

Տեսակցութիւննիս շատ քաղաքավարական եղաւ եւ յարգալիր։ Բայց շուտով անդրադարձանք թէ համաձայնութիւն մը անկարելի պիտի ըլլար։ Մենք գործնական կռուանի մը վրայ կը մնայինք, իսկ Երիտասարդ-Թիւրքերուն պահանջումները անիրականալի կը նկատէինք. ու ամէն պարագայի մէջ, մեր ձեռնհասութենէն վեր էր անոնց գոհացում տալ։ Կը փափաքէին որ միաբանինք եւ Միտհատեան Սահմանադրութեան գործադրութիւնը պահանջենք, միանգամայն յայտարարելով որ հայ ազգը ինքնավար Հայաստանի մը պահանջումէն կը հրաժարի։ Մեր պատասխանը եղաւ «Հայաստանի ինքնավարութեան դատը ամբողջ հայ ազգին սեփականութիւնն է։ Ո՛չ պատրիարքը, ո՛չ Ազգային Ժողովը, ո՛չ ո եւ է կուսակցութիւն իրաւունք ունի, առանց ամբողջ ազգէն արտօնուելու, յանուն ազգին այդ դատին հակառակող ո՛ եւ է յանձնառութեան ներքեւ մտնել։ Մենք կուսակցութիւն մըն ենք, եւ մեր իրաւասութեան շրջանակին մէջ կրնանք խօսիլ միայն։»

Գալով Միտհատի Սահմանադրութեան, յայտարարեցինք որ եթէ մինչեւ իսկ անով գոհանալ ուզենք, ի՞նչպէս կարելի էր մեր խորհուրդները իրականացնել, քանի որ սուլթանը ինք ջնջած է այդ սահմանադրութիւնը։ Որպէս զի հնարաւոր ըլլայ օսմանեան սահմանադրութիւնը վերակենդանացնել, հարկ է նախ եւ առաջ սուլթանը չէզոքացնել։

Տեսանք թէ Երիտասարդ Թիւրքերը կ'ըմբոստանային սուլթանը չէզոքացնելու գաղափարին դէմ։ Ի՛նչ միջոցներով ուրեմն կը յուսային իրենց նպատակին հասնիլ, մեր աջակցութիւնը վայելելով իսկ։ Այս հարցումին ո եւ է լուրջ պատասխան տալու անկարող գտնուեցան։

Մենք իրենց յայտարարեցինք թէ առ այժմ պէտք է բաւական համարիլ բարենորոգումներու այնպիսի ծրագիր մը որ թէ՛ Հայոց եւ թէ՛ Թիւրքերուն համար հաւասարապէս օգտակար նկատուի, եւ որուն գործադրութիւնը առանց մեծամեծ ցնցումներու իրականացնել յուսալի ըլլայ։

Իրարմէ բաժնուեցանք առանց ո՛ եւ է վերջնական կարգադրութեան մը։[27]

Այս բոլորը տեղի կ'ունենայ Հնչակեաններու նազարբէկեանական թեւի բացակայութեամբ։ Արփիարեան իր արտաքսումը չէ կրցած հանգիստ սիրտով ընդունիլ եւ շարունակած է ներկայանալ իբրեւ Հնչակեաններու ներկայացուցիչ։

8.
ՎԵՐԱԿԱԶՄԵԱԼ ՀՆՉԱԿԵԱՆՆԵՐՈՒ ԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ Ա. ՊԱՏԳԱՄԱՒՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԸ

1896 Օգոստոս 20-ին (ն.տ.), Լոնտոնի Frithville Gardens-ի մէջ, առանց Նազարբէկեանի համաձայնութեան, կը գումարուի Հնչակեան Կուսակցութեան Ընդհանուր Ժողովը, որուն գլխաւոր շարժիչ ուժերէն էր Արփիարեան։ Յետագային ժողովը պիտի ընդունուէր իբրեւ Վերակազմեալ Հնչակեաններու Ա. Պատգամաւորական Ժողով։ Արփիարեանէն բացի, ժողովի գլուխներն էին՝ Միհրան Տամատեան, Միհրան Սվազլը (Սվազլեան կամ Սըվազլեան), Արթիւր Օհանջան, Անտօն Ռշտունի, Աղասի, Ապահ եւ ուրիշներ։ Ժողովին բնականաբար ներկայ չէին գտնուած Աւետիս եւ Մարիամ (Մարօ) Նազարբէկեանները։[28]

Ժողովը չորս կէտերով կ'ամբաստանէ Աւետիս եւ Մարիամ Նազարբէկեանները.

1. Բռնաբարած են Կուսակցութեան հիմնական սկզբունքները,
2. Ոտնակոխ ըրած են Կուսակցութեան կարգ ու կանոնները,
3. Իրենց պաշտօնավարութեան մէջ հիմնովին մեղանչած են ընկերական պատուոյ եւ յեղափոխական բարոյականի դէմ,
4. Գործած են ամէն կարգի զեղծումներ, որոնք ամենամեծ աղէտներու տեղի տալով վտանգեցին ազգային փրկութեան դատը։

Ասոր հիման վրայ ժողովը կ'արձակէ վճիռը.

Ուստի Ժողովը իր բոլոր անդամներուն միաձայնութեամբը Պ. Աւետիս Նազարբէկեանը եւ Տիկին Մարիամ Նազարբէկեանը պաշտօնանկ կ'ընէ Հնչակեան Կուսակցութեան Կեդրոնի անդամակցութենէն, եւ միանգամայն անարժան համարելով անդամակցիլ Հնչակեան Կուսակցութեան զանոնք Կուսակցութենէս արտաքսեալ կը հռչակէ։[29]

Ժողովը «հինգ անդամէ բաղկացած Կեդրոնի մը դրութիւնը ընդունեց»[30] եւ ընտրեց նոր Դիւան մը, Միհրան Սըվազլեան՝ ատենապետ, Միհրան Տամատեան՝ ատենադպիր։

Ապա Ժողովը կը փոխէ Հնչակեան կանոնագրութենէն հատուածներ.

Ժողովը միաձայնութեամբ վճռեց Կուսակցութեանս ծրագրէն բոլորովին ջնջել ընկերվարական յայտագիրը, եւ Կուսակցութեանս նպատակը միմիայն ազգային փրկութիւնը ընել։[31]

Հնչակեան ծրագիրէն ընկերվարականութեան ջնջումը կը շեշտէ նաեւ Միհրան Սըվազլեան, *Տէյլի նիուզի* համար գրած բացատրականին մէջ.

Գալով Հնչակեան Կուսակցութեան ուղղութեանը, անիկա էապէս ազգային է եւ հայրենասիրական, ան ի բաց կը վանէ իր ծրագրէն քօլլէքթիվիզմի (հաւաքականութիւն) եւ մարքսիզմի սկզբունքները, զոր Պ. Նազարբէկեան զուր տեղը աշխատած էր մտցնել ազգի մը մէջ որ դեռ եւս չէ ստացած այն ամենատարրական իրաւունքները զոր ամէն քաղաքացի իրաւունք ունի վայելել. – այն է՝ ապահովութիւն կեանքի, ստացուածքի եւ պատւոյ:[32]

«Նոր» Հնչակեաններուն նիստերը կը շարունակուին մինչեւ Հոկտեմբեր 10 կամ 11: Տեղի կ'ունենայ ընդամէնը 29 նիստ:[33] Ժամանակ կը մնա՞յ արդեօք քննարկելու Երիտասարդ Թուրքերու յարաբերութեան հարցը...:

Կուսակցութեան Կեդրոնական Վարչութեան նոր նստատեղին կ'ըլլայ հետեւեալ հասցէն՝
L. Frank
99, Frithville Gardens,
Shepherd's Bush, London, W.[34]

Այսպէս հիմք կը դրուի «նոր» Հնչակեաններուն, որոնք շուրջ մէկ ու կէս տարի ետք պաշտօնապէս պիտի դառնային Վերակազմեալ Հնչակեանները, բայց յաճախ պիտի շարունակէին ներկայանալ իբրեւ Հնչակեան Կուսակցութիւն, ինչպէս յետագային պիտի դիտել տար Արփիարեան.

Իմ պաշտօնավարութեանս ժամանակ [իմա՝ 1896-1901, Հ.Ա.] *երբեք Նոր-Հնչակեան կամ «Վերակազմեալ» անունը վրանիս չառինք, այլ՝ իբրեւ օրինաւորապէս Հնչակեան Կուսակցութեան ներկայացուցիչներ գրեցինք, խօսեցանք, բանակցեցանք եւ գործեցինք: Թէ, այսպիսի անուանարկութեան մը իրաւունքը ունէինք թէ ոչ, այդ տարբեր խնդիր է, բայց գոնէ, «մենք մեզի հետ» տրամաբանօրէն կը վարուէինք:*[35]

Զանազան հանգամանքներ նպաստեցին «նոր»-երու կազմութեան:

1895-ին Նազարբէկեան հանրային ուժեղ քննադատութեան կ'ենթարկուէր երկու առումներով.

1. 1890-1895-ի ցոյցերուն ու ապստամբութիւններուն իբր պատասխան Սուլթան Համիտ դիմեց ահռելի հայկական կոտորածներու, որուն հետեւանքով ստացաւ Կարմիր Սուլթան մականունը: Հնչակեանները՝ որոնց ձեռքն էր այդ շրջանի յեղափոխական շարժումը, չկրցան դիմագրաւել այդ ջարդերը եւ ենթարկուեցան հանրային քննադատութեան, որ իր գագաթնակէտին հասաւ 1896-ին: *Հնչակ*ի մէջ Նազարբէկեանի հրատարակած ինքնապաշտպանական առաջնորդող յօդուածները կը վկայեն գոյութիւն ունեցող քննադատական ընդհանուր մթնոլորտը: Մէկուն մէջ Նազարբէկեան կը գրէ.

Հէնց որ սկսան տեղի ունենալ ընդհանուր կոտորածները, հայ հասարակութեան մէջ լսելի եղան տրտունջներ նոյն իսկ իր մի մասի դէմ, յեղափոխականների դէմ: Աջ ու ձախ

սկսան խօսել, քննադատել յեղափոխութիւնը, խօսել թեր ու դէմ։ [...] *Սովորական, միջին խելքը* [...] *կարծեց, թէ աղէտների բանալին գտաւ. նա կարծեց, թէ ամեն չարիք, որ պայթեց Հայերի գլխին, իր ծնունդն առաւ ուղղակի յեղափոխական շարժումներից։*[36]

Ուրիշ թիւի մը մէջ կը կարդանք.

[*Ա*]*յսօր ամենմէկը – ծիծաղաշա՜րժ երեւոյթ – շտապում է վաղաժամ կերպով դատաւոր կանգնել Հայկական յեղափոխութեան։ Մէկն ասում է, թէ յեղափոխութիւնը չի պիտի սկսվէր, միւսը բացականչում է, թէ միայն կոտորածներ առաջ եկան, երրորդն աղաղակում է, թէ Հերիք է, դադարեցրէք յեղափոխական շարժումները... մի շարք դատապարտութիւններ նոյնքան տարօրինակ, որքան եւ անտեղի ու իմաստակ։*[37]

Երրորդ տեղ մը Նազարբէկեան կ'արձանագրէ.

[Յեղափոխութեան գաղափարի երդուեալ թշնամիները] *ճիգ են թափում Արիւնալի Ամիսների պատասխանատուութիւնը գցել յեղափոխականներիս վրայ, առարկելով, թէ եթէ մենք յեղափոխութիւն անել չուզենայինք, այդ արիւնն էլ չէր լինիլ։*[38]

2. Նազարբէկեան կ'ամբաստանուի իբր իւրացուցած ըլլալ ապստամբութիւններուն համար հաւաքուած գումարները։ «Նոր» Հնչակեանները կը նշեն Սասունի, Մուշի եւ Կիլիկիոյ դրամներուն սեփականացումը։ Կը շեշտեն, մանաւանդ, Զէյթունի ապստամբութեան պարագան.

Նկատելով որ Զէյթունի ապստամբութենէն առաջ, ապստամբութեան միջոցին եւ ապստամբութենէն վերջ իրենք [իմա՝ Աւետիս եւ Մարօ Նազարբէկեաններ, Հ.Ա.] *ստացած են դրամական կարեւոր գումարներ զանազան կողմերէ, ինչպէս Պոլսէն, Ամերիկայէն եւ ուրիշ տեղերէ, ուղղակի Զէյթունցիներուն հասցնելու նպատակաւ սակայն իրենք այդ դրամներուն շատ աննշան մէկ մասը միայն ղրկած են Զէյթուն, գիտնալով հանդերձ տեղական անյետաձգելի պէտքերը եւ գործիչներու թախանձագին պահանջները։ Իրենց այս ընթացքով պատճառ եղան որ Զէյթունի համար այլ եւս հանգանակութիւն չի շարունակուեցաւ, եւ զանազան կողմեր հաւաքուած դրամները անվստահութեան պատճառաւ կեդրոն չի ղրկուեցան, որով Զէյթունցիները զրկուեցան իրենց արդար իրաւունքէն։*[39]

Արշակ Ալպօյաճեան եւս յետագային պիտի անդրադառնար Զէյթունի դրամներու հարցին.

Երբ Զէյթունի ապստամբութիւնը կը պայթի, նամակ մը կը հասնի Զէյթունէն Պատրիարքարան որով կամ զէնք ու պաշար ղրկուիլը եւ կամ դեսպանական միջնորդութիւն կը խնդրուէր։ Պատրիարքը խորհրդակցութեան կը կանչէ Հնչակեան պետերը, եւ

կուսակցութիւնը իւր վրայ կ՚առնէ օգնութեան գործը։ Վարչութիւնը որոշումներ կ՚առնէ, բայց գործադրութիւնը կը ծանրանայ [Վահէ] *Արզուեանի վրայ եւ հարուստները սպառնալիքի տակ կը ցնծան։* [...]

Նազարբէկ կ՚իմանայ Պոլսոյ Վարչութեան դրամ հաւաքելը, կը պահանջէ դրամները եւ ինք կ՚ստանձնէ Ջէյթուն դրամ եւ մարդ հասցնել։ Լոնտոն կը ղրկուին հաւաքուած գումարները։

Սուրէն Սուրէնեան Փոքր Հայքի լաւագոյն գործիչներէն մին, որ կեդրոնը կը գտնուէր կը տեսնէ Նազարբէկը ուեւէ կերպով Ջէյթունի չօգնելը, եւ տեղեկագրով մը խնդիրը կը պարզէ Պոլիս, եւ Ամերիկա կ՚անցնի շարքերը իրազեկ ընելու։

Այս միջոցին Արզուեան երկրորդ անգամ կը ձերբակալուի։ Նորէն դեսպաններու միջամըտութեամբ կ՚ազատի, եւ կ՚արտաքսուի։ Կը մեկնի Լոնտոն իբր Պոլսոյ վարչութեան լիազօր։

Նազարբէկ ռուսահայ յոխորտանքով կ՚ընդունի այս դեռաբոյս երիտասարդը որ իրմէն հաշիւ պահանջելու կու գար։ Ջէյթունի օգնութեան գործին ստացած այս երեւոյթը պատճառ կ՚ըլլայ Պոլիս ալ շարքերու պառակտումին, եւ Վահէն գաղտնաբար նորէն Պոլիս կը դառնայ, եւ անմոռանալի Երուանդ Ջավուշեանի հետ կ՚սկսի կազմակերպել Պոլսոյ Մասնաճիւղը, եւ Նազարբէկեան կեդրոնէն անջատ գործել։[40]

Բացի այս երկու կէտերէն, *Նոր կեանք* կը նշէ այդ շրջանին յառաջացած ընդհանուր անորոշ տրամադրութիւնը.

Հայ ազգը 1895*-ի վերջին քառորդէն յետոյ շուարումի մատնուած էր, կորսնցնելով իր կողմնացոյցը։ «Ի՞նչ ընել, եւ ինչ չընել» իրարու կը հարցնէին ամէն հայեր։ Անմտաբերելի պատահարներ արագ արագ մէկզմէկու ետեւէ մեր վրայ խուժելով մեզի յանկարծակիի բերած էին։ Ո՛չ զէնք ունէինք, ո՛չ պատրաստութիւն, ո՛չ ծրագիր։ Ու տագնապի ահեղ ժամուն չերեւցաւ անձնաւորութիւն մը, չյայտնուեցաւ մարմին մը որուն յառէին հայութեան աչքերը, որուն հպատակէինք ամէնքս իբր ընդհանուր վստահութիւն ներշնչող պետի մը։*[41]

Այսպէս, Նազարբէկեանի Հնչակեանութիւնը սկսած էր կորսնցնել իր ազդեցութիւնը, ճամբայ բանալով «նոր»-երուն կազմութեան։

Հակառակ ասոր, «հին» Հնչակեանութիւնը՝ իր համակիրներով եւ Աւետիս Նազարբէկեանի առաջնորդութեամբ, կը շարունակէ իր ուղին։

9.
«ՀԻՆ» ՀՆՉԱԿԵԱՆՆԵՐՈՒՆ ՊԱՏԱՍԽԱՆ-ԳՈՐԾՕՂՈՒԹԻՒՆԸ

«Նոր» Հնչակեաններուն (կամ՝ յետագայ Վերակազմեալներուն) յիշեալ նիստէն մէկ ամիս ետք՝ 1896 Սեպտեմբեր 12-ին, Լոնտոնի մէջ «հին» Հնչակեանները

կը գումարեն Հնչակեան Կուսակցութեան Պատգամաւորական Ընդհանուր Ժողովի առաջին նիստը, իբրեւ հականիստ մը «նոր»-երու Օգոստոս 20-ին, ուր պաշտօնապէս կը յայտարարեն.

Պատգամաւորական Ընդհանուր Ժողովը Սեպտեմբեր 12*-ի նիստում վկայաթղթերով ու վկայութիւններով քննութեան բացեց Արփիար Արփիարեան, Միհրան Տամատեան, Անտօն Ռշտունի անուն անձերի եւ դրանց գործակիցների ընթացքի նկատմամբ, որ նրանք բռնած են Հնչակեան Կուսակցութեան գոյութեան, նրա սկզբունքների եւ նրա շահերի դէմ։ Քննելով, գտաւ կատարելապէս հիմնաւոր այս վճիռը, որով Արփիար Արփիարեան անձը դեռ անցեալ մայիսին* [ուրիշ տեղ նշուած է Ապրիլին, Հ.Ա.] *պաշտօնապէս արտաքսուած էր կուսակցութիւնից, որի շարքերում նա սպրդել էր դրանից կէս տարի առաջ, եւ առանձին նկատողութեան առաւ ա՛յն, որ Արփիարեանի դէմ արձակուած վճռագրի տակ կուսակցութեանս նախորդ կենտրօնի անդամների հետ՝ նրա խորհրդատու անդամների թւում կան նաեւ Տամատեանի, Աղասիի եւ Ապահի անունները։ Այնուհետեւ Պատգ. Ընդհ. Ժողովը հաստատեց իբրեւ լիովին ճշմարիտ ու անհերքելի այն ծանրակշիռ հիմունքներն ու վճիռը, որոնց զօրութեամբ կուսակցութեանս նախորդ կենտրօնը հարկ եւ անհրաժեշտ էր տեսել անցեալ օգոստոս* 26*-ին անել «Պաշտօնական Յայտարարութիւն», որով այժմ Արփիարեանի գործակից դարձած՝ Մ. Տամատեան, Ռշտունի, Աղասի, Մ. Սվազլեան, Յ. Օհանջանեան եւ դրանց գործակիցներ՝ այլ եւս չեն կարող ո՛չ մի առնչութիւն ունենալ կուսակցութեանս հետ եւ հռչակւում են կուսակցութիւնից արտաքսուած։*

Հնչ. Կուսակցութեան Պատգ. Ընդհ. Ժողովի կողմից՝
Նախագահ՝ ԱՒԵՏԻՍ ՆԱԶԱՐԲԷԿԵԱՆՑ
25 *Սեպտեմբերի* 1896, *Լօնդօն։*[42]

Ուրեմն, Միհրան Տամատեան, Միհրան Սվազլը (Սվազլեան), Արթիւր Օհանջանեան, Աղասի եւ Ապահ կ՚արտաքսուին կուսակցութենէն, քանի որ անոնք գործակից դարձած էին Ապրիլ-Մայիսին արտաքսուած Արփիարեանին։ Նկատելի է, որ բոլոր արտաքսումներուն կեդրոնը Արփիարեանն է։

Կը ստեղծուին երկու Հնչակեան կեդրոններ։

10.
ՆՈՐ *ՀՆՉԱԿ* ԼՐԱԳԻՐԸ ԵՒ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ ԱՆՈՐ ԴԷՄ

«Նոր» Հնչակեանները Արփիարեանի գլխաւորութեամբ իրենց իրաւունքը կը նկատեն շարունակել կուսակցութեան խօսնակը հանդիսացող *Հնչակ* լրագիրը, զոր Նազարբէկեան հիմնած էր 1887-ին։ Կը հրատարակեն մէկ թիւ մը՝ 1896

Սեպտեմբեր 24, իններորդ տարի, թիւ 17, որ զուգահեռ կ'ընթանայ Նազարբէկեանի *Հնչակ*ին, որուն իններորդ տարի, թիւ 17-ը արդէն լոյս տեսած էր 1896 Սեպտեմբեր 1 թուականով իսկ իններորդ տարի, թիւ 18-ը լոյս կը տեսնէ 1896 Սեպտեմբեր 28-ին։ Նազարբէկեան իբրեւ ենթավերնագիր կը գործածէր՝ «Կեդրոնական Օրգան Հնչակեան Կուսակցութեան», մինչդեռ Արփիարեան կը գործածէ՝ «Բերան Հնչակեան Կուսակցութեան»։

«Նոր» *Հնչակ*ի հրատարակութենէն չորս օր ետք՝ Սեպտեմբեր 28-ին, Միհրան Սվազլեանի կողմէ նշանակուած փաստաբանին միջոցով Նազարբէկեան կը ստանայ նամակ մը՝ ուր Սվազլեան կը պահաջնէ դադրեցնել «հին» *Հնչակ*ը։ Նազարբէկեան փաստաբանի միջոցով կը դիմէ դատարան։ Տեղի կ'ունենայ երեք դատական նիստ՝ Նոյեմբեր 13, 14 եւ Դեկտեմբեր 4։ Դատավարութեան ժամանակ, Արփիարեան կը հրատարակէ «նոր» *Հնչակ*ի երեք թիւ եւս՝ 1896 Նոյեմբեր 16, 1896 Դեկտեմբեր 10 եւ 1897 Յունուար 15, ուր կը ստիպուի ջնջել *Հնչակ* անունը եւ լրագիրը լոյս ընծայել առանց անունի։ Յօդուածներուն մեծամասնութիւնը՝ անստորագիր, գրած էր Արփիարեան։

Վերջին նիստին (1896 Դեկտեմբեր 4) դատաւորը վճիռ կ'արձակէ դադրեցնել «նոր» *Հնչակ*ը.

Ընդդիմապահանջներին եւ ընդհանրապէս դրանց ծառայողներին, գործակալներին կամ՝ վարձկաններին, ցնոր տնօրէնութիւն, արգիլւում է տպագրել, հրատարակել, ծախել, վաճառքի դնել կամ շրջաբերութեան հանել որ եւ է պարբերական թերթ կամ գրութիւն Հնչակ անուան կամ տիտղոսի տակ, կամ որ եւ է մէկ ուրիշ անուան կամ տիտղոսի տակ եւ կամ շարահարական թուի կարգով (numéro de série) *– այնքան նման պահանջողի* (*Նազարբէկի*) *Հնչակ թերթին, որ կարծեցնել տալ թէ այն-ինչ թերթը պահանջողի թերթն է, որը սա հրատարակում է վերոյիշեալ տիտղոսի տակ, եւ կամ այն-ինչ թերթը շարունակութիւնն է պահանջողի թերթի։*[43]

Դատաւորին գլխաւոր առարկութիւնը այն էր՝ որ *Հնչակ* միշտ լոյս տեսած է ոչ-կուսակցական դրամական միջոցներով, յատկապէս Նազարբէկեանի անձնական դրամով, ուրիշ հարց՝ թէ ան կ'արտայայտէ Հնչակեաններուն տեսակէտը.

Պ. Նազարբէկը տուած է շատ դրամ. նա ծախսել է մօտ 20,000 *ֆրանկ այդ թերթի համար. դա նշանակում է, որ այդքանը նա կորցրել է,* (*որովհետեւ ո՛չ մի շահ չէ ունեցել եւ թերթը ձրիաբար է տարածուել*)*։ Դրամական նուէրներ եկած են նաեւ այլ աղբիւրներից, ինչպէս օրինակ տեղական մարմիններից, տեղական կօմիտէներից եւ այլն, որոնք դրամ են ուղարկել թերթի համար, որպէս եւ մասնաւոր անհատներ, որոնց սրտին մօտ էր գործը, դրամական նպաստներ են արել…* […]

Ուրեմն ինչ վերաբերում է վճարքներին՝ կան որոշ եւ բացայայտ վկայութիւններ, որ վճարքները միշտ եղած են Նազարբէկի միջոցով […]։

Բայց քննելով փաստերը, որքան կարող եմ, ես նկատում եմ թէ կայ գոհացուցիչ բացատրութիւն պահանջողի [իմա՝ Նազարբէկեանի, Հ.Ա.] *կողմից այն եղանակի մասին, որով թերթը սկզբից մինչեւ վերջ վճարւում էր Պ. Նազարբէկի ձեռքով ո՛չ թէ այն դրամից, որ անուանում են Կուսակցութեան դրամ, այլ թէ այն դրամական նպաստներից՝ որ եղած են այդ նպատակի համար՝ ինչպէս վերն ասացի, եւ մեծ մասամբ իր սեփական դրամից:*[44]

«Նոր» *Հնչակ* կը դադրի լոյս տեսնել:

Դատավարութեան մասին լայնօրէն կ'անդրադառնան Լոնտոնի թերթերը: Յօդուածներ կը գրեն դատավարութեան ժամանակ՝ Նոյեմբեր 14, 15, 16-ին, եւ դատավարութենէն ետք՝ Դեկտեմբեր 5, 6, 7-ին:[45]

«Հին» *Հնչակ*ի 1896 Դեկտեմբեր 18 թիւը գրեթէ ամբողջութեամբ Նազարբէկեան յատկացուցած է դատավարութեան եւ իրեն ի նպաստ արձակուած վճիռներուն: Նազարբէկեանի ամբաստանութիւններուն գլխաւոր մասը ուղղուած է Արփիարեանին, որուն անունը անընդհատ կը յիշէ ու կը կրկնէ: «Նոր» Հնչակեանները մէյ մը կ'անուանէ «Արփիարեաններ»,[46] ուրիշ տեղ մը՝ «Արփիարեան եւ իր արբանեակները»:[47] Անկախ որակաւորումներէն, Նազարբէկեան քաջ գիտակցած էր որ Արփիարեան կը կազմէ այս խմբակին գլխաւոր մղիչ ուժը: Երուանդ Օտեան Արփիարեանին կը համարէ ընդդիմադիրներու «պարագլուխներէն մին»:[48]

Արփիարեան, որ Նազարբէկեանին կողմէ ամբաստանուած էր իբրեւ թուրքական լրտես, Նազարբէկեանին կը մեղադրէ գողցած ըլլալու Զէյթունի համար յատկացուած դրամները.

Հայ ազգին եւ Հնչակեան Կուսակցութեան համար այսօր կարեւոր խնդիրը հետեւեալն է: Զէյթունի հայ ժողովուրդը անօթի կը տառապի. Աւետիս եւ Մարիամ Նազարբէկեան վերջապէս ազգային հսկողութեամբ Զէյթուն պիտի ղրկե՞ն թէ ոչ յատկապէս Զէյթունի համար հանգանակուած եւ իրենց յանձնուած դրամը:

Ահա այս փափուկ խնդիրն է զոր Նազարբէկեանները կը ջանան խղդել անձնական գրպարտութիւններու աղմուկի մէջ:[49]

«Հին»-ին եւ «նոր»-ին միջեւ խզումը վերջնական է: Երկու կողմերը շրջաբերականներ կը տարածեն: Օրինակ, Արմերիկեան Հնչակեան Մասնաճիւղերու Նահանգային Վարչութիւնը («նոր» Հնչակեանները) կը տարածէ 1897 Մարտ 30 թուակիր յայտարարութիւն մը՝ ուր Աւետիս եւ Մարիամ Նազարբէկեանները կ'ամբաստանուին ամենաուժեղ բառերով, իբրեւ «սոսկալի զեղծումներ» եւ «մերկապարանոց խաբէութիւն» գործած, «ազգակործան քաղաքականութիւն» վարած եւ «եսամոլական ախտով» վարակուած անձեր, որոնք Կուսակցութիւնը եւ հայ ժողովուրդը մոլորեցնելու համար «կը դիմեն ստոր, վատ եւ անբարոյական միջոցներու» եւ ոտնակոխ կ'ընեն «կուսակցութեանս հիմնական սկզբունքները»: Այս եւ այլ պատճառներով,

Ամերիկայի տասնեւվեց մասնաճիւղերու լիազօր ներկայացուցիչներէ կազմուած Ջ.րդ Պատգամաւորական Ժողովս դատապարտելով կը դատապարտէ Մարիամ եւ Աւետիս Նազարբէկեանններն իբրեւ ազգին պատուհասներ եւ կը յայտարարէ ի գիտութիւն Հնչակեան կազմակերպութեան եւ ամբողջ հայ ժողովրդին թէ խզած ենք ամէն կապ եւ յարաբերութիւն Կուսակցութեանս նախկին կեդրոնը կազմող ինքնակոչ անձանց եւ իրենց հետեւողաց հետ։[50]

Միւս կողմէն, Հնչակեան Կուսակցութեան Եգիպտոսի Մասնաճիւղը («հին» Հնչակեանները) կը տարածէ 1897 Ապրիլ 5 թուակիր շրջաբերական մը, ուր «նոր» Հնչակեանները կ'անուանէ ներքին թշնամիներ.

Ահա՛ ներքին թշնամիները, որ կը կոչուին Արփիարեան, Տամատեան, Սվազլեան, Աղասի, եւ սոցա կարգ մը վարձկան արբանեակներն որոց անունը չ'արժեր տալ, քանի որ հանրածանօթ են արդէն իրենց արարքներով եւ քանի որ ամեն օր կ'ապացուցանեն իրենց գոյութիւնը, գարեջրատանց կամ նման վայրաց մէջ իրենց գործած չահատակութիւններով. ահա՛ այս շահամոլ ու գինեմոլ դասակն է որ կը կոչուի Ալֆարի-Ֆրանքական։[51]

11.
ՄԱՐՏ ԼՐԱԳԻՐԻ ՀԻՄՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ

Այս խնդիրներուն ընթացքին՝ Սեպտեմբեր 1896 – Յունուար 1897-ին, Արփիարեան նամակագրութիւն կը պահէ ժամանակաւորապէս Աթէնք հաստատուած Երուանդ Օտեանի հետ։ Օտեան կը պատմէ.

Աթէնք գտնուած միջոցիս յաճախակի թղթակցութեան մէջ էի Արփիարեանի հետ որ Լոնտոն կը գտնուէր եւ երկարապատում, երբեմն մինչեւ 20-30 երես նամակներ կը գրէր գանգատ յայտնելով թէ՛ իր վիճակէն եւ թէ իր Հնչակեան ընկերներէն, որոնց հետ չէր կրնար համաձայնիլ։

Իր միակ փափաքն էր ապրուստի անկախ միջոց մը գտնել ու յեղափոխութենէ քաշուելով՝ ինքզինք նուիրել զուտ գրականութեան։

Արդէն այդ սեւեռուն գաղափարը ունեցած էր միշտ արտասահման անցուցած ամբողջ տարիներու ընթացքին՝ առանց կարենալ զայն իրագործելու։

Բայց մանաւանդ այդ ամիսներուն բոլորովին զզուած կը թուէր Լոնտոնի կեանքէն։

Արդարեւ խառնաշփոթութիւնը Հնչակեան կուսակցութեան մէջ իր ծայրայեղ աստիճանին հասած էր։[52]

Օտեան կը նշէ՝ որ նոյնիսկ «նոր» Հնչակեաններուն միջեւ կը գտնուէր լուրջ տարաձայնութիւններ.

Միւս կողմէ Հականազարբէկեանները, որոնք ինչպէս ըսի, այն ատեն ստուար մեծամասնութիւն կը կազմէին, իրենք իրենց մէջ համաձայն չէին, իսկ Արփիար իր ո՛չ մէկ ընկերին հետ կրնար տըլիկ ընել։[53]

Ինչպէս նշեցի, 1897 Յունուար 15-ին Արփիարեան լոյս կ'ընծայէ անունը ջնջուած *Հնչակ*ին չորրորդ թիւը։ Եթէ Օտեանին ուղղուած յիշեալ նամակներուն մէջ արտայայտած յուսալքութիւնը Օտեանին մտածել պիտի տար, որ «[ի]ր միակ փափաքն էր ապրուստի անկախ միջոց մը գտնել ու յեղափոխութենէ քաշուելով՝ ինքզինք նուիրել զուտ գրականութեան», ուրեմն կը սպասուէր որ չորրորդ *Հնչակ*էն ետք Արփիարեան անցնէր միայն գրականութեան ու լրագրութեան։ Բայց ահաւասիկ, 1897 Ապրիլ 15-ին, Արփիարեանի խմբագրութեամբ լոյս կը տեսնէ նոր լրագիր մը՝ *Մարտ*, իբրեւ Հնչակեան Կուսակցութեան Պաշտօնաթերթ։ Արփիարեան չէ հեռացած կուսակցական-յեղափոխական կեանքէ։ Լրագիրը անկանոն պարբերականութեամբ լոյս կը տեսնէ մինչեւ 1901 Մարտ (ընդամէնը 28 թիւ)։

12.
ՀՆՉԱԿԵԱՆ-ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐԸ

«Նոր» (կամ յետագայ Վերակազմեալ) Հնչակեաններու կազմութենէն ի վեր, վարչութիւնը կը փորձէ բանակցութիւններ վարել Դաշնակցութեան հետ, քննարկելու համար երկու կուսակցութիւններուն միացումի հարցը։ Արփիարեան գլխաւոր դեր կը խաղայ այս հարցին մէջ։

*Մարտ*ի մէջ բաւական տեղ կը յատկացուի միութեան խնդիրին։ Յօդուածները թէեւ անստորագիր են՝ ներկայացնելու համար կուսակցութեան տեսակէտը, բայց անոնց ոճը, մօտեցումը եւ ներկայացուած կերպը կասկած չեն թողուր որ անոնք ելած են Արփիարեանի գրիչէն։ Ի դէպ, կարելի է ըսել, *Մարտ*ը ամբողջութեամբ իր գրիչի արդիւնքն էր։

Կարեւոր է կրկնել, որ Վերակազմեալները (տակաւին այդ անունը չէին որդեգրած) կը ներկայանային իբրեւ Հնչակեանութեան ներկայացուցիչ, քանի որ կը համարէին կուսակցութենէն վտարած ըլլալ Նազարբէկեանին։

1897-ին, յետադարձ հայեացքով *Մարտ* պիտի տեղեկացնէր.

Հնչակեան Ընդհանուր Ժողովը երբ 1896 *օգոստոսին գումարուեցաւ Լոնտոն, նկատողութեան առաւ յեղափոխական երկու մարմիններու միութեան խնդիրը։ Նոյն միջոցին Ժողովը ընտրած էր առժամեայ վարչութիւն մը որ պիտի պաշտօնավարէր մինչեւ հիմնական կանոնագրին քուէարկութիւնը եւ նոր վարչութեան ընտրութիւնը։ Ընդհ. Ժողովը այդ*

առժամեայ Վարչութիւնը արտօնեց անմիջապէս բանակցութեան մտնել Դրօշակի խմբագրութեան միութեան խնդրին համար։[54]

Լոնտոնի վարչութիւնը 1896 Սեպտեմբեր 12 թուակիր հետեւեալ առաջին նամակը կ'ուղարկէ *Դրօշակ*ի խմբագրութեան.

Ներկայ պարագայի մէջ ուր հայկական խնդիրը եւ յեղափոխական գործը աւելի լուրջ քննութեան առնելու եւ աւելի կանոնաւոր ուղղութեան հետեւելու պէտքը զգալի եղած է, եւ երբ ընդհանուր հայութեան մէջ ամէն կողմէ կարծիքի հոսանք մը սկսած է երեւան գալ թէ, յեղափոխական կուսակցութիւնները գործին օգտին համար այլ եւս պէտք է որ կամ միութեամբ կամ համերաշխ գործակցութեամբ ձեռք ձեռքի տալով աշխատին, այս պարագային մէջ, կ'ըսենք, առհասարակ ամէն անկեղծ յեղափոխականի պարտականութիւնն է ուշադրութեան առնել սոյն կենսական խնդիրը կարելի եղած միջոցներով։ Ուստի Հնչակեան յեղափոխական կուսակցութեան ընդհ. ժողովը, որ գումարուեցաւ Լոնտոն, հայ յեղափոխական ուժերու այս կամ այն եղանակով համախմբումը կամ համագործակցութիւնը օգտակար եւ կարեւոր նկատելով արտօնեց առժամեայ վարչութիւնը, առանց յապաղելու եւ մեր նոր կազմակերպութեան գործին ամբողջացման իսկ չ'սպասելով այժմէն բանակցութեան մտնել ձեզ հետ, հասկնալու համար թէ այս խնդրոյն մասին ի՞նչ են հայ յեղափոխական Դաշնակցութեան հայեացքն ու տրամադրութիւնները, եւ թէ ի՞նչ եղանակով կարելի կը լինի երկուստեք պաշտօնական հանգամանք ընծայել տեղի ունենալիք բանակցութիւններուն։[55]

1896 Սեպտեմբեր 23 թուակիր նամակով *Դրօշակ* Ժընեւէն անմիջապէս կը պատասխանէ.

Ստացանք ձեր նամակը, որով դիմում էք մեզ բանակցելու համար։ Ձեր շօշափած խնդիրները միութեան կամ համերաշխ գործունէութեան մասին շատ մօտ են թէ մեր եւ թէ մեր ընկերների սրտին, շատ կը ցանկանայինք, որ մի որոշ եղբակացութեան գանք վերջ ի վերջոյ եւ ի մի համախմբենք մեր բոլոր յեղափոխական ուժերը։ Սակայն անցեալի գործը ի նկատի ունենալով, մենք մասնաւորապէս շատ կը փափագինք, որ կանոնաւոր բանակցութիւններն սկսուին այն ժամանակ, երբ դուք վերջնականապէս կազմակերպուած կը լինէք եւ հրապարակօրէն կը յայտարարէք Հնչակեան կուսակցութեան մէջ տեղի ունեցած փոփոխութիւնների մասին։

Իսկ առ այժմ մենք պատրաստ ենք իւրաքանչիւր րոպէ բանակցիլ ձեզ հետ մասնաւոր կերպով եւ ծանօթանալ փոխադարձաբար։[56]

Ապա, համաձայն *Մարտ*ին,

Հնչակեան Ընդհ. ժողովը իր աշխատութիւնները վերջացուցած պահուն, յանուն կու-

սակցութեան քուէարկեց Դաշնակցական կուսակցութեան հետ միութիւնը, եւ իր ընտրած կեդրոնական վարչութեան լիազօր իշխանութիւն տուաւ միութիւնը ընել ինչ պայմաններով որ օգտակար կը սեպէ։[57]

Հետեւաբար, «նոր» կամ Վերակազմեալ Կեդրոնական Վարչութիւնը

1896 *Հոկտեմբեր* 22-*ին Դրօշակի խմբագրութեան միջոցաւ նամակ մը գրելով «Դաշնակցական ձեռնհաս մարմիններուն» փափագեցաւ գիտնալ թէ «ի՞նչ են Հայ Դաշնակցութեան հայեացքները եւ տրամադրութիւնները միութեան խնդրին վրայ եւ թէ ի՞նչ պայմաններով ու եղանակներով կը յուսան գլուխ հանել Հայ յեղափոխականներու միութեան կամ սերտ համերաշխութեան գործը»։*[58]

Նամակը կը մնայ անպատասխան։

Ուրիշ պաշտօնով մը Ժընեւ կ'երթայ Միհրան Սըվազլեան, որ առիթէն կ'օգտուի եւ «դաշնակցականներէն ոմանց հետ տեսնուելով կը յայտարարէ թէ՝ «բանակցութեան համար մօտերս պատուիրակներ պիտի գան ձեր մօտը։»[59]

Լոնտոնի «նոր» Հնչակեանները 1896 Նոյեմբեր 28 թուակիր հետեւեալ նամակը կը ղրկեն *Դրօշակին*.

Հնչակեան վարչութեան առժամեայ կեդրոնական վարչութիւնը կուսակցութեանս ընդհանուր ժողովին որոշումին համաձայն, 12 *սեպտեմբեր* 1896 *թուակիր պաշտօնագրով մը դիմեց Հայ յեղափոխական Դաշնակցութեան, յեղափոխական երկու կազմակերպութիւններուն միութեան կամ համերաշխ գործակցութեան մասին փափաք յայտնելով։*

Հայ յեղափոխական դաշնակցութեան օրկան Դրօշակի խմբագրութիւնը պատասխանելով 23 *սեպտեմբեր թիւ նամակով մը յայտարարեց թէ այդ հրաւէրին մէջ շօշափուած գաղափարը դաշնակցութեան անդամներուն սրտին շատ մօտ է, եւ թէ իրենք ալ շատ փափաքող են այդ պահանջքը գործադրուած տեսնել, միայն կը փափաքին որ այս կարեւոր խնդրի մասին կանոնաւոր բանակցութիւնները սկսուին մեր, Հնչակեաններուս, կազմակերպութեան խնդրի աւարտումէն եւ Հնչակեան կուսակցութեան մէջ տեղի ունեցած փոփոխութիւններու պաշտօնապէս յայտարարուելէն վերջը։*

Հնչակեան կուսակցութեան ընդհանուր ժողովը իր Իէ նստին մէջ միութեան կամ համերաշխութեան խնդիրը լուրջ ուշադրութեան առարկայ ընելով նորընտիր կեդրոնական վարչութեանս պաշտօն տուաւ եւ ջերմապէս յանձնարարեց ժողովրդային դատի ընդհանուր պահանջներու տեսակէտով ամէն ջանք ի գործ դնել բաղձացուած միութիւնը կամ գէթ համերաշխութիւնը իրականացնելու։

Կուսակցութիւնս արդէն իր վերակազմութեան գործն ի գլուխ հանած եւ կեդրոնական վարչութիւնս իր պաշտօնը արդէն ձեռք առած ըլլալով, այսօր նուիրական պարտականութիւն կ'զգանք ներկայ պաշտօնագիրն ուղղել Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան ձեռնհաս մարմիններուն վերսկսելու համար բանակցութիւնը, եւ լիայոյս ենք որ

Դաշնակցութիւնդ ալ նոյն հաշտարար ոգիով եւ հայ յեղափոխական գործի ընդհանուր եւ բարձրագոյն շահերու նոյն վսեմ նկատողութենէն ներշնչուած՝ ուրախութեամբ պիտի ընդունի քոյր կազմակերպութենէ մը անկեղծ կերպով բղխած եղբայրական այս հրաւէրը:

Կը փափաքինք գիտնալ թէ ի՞նչ են Հայ Յեղափոխական դաշնակցութեան հայեացքները այս խնդրին վերաբերութեամբ եւ ի՞նչ պայմաններով եւ ի՞նչ եղանակներով կը յուսաք թէ կարելի կը լինի ի գլուխ հանել հայ յեղափոխական ուժերու միութեան կամ սերտ համերաշխութեան գործը, որուն ընդհանուր հայութիւնը սրտատրոփ կ'սպասէ եւ որու մասին արդէն երկուստեք բաղձանքներ արտայայտուած են:[60]

Նամակին կը մնայ անպատասխան։ Համաձայն *Մարտ*ի տեղեկութեան, Դաշնակցութիւնը կը հաղորդէ՝ թէ զայն չէ ստացած.

Եւ ահա Ամերիկայէն հաղորդուեցաւ կեդրոնին թէ՝ Դաշնակցական ներկայացուցիչը կ'ըսէ թէ Դրօշակի խմբագրութիւնը այդպիսի նամակ մը չէ ընդունած: Այս տեղեկութիւնը անհիմն երեւցաւ. Հնչակեան կեդրոնին նամակը ապահովագրեալ էր, հետեւաբար եւ շօշափելի ապացոյց անվտանգ հասցէին ժամանած ըլլալուն:[61]

Փափաք յայտնելով միութեան համար Վերակազմեալներուն կողմէ բանակցութիւններ վարել Դաշնակցութեան հետ, թրքական բանտը ճաշակած Յովհաննէս Ճանկիւլեան 1897 Ապրիլի սկիզբ Փարիզէն կու գայ Լոնտոն։[62]

1897 Ապրիլ 15-ին լոյս կը տեսնէ *Մարտ*ի առաջին թիւը, ուր հրապարակաւ կը յայտարարուի միութեան համար տարուող աշխատանքները.

Հնչակեան եւ Դաշնակցական կուսակցութիւններու միութեան խնդիրը օրուան հարց մըն է: Ընդհանուր հայ ազգը այդ միութեան տենչացող է. հանրային այս փափագը որ Հնչակեաններուն ալ փափագն է, իրականացնելու համար կուսակցութիւնս որոշումներ տուաւ ու դիմումներ ըրաւ:[63]

Նախընթացի մասին կը տրուի լոկ մասնակի տեղեկութիւններ։

Լոնտոնի Վերակազմեալ վարչութիւնը 1897 Մայիս 6 թուակիր նամակ մը եւս կը գրէ *Դրօշակ*ին.

Մեր 1896 *նոյեմբեր* 28 *եւ* 30 *թուակիր ապահովագրեալ նամակներուն պատասխանները ստացած չըլլալով, եւ ոչ ալ մեր պաշտօնաթերթ Մարտի մէջ մեր կողմանէ միութեան խնդրին մասին գրուածին ո՛ եւ է պատասխան մը, թերեւս անյարմար թուէր յարաբերութեան մտնել խմբագրութեան հետ, սակայն ազգին գերագոյն շահերը կը պահանջեն ո՛ եւ է փափկանկատութիւն զոհել համերաշխութիւն հաստատելու համար յեղափոխական երկու մարմիններուն միջեւ: Այս նկատումով օգտակար կը համարինք անգամ մը եւս ձեզի դիմում ընել:*

Մեր Հանրածանօթ ընկեր Պ. Յարութիւն Ճանկիւլեան կը փափաքի Կեդրոնական վարչութեան կողմէ պաշտօն ստանձնել եւ անձամբ Ժընէվ գալով Դաշնակցական եւ Հնչակեան Կուսակցութիւններու միութեան կամ գէթ Համերաշխութեամբ գործելու խնդրին Համար անձամբ իմանալ Դաշնակցութեան ձեռնհաս մարմիններուն Հայեացքները ու առաջարկները եւ անոր Համեմատ վերջնական բանակցութեան պատրաստութիւնները տեսնել կամ ոչ։

Ուստի կը խնդրենք, որ Հաճիք մեր այս նամակին պատասխանը կարելի եղածին չափ կարճ ժամանամիջոցի մը մէջ մեզի Հաղորդել։[64]

Դրօշակ կը պատասխանէ 1897 Մայիս 10 թուակիր երկտող նամակ մը յղելով Միհրան Տամատեանի անունին, եւ ոչ Հնչակեան Կուսակցութեան։ Ահաւասիկ նամակը.

Ստացանք Հնչակեան Կուսակցութեան վերակազմեալ Կեդրոնական վարչութեան Մայիս 6-ի գրութիւնը։

Յայտնի պատճառով դժուար է մեզ Համար ուղղակի պատասխանել վերոյիշեալ գրութեան. ուստի մենք դիմում ենք ձեր [իմա՝ Միհրան Տամատեանի, Հ.Ա.] *միջնորդութեան եւ խնդրում յայտնել Պ. Յարութիւն Ճանկիւլեանին, որ խմբագրութիւնս միշտ պատրաստ է ուրախութեամբ ընդունել նրան եւ խօսել միութեան կամ Համերաշխ գործունէութեան խնդրոյ մասին։*[65]

Արդէն հարցը կը սկսի աստիճանաբար բացայայտուիլ։ Ինչպէս շուտով պիտի հաստատուի, այդ «յայտնի պատճառ»-ը Արփիարեանի անձն է, որուն դէմ Դաշնակցութիւնը մահափորձ կատարած էր տակաւին երկու տարի առաջ։

1897 Մայիս 7-էն մինչեւ Յունիս 6 Արփիարեան կը գտնուի Փարիզ։[66] Մայիսին, Փարիզի մէջ տեղի կ՚ունենայ յարձակում մը Արփիարեանի վրայ, զոր բանասէր Տիգրան Գէորգեան կ՚անուանէ «միջանկեալ յարձակում», զայն տարբերելու համար յայտնի երեք մահափորձերէն։ Այս տեղեկութեան աղբիւրը 1897 Մայիս 16 նամակ մըն է, զոր Արփիարեան յղած է Հնչակեան Կուսակցութեան Կեդրոնական Վարչութեան.

Գիշերը Հայոց վրայ conférence *մը կար։ Գացի։ Երբ լմնցաւ դուրս ելանք, բակը երկու բարեկամի Հետ կը խօսէի, յանկարծ կռնակէս բռունցքի Հարուած մը գանկիս իջաւ. կը փախչէր, վազեցի ետեւէն ու գաւազանիս միջոցաւը դաս մը տուի, այնքան ուժգին զարկի գլխուն որ Հաստկեկ գաւազանս կոտրեցաւ։ Ուրիշներ ալ վրայ Հասան...։ Խնայող չկար։ Ոստիկանութիւնը վրայ Հասաւ եւ ստոյգ մաՀէ փրկեց այդ ողորմելին։*

Այստեղ գտնուող դաշնակցականները կը պաՀեն զինքը. զգեստ չիներ են, ու ամէն տեսակ պէտքերը կը Հոգան։[67]

Հակառակ ասոր, Վերակազմեալները վերջին փորձ մըն ալ կը կատարեն։ Իրենց նամակներուն պաշտօնական պատասխան մը ստացած չըլլալով, տարբեր որոշումներէ եւ վերիվայրումներէ ետք, կը համաձայնին որ Ճանկիւլեան Ժընեւ երթայ եւ հանդիպի Դաշնակցականներուն հետ, բայց ոչ իբրեւ պաշտօնական պատուիրակ։ 1897 Յունիս 8-ին Ճանկիւլեան Լոնտոնէն կը մեկնի Ժընեւ եւ Յունիս 12 թուակիր նամակ մը կը ղրկէ Լոնտոնի ընկերներուն.

Հինգշաբթի ժամ ութին (կէս օրէն առաջ) տեղս հասայ:

Երկու օր միշտ տեսնուեցայ իրենց հետ, խնդիր շատ եւ շատ կնճռոտ է որով ես ալ կը հաւատամ որ միութիւն անկարելի է հիմակուհիմայ բոլորովին հաստատ հիմերու վրայ դնելով իմ համոզումս, եւ արդէն ինչ է խմբագրութեան կարծիք եւ փաստերը:

Օրս աւելի երկար պիտի տեսնուինք, որովհետեւ մեր երկու աւուր տեսակցութիւն եղած է Արմէն Կարօյի, Ռուստօյի եւ Վահանի հետ, որոնք ընտրուած են մեզ հետ բանակցելու. իսկ այսօր խնդրոյ ծանրութեան եւ կնճռոտութեան պատճառաւ մեր ժողովին ներկայ պիտի գտնուին նաեւ իրենց միւս ընկերները:

Որչափ որ կարծեմ եւ համոզուած եմ խնդիր համերաշխութեան մէջ պիտի վերջանայ, եւ կարծեմ ասկէց վերջ միայն եւ միմիայն համերաշխութեան վրայ պիտի խօսինք: Վերջէն պիտի գրեմ ձեզ առաջ եկած արդիւնքները:[68]

Լոնտոնի մէջ Դաշնակցականները իրեն ցոյց տուած են թուղթեր՝ «դօքումէնտներ», որոնք կը վերաբերին Արփիարեանին եւ «կը փաստեն» անոր դաւաճանութիւնը։

Յունիս 17-ին Ճանկիւլեան կը վերադառնայ Լոնտոն։ Փաստաթուղթերու հարցը երբեք չի բացայայտեր Արփիարեանին կամ վարչութեան։ Կը բաւարարուի տեղեկացնելով՝ որ ամբողջ խնդիրը Արփիարեանի անձն է, եւ թէ անոր հրաժարականէն ետք միայն Դաշնակցութիւնը պատրաստ է շարունակել բանակցութիւնները։[69]

Ճանկիւլեան 1897 Յունիս 17-ի թուակիր հետեւեալ տեղեկագիրը կը յանձնէ՝ հասցէագրուած անձամբ Արփիարեանին.

Ինչպէս որ ամիսներէ ի վեր հետամուտ եղած էի իմանալու թէ ի՞նչ արգելքներ կրնան ըլլալ որ յետաձգած լինին ազգի այս ճգնաժամի երկու կուսակցութեան (Հնչակեան վերակազմեալ եւ Դաշնակցութիւն) իրարու հետ միանալ:

Որչափ որ անուղղակի կերպիւ ամիսներէ ի վեր լսած էի թէ միայն ձեր անձն կրնայ արգելք ըլլալ: Յունիս 8-ին ձեր կեդրոնական վարչութեան պաշտօնատան մէջ տեսնուեցանք որով դուք խոստացաք եթէ դուք արգելք կրնաք սեպուիլ այդ միութեան խնդրոյն ամենայն սիրով պիտի հրաժարէիք. որով ձեր այդ խոստումն առնելէս վերջ անմիջապէս մեկնեցայ Ժընէվ տեսակցելու Դրօշակի խմբագրութեան երեք ներկայացուցիչներու հետ:

Ուստի օրս վերադառնալով իբր ժողովրդեան ներկայացուցիչ եւ կամ յեղափոխական

գործիչ մը կը հաղորդեմ ձեր մեր նախնական բանակցութեան որոշումները։

Միութեան բանակցութիւններ յետաձգուելուն եւ արգելք լինելուն պատճառ միայն ձեր անձն լինելով, օրս կոչում կ՚ընենք ազգասիրաբար ձեզ որ հայրենեաց եւ ազգի օգուտներ ի նկատ առնելով որ միութեան մէջ կը կայանայ, հաճիք ձեր հրաժարական տալ Հնչակեան վերակազմեալ վարչութեան պաշտօնավարութենէն որով անկէց վերջ սկսի բանակցութիւններ երկու կուսակցութեանց մէջ։

Յուսով եմ որ այս առաջարկնիս իբր հայրենասէր մէկ մը սիրով պիտի ընդունիք, եւ պիտի հաճիք երկտողով մը պատասխանելու ինչպէս որ կանխաւ բացորոշ կերպիւ խոստացած էիք։[70]

Յունիս 21 թուակիր նամակով Արփիարեան անձնական պատասխան մը կը ղրկէ Ճանկիւլեանին.

Երէկ իրիկուն ստացայ ձեր ինծի ուղղած յունիս 17 թուակիրը։ Ձեր ըրած առաջարկները գտնուելով կուսակցութեանս կեդրոնական վարչութեան հաւաքական իրաւասութեան շրջանակին մէջ, հաճեցէք դիմել կեդրոնական վարչութեան։[71]

1897 Յունիս 23 թուակիրով Արփիարեան վարչութեան կը ներկայացնէ իր հրաժարականը.

Այս գրութեամբ կուգամ յայտարարել ձեզի որ առառաւելն մինչեւ յառաջիկայ յուլիս 31 միայն պիտի կարենամ պաշտօնավարել. այդ թուականէն ետքը զիս հրաժարեալ պէտք է համարիք կեդրոնական վարչութենէն։ Իսկ եթէ յուլիս 31-էն առաջ ուրիշ պաշտօնակից մը հասնի այս տեղ, ես անմիջապէս կը մեկնիմ, անոր յանձնելով յատկապէս ինծի պատկանող գործերը, ինչպէս են կնքապահութիւն եւ խմբագրութիւն։ Պաշտօնավարութեանս միջոցին կեդրոնին բոլոր հաշիւները կրկնատումարով, եւ մեր գրութիւններն ու բոլոր գոյքերը ամբողջապէս կեդրոնական վարչութեան յանձնուած ըլլալուն վկայագիրը պիտի խնդրեմ ձենէ։

Հրաժարականիս պատճառը հետեւեալն է։ Կուսակցութիւններու միութեան խնդիրը դեռ կը մնայ անլոյծ. մեր կրկնակի դիմումներուն եւ ոչ իսկ պատասխան մը տրուեցաւ Դաշնակցութեան կողմէ։ Դրսէ դուրս սակայն կը տեղեկանամ որ կեդրոնական վարչութեան մէջ իմ ներկայութիւնս իբր թէ արգելք է միութեան գործին. այսպիսի առարկութեան մը որքան ապօրէն եւ միանգամայն անհեթեթ ըլլալը ձեզի քաջ ծանօթ է, բայց ասով մէկտեղ կը հրաժարիմ վարչութեան անդամակցութենէն, որպէս զի ո՛ եւ է պատրուակ անգամ ջնջուի։

Դաշնակցութեան կողմէ խօսելու իրաւունք ունեցող անձերը կուսակցութեան կեդրոնական վարչութեան ո՛չ պաշտօնապէս, ո՛չ ալ ձեզի անհատաբար մինչեւ հիմա իրենց ստորագրութեամբ ասանկ առաջարկ մը հաղորդած են։ Բայց ձենէ կը խնդրեմ որ եթէ Դաշնակցութեան ներկայացուցիչները արդարեւ այս օրինակ պահանջում մը կ՚ընեն, պէտք է հրաւիրուին ինծի հետ պատուոյ չէզոք ատեանի մը առջեւ։ Իմ նկատմամբ եղած կեղտոտ գրպարտութիւններուն եւ ոչ իսկ ամենաթեթեւ ակնարկ մը տալու կը գիջանիմ. ո՛չ մէկ

պարկեշտ եւ քիչ մըն ալ խելք ունեցող անձ այդ տեսակ աղտոտութիւններ բերանը կ՚առնէ կամ կը կրկնէ. բայց երբ զրպարտութիւնները կը բղխին պաշտօնապէս գոյութիւն ունեցող յեղափոխական մարմնէ մը, խնդիրը ան ատեն կը փոխուի, եւ զրպարտիչները հարկ է հրաւիրել պատուոյ ատեանի առջեւ որպէս զի իրենց խաբեբայութիւններու շարժառիթները մերկացուին: Դուք իբր իմ բարեկամներս, պաշտօնակիցներս, նոյն իսկ յանուն մեր կուսակցութեան պատուին, խստապահանջ բողոքներով Պատուոյ ատեանը պահանջելու իրաւունքը կամ աւելի ճիշդը պարտականութիւնը ունիք: Այս պահանջումը ընելու իրաւունքէս բնաւ չեմ հրաժարիր:

Այս անձնական խնդիրը փակելէ յետոյ կ՚անցնիմ միութեան խնդրին: Միութիւնը գաղափարներու, սկզբունքներու վրայ կրնայ կատարուիլ: Դրօշակի եւ երբեմն իբր կուսակցութեանս թերթ գոյութիւն ունեցող Հնչակի միջեւ դաւանանքի ո՛ եւ է զգալի տարբերութիւն չի կար իսկ հիմա մեր կուսակցութեան պաշտօնաթերթ Մարտին եւ Դաշնակցութեան Դրօշակին միջեւ անջրպետը շատ լայն է: Վերջերս Պ. Յ. Ճանկիւլեան երբ իր կողմէն Ժընէվ գնաց քննելու համար միութեան խնդրին կոււանը, ահա ինչ որ կը գրէր յունիս 12 *թուականով կեդրոնական վարչութեանս, Դաշնակցութեան ներկայացուցիչներուն հետ ունեցած տեսակցութեան առթիւ: (Այս տեղ վերոյիշեալ նամակը, որ անծանօթ էր բացակայ պաշտօնակիցներու:)*

Այս կէտերը եւս ձեր ուշադրութեանը յանձնարարելով կը կրկնեմ թէ կուսակցութեանս կեդրոնական գործերուն անխափան շարունակութեանը համար պարտականութիւն կը համարիմ պաշտօնիս վրայ մնալ մինչեւ երկրորդ պաշտօնակցի մը այս տեղ ժամանելը, որ պէտք չէ յուլիս 31-*էն անդին անցնի:*[72]

Այս միջոցին Ճանկիւլեան կը մեկնի Եգիպտոս: Այնտեղ գումարուած Վերակազմեալ Հնչակեաններու ընդհանուր ժողովին առաջին անգամ կը բացայայտէ Ժընեւի փաստաթուղթերուն խնդիրը, որոնք իբր կը մատնեն Արփիարեանի մեղսապարտութիւնը: Այստեղէն տեղեկութիւնը կը հասնի Լոնտոն եւ Արփիարեան իրազեկ կ՚ըլլայ մանրամասնութիւններուն.

Այս միջոցին Պ. Ճանկիւլեան կը մեկնի Լոնտոնէն ու Եգիպտոս կ՚երթայ ան տեղ գտնուող Հնչակեան ընկերներու եւ պաշտօնական անձերու տեղեկութիւններ տալ իր «առաքելութեան» մասին: Գումարուած ընդհանուր ժողովի մը մէջ չորս ժամ կը խօսի. բայց յայտնի կ՚ըլլայ թէ Լոնտոն պարզապէս խաբեբայութիւն մը ըրած է յայտարարելով Պ. Արփիարեանի թէ իր ԱՆՁՆ է ՄԻԱՅՆ միութեան արգելքը: Պ. Ճանկիւլեան ստորագրած է եղեր խել մը պայմաններ որոնցմէ ամէն մէկը իրարմէ աւելի յիմարական եւ ստորնացուցիչ յեղափոխական կուսակցութեան համար: Սակայն դաւին յաջողութեանը համար կարեւոր սեպած է զանոնք ծածուկ պահել Պ. Արփիարեանէն:

Եգիպտոսի ընկերները կը պահանջեն Պ. Ճանկիւլէն որ Դրօշակի խմբագրութեան քով տեսած թուղթերը, - դօքումէնտները, իրենք ալ տեսնեն, մասնաւորապէս ինչ որ կը վերաբերի Պ. Արփիարեանի թուղթերուն: Ժողովը կը յայտարարէ որ Դրօշակի խմբագրութիւնը պէտք է

Եգիպտոս խրկէ իր ներկայացուցիչներուն այն թուղթերը որոնցմով իբր թէ Պ. Արփիարեանի մեղսապարտութիւնը կը հաստատուի: Դաշնակցական եւ Հնչակեան ներկայացուցիչներէ կազմուած ժողովի մը մէջ թող քննուին այդ թուղթերը, եւ անոնց ստուգութիւնը երբ հաստատուի, ան ատեն Պ. Արփիարեանի ո՛չ թէ հրաժարականը կ՚ընդունին այլ զինքը մահուան կը դատապարտեն:[73]

Դրօշակ այդ «դօքումէնտները» չի ղրկեր, Ճանկիւլեան կը հրաժարի Հնչակեան կուսակցութենէն եւ Արփիարեանի հրաժարականը կը մերժուի:[74]

Աւելորդ է ըսել, որ ծրագիրը երբեք չի յաջողիր: Միացում երբեք տեղի չ՚ունենար եւ չէր կրնար տեղի ունենալ: Ինչո՞ւ: Որովհետեւ կը գտնուէր խմբային պատկանելիութեան հարցը, կամուած էին երկու խմբային ուժեղ ինքնութիւններ՝ իրենք իրենց մէջ գալարուող, թաւալուող ու ծեփուող: Միացումի համար նախ պէտք է լուծուէր ինքնի (self) հարցը, այն ինքնը՝ որ ստացած էր ներքնակեդրոն եւ ոչ թէ հանրակեդրոն կամ առաւել եւս հանրատարած կեցութիւն: Ո՞ր Հնչակեանը կամ Դաշնակցականը պատրաստ էր *չըլլալ* Հնչակեան կամ Դաշնակցական եւ *ըլլալ* երրորդ կուսակցութիւն մը: Կարելի է առարկել, որ 1921-ին երեք կուսակցութիւններ՝ Արմենական, Վերակազմեալ Հնչակեան եւ Սահմանական Ռամկավար միացան կազմելու համար այսօրուան Ռամկավար Ազատական Կուսակցութիւնը: Բայց նախ, երեք կուսակցութիւններն ալ տկար վիճակի մէջ կը գտնուէին եւ պէտք ունէին նոր խմբային ինքնութեան, եւ երկրորդ՝ անոնք վերանալով ծնունդ տուին *չորրորդ* կուսակցութեան՝ ՌԱԿ-ին:

Ինքնի ներքնակեդրոնացումը պիտի բացայայտէր ինքզինք եւ առաջնորդէր դէպի Վերակազմեալ-Դաշնակցութեան յաջորդ՝ փոխամբաստանութիւններու եւ փոխյարձակումներու փուլը, արտասանուած Վերակազմեալներու *Մարտ*ի եւ Դաշնակցութեան *Դրօշակ*ի միջոցով:

1897 Դեկտեմբեր 20 եւ 1898 Յունուար 20 թիւերուն մէջ *Մարտ* մանրամասնօրէն կը ներկայացնէ միութեան գործընթացքը մինչեւ անոր ձախողումը: Իսկ 1898 Մայիս 7-ի *Մարտ*ը կը սկսի ամբաստանել.

Այն պահուն երբ Հնչակեան նորընտիր կեդրոնը կը հրահանգէր Մասնաճիւղերը եղբայրական սիրով վարուիլ Դաշնակցական կուսակցութեան պատկանողներուն հետ, այդ միեւնոյն ժամուն Դրօշակեանները ժընէվէն օձի սպրդումներով գաղտագողի կաշխատէին եղեր որպէս զի նորընտիր վարչութեան եւ մասնաճիւղերուն միջեւ գժտութիւն ձգելով թոյլ չի տան նոր մարմնին զօրեղ գործունէութիւն մը: Մենք տեղեկութիւն չունէինք այդ դաւերէն որոնց վաւերութիւնը կը հաւաստի զայն գործողներուն անմտութեանը: Այդ զազրելի թուղթերէն մէկ քանին մեզի յանձնուեցան, եւ կրցինք աւելի որոշ գաղափար մը կազմել ժընէվի ցածութեան վրայ:[75]

Եւ մանրամասն կը խօսի այս թուղթերուն մասին:

1899 Ապրիլին *Դրօշակ* կը հրապարակէ երեք յաջորդականութենէ բաղկացած Յաւելուածին առաջին մասը.

Հնչակեան կուսակցութեան խախուտ դրութիւնը չէր կարող իր բացասական ազդեցութիւնը չթողնել Հնչակեան կազմակերպութեան բարոյական մթնոլորտի վրայ: Դա էր պատճառ, որ զանազան բախտախնդիրներ կարողանում էին «ներս սպրդել» նրա մէջ եւ մինչեւ իսկ ղեկավարի դեր ստանձնել, որ լայն, ազնիւ ձգտումները մանրանում էին, հերոսները գաճաճանում, վատ կրքերը զսպւում, կեղտոտները հաստատւում էին եւ լաւերը կոմպրոմիսների դիմում:[76]

Այս «սպրդող»-ներուն գլխաւորն է Արփիարեան, որ ուժեղօրէն կը քննադատուի *Դրօշակ*ի կողմէ:

Յուլիսի երկրորդ Յաւելուածը քննադատութիւն մըն է *Մարտ*ի յօդուածներուն:[77]

Գլուխ-գործոցը, սակայն, երրորդ Յաւելուածն է՝ 1899 Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր 15-ին, որ կը հրապարակէ 1890-ին բանտին մէջ Արփիարեանի հետ կատարուած երեք ոստիկանական հարցաքննութիւններուն «դօքումէնտներ»-ը, Արփիարեանը սպաննելու կապակցութեամբ Դաշնակցութեան արձակած 1895-ի դատավճիռը, ինչպէս նաեւ երկար ու մանրակրկիտ մեկնաբանութիւններ՝ որոնց վերջնական ու միակ նպատակն էր «փաստել» Արփիարեանի դաւաճանութիւնը:[78]

13.
ԵԳԻՊՏՈՍ

1897 Սեպտեմբեր 23-ին Մարսիլիայէն կը նստի Էքուատոր շոգենաւը եւ 27-ին կը հասնի Աղեքսանդրիա:[79]

Երուանդ Օտեան, որ կը գտնուէր Աղեքսանդրիա եւ իբրեւ հաշուապահ կ'աշխատէր Պօղոս Նուպարի Շարապաս գտնուող ագարակը, կը նկարագրէ իրենց հանդիպումը.

97ի Սեպտեմբերին վերջերը Արփիար Արփիարեան Եգիպտոս կուգար Լոնտոնէն:

Երբ իմացայ որ Ալեքսանդրիա հասեր է, իսկոյն մեկնեցայ Շարապասէն զինքը տեսնելու համար:

Պոլիսէն մեկնելէ ի վեր առաջին անգամն էր որ զինքը պիտի տեսնէի ու սիրտս ուրախութենէ կը տրոփէր: Ինչպէս ըսի, Արփիար միշտ իր նամակներուն մէջ դժգոհութիւն կը յայտնէր իր վիճակէն եւ կը փափաքէր թողուլ յեղափոխական շրջանակը, որուն մէջ բանտարկուած կը զգար ինքզինքը:

Ենթադրեցի որ Եգիպտոս հասնելէն ետքը, ուր կը գտնուէինք ես ու եղբայրը՝ Տիգրան Արփիարեան, ինչպէս նաեւ ուրիշ բարեկամներ, պիտի կրնայինք դիւրաւ զինքը քաշել հանել գործունէութեան ասպարէզէ մը, որ իրեն չէր յարմարեր բնաւ եւ որուն համար տարիէ մը ի վեր գրեթէ զզուանք կը յայտնէր:

Իրեն ապրուստ մը ապահովելու խնդիրը կար, բայց այդ ալ դժուար չէր թուեր: Գահիրէի մէջ Յ. Ալփիար եւ Տիգրան Արփիարեան սկսած էին Փարոսը հրատարակել շաբաթը երեք անգամ որ հետզհետէ յաջողութիւն կը գտնէր եւ որ Արփիարի աշխատակցութեամբ, վճարեալ աշխատակցութեամբ անշուշտ, կրնար աւելի փայլիլ: Միւս կողմէ Մշակ միշտ տրամադիր էր իր յօդուածները վճարելու: Այս երկու զբաղումները կրնային իր ապրուստը համեստ կերպով ապահովել: Ասոնցմէ զատ շատ հաւանական էր որ այցելու տոմարակալի մէկ երկու գործեր ալ գտնուէին:

Արփիար տակաւին Եգիպտոս չհասած Տիգրանը եւ ես ծրագրած էինք այս ամէնը եւ որոշած որ ամէն ճիգ թափենք զինքը յեղափոխական շրջանակէն հեռացնելու համար:

Երբ Ալեքսանդրիայ հասայ, Արփիար կայարանը արդէն ինծի կը սպասէր. միասին գացինք ճաշելու բարեկամներու հետ եւ յետոյ առանձնացանք իր պանդոկին սենեակը:

Հազիւ թէ մեր կարգադրութիւններուն խօսքը բացի իր ապագային մասին, Արփիար զիս կեցուց.

- Պարապ տե՜ղը մի՛ խօսիր, ըսաւ:

- Ինչո՞ւ համար:

- Որովհետեւ նոր որոշումներ տրուեցան, նոր ծրագիրներ պատրաստուեցան, նոր ուղղութեան պիտի ձեռնարկուի, եւն. եւն.:

Եւ այն Արփիարը՝ որ դեռ քանի մը ամիս առաջ իր նամակներուն մէջ ջլատիչ յուսահատութեամբ մը կը խօսէր կուսակցական խնդիրներու մասին ու ժամ առաջ այն շրջանակէն բոլորովին քաշուելու կամէութիւններ ցոյց կուտար, հիմա խանդավառ յեղափոխական մը դարձած էր:

- Բայց դո՛ւն էիր որ այնքան դժգոհութիւն կը յայտնէիր թէ՛ ընկերներէդ, թէ՛ կուսակցութեան վիճակէն եւ թէ մանաւանդ քու ապրելակերպէդ:

- Այո՛, բայց հիմա ամէն բան կարգադրուեցաւ, պատասխանեց, ալ դժգոհութեան պատճառ չմնաց, հիմա լրջօրէն գործի պիտի սկսինք...

- Ի՞նչ գործ, հարցուցի թերահաւատ դէմքով մը:

Այն ատեն Արփիար իր հրաշալիքներու տոպրակը պարպեց: Նախ՝ բացի Հնչակէն, որ կուսակցութեան պաշտօնական օռկանն էր եւ որուն անունը վերջապէս յաջողած էին փակցնել թերթին ճակատը, Լօնտոնի մէջ պիտի հրատարակէր կիսամսեայ գրական թերթ մը, որուն հսկողութեան հոգը յանձն առած էր Լեւոն Բաշալեան, որ Բարիզէն Լոնտոն պիտի երթար հաստատուելու: Ասկէ զատ Բարիզի մէջ ունեւոր եւ կարող անձերէ մասնախումբ մը կազմուած էր, որ պիտի օժանդակէր կուսակցութեան եւ ի հարկին մինչեւ յիսուն հազար ոսկի պիտի տրամադրէր: Վերջապէս լուրջ միջոցներով ու երկարաշունչ ջանքերով զինեալ յեղափոխութիւն մը պիտի պատրաստուէր հայաշատ կեդրոնի մը մէջ:

Արփիար այնքա՛ն խանդավառօրէն այս ամէնքը կը պատմէր, այնքա՛ն համոզուած ու

Հաւաստացած կ՚երեւար որ անկարելի էր չհիանալ իր միամիտ ոգեւորութեանը վրայ:

Իսկոյն հասկցայ որ Տիգրանի ու մէկ քանի բարեկամներու հետ մեր ծրագրած խորհուրդները երբեք կարելի չպիտի ըլլար գործադրել եւ Արփիար առաւել քան երբեք պիտի մնար Հնչակեան յեղափոխական:

- Ուրեմն, ինչո՞ւ եկար Եգիպտոս, հարցուցի:

- Որովհետեւ պատգամաւորական ժողովը այս անգամ Ալեքսանդրիոյ մէջ պիտի գումարուի, պատասխանեց:

Հետեւեալ օր միասին գացինք Գահիրէ, ուր մեզի դիմաւորելու եկած էին Տիգրան Արփիարեան, Սարգիս Սուին, Սեդրաք էֆ. Դաւիթեան, Յ. Ալփիար եւ ուրիշներ:

Ամէնքն ալ այնպէս կը կարծեն թէ Արփիար կուսակցութենէն բոլորովին հրաժարած կուգար Եգիպտոս, հոն հաստատուելու մտադրութեամբ: Բայց առաջին վայրկեանէն Արփիար իրենց զգացուց թէ կը սխալէին:

Ինծի պէս անոնք ալ դառն յուսախաբութեան մը մատնուեցան, մանաւանդ եղբայրը, Տիգրան, որ ականջները կը գոցէր կամ հեռու կը փախչէր Արփիարին յեղափոխական դաւանանքը չլսելու համար:

Նոյն թուականին շատ հաճելի էր Գահիրէի մեր հայկական շրջանակը, զոր մէկ երկու ամիսը անգամ մը կ՚երթայի վայելել` Շարապասէն` շաբաթի մը չափ:

Բացի վերը յիշած անձերէս, հոն հաստատուած էին նաեւ Պոլսեցի ուրիշ բարեկամներ, ինչպէս ծանօթ ակնաբոյժ հանգուցեալ Տօքթ. Խմէրեանը, որ շատ զուարճախօս եւ բարեմիտ անձ մըն էր մտերմական շրջանակի մէջ, նաեւ Տօքթ. Եդուարդ Մասիսը ո՛չ նուազ հաճելի ընկերակցութեամբ: Յետոյ ուրիշ մէկ քանիներ, որոնք առժամեայ կերպով Գահիրէ կը գտնուէին:

Ընդհանրապէս իրիկունները կը հաւաքուէինք Տօքթօր Խմէրեանի բնակարանը եւ յետոյ ամէնքս միասին կ՚երթայինք ճաշելու: Իսկ ճաշէն ետքը կ՚երթայինք Պ. Լէքչճեանի տունը, որ Օրմանեան Սրբազանի քեռայրն էր եւ Գահիրէի ամենէն հռչակաւոր լուսանկարիչը:

Արփիարի շատ հաճելի էր այս բարեկամական շրջանակը, մանաւանդ Լոնտոնի առանձնութենէն ետքը:

- Ինքզինքս Պոլսոյ մէջ կ՚զգամ կոր, կ՚ըսէր յաճախ եւ ասիկա իրեն համար ճշմարիտ երանութիւն մըն էր, որովհետեւ միշտ Պոլիսը կ՚երազէր:

Իր Եգիպտոս հասնելէն քիչ ետքը եկաւ, ամիս մը ինծի հիւր մնաց Շարապասի ագարակը: Հոն մինչեւ իրիկուն պտուղ ուտելով ժամանակ կ՚անցընէր:

Արփիար իր ամբողջ կեանքին մէջ եօթը մահացու մեղքերէն մին ունեցած է միայն` այն է որկրամոլութիւնը: Պտուղի ու անուշեղէնի համար հոգի կուտար, ինչպէս նաեւ ո եւ է համեղ կերակուր իրեն ճշմարիտ հաճոյք մը կը պատճառէր:[80]

14.
ՆՈՐ ԿԵԱՆՔ ԼՐԱԳԻՐԻՆ ՀԻՄՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ

Երուանդ Օտեան կը պատմէ.

Արփիարեան տակաւին Եգիպտոս էր երբ Նոր կեանքի առաջին Թիւը հրատարակուեցաւ Լոնտոն 1898 Յունուար 1-ին, Լեւոն Բաշալեանի հսկողութեան տակ, որ յատկապէս Բարիզէն Լոնտոն եկած հաստատուած էր՝ այդ հրատարակութեան հոգը ստանձնելու համար:

Այս առաջին Թիւին մէջ կ'երեւային Արշակ Չօպանեան՝ իր Մայր Հայաստանիի ուղղուած օրօրովը, Արփիարեան՝ որ իր «Ժամանակակից պատմութեան էջեր»-ը կը սկսէր, ես՝ իմ «Արեւոտ յիշատակներ»-ովս եւ Վահրամ ծածկանունով եւ վերջապէս Լեւոն Բաշալեան (Լ. Զարթումեան ծածկանունով) իր մէկ անկորնչելի հրաշակերտովը՝ Կաղանդ վերնագրով:

Նոր կեանք առաջին Թիւէն իսկ խանդավառ ընդունելութիւն մը գտաւ արտասահմանի հայութեան մէջ: Պոլսոյ Հայրենիքն էր ան որ կը վերածնէր առանց Շահնազարի:

Արփիարի ուրախութիւնը չափ չունէր, իր երազներէն մին էր որ վերջապէս կ'իրականանար, երեք գլխաւոր նպատակներէն մին, որոնց համար կապուած մնացած էր Հնչակեան կուսակցութեան մէջ:[81]

Արփիարեանի երկիրէն բացակայելու պատճառով *Նոր կեանք*ի եւ *Մարտ*ի խմբագրութիւնները կը ստանձնէ Լեւոն Բաշալեան մինչեւ 1900 Ապրիլ, որմէ ետք ան կը մեկնի Լոնտոնէն եւ Արփիարեան կը դառնայ անոնց խմբագիրը:[82]

15.
ՎԵՐԱԿԱԶՄԵԱԼ ՀՆՉԱԿԵԱՆՆԵՐՈՒ Բ. ՊԱՏԳԱՄԱՒՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԸ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻՈՅ ՄԷՋ

Աղեքսանդրիոյ մէջ Յունուար 1898-ին կը սկսին «նոր» կամ Վերակազմեալ Հնչակեաններու Բ. Պատգամաւորական Ժողովին նիստերը:

Առաջին նիստը տեղի կ'ունենայ Ատոմ Ասլանեանի բնակարանը:[83]

Նիստերուն թուականները յայտնի չեն, բայց ընդմիջումներով անոնք կը շարունակուին առ նուազն մինչեւ Հոկտեմբեր:[84]

Կը թուի, թէ մնայուն նստավայր մըն ալ չունէին: Օրինակ, Հոկտեմբերի նիստը տեղի կ'ունենայ Լեւոն Մկրտիչեանի բնակարանը:[85]

Պատգամաւորներէն կարելի է յիշել՝ Արփիար Արփիարեան (Լոնտոն), Միհրան Տամատեան (Լոնտոն), Իսրայէլ (Կիպրոս), Ատոմ Ասլանեան, Միհրան Սվազլեան, Լեւոն Մկրտիչեան, Կարապետ Փափազեան (Ամերիկա), Կարապետ Բարադամեան (Ամերիկա):[86]

Ժողովը այնքան ալ հարթ չ'ընթանար: Օրինակ, ժողովէն ինը տարի ետք՝ 1907-ին, Արփիարեան պիտի յիշէր.

Տիար Միհրան Տամատեան 1898-ին քաշուեցաւ Աղեքսանդրիա գումարած Պատգամաւորական ժողովին ատեն: Գժտութիւնը ինծի հետ էր, այդ միեւնոյն տխուր անձին [իմա՝

Վահէ Արզուեանի, Հ.Ա.] *պատճառաւ սակայն*։[87]

1898-ին Արփիարեան կը պաշտպանէր Արզուեանը, իսկ Տամատեան կտրականապէս դէմ էր անոր։ Չմոռնանք, որ յօդուածի գրութեան ժամանակ՝ 1907-ին, Արփիարեան-Արզուեան յարաբերութիւնները թշնամական էին (մանրամասնութիւնները տե՛ս՝ «20. Հրաժարում/հեռացում կուսակցական գործունէութենէ») եւ այս է պատճառը որ Արզուեանի անունը կը յիշուի այստեղ։

Ժողովի ընթացքին տեղի ունեցած Արփիարեան-Տամատեան-Արզուեան խնդիրին առնչութեամբ Արփիարեան կու տայ յաւելեալ բացատրութիւն մը.

Դուք, Ամերիկայի Վերակազմեալներ, որ ձեր պատգամաւորութեան տեղեկագիրը կարդացած ու վաւերացուցած էք, դուք ամէն բան գիտնալու էիք, դուք չէի՞ք որ Պ. Տամատեանին ճանապարհածախսը խրկեցիք որպէսզի Լոնտոնէն Աղեքսանդրիա գայ եւ ի՛նչ որ ունի ըսելիք ըսէ [Վահէ Արզուեանի դէմ]։ [...] *Արդ, գիտէք որ, ժողովին այն գումարման ուր Պ. Տամատեանին ամբաստանութիւնները նկատողութեան պիտի առնուէին, այդ ժողովին ես ո՛չ իսկ ներկայ գտնուեցայ։ Յայտարարեցի թէ «չեմ զիջանիր ո՛ եւ է ամբաստանանքի պատասխան մը իսկ տալու ստորնութիւնը յանձն առնել։ Լսեցէք Պ. Տամատեանը եւ անոր տուած փաստերուն վրայէն ձեր վճիռը արձակեցէք։» Չեմ գիտեր թէ ի՞նչ խօսեցաւ, բայց երբ Պ. Տամատեան մեկնելէն վերջը ժողովատեղին եկայ, ո՛չ ոք ինծի բառ մը հարցուց Արզուեանին հետ իմ վերաբերմունքներուս համար*։[88]

Նոյնպէս ինը տարի ետք, Պոսթոնի *Ազգ* շաբաթաթերթի անստորագիր յօդուած մը՝ գրուած խմբագիր Սուրէն Պարթեւեանի կողմէ, կու տայ գունաւոր նկարագրութիւն մը.

98-*ի Վեր. Հնչ. Ընդհ. Ժողովին մէջ, որ Եգիպտոս տեղի ունեցաւ, Արփիար մասնաւորապէս կ'ամբաստանուէր, թէ գաղտնի ու դաւադրական յարաբերութեան մէջ է «պաշրպօզուք» խմբակի մը հետ, որուն պետն էր ծանօթ Կայէնը։ Այդ խմբակին չիլ, անխիղճ, ու ոճրապարտ նկարագիրը հաստատող ամենածանր փաստերն ու իրողութիւնները, սակայն, նկատի չառնուեցան, շնորհիւ Արփիարի, որ յաջողեցաւ իր պաշտօնակիցներն ալ – բացի Տամատեանէն, որ միս-մինակ բողոքելով հեռացաւ – խառնել իր էնթրիկներուն, եւ շարունակեց իր յարաբերութիւններն ու «դաւակցութիւն»-ները Կայէնին եւ անոր արբանեակներուն հետ, որոնք «իբր չքնաղագիտ գոհարներ եւ երկնառաք հերոսներ գուրգուրանքով ու խնկարկութեամբ հրաւիրուեցան Կուսակցութեան շարքերուն մէջ»*։[89]

Կայէնը Վահէ Արզուեանն է իսկ «պաշրպօզուք» խմբակը Արզուեանի շուրջ հաւաքուած համակիրներն են։ Մինչեւ 1901-ի սկիզբ Արփիարեան եւ Արզուեան համախոհներ էին (*Նոր կեանք* Արզուեանը գովաբանող բազմաթիւ էջեր կը պարունակէ)։

Անշուշտ, այս պարբերութիւնը իր մէջ կը կրէ բազում նպատակներ։ *Ազգ*ն ու Սուրէն Պարթեւեան 1907-ին շատ լուրջ հաշիններ կը մաքրէին Արզուեանի դէմ, Արզուեան-Արփիարեան յարաբերութիւնը 1901-էն վերածուած էր կատարեալ թշնամութեան, իսկ Պարթեւեան ու Արփիարեան եւս դարձած էին հակառակորդներ՝ երբ նոյն Արզուեանի առաջնորդութեամբ 1901-ին Պարթեւեան Արփիարեանէն կը խլէր *Նոր կեանք*ի խմբագրութիւնը։ Հակառակ այս բոլորին, եւ անկախ գունազարդումներէ, իմաստը հասկնալի է եւ համահնչիւն դէպքերու ծաւալումին։ Թէ՛ Արփիարեան եւ թէ Պարթեւեան համաձայն են՝ որ 1898-ի ժողովին Արփիարեան թիկունք կանգնած է Արզուեանին, պատճառ հաղիսանալով Տամատեանի հեռանալուն։

Արփիարեան երբեք չէ հերքած իր աջակցութիւնը Արզուեանին.

Ամէն Վերակազմեալ գիտէ թէ՝ 1898-*ին իրենք ամէնքն ալ Արզուեան խմբակին դէմ կատղած թշնամիներ էին։ Արզուեանին միակ բարեկամը ես կը մնայի, բայց ո՛չ գաղտնապէս, այլ ակներեւ կերպով, եւ իմ բոլոր բարեկամներս ալ գիտէին։ Երբ* 1898-*ին Աղեքսանդրիա Պատգամաւորական երկրորդ ժողովը գումարուեցաւ, ինձ զատ բոլոր անդամները Արզուեանին դէմ ակռայ կը կճրտէին, եւ ոչ ո՛ք այդ անունը իր բերանը առնելու կը համարձակէր։*[90]

Գալով Արփիարեան-Տամատեան յարաբերութեան, ան յաճախ անհամեբաշխ եղած է՝ ոչ-անպայմանօրէն գաղափարական տեսանկիւնէ։ 1896-ին, Վերակազմեալներու սկզբնական շրջանին, անոնք կը վիճէին «փերեզակի պզտիկ ու կարճամիտ հաշիւներով, որոնք պատառ մը հացի շուրջ տիեզերք մը կը տեսնեն», կը գրէ *Ազգ*ի անստորագիր հեղինակը, հաւանաբար՝ Սուրէն Պարթեւեան։[91]

Ալպօյաճեան եւս նոյն միտքը կ՚արտայայտէ.

[Արփիարեան եւ Տամատեան] *իրարու հակոտնեայ բնաւորութիւններ եւ նկարագիրներ են, բաց աստի երկուքին ալ կը պակսի տիրական վարիչի ձիրքը, եւ առաջին օրէն* [իմա՝ Վերակազմեալներու գոյութենէն ի վեր 1896-ին, Հ.Ա.] *կ՚սկսի անհասկցողութիւնը մինչեւ իսկ խոհանոցի ճղճիմ խնդիրներու համար։ Ամենաամուլ շրջան մը։ Այս երկուքին վէճերը այնպիսի համեմատութիւններ կը ստանան որ երեք տարուան որոշեալ շրջանը չլմնցած, նոր Պատգմ. ժողով մը կ՚որոշուի որ տեղի կ՚ունենայ Աղեքսանդրիա* 1898-*ին։*[92]

Այս արտայայտութեամբ Ալպօյաճեան 1898-ի ժողովի գումարումին պատճառը կը համարէ ներքին անհամաձայնութիւնները։

Բ. Պատգամաւորական Ժողովը Լոնտոնի Ա. Ժողովին (1896) որոշած վարչութեան հինգ անդամներուն թիւր կ՚աւելցնէ եօթի եւ կ՚որդեգրէ նոր կանոններ, ինչպէս յետագային կը բացատրէ Արփիարեան.

Այդ Ժողովը եօթը անդամէ բաղկացած նոր վարչութիւն մը ընտրեց, աւելի սեղմ կանոններով. ու Համարառութեան իրաւունքը եւ Համարատուութեան պարտականութիւնը որոշապէս հաստատեց:[93]

Ժողովը կ'ընտրէ կեդրոնական վարչութիւն մը՝ Միհրան Սըվազլեան (Կիպրոս), Կարապետ Փափազեան (Ամերիկա), Փ. Աղամեան (Ամերիկա) եւ Արփիարեան (Լոնտոն):[94] Կիպրոս-Ամերիկա-Լոնտոն, արդէն կրնայ գաղափար մը տալ կեդրոնական վարչութեան մը «կեդրոնականութեան» աստիճանին մասին:

Արսէն Կիտուրի համաձայն՝

Այս Պատգամաւորական Ժողովն ալ կ'որդեգրէ հակասոցիալիստական ուղղութիւնը եւ կուսակցութիւնը կ'ուզէ դնել նեղ ազգային գետնի վրայ: Այս Ժողովին մէջ է, որ կ'որոշուի կուսակցութեան անունը փոխել եւ կոչել Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութիւն տարբերուելու համար Նազարբէկեանի թեւէն, որ կը շարունակէր մնալ մարքսիստական ուղղութեան վրայ:[95]

Հակառակ Վերակազմեալ անունին շուրջ եղած համաձայնութեան, «նոր» Հնչակեանները տակաւին որոշ ժամանակ մը կը շարունակեն կուսակցութիւնը անուանել Հնչակեան Կուսակցութիւն, իսկ վարչութիւնը՝ Կեդրոնական Վարչութիւն Հնչակեան Կուսակցութեան:[96]

16.
ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ԹՈՒՐՔԵՐՈՒ ՀԵՏ ԳԱՀԻՐԷԻ ՄԷՋ

Գահիրէի մէջ 1898-ի սկիզբները տեսակցութիւն մը կ'ունենայ Երիտասարդ Թուրքերու հետ, իբրեւ 1896 Օգոստոսի ընդհատուած հանդիպումին շարունակութիւնը: Տեղեկութիւնը կը հաղորդէ Արփիարեան.

Գահիրէ, 98-ի սկիզբները, պատեհութիւն ունեցայ տեսակցիլ երկու Երիտասարդ Թիւրքերու հետ, որոնցմէ մին Բարիզ մեր գումարման ներկայ գտնուած էր: Իրենց յայտնեցի թէ իմ կողմէս չէի կրնար մեր Կուսակցութեան ո՛ եւ է առաջարկ ներկայացնել մինչեւ որ իրենք, Երիտասարդ Թիւրքերը, չներկայանան զօրեղ եւ վստահելի կազմակերպութեամբ մը:

Կարծիքներու փոխանակութեամբ քանի մը կարգադրութիւններ ըրինք: Քիչ ետքը երկու Երիտասարդ Թիւրք մեկնեցան Եւրոպա, եւ իրենց առաջին նամակները որոնք յուսալի կը թուէին, Հասան Գահիրէ բարեկամի մը: Ցետոյ այլ եւս ո՛ եւ է ձայն ձուն չլսեցինք: Միայն իմացայ թէ Գահիրէ տեսած անձերէս մին դեսպանատան մը մէջ պաշտօն ստանձնած է:[97]

17.
ԵԳԻՊՏՈՍ, ՖՐԱՆՍԱ ԵՒ ԱՆԳԼԻԱ

Մինչեւ 1899 Յունուար, Արփիարեան կը շրջագայի Եգիպտոսի, Ֆրանսայի եւ Անգլիոյ միջեւ:

*Նոր կեանք*ի մէջ Արփիարեան կը գրէր Հրազդան ծածկանունով սիւնակ մը՝ «Օրուան կեանքը», եւ Սկեպտիկ ծածկանունով՝ «Ժամանց» սիւնակ մը, ուր կը նշէր գրութեան թուականն ու վայրը: Այստեղէն, ինչպէս նաեւ այլ գրութիւններու թուականներէն կարելի է տեղեկանալ՝ որ ան 1898 Յունուար 1-ին կը գտնուէր Աղեքսանդրիա,[98] Փետրուար 3՝ Գահիրէ,[99] Մարտ 2՝ Գահիրէ,[100] Ապրիլ 5՝ Աղեքսանդրիա,[101] Մայիս 30՝ Մարսիլիա,[102] Յուլիս 12՝ Լոնտոն,[103] Սեպտեմբեր 10՝ Լոնտոն,[104] Սեպտեմբեր 29՝ Մարսիլիա,[105] Նոյեմբեր 24՝ Աղեքսանդրիա,[106] Դեկտեմբեր 31՝ Աղեքսանդրիա,[107] 1899 Մարտ 12՝ Աղեքսանդրիա,[108] Ապրիլ 10՝ Աղեքսանդրիա,[109] Մայիս 27՝ Լոնտոն,[110] Օգոստոս 21՝ Լոնտոն,[111] Սեպտեմբեր 12՝ Լոնտոն,[112] Նոյեմբեր 24՝ Լոնտոն,[113] Դեկտեմբեր 28՝ Լոնտոն,[114] 1900 Փետրուար 24՝ Փարիզ,[115] Մարտ 10՝ Լոնտոն,[116] Օգոստոս 29՝ Լոնտոն,[117] Հոկտեմբեր 10՝ Լոնտոն:[118]

Անկարելի է իմանալ թէ ինչով կը զբաղուէր իւրաքանչիւր կեցութեան ժամանակ:

18.
ՎԵՐԱԴԱՐՁ ԴԷՊԻ ԼՈՆՏՈՆ

1899-ի վերջերը եւ 1900-ի սկիզբները Օտեան կը գտնուէր Լոնտոն, եւ, բնականաբար, անբաժան էր Արփիարեանէն: Ան կը նկարագրէ Արփիարեանի լոնտոնեան կացութիւնը.

Արփիար կատարեալ տէրվիշի կեանք մը կը վարէր Լոնտոնի մէջ: Գիշերները իր սենեակը կ'առանձնանար յօդուած գրելու համար, առտուն կանուխ կ'ելլէր հանրային ընթերցատուններ վազելու, ուր ցուցադրուած են օրուան թերթերը գրակալներու վրայ, զորս հարկ էր կարդալ ոտքի վրայ կեցած: Արփիար այսպէս յաճախ 4-5 ժամ կը կենար թերթ կարդալու համար: Անգլիերէն բաւական սորված էր եւ կարդացածը լաւ կը հասկնար, բայց գրեթէ բնաւ չէր կրնար խօսիլ: Ընթերցումէն ետքը կ'երթար ճաշելու, եթէ նիւթական միջոցները ներէին, իսկ հակառակ պարագային թէյով մը կը գոհանար, այն մխիթարութեամբ որ իրիկունը անպատճառ պիտի ընթրէր Լեւոնին սենեակը, որովհետեւ գոնէ իրիկուան կերակուրը դիպուածի քմահաճոյքներուն ենթարկուած չէր:

Հոն գտնուած միջոցիս Թրանսվալի պատերազմը տեղի կ'ունենար եւ ամէն օր

անգլիական պարտութիւններու լուրերը կը հասնէին։ Անգլիացիները, հակառակ իրենց պաղարիւնութեան շատ գրգռուած էին։ Ցաւալին այն էր որ Արփիար իր սեւուլիկ դէմքովը երկար մազերովն ու լայնեզր թաղեայ գլխարկովը Պօէրի կը նմանէր եւ շատ ուշադրութիւն կը գրաւէր փողոցը գացած միջոցին, մանաւանդ որ իրեն պէս թափթփած մարդ շատ չկայ Լոնտոնի մէջ ու թուխ մարդիկն ալ հազուագիւտ են։

Տղաք ետեւէն՝ «պլէք մէն, պլէք մէն» (սեւ մարդ) կը պոռային ու կը փախչէին։ Իսկ հայրենասէր, եւ անշուշտ քիչ մըն ալ գինով, Անգլիացիները զինքը Պօէր մը կարծելով բռունցքնին ցոյց կուտային սպառնագին։ Նոյն իսկ օր մը մազ մնացեր էր որ չոգեկառքին մէջ ծեծ մը ուտէր։

Իր մեծագոյն հաճոյքն էր գիրք մը կամ թերթ առնելով երթալ նստիլ Հայտ Փարք կամ Քէնսինթըն Փարք ու կարդալ։

Ցետոյ անխոնջ քալող մըն էր, գրեթէ ամէն օր Նօթինկ Հիլէն, ուր կը բնակէինք, մինչեւ Սիթի կ'երթար՝ ոտքով Մաթէն կամ Ժուռնալ գնելու եւ այս երթուդարձը կը տեւէր ամբողջ չորս ժամ։[119]

19.
ՀՆՉԱԿԵԱՆ-ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԿՐԿՆԱԿԻ ՓՈՐՁԵՐ

ա. Մխիթարի միջնորդութեամբ

Հակառակ 1899-ի *Դրօշակ*ի Ցաւելուածին եւ Դաշնակցութեան վճռականութեան բանակցութիւններուն համար հեռացնելու Արփիարեանը, 1900 Յունուարին Մխիթար անունով միջնորդի մը մասնակցութեամբ կրկին կը յարուցուի միութեան խնդիրը՝ Արփիարեանի մասնակցութեամբ։

Այս նոր գործընթացքի սովորական անյաջողութենէն ետք, 1901-1902-ի Դաշնակցութեան մամուլին մէջ (*Հայրենիք* եւ *Դրօշակ*) զանազան յօդուածներով եւ նամակներով կ'արտայայտուի Մխիթար, որ յետադարձ հայեացքով կը ներկայացնէ կարգ մը տեղեկութիւններ։ Իր խմբագրած *Հայ հանդէս*ին մէջ 1902-ին Արփիարեան եւս երկար բացայայտումներ կը կատարէ։ Բոլոր պարագաներուն ալ, բնականաբար, տեղեկութիւնները այս կամ այն չափով ուղղորդուած են։

1900 Յունուարին կը վերսկսին բանակցութիւնները։ *Հայրենիք* կը տեղեկացնէ.

1900 *յունուարին էր որ* [Վերակազմեալ Հնչակեան] *կեդր. վարչութեան մօտիկ անձնաւորութիւն մը ինքնաբերաբար միջնորդ կը հանդիսանար երկու կուսակցութիւններու միջեւ եւ Դաշնակցութեան կողմէն կ'ստանար զիջողութիւններ այն երկու գլխաւոր կէտերու մասին որոնք կեդր. վարչութեան չորս պայմաններէն առաջին երկուքը կը կազմեն։*

Նոր Հնչակեան կուսակցութիւնը չպատասխանեց, ձգձգեց, եւ երեք ամիս ետքը, 1900

մարտին, պայման մը մէջտեղ նետեց – պատւոյ ատեանը:[120]

Այդ միջնորդը Մխիթարն էր: Ան կը գրէ.

Երբ որ գրած եմ Լօնտօն, 1900-ին իմ միջնորդի դիմումներս սկսայ, Վեր. Հնչ. Կուսակցութիւնն իր գլուխն ունէր 1898-ին, Աղեքսանդրիա հաւաքուած Ընդհանուր Ժողովէն ընտրուած Կեդրոնական Վարչութիւն մը, եւ որուն հետ պաշտօնական յարաբերութեան մտայ միացման հարցին վրայ:

Միջնորդութիւնս՝ ինքնաբերաբար սկսուած՝ այսպէս գործով իսկ փոխուեցաւ տրուած պաշտօնի:[121]

1900-ի սկիզբները Մխիթար նամակ կը գրէ Լոնտոնի Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան Կեդրոնական Վարչութեան.

Առ Կեդր. Վարչ. Հնչ. Կուսակ.

... Ասկէ առաջ արդէն միութեան համար փորձ մը եղած է: Այդ առթիւ եղած հրատարակութիւնները զորս այս օրերս վերստին կարդացի, ցոյց տուին ինծ միութեան խորհրդին դէմ արգելքները որո՛նք են: Խօսակցութիւններու շարք մը որ ունեցայ պն. Արփիարի հետ, ինչպէս եւ հեղինակաւոր դաշնակցականներու հետ, զիս բոլորովին լուսաւորեցին այս արգելքներուն բնութեանը վրայ: Համոզուեցայ որ խոչընդոտ եղող խնդիրները, որք կը բաժնեն կուսակցութիւնները, երկու տեսակ են: 1. Անոնք որ կուսակցական են եւ 2. Անոնք որ բուն իսկ յեղափոխական գործին եւ նպատակին կը վերաբերին: Դիտեցի, որ դժւարալոյծները միմիայն առաջիններն են, որովհետեւ ատոնք հակառակութեան ոգիէ ծնած անձերու խնդիրներ են: Ատոնք ոչ թէ տրամաբանութեամբ այլ կրքով է որ լուծւիլ կ'ուզեն: Ինծ պիտի մնայ աղաչել որ երկու կողմն ալ կիրք ցոյց տալէ հրաժարին:

Գալով երկրորդ տեսակին պատկանող խնդիրներուն, ատոնք պիտի կրնան լուծւիլ տրամաբանութեամբ եւ փորձառութեան գիտելիքներով: Աս վերջին աշխատութիւնը առաջիննէն շատ աւելի դիւրին է:

Տեսած եւ ստուգածս սա է թէ կուսակցական հակառակութիւնը արտադրած է արդէն սա ցաւալի արդիւնքները, որոնք են.

1. Յեղափոխական ոգւոյն տկարացումը:

2. Հալածանք եւ բանբասանք ընդհանուր կերպով բոլոր ռուսահայերուն դէմ:

Աւելորդ կը համարիմ պնդել թէ Մարտ եւ Նոր կեանք էին որ իրենց յօդւածներով տկարացուցին յեղափոխական ոգին: Այս պատճառաւ պէտք է պնդեմ որ այդ թերթերը վերստանան ոգի մը որ տարբեր ըլլայ մինչեւ հիմա ունեցածներէն:

Անխոհեմութիւն է, միւս կողմէ, վարկը կոտրել բոլոր ռուսահայերուն անխտրաբար, քանի որ լաւ գիտենք որ ատոնցմէ ալ եղան եւ դեռ պիտի ըլլեն յեղափոխական տարրեր: Պր. Արփիար արդէն ինծ իսկոյն խոստովանեցաւ որ կուսակցական հակառակութիւնը սկսել տուած է այս հալածանքը: Փոխադարձ հալածանքի է՛ն տխուր պտուղներէն մէկն ալ է

3. «Արփիարի խնդիր» ըսած վէճին գոյութիւնը: Ոչ ոք պաշտպանած Արփիարը մատնչութեան, զրպարտութեան դէմ այնքան ջերմապէս եւ այնքան նիւթապէս որքան ես: Այս վէճն ալ խսպառ մէջտեղէն վերցնելու համար ապահով եմ թէ պիտի յաջողիմ ընդունիլ տալ դաշնակցականներուն որ «չէզոք անձերու հրաւէրով կազմւի մի դատարան որ քննէ այս վէճը վերջնականապէս»:

Պն. Արփիար հաւանեցաւ այս առաջարկիս եւ խօսք տուաւ յեղափոխութեան վարչական գործերէն քաշւիլ, ինչպէս եւ թերթերու խմբագրութենէն:

Ինկատի ունենալով այս հանգամանքները, իբերու այս վիճակը, կ՚առաջարկեմ միութեան համար իբր 4 առաջին պայման՝ հետեւեալները:

1. Յեղափոխական ոգւոյն զօրացումը թերթերուն պարունակութեան փոփոխութեամբ:

2. Ռուսահայերուն դէմ հալածանքի դադարումը:

3. Արփիարի հրաժարումը վարչութենէն եւ խմբագրութենէն:

4. Միացեալ մարմինին համար ստեղծել, միութեան առթիւ միայն, առժամեայ մի դատարան երկու կողմի ամբաստանեալներու համար, եւ որուն ենթարկւի նաեւ պն. Արփիարի խնդիրը:

Գալով միացեալ մարմինին անուանը, պէտք է

5. Նոր մարմինը կոչել

Միացեալ Հայ Յեղափոխականաց Եղբայրութիւն (հնչակեան, դաշնակցական, եւն):

Ասիկա ալ այն խնդիրներէն է, զոր ամէն մէկ յեղափոխական կ՚ուզէ լուծել ոչ թէ յեղափոխական գործին բուն շահերուն՝ այլ իր կուսակցական հպարտութեան անսալով: Սին փառասիրութիւն: Գիտեմ հայեր որոնց սիրտը իրենց կուսակցութեան անունով աւելի լեցած է քան Հայաստանի եւ կամ ազգին անունովը: Բայց ես կը հաւտամ թէ Միացեալ բառով ժողովրդին առիթ պիտի ընծայենք պահանջել դուրսը մնացած յեղափոխականներէն որ երթան մտնեն միութեան մէջ: Իսկ եղբայրութիւն բառն ալ (որ federationի իմաստն ալ կը պարունակէ արդէն) աւելի լաւ կը բացատրէ ժողովրդին մտքին առջեւ կատարելիք միութեան ոգին եւ ձգտումը, նպատակն ու նկարագիրը: Այս մասին օրինակ մ՚ալ ունի հայ ազգը: Երբ որ 1879-ին Թիֆլիս երթալուս՝ Մշակի խմբագրապետ Արծրունիէն աջակցութիւնը խնդրեցի կրթական ընկերութիւնները միացնելու, Արարատեանը կը պնդէր իր յատուկ անունը պահել: Արծրունի գրեց Արարատեանին սա պարզ խօսքը. «Կամ կը միանաք կամ դրամ չեմ խրկեր ձեզ»: Ասոր վրայ հրաշքը կատարուեցաւ եւ Միացեալ ընկերութիւնք անունին տակ կրցան մտնել, առանց վնասի, թէ Դպրոցասիրացը, թէ Արեւելեանը եւ թէ Արարատեանը, ամէն մին իր նախկին անուններէն հրաժարելով: Յեղափոխականները ինչո՞ւ չվարւին այսպէս:

6. Նոր մարմինին պաշտօնաթերթը կոչել ԴՐՕՇԱԿ: Յայտնի է թէ օտարները գիտեն միայն երկու անուն Հնչակ եւ Դրօշակ: Անխելքութիւն է օտարներու առջեւ, նոր անունով ներկայանալ, հրաժարելով այդ երկու անուններուն ալ գործածութենէն, որովհետեւ այդ երկուքը տարիներու եւ ահագին զոհողութիւններու շնորհիւ ճանչցւեր են եւ կը ներկայացնեն օտարին առջեւ հայ ազգին յեղափոխական Ուժը, Դրամագլուխը, Կազմակերպութիւնը: Քանի որ Հնար չէ գործածել Հնչակ անունը, յեղափոխական ճշմարիտ խղճմտանք մը պարտք համարելու է

պահել գէթ Դրօշակ անունը: Կուսակցական հպարտութիւնը չպէտք է կորսնցնել տայ Դրամագլուխ մը լոկ այն ողորմելի պատճառով որ այդ դրամագլուխը կը կոչուի Դրօշակ:

Հոս կը վերջանան այն կուսակցական, փառասիրական հարցերուն շարքը, որոնց լուծման համար վախ ունիմ թէ շատերը պիտի նախընտրեն հետեւիլ կիրքերուն քան ուղղամտութեան եւ տրամաբանութեան:

Կը մնայ յեղափոխական նպատակին ու գործին վերաբերող խնդիրը, որոնց մասին կ՚առաջարկեմ

7. *Նոր միացեալ մարմինին առաջին ընդհանուր ժողովին թողուլ որ քէից մեծամասնութեամբ որոշէ վերջնապէս Յեղափոխութեան ծրագիրը որ այլ եւս պարտաւորիչ ըլլայ:*

8. *Սոյն ընդհ. ժողովին թողուլ որ* [...] *ապակեդրոնացման խնդիրները ենթարկէ վիճահանութեան եւ ատոնց մասին տայ վերջնական որոշում մը քէից մեծամասնութեամբ:*

Այս երկու պայմանները դրած են լոկ այն նպատակով որ իւրաքանչիւր կուսակցութեան անդամք առիթ ունենան իրենց տաս տարիէ իվեր ամբարած փորձառութեանը հաղորդ եւ մասնակից ընել միւս ընկերներին եւ, թէ՛ վարչական այլ եւ այլ եղանակներու լաւ ու վատ կողմերուն վրայ զիրար լիապէս լուսաւորելով, հասնին ապահովապէս է՛ն նպատակայարմար ծրագրին կազմութեան եւ է՛ն լաւ վարչական մէթօտին հաստատման:

9. *Երկու կուսակցութեանց ձեռնհաս մարմինները* (*այսինքն Հնչ. Կուսակցութեան կեդր. վարչութիւնը մէկ կողմէ, եւ Դաշնակցութեան կողմէ ալ, անոր կամքը Ներկայացնող պատասխանատու մարմինները*) *կ՚ընտրեն երկուքական կամ երեքական լիազօրներ եւ այս լիազօրք ալ կ՚ընտրեն հինգերորդ կամ եօթներորդ անձ մը, որուն կ՚ենթարկեն իրենց անհամաձայնութիւնը, եթէ մեծամասնութիւնը չկրնայ գոյանալ: Լիազօրներու ժողովը քէից մեծամասնութեամբ.*

1. *կը կատարէ երկու կուսակցութեանց ձուլումը,*
2. *կը հռչակէ միութեան կատարուած ըլլալը,*
3. *կը կազմակերպէ Միացեալին առժամեայ դատարանը,*
4. *կ՚որոշէ Միացեալին թաքթիքան մինչեւ ցգումարումն առաջին ընդհանուր ժողովին,*
5. *կ՚որոշէ Միացեալ մարմինին առաջին ընդհ. ժողովին բաղկացման եղանակը, գումարման օրը, տեղը, այնպէս որ անդամները ներկայանան այս ընդհանուր ժողովին ոչ թէ նախկին հնչակեանի մը կամ նախկին դաշնակցականի մը գոյնով ու ձգտումով այլ արդէն ձուլած, միացած մէկ մարմինի մը հաւասար եւ համանման անդամներ:*[122]

Ինչպէս տեսանք, նամակին մէջ քանիցս յիշուած է Արփիարեանի անունը իբրեւ նոր բանակցութիւններուն մասնակցող անձ: 1896-ի Վերակազմեալ-Դաշնակցութիւն բանակցութիւնները կայացան երբ Դաշնակցութեան համար Արփիարեանի անձը խանգարիչ հանգամանք, կամ գոնէ պատրուակ մըն էր՝ ան 1895-ին Դաշնակցութեան կողմէ ենթարկուած էր մահափորձի եւ կը խմորուէր 1899-ի *Դրօշակ*ի Յաւելուածը: 1900-ի բանակցութիւններուն համար Արփիարեանի գոյութիւնը արդէն երկկողմանի խնդիր մը դարձած էր, մէկ կողմէն՝ Վերակազմեալ Հնչակեանները կը խօսէին պատուոյ ատեանի մասին, քննելու

1899-ի Յաւելուածի ամբաստանութիւնները Արփիարեանի եւ Վերակազմեալ-ներուն դէմ, միւս կողմէն՝ Դաշնակցութիւնը դիւրութեամբ մոռացութեան պիտի չմատնէր դեռ քանի մը ամիս առաջ իր ձեռքով հրապարակած Յաւելուածին բովանդակութիւնը։ Իսկ Արփիարեան, իբրեւ Վերակազմեալներու առաջնորդ, մշտաներկայ էր բանակցութիւններուն մէջ։

Մխիթար կը փորձէ ինքնաբացատրութիւն մը տալ բանակցութիւններու ընթացքին մասին.

Կարեւորագոյն խնդիր մըն ալ այն էր թէ ո՞ր տեսակէտէ նայելով պէտք էր որ միութեան պայմանները գծէի։ Արդեօ՞ք կուսակցութիւնները հաշտեցնելու տեսակէտէն միայն։ Որով-հետեւ երկուքը կրնային հաշտուիլ եւ իբր արդիւնք իրար զիրար նոյն իսկ տկարացնել, եւ կամ առանց քայլ մը ընել տալու Յեղափոխութեան, որ, ալ այսուհետեւ, ըլլալու է Ազգային Հաստատութիւն մը, միակը որ պիտի կրնայ Ազգը արգիլել ինքզինքը ուրանալէ, ինքզինքը մոռնալէ։

Այս հարցերուն մտադիր ըլլալով է որ նշանակեցի այն ինը պայմաններն որոնք հիմա ծանօթ են ամէնուն։

Ո՞ր լուրջ հայը կրնար մտքէն անցընել որ «Արփիարի խնդիր» ըսուած վէճը ճանբուս վրայ խոչընդոտ մը պիտի հանէր հնչակեաններուն կողմէ։ Խենդ մը հորը քար մը նետեց, կ'ըսէր Նասրէտտին Հօճան, քառսուն իմաստուն չուրջը բոլորելով չկրցան հանել։ Ճիշդ այս էր։ Դաշնակցականներուն գնդակովն իսկ վերջիվերջոյ պատուհասուած թրքահայ մը կը չինէ կեղծ թղթեր, ու կ'ամբաստանէ զն. Արփիարը իբրեւ մատնիչ, կը յաջողի խաբել աս ու ան, կ'ստեղծէ անոր դէմ տեսակ մը հանրային կարծիք – սխալ – որմէ կը պաշարուին շատ մը ուղղամիտ եւ ազնիւ թրքահայեր եւ ռուսահայեր, ճիշդ ինչպէս Տրէյֆիւսի պարագային մէջ խաբուեցան շատ պատուաւոր ֆրանսացիներ, եւ կ'ունենանք այսպէս խնդիր մը որ ուրականի պէս առջեւս եկաւ տնկւեցաւ, ամէն մէկ քայլիս։[123]

«Պատուհասուած թրքահայ»-ը Մկրտիչ Թիւթիւնճիէֆն է, որ Դաշնակցութեան տրամադրած է Արփիարեանի 1890-ի ոստիկանական հարցաքննութեան «փաստաթուղթեր»-ը՝ զորս *Դրօշակ*ի 1899-ի հանրայայտ երրորդ Յաւելուածը հայերէն թարգմանելով հրատարակած է, եւ իբրեւ դաւաճան 1895-ին սպաննը-ւած է Դաշնակցութեան կողմէ։[124] Մխիթար Դաշնակցական լրագիրին մէջ այս փաստաթուղթերը կ'անուանէ կեղծ՝ անոնց հրատարակութենէն (1899) ընդա-մէնը երկու տարի ետք։

Ապա Մխիթար Դաշնակցութեան կ'առաջարկէ դադրեցնել Յաւելուածները եւ Արփիարեանի դէմ յարձակումները, որպէսզի կարողանայ հաշտեցումի գործընթացքը շարունակել։ Առաջարկը կը մերժուի։ Այս անգամ ան երկրորդ առաջարկ մը կը ներկայացնէ՝ ուր կ'արտօնէ Դաշնակցականներուն շարունակել Յաւելուածները, պայմանով որ կազմուի միացեալ դատարան մը, որ քննէ Արփիարեանի դէմ հրապարակուած ամբաստանութիւններուն հարցը։ Ասիկա

եւս կը մերժուի Դաշնակցութեան կողմէ։ Բայց, Մխիթարի ջանքերուն շնորհիւ, Դաշնակցութիւնը վերջապէս կ՚ընդունի երկրորդ առաջարկը, որով «կ՚իրագործէին զգալի բարեշրջում մը» եւ կը մտնեն «զիջողութեանց փուլի մը մէջ»։ Այս բարեշրջում-զիջումը հետեւեալն էր.

Դաշնակցութիւնը կը մերժէր եւ իրաւամբ, անհատով մը զբաղելու, բայց կ՚ընդունէր որ միութեան պայմաններէն մին ըլլար դատարանի մը կազմութիւնը, որուն ենթարկւէր ան. Արփիարին խնդիրը, ինչպէս ուրիշ ամբաստանեալներ, եթէ կային։ Ճիշդ առաջարկածս էր։

Այս անգամ, Մխիթարի համաձայն, Վերակազմեալներն են որոնք կը մերժեն։ Անոնք կը պահանջեն Յաւելուածի «նախատինքը սրբել», «որ մինչեւ պատույ ատեանին վճիռը չ՚արձակւի, ոեւէ համաձայնութիւն կարելի չէ միութեան համար, նոյն իսկ բանակցութիւնները չեն կարող սկսիլ», «որ մինչեւ Արփիարի խնդրին լուծումը, որ եւ է խնդրի համար անկարելի է համաձայնութեան յանգիլ, որքան որ պզտիկ ըլլայ այդ խնդիրը»։ Մինչեւ 1900 Օգոստոս, Վերակազմեալները կը մերժեն որեւէ զիջողութեան դիմել։[125]

Ասիկա է Մխիթարի մեկնաբանութիւնը։ Կը գտնուէր Արփիարեանի մահափորձին հարցը, Յաւելուածներուն ահաւոր ամբաստանութիւնները, բաներ՝ որոնք պէտք չէր տեղի ունեցած ըլլային, բայց քանի որ տեղի ունեցան, անոնց շրջանցումը այնքան ալ դիւրին խնդիր մը պիտի չըլլար կուսակցութեան մը համար՝ որուն առաջնորդներէն մէկը տակաւին կը հանդիսանար Արփիարեան։

Կուսակցութենէն հեռանալէն ետք, Արփիարեան իր կարծիքը կ՚արտայայտէ վերջին բանակցութիւններուն մասին։

Արփիարեան համոզուած էր Մխիթարի անկեղծութեան եւ եռանդին.

Մխիթար երկու կուսակցութեանց միացմանը կը հետամտէր իր հոգիին ու մտքին բոլոր ուժգնութեամբը։ Այդ միջոցին ինէ կը պահանջէր զոհողութիւններ զորս նոյն ատենը ընդունելու անկարելիութեան մէջ կը գտնուէի։ Պոլսոյ գործերը զիս կաշկանդած էին։ Մխիթար իր եռանդին մէջ, ուզեց վրաս ճնշում բանեցնել։ Ես տեղի չտուի։ Միութեան դիւրացմանը համար կատարուած ճնշումն էր, հանդերձ իր պարագաներովը, զոր դաւ մը համարեցի, իրեն ալ հաղորդեցի, ուրիշ քանի մը բարեկամներու ալ գրեցի, որոնց մէջ եւ Զօպանեան։[126]

«Պոլսոյ գործեր» ըսելով պէտք է հասկնալ մահափորձը եւ Յաւելուածի ամբաստանութիւնները։

Արփիարեան բաւական ժամանակ տրամադրած է միութեան հարցին.

Մխիթարին հետ շաբաթ մը շարունակ ամէն օր ութ տասը ժամ խորհրդակցեցանք երկու կուսակցութեանց միութեան գործին համար։ Մանրամասնութիւնները ամբողջապէս գրելու պէտք չեմ տեսներ։ Հարիւրաւոր էջեր պիտի գրաւէին։[127]

Արփիարեան կը հաստատէ՝ թէ հարցը կը կեդրոնանար իր անձին շուրջ.

Այս ատեն Մխիթար յայտնեց թէ ամբողջ խնդիրը իմ անձիս շուրջը կը դառնար: Կեդրոնական վարչութենէն եթէ ես հրաժարէի, միութիւնը ուրիշ մեծ արգելքի չէր հանդիպեր:

- Հրապարակագրութեան մէջ քսան եւ հինգ տարուան կովկասցի բարեկամդ կ'ըսէ, յայտարարեց Մխիթար, թէ, ես վստահ եմ որ միութեան սիրոյն համար, Արփիարը իր պաշտօնէն հրաժարելու զոհողութիւնը կ'ընէ:

- Շատ սխալ գաղափար մըն է, թէ կեդրոնէն հրաժարումը՝ զոհողութիւն մը ըլլայ, ըսի: Ընդհակառակը, զոհողութիւնը պաշտօնավարութեան մէջ է: Ամենածանր բեռան տակ ճնշում մը, մեծ պատասխանատուութեան մը ներքեւ: Միթէ քեզի չէի՞ գրած որ եկու եւ քեզի տրուած պաշտօնը ստանձնէ, ու ես հրաժարելու յօժարակամ էի. ու եթէ դուն ինծի գրած ըլլայիր որ խոստումդ կատարէ, կրնա՞ս տարակուսիլ որ պիտի չկատարէի:

- Լա՛ւ. քանի որ այդ տրամադրութիւնը ունէիր, ահա գրէ հրաժարականդ եւ տուր ինծի, խնդրեց Մխիթար:

- Եթէ Բարիզ հասած ժամուս այդ առաջարկը ըրած ըլլայիր, առանց վարանումի պիտի գոհացնէի պահանջումդ:

- Իսկ հիմա՞:

- Հիմա խնդիրը փոխուա՛ծ է:

- Մէկ օրուան մէջ փոխուած:

- Այո՛, մէկ օրուան մէջ փոխուած: Ահա ինչո՞ւ: Ես կ'ուզէի հրաժարիլ իմ անձնական նկատումներովս: Եւ ուրախութիւն պիտի ունենայի ինէ շատ աւելի լաւ գրող մը, եւ իրապէս ալ հզօր գրող մը մեր կուսակցութեան մէջ տեսնել: Բայց հիմակ հրաժարած պիտի ըլլամ քու յայտնութեանդ վրայ՝ պարզապէս դաշնակցական կուսակցութեան գոհացում տալու համար: Այդպիսի ստորնութեան մը երբեք յանձնառու չեմ ըլլար: Եթէ ես յանձնառու իսկ ըլլամ, ո՛չ պաշտօնակիցներս յանձն կ'առնեն, ոչ կուսակցութիւնը: Եթէ ես այսպիսի պայմաններու մէջ հրաժարիմ, ազգը պիտի կարծէ որ արդարեւ ես յանցաւոր մը եղած եմ, դուն փաստերը աչքերուս առջեւ դրած ես, ու ես՝ լռիկ մնջիկ քաշուեր եմ:

Անկէ զատ: Քու եւ մեր քաղաքական համոզումներուն միջեւ զգալի տարբերութիւն մը կը տեսնեմ: Անհամաձայնութիւնը պիտի ծագի եթէ դուն պաշտօն ստանձնես: Ուրեմն ես հիմակ կարող չեմ նախորդ որոշումս գործադրել:

Մխիթար համոզուեցաւ նկատողութիւններէն: Կը մնար ուրեմն գործնական միջոցներ փնտռել Միութիւնը հնարաւոր ընելու համար:[128]

Արփիարեան կ'առաջարկէ ստեղծել Խառն Դատարան մը (Մխիթարի վերոյիշեալ Միացեալ Դատարանը)՝ քննարկելու համար երկու կողմերու ամբաստանեալները։ Բայց կը պնդէ նաեւ Խառն Դատարանէն բոլորովին անկախ կազմել Պատուոյ Ատեան մը՝ որ քննարկէ Յաւելուածի իր դէմ կատարած ամբաստանութիւնները։ Ան կը պնդէր զանազանել այս երկուքը, քանի որ Խառն Դատարանի պարագային ամբաստանեալները անհատ անձեր պիտի ըլլային,

մինչդեռ Ցաւելուածի պարագային, եթէ դատապարտուէր Դաշնակցական կողմը, անիկա ուղղուած պիտի ըլլար ամբողջ Կուսակցութեան եւ ոչ թէ Դաշնակցական անհատի մը։ Իսկ եթէ կուսակցութիւն մը մեղադրուէր՝ միութեան բանակցութիւնները պարզապէս կանգ պիտի առնէին.

Կարծիքներու փոխանակութեամբ այն եզրակացութեան յանգեցանք, թէ Խառն Դատարան մը կազմուի, երկու կողմի ամբաստանեալներուն նկատմամբ մեղադրանքները քննելու եւ վերջնապէս վճռական որոշումներ տալու իշխանութեամբ։ Մխիթար յանձնառու եղաւ մեր Համաձայնութեան այս հիմը ժրնէվ ընդունել տալ։ Առանց այս պայմանին ընդունելուն մեր ապագայ Համաձայնութեան բոլոր կէտերն ալ ջնջուած պիտի համարուէին։ Իսկ ես կրնայի վստահաբար ըսել թէ խառն դատարանի մը կազմութիւնը Հնչակեան Կուսակցութենէն պիտի ընդունուէր առանց ո՛ եւ է նկատումի։

Իսկ գալով իմ անունիս շուրջը դարձած խօսքերուն, Մխիթար կ'ուզէր որ անոնց քննութիւնն ալ Խառն Դատարանին յանձնուի։ Կարող չէի այդ առաջարկը ընդունիլ։ Դեռ Ցաւելուածներուն առաջինը միայն ելած էր։ Գիտէի թէ կեղծարարութեան գործ մը կար, բայց ինչ ըլլալը չէի գիտեր։ Դիտել տուի թէ իմ խնդրիս մէջ միշտ մէկը պիտի դատապարտուէր։ Կամ՝ ես, կամ՝ զիս ամբաստանողը։ Անհատի մը դատապարտութեան կամ անպարտ արձակման գործ չէր։ Իմ անպարտութեամբս ուրիշ մը կեղծարար պիտի հռչակուէր, եւ ան պիտի պատժուէր։ Արդ՝ դաշնակցական Կուսակցութիւնը իր ամբողջութեամբը չէր կրնար դատապարտուիլ։ Եթէ դատապարտուէր, միութիւն չէր կրնար ըլլալ։ Դաշնակցական կուսակցութիւնը ամբաստանեալ մը կը նկատէի, ուստի եւ կարելի չէր որ անոր մէկ անդամը դատարանին մէջ ձայն ունենար։ Նոյն բանը պիտի ըլլար եթէ ես ալ այս գործին մէջ դատաւոր մը ըլլայի ինծի համար։

Մխիթար այս առարկութեանս ալ հիմնաւորութիւնը ընդունեց. բայց կը զգար թէ ժրնէվ պիտի չկարենար ընդունել տալ անկախ ատեանի մը կազմութեան սկզբունքը։ Բայց հոս որպէս զի մեր բանակցութիւնները չընդհատին, յանձն առաւ ի հարկին ազգին կողմէն դաշնակցական կուսակցութեան վրայ ստիպում բանեցնել տալով, անոնց ընդունել տալ Պատուոյ Ատեանի մը կազմութեան անխուսափելի հարկը։

Մխիթարին աս երկրորդ խոստումը միանալով այն խոստման թէ Խառն Դատարան մը կազմել պիտի տայ, կատարեալ ապահովութիւն կ'նծայէր թէ Միջնորդը պարզապէս դաշնակցականներուն պահանջումները մեզի ընդունել տալու չի հետամտիր։ Հաւասարութեան եւ արդարութեան սկզբունքները յարգել պիտի տայ եւ ոչ թէ քմահաճոյքը, կամ՝ կուսակցական յաւակնոտութիւնը։[129]

Համաձայնութիւն կը գոյանայ նոր կուսակցութիւնը անուանել Միացեալ Հայ Յեղափոխական Եղբայրութիւն (Մխիթար վերը յիշած էր նոր անուանումը՝ Միացեալ Հայ Յեղափոխականաց Եղբայրութիւն), բայց Արփիարեան, բնականաբար, կը մերժէ ջնջել *Նոր կեանք*ն ու *Մարտ*ը եւ պահել միայն *Դրօշակ*ը, ինչպէս կ'առաջարկէր Դաշնակցութիւնը.

Առանց դժուարութեան ընդունեցանք թէ միացեալ մարմինը նոր անուն պէտք էր կրէր: Մխիթար առաջարկեց «Միացեալ Հայ Յեղափոխական Եղբայրութիւն»: Աղէկ էր: Պիտի հաղորդէի պաշտօնակիցներուս: Անոնց հաւանութեանը ապահով էի: Կարեւորը սակայն այս կամ այն անունը առնել չէր, այլ` նախորդ անուններէն հրաժարիլը:

Պաշտօնաթերթին անուան մասին չհամաձայնեցանք: Մխիթար յայտարարեց թէ Դաշնակցականները Դրօշակ անունը չեն ուզեր ջնջել: Այս դաշնակցական պահանջումին ինքն ալ համամիտ կը գտնուէր: Իր պատճառաբանութիւնները պարզեց: Անոնք ինծի անհիմն չթուեցան: Ընդունեցայ որ Դրօշակը պահուի, պայմանաւ որ Մարտն ալ պահուի: Մէկը` իբր յեղափոխական մաքառումի, միւսը` իբր գաղափարի տարածման պաշտօնաթերթ. ճիշտ ինչպէս Հնչակեան Կուսակցութիւնը Մարտն ու Նոր կեանքը ունէր: Մխիթար այս առաջարկս չընդունեց: Ինծի անհնարին էր հաւանիլ որ Դրօշակ կրնար պահպնուիլ, ու ո՛չ Մարտը, ո՛չ Նոր կեանքը մնային: Մխիթարի պահանջումին եթէ ես համակերպէի իսկ, վստահութեամբ կրնայի հաւատալ թէ պաշտօնակիցներս անոր պիտի ընդդիմանային:[130]

Միիթար նամակագրութեան մէջ կը մտնէ Վերակազմեալներ Կարապետ Փափազեանի եւ Լեւոն Մկրտիչեանի հետ եւ կը շարունակէ բանակցիլ Դաշնակցականներուն հետ: Յարաբերութիւնները կը լարուին Վերակազմեալներուն եւ Միիթարին միջեւ: Արփիարեան կը նշէ երկու պատճառ` Պատուոյ Ատեանը եւ Վահէ Արզուեան.

Հնչակեան կեդրոնին եւ Մխիթարի միջեւ գժտութեան երկու գլխաւոր պատճառներ կային: Պատուոյ Ատեանին խնդիրը եւ Պ. Արզուեանի անձը:

Պատուոյ Ատեանի մը կազմութեան նախաձեռնութիւնը Միջնորդը ինքն ունեցած էր: Դաշնակցական Կուսակցութեան վրայ ազգային ճնշում բանեցնել կ'ուզէր: Այս նպատակաւ իր ըրած ջանքերը, որուն ամբողջութիւնը գիտեմ, իր ուղղամտութեանը եւ արդարախոհութեանը ապացոյցն է: Բայց երբ 1900 *ապրիլին Լոնտոն եկաւ, ինէ խնդրեց հրաժարիլ Կեդրոնին մէջ ունեցած պաշտօնէս, խոստանալով Պատուոյ Ատեանին շուտափոյթ կազմութիւնը: Իսկ ես որ Դաշնակցականներու վարիչները Մխիթարին լաւատես աչքերովը չէի տեսներ, այդ պահանջումը մերժեցի: Պատուոյ Ատեանին կազմուած օրն իսկ հրաժարելու յայտարարութիւնս ըրի: Մխիթար կ'ուզէր որ առաջ հրաժարիմ, իսկ ես` յետ կազմութեան պիտի հրաժարէի, առանց արդիւնքին սպասելու: Բնականաբար եթէ Կուսակցութիւնն ալ հաճէր:*

Բայց ըսեմ որ ես պատճառ ունէի կարծելու թէ Պատուոյ Ատեանը պիտի չկազմուէր: Յաւելուածները հրատարակուած էին: Համբաւաւոր դօքումէնտները եւ զրպարտանքները անոնց մէջ երեւցան: Անկարելի պիտի ըլլար գտնել պատուաճանաչ ու խելքը գլուխը մէկը որ յանձն առնէր Ատեանի մը մէջ ի դիմաց Դաշնակցական կուսակցութեան պաշտպանել ապուշութեան այդ գլուխ գործոցները: Իմ հրաժարելովս ուրեմն Պատուոյ Ատեան չէր կրնար կազմուիլ, իսկ մեր Կուսակցութեան գործերը կը խանգարէին: [...]

Մխիթար դառնացաւ իմ մերժումէս. բայց ես ուրիշ կերպ չէի կրնար ընել: [...]

Երկրորդ ծանր խնդիրը Պ. Արզուեանին շուրջը կը դառնար:

Երբ Մխիթար իր անձնական գործերուն պատճառաւ Եգիպտոս անցաւ, քիչ ետքը Աղեքսանդրիայէն նամակ ստացայ, որով ինծի կը ծանուցէր թէ «Մխիթարը կը սպառնայ Վահէին գաղտնիքները դուրս հանել, եթէ միութեան համար իր պայմանները չընդունինք»: Վերջէն իմացուեցաւ թէ ի՞նչ է եղեր «գաղտնիքներու յայտնութեան» սպառնալիքը: Պ. Վահէ Արզումեանի «դաւադրութեանց» գործերն էին: Ըստ Մխիթարի, մեր պաշտօնակիցը կեդրոնի անդամ եղած ատենը անգամ մը դաւէ եղեր Հնչակեան կուսակցութեան դէմ: Նոյն իսկ իրեն՝ Մխիթարին՝ ալ դիմած է եղեր «իր սիրտը անոր բանալով» եւ աջակցութիւնը խնդրած է, բայց ան մերժած է: Պ. Արզումեան նմանապէս դիմած է եղեր Հնչակեան կուսակցութեան թշնամիներուն, նոր մարմնի մը կազմութեանը համար:

Աւելորդ է ըսել որ այս հաւաստումներուն պատասխանատուութիւնը ես չեմ ստանձներ:
[...]

Այսպէս ահա Պատուոյ Ատեանին խնդիրը եւ Պ. Արզումեանին վերագրուած հակահնչակեան խորհուրդները գժտութեան պատճառ եղան Հնչակեան կեդրոնին եւ Մխիթարի միջեւ:[131]

Եւ ահաւասիկ այս գժտութեան արդիւնքը կ՚ըլլան *Հայրենիք*ի եւ *Դրօշակ*ի մէջ Մխիթարի ստորագրած գրութիւններն ու նամակները, որոնք, վերջապէս, միութեան ձախողութիւնը կը վերագրեն Վերակազմեալներուն:

Երբ Արփիարեան հեռացած էր Հնչակեան Կուսակցութենէն, արդէն Սուրէն Պարթեւեանի խմբագրած *Նոր կեանք*ը 1901 Օգոստոս 1 թիւին մէջ դարձեալ կը բանար միութեան հարցը,[132] որ յետագային նոյնպէս պիտի մատնուէր ակնկալելի ձախողութեան: Բայց ասիկա արդէն կը գտնուի նիւթէս անդին:

բ. Յովհաննէս Շահնազարի միջնորդութեամբ

Մխիթարին միաժամանակ, բայց անկէ անկախ, միութեան համար լուրջ ջանքեր կը գործադրէր Պոլսոյ *Հայրենիք*ի նախկին տնօրէն Յովհաննէս Շահնազար, որ այդ ժամանակ կը գտնուէր Եւրոպա: Ի տարբերութիւն Մխիթարէն, գործի սովորական ձախողութենէն ետք կուսակցական մամուլը քիչ արտայայտուեցաւ անոր մասին: Որոշ տեղեկութիւններ բացայայտուեցան աւելի ուշ:

1924-ին, Միքայէլ Վարանդեան պիտի տեղեկացնէր.

Միութեան եռանդուն առաքեալներէն մէկն էր Կ. Պոլսոյ նախկին Հայրենիքի տնօրէն պ. Յովհաննէս Շահնազարը, որ 1900-ին տօքթօր Նեվրուզի հետ Ժընեւ եկած էր՝ այդ խնդրի շուրջը Քրիստափորի [Քրիստափոր Միքայէլեան, Հ.Ա.] *հետ բանակցելու: Նա եւս կուսակցութիւնների միութեան, ձուլման կողմնակից էր: Բանակցութիւնը տեւեց ամիսներ:*

Դրօշակի խմբագրութիւնը, բնականաբար, կը պատասխանէր, որ ձուլման խնդիր տրուիլ չէր կարող: Եւ մի օր, 1900-ի ամառը, Յովհաննէս Շահնազարը Փարիզի Լիւքսամբուրգ պարտէզի մէջ մեր մի պտոյտի միջոցին, տաք վիճաբանելով միութեան խնդրի եւ բանակցութեանց վիժումի մասին, կ՚ըսէր ինձ.

«Քրիստափոր անդրդուելի եղաւ. եւ ես լաւ կը հասկնամ զինքը ու չեմ մեղադրեր. անիկա

ճշմարիտ պետական մարդու մը մտայնութիւնն ու գործելակերպն ունի... Մարդը անթիւ դժուարութիւններով կուսակցութիւն մը ստեղծեր է – Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը – որ թէեւ կատարելութիւն մը չէ, պատկառելի ույժ մըն է... Եւ մոլեռանդի մը նախանձախնդրութեամբ ձեռքերու մէջ ամուր կը պահէ այդ կազմակերպութիւնը, չի թողուր, որ ան վտանգաւոր փորձութիւններու եւ ռիսքերու ենթարկուի, ուրիշ կուսակցութիւններու հետ միանալով...»[133]

Շահնազար, սակայն, կը բարձարացնէ նաեւ *Դրօշակ*ի 1899-ի ամբաստանութիւններուն առնչութեամբ Արփիարեանի համար Պատուոյ Ատեանի կազմութեան հարցը, բան մը՝ որ անընդունելի էր Դաշնակցութեան համար։ Ըստ Վարանդեանին՝

Շահնազար միութեան խնդրոյ կից՝ Արփիարի հարցն էր հրապարակ նետել եւ կ'առաջարկէր պատուոյ ատեան ընտրել եւ Արփիարը դատել: Յայտնի է, որ Դաշնակցութեան Պոլսոյ մարմինը 1895-ին դաւաճան էր հռչակել թիւրքահայ նշանաւոր գրողին եւ նոյնիսկ սպանութեան փորձ էր արել նրա դէմ:[134]

Դարձեալ Երուանդ Օտեանն է որ կու տայ համակողմանի տեղեկութիւն-մեկնաբանութիւններ.

Հինգ վեց ամիսէ ի վեր Լոնտոն կը գտնուէի, երբ օր մը յանկարծ Յովհաննէս Շահնազար եկաւ մեզ [իմա՝ Օտեանին, Արփիարեանին եւ Բաշալեանին, Հ.Ա.] *գտաւ:*

Իտալիայէն կուգար՝ Ժընէվէն ու Բարիզէն անցնելով: Այսպէս ուրեմն պահ մը ամբողջ Հայրենիքի խումբը հաւաքուեցաւ Լոնտոնի մէջ, երեք չորս տարուան բաժանումէ մը ետքը:

Շահնազար մասնաւոր նպատակով մը եկած էր Լոնտոն, այն է՝ Դաշնակցական եւ Հնչակեան կուսակցութիւնները իրարու հետ միացնել:

Այս կուսակցութիւններու միացումը փիլիսոփայական քարին կամ յաւիտենական շարժումին պէս խնդիր մըն էր, որուն վրայ շատեր միտք յոգնեցուցած էին առանց արդիւնքի մը հասնելու:

Շահնազարէն առաջ ու իրմէ ետքն ալ շատեր փորձեցին այդ միացումը՝ առանց յաջողելու:

Յեղափոխականներու մէջ «միանանք ու Հայաստանը փրկենք» վարդապետութիւնը այնքա՛ն կը յեղյեղուէր որ օր մը Սուրէն Պարթեւեան Վաղուան ձայնին մէջ գրեց.

«Աստուածնիդ սիրէ՛ք, միացէ՛ք ու մեզ ձենէ փրկեցէ՛ք:»

Պէտք է ըսել որ այն ատեն Պարթեւեան ո՛չ Հնչակեան, ո՛չ Վերակազմեալ, ո՛չ Սահմանադրական-Ռամկավար, ո՛չ Հրաժարեալ Սահմանադրական-Ռամկավար մըն էր, ինչպէս հետզհետէ եղաւ Հոսանքէն տարուելով:

Բայց Շահնազար իբրեւ յեղափոխական մը չէր գործեր, ինք ո՛չ Հնչակեան՝ ո՛չ ալ Դաշնակցական էր, այլ հայրենասէր մը, որ կ'ուզէր օգտակար գործ մը տեսնել: Անմեղ յաւակնութիւն մը որ շատ հայրենասէրներ ունեցած են:

Կ՚երեւայ որ նախ Ժընէվ հանդիպելով հոն շօշափած էր Արեւմտեան Բիւրօյին տրամադրութիւնները այս մասին։

Բիւրօն ամենայն սիրով տրամադիր էր միանալու, միայն թէ մէկ քանի պայմաններ ունէր. եթէ այդ պայմանները ընդունուէին, յանուն հայրենասիրութեան, ամէն զոհողութիւններու յանձնառու պիտի ըլլար միութիւնը իրագործելու համար։

Շահնազար այդ պայմանները կը բերէր Լոնտոն, որոնց գլխաւորներն էին.

Ա. Արփիար պիտի քաշուէր կուսակցութենէն։

Բ. Վահէ Արզուեան պիտի քաշուէր կուսակցութենէն։

Գ. Լոնտոնի Հնչակեան հրատարակութիւնները պիտի դադրէին։

Դ. Հնչակ անունը պիտի ջնջուէր եւ Դաշնակցական անունով պիտի գործէին ամէնքը։

Ինչպէս կը տեսնուի՝ Դաշնակցութիւնը միութիւն ըսելով կը հասկնար պարզապէս ձուլում։

Հա՞րկ է ըսել որ միութիւնը չկատարուեցաւ եւ Շահնազար թողուց Լոնտոնը եւ գնաց Մանչէսթըր։[135]

Կորսուած ժամանակներ, կորսուած էջեր, կորսուած ճիգեր։

20.
ՀՐԱԺԱՐՈՒՄ/ՀԵՌԱՑՈՒՄ ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԵՆԷ

ա. Վահէ Արզուեանի այցելութիւնը Պոլիս եւ անոր ազդեցութեան աստիճանական աճը

Ո՞վ է Վահէ (Ալիքսան) Արզուեան։ Սկսելով հիմնականէն՝ անիկա Արփիարեանի երկրորդ մահափորձի (Վենետիկ, 22 Փետրուար 1903) եւ սպանութեան (Գահիրէ, 12 Փետրուար 1908) գլխաւոր նախաձեռնողն է։[136]

Ծնած է Կեսարիա, 1874-ին։ Պատանեկութեան եկած է Պոլիս եւ աշակերտած Կեդրոնականին։ Մեկնած է Ֆրանսա, աշխատած է մեքենական գործարանի մը մէջ եւ իբր նոյն գործարանի ներկայացուցիչ Թուրքիա վերադարձած։ Ճամբորդած է Կիլիկիա եւ 1895-ին Պոլիս վերադառնալով մտած է Հնչակեան Կուսակցութեան շարքերը։[137]

Դարձած է Հնչակեան Կուսակցութեան Պոլսոյ մասնաճիւղի Վարիչ Մարմինի եւ Գործադիր Մարմինի անդամ։[138]

Գործուն եւ աշխոյժ մասնակցութիւն ցուցաբերած է Պապը Ալիի Հնչակեան ցոյցին՝ հաւաքելով երիտասարդները, իսկ ցոյցէն ետք բանակցած է դեսպաններուն հետ, եկեղեցիին մէջ պատսպարուած ժողովուրդին կերակուր հայթայթած, հսկած ներքին կարգապահութեան։ Եկեղեցիի պարպումէն ետք բանտարկուած

է Ղալաթիա Սէրա եւ դեսպաններու միջնորդութեամբ յաջորդ օրը ազատ արձակուած։

1895-ի Զէյթունի ապստամբութեան համար ձեռնարկած է զէնքի եւ պաշարի դրամահաւաք՝ մահուան սպառնալիքով վախցնելով մեծահարուստները։ Հաւաքուած դրամը, Նազարբէկեանի պահանջով, ղրկուած է Լոնտոն։

Դարձեալ բանտարկուած է եւ դարձեալ ազատուած դեսպաններու միջնորդութեամբ, որմէ ետք աքսորուած է երկիրէն։ Գացած է Լոնտոն եւ Նազարբէկեանէն պահանջած Զէյթունի դրամներուն հաշուետուութիւնը։ Հաշուետուութիւն, բնականաբար, չէ ստացած, եւ սրուած են Նազարբէկեան-Արզուեան յարաբերութիւնները։ Անցած է Պոլիս, ուր Նազարբէկեանէն անջատ կազմակերպած է Հնչակեաններու Պոլսոյ մասնաճիւղը։ Լրտեսներէ ճանչցուած է եւ յաջողած է 1896-ին փախչիլ երկիրէն։ Գացած է Աթէնք եւ ապա Եգիպտոս։

1896-ին Լոնտոնի մէջ կը կազմուին «նոր» Հնչակեանները՝ յետագայ Վերակազմեալները, որոնց մաս կը կազմէ Արզուեան։[139] Մուտքը Վերակազմեալին շարքերը կատարուած է Արփիարեանի պնդումով, բան մը՝ որ շուտով ճակատագրական պիտի ըլլար վերջինին համար։

1900-ին Արզուեան կը մեկնի Պոլիս։ Արսէն Կիտուր կը կարծէ՝ որ Արզուեան Պոլիս մեկնած է զօրացնելու համար Վերակազմեալներուն դիրքերը այնտեղ։ Կը գրէ՝ թէ 1898-ին Աղեքսանդրիա գումարուած Վերակազմեալներու Բ. Պատգամաւորական Ժողովին հետեւանքով,

> *Ամերիկայի Շրջանէն մաս մը կ'որդեգրէ Վերակազմեալներուն ծրագիրը եւ կը զատուի կուսակցութեան հին կեդրոնէն։ Իսկ Պոլսոյ շրջանը կը գործէ բոլորովին անջատաբար՝ մինչեւ մթնոլորտին պարզումը։ Կ. Պոլսոյ վարիչ ընկերն էր Վահէ Արզուեան։ Եգիպտոսի Վերակազմեալ Պատգամաւորական Ժողովի* [Աղեքսանդրիա, Յունուար 1898, Հ. Ա.] *գլխաւոր դերակատարներէն Կ. Փափազեան, Ամերիկա վերադարձի ճամբուն, կը տեսակցի Արզուեանի հետ եւ կը խոստանայ Ամերիկայէն դրամական լայն օժանդակութիւն, եթէ ան կարողանայ Պոլսոյ շրջանը ենթարկել Վերակազմեալ կեդրոնին։ Կ. Փափազեան կը կատարէ իր խոստումը. Արզուեան որ Պոլսէն դուրս կը գտնուէր, կ'անցնի Պոլիս եւ կը սկսի գործել Վերակազմեալ պիտակին տակ։*[140]

1900-ին կ'երթայ Պոլիս եւ Օգոստոս 6-ին[141] կամ Սեպտեմբեր 6-ին[142] կը ձերբակալուի Վոսփորի Ենի-Մահալլէ թաղին մէջ։ Արփիարեանի խմբագրած *Նոր կեանք*ը անստորագիր՝ բայց հաստատապէս Արփիարեանի գրիչէն ելած երկու գրութիւններով Արզուեանի նկատմամբ խիստ համակրական վերաբերմունք կը ցուցաբերէ.

> *Արզուեանի ձերբակալումը քաղաքական կարեւոր դէպքի մը համեմատութիւնները առած է։ Այդ երիտասարդը թէեւ մեծահռչակ համբաւի չէ տիրացած, բայց յարգուած ու*

սիրուած է թէ՛ հայ եւ թէ՛ հայասէր եւրոպացիներու մասնաւոր շրջանակներու մէջ։ Նոյն ինքն օսմանեան իշխանութիւնը երկար ատենէ ի վեր ըմբռնած էր Արզուեանի կարեւորութիւնը։[143]

Նոր կեանք իր ընթերցողներուն կը հասկցնէ՝ որ ինք տեղեակ է Արզուեանի Պոլիս մեկնելու շարժառիթներուն մասին, բայց իրեն վնաս չհասցնելու համար պիտի չբացայայտէ զանոնք.

Արզուեանի ծրագիրներուն վերաբերութեամբ գիտակցօրէն խօսելու ձեռնհասութիւնը ունենալ թէեւ կը կարծենք, բայց առ այժմ պիտի բաւականանանք ըսելով թէ այդ երիտասարդը ո՛չ իբր «տեռրօր» մը, ո՛չ ալ իբր, ըստ Պոլսոյ պաշտօնական բացատրութեան, «խռովարար» մը եղած է Կ. Պոլիս։ Արզուեան որքան կորովալիր եւ յանդուգն ճանչցուած է, այնքան ալ լրջախոհ եւ քաղաքագէտ մտքի մը համբաւը կը վայելէ իր ծանօթներուն մէջ. ուստի իր ներկայութիւնը Կ. Պոլիս ո՛ եւ է անդէպ ձեռնարկներու նախազեկոյց յայտարարութիւն մը պէտք չէ նկատել, մանաւանդ որ իր քաղաքական բարեկամներն ալ իրեն պէս շրջահայեաց եւ հեռատես ուղղութեան հետեւող են։[144]

Վերջապէս, կ'ենթադրէ՝ որ ձերբակալութիւնը կատարուած է հայ մատնիչի մը կողմէ.

Կը թուի թէ մատնիչը հայ մըն է, որ երբեմն օսմանեան թղթատարութեան մէջ կարեւոր պաշտօն մը ունէր երկու հազար ոսկիի գողութեան մը ամբաստանութեամբ դատապարտուած ըլլալով, անցած էր Բարիզ ուր զանազան հայոց հետ տեսակցելէ յետոյ Պուլկարիա եւ Յունաստան եւս կայցելէ, եւ տեղեկութիւններ կը հաւաքէ մասնաւորապէս Պ. Արզուեանի մասին։ Հասնելով Պոլիս կը տեղեկագրէ թէ իր համոզմամբ այդ երիտասարդը Պոլիս ըլլալու է։ Դիպուածին բերմամբ այդ անձն ալ Ենի-Մահալլէ բնակելով, կերեւի թէ Արզուեանը նշմարած ըլլալու առիթը ունեցած է, եւ անմիջապէս հաղորդած է ոստիկանութեան, նախկին պաշտօնէին դատապարտութիւնը ներուած։[145]

Արփիարեանի *Նոր կեանք*ը կը շարունակէ տեղեկութիւններ հաղորդել Արզուեանի մասին՝ միշտ դրական մօտեցումով.

[1900] *Նոյեմբեր* 19 *Թուականով Կ. Պոլսէն անգլիական թերթերուն զարնուած հեռագիր մը կը ծանուցանէ թէ Պ. Ալիքսան Արզուեան որ սեպտեմբեր* 6*-ին Կ. Պոլիս Սարըեար ձերբակալուած էր, նոյեմբեր* 18 *կիրակի օր ազատուեր է։*

«Ֆրանսայի արտաքին գործոց նախարար Պ. Տէլքասէ մեծ հոգածութիւն ցոյց տուած է ժողովրդական հայ երիտասարդին համար, որ Ֆրանսայի գրական եւ քաղաքական շրջանակներու մէջ զինքը մեծապէս սիրող եւ յարգող բարեկամներ ստացած է։ Պ. Տէլքասէ Կ. Պոլսոյ ֆրանսական դեսպանատան շատ որոշ հրահանգներ ղրկած է ի նպաստ Պ. Արզուեանի։

Նմանապէս Լոնտոնէն քաղաքական անձնաւորութիւններ, որոնց շատ ծանօթ են Պ.

Արզուեան եւ իր քաղաքական բարեկամները, ջերմագին յանձնարարականներ ղրկեցին Կ. Պոլսոյ անգլիական դեսպանատան։

Օսմանեան իշխանութիւնը նկատողութեան առնելով դեսպանատուններու կողմէն Պ. Արզուեանի յայտնուած յարգանքն ու համակրանքն օգտակար համարեց առանց ծանր դժուարութիւններ յարուցանելու, Ամերիկեան դեսպանատան յանձնել բանտարկեալը։[146]

Բայց ինչո՞ւ Արփիարեան պիտի բացայայտէր իր պաշտպանեալի ձերբակալութիւնը եւ կապը Վերակազմեալներուն հետ։ Վահան Թէքէեան կու տայ վկայատեսի կարեւոր բացատրութիւն մը.

Հնչակեան կեդր. Վարչութեան իր ընկերներուն ընդդիմութենէն վերջ, Արփիար յաջողեր էր Արզուեանը ներս առնել, հրաժարած պաշտօնակցի մը տեղ անգամ նշանակել տալով զայն։ Այս յաջողութիւնը, ինչպէս գիտենք, իր կեանքին էն մեծ սխալը պիտի ըլլար, զոր սակայն նախ իր աներկիւղ, անվհատ մաքառումովը եւ ի վերջոյ իր կեանքովը քաւեց։

Իր անդամակցութենէն քիչ վերջը, կ'որոշուէր որ Արզուեան Պոլիս պիտի մտնէր, իր պաշտօնակիցներուն բոլորին գիտակցութեամբը անշուշտ եւ անոնցմէ ոմանց նիւթական օժանդակութիւնովը։ Այս վերջնոյն մասին սակարկութիւնը երկար տեւեր էր։

Այդ ճամբորդութիւնը երկու նպատակ ունէր. 1.- *միշտ դրամական, այսինքն Պօլսոյ հարուստներէն նուիրահաւաքութիւն՝ առանց սպառնալիքի.* 2.- *բանակցութիւն Օսմանեան կառավարութեան հետ։*

Կեդրոնը [իմա՝ Վերակազմեալներու Լոնտոնի Կեդրոնը, Հ.Ա.] *շաբթէ շաբաթ իրեն ղրկած է նոր վկայագիր մը՝ վարչութեան իր անդամակցութիւնը հաստատող։ Այն օրը ուր ձերբակալուելով ա՛լ պիտի չկրնար դրամ հաւաքել՝ մէջտեղ պիտի հանէր իր թարմ վկայագիրը եւ պիտի ձեռնարկէր պաշտօնին երկրորդ կէտին գործադրութեան։ Ասիկա իր բլանն էր, որուն համոզած էր Արփիարը։ Անոր յաջողութեան հաւանականութիւնը կը քաղէր անշուշտ՝ մէկ-երկու տարի առաջ նոյն մտքով Բարիզ Միւնիր պէյի հետ ունեցած իր բանակցութիւններէն։ Կը հաշուէին թէ փոխադարձ զիջողութեանց վրայ յարաբերական անդորրութեան շրջան մը բացուելով՝ Հայութիւնը եւ Յեղափոխութիւնը հաւասարապէս պիտի օգտուէին։*

Եւ ահա Արզուեան կը գտնուի Պօլիս, ուր սակայն բան մը չէ կրցած ընել մինչեւ ձերբակալումը, որ թերեւս կամաւոր ալ եղած է՝ իր բրէսթիժը վերականգնելու, նիւթական վերահաս նեղութենէն ազատելու եւ միեւնոյն ատեն պաշտօնին երկրորդ մասը կատարել կարենալու համար։ Իրեն հետ Պօլիս տարած մարդոց, զորս խեղճութեան մէջ թողած է, «վտանգի պարագային իրենք իրենց գլխուն ճարը նայիլ» յանձնարարած է, աւելցնելով թէ «ինք ինքզինքը կրնայ ազատել»։

Անշուշտ ինք միայն գիտէ ձերբակալումէն մինչեւ մեկնումը իր ունեցած գործունէութիւնը։ Միայն իրողութիւն մըն է՝ թէ քանի բանտարկեալներ եւ աքսորեալներ – որոնց մին իր եղբայրը – քիչ ետքը արձակուած են։

Գալով իր իսկ արձակումին՝ ահաւասիկ պատմութիւնը, ինչպէս զուրցած է Արփիար։

Զմեկնած՝ Արփիարին կրկնակի յանձնարարած է, իր ձերբակալման լուրը իմանալուն պէս Նոր կեանքի մէջ զայն հրատարակել: Ասիկա՝ անշուշտ մէկ կողմէն դարձեալ ըէքլամի եւ միւս կողմէն Սուլթանին աչքին իր դիրքը վաւերացնելու համար:

Արփիար կ՚ընէ ճիշդ ինչպէս համաձայնած էին, բայց պ. Զօպանեան որ, իրաւ կամ սուտ, տեղեկութիւն չունի ատկէ, Արփիարին կը մեղադրէ այդ հրատարակումը զօր տղայ մը իսկ պիտի չընէր եւ Արփիար նուազ քան ուրիշ մը, քանի որ Արզուեան իր պաշտպանութեամբ կուսակցութեան մէջ ընդունուեր էր եւ ինք անկէ կ՚սպասէր ո՛չ միայն գործին օգտակարութիւն, այլ եւ, իր ընկերներուն առջեւ իրեն համար արժանապատուութեան խնդիր մըն էր անոր յաջողութիւնը:

Եւ, ըլլա՛յ Զօպանեանի յառաջ բերած դիւանագիտական միջամտութեան, ըլլա՛յ իր վկայագրին ազդեցութեամբ, Արզուեան կ՚արձակուի: Օսմ. կառավարութիւնը երկաթուղիի երկրորդ կարգի տոմսակը ինք կը գնէ եւ զայն կը դարձնէ Բարիզ:[147]

Մինչեւ այստեղ, Արփիարեան եւ Արզուեան կը գտնուին ամենասերտ յարաբերութեան մէջ։

Բայց Արզուեանի նպատակն էր դառնալ Վերակազմեալներու առաջնորդ, որուն դիւրին միջոցներէն մէկը Արփիարեանը մատնիչ դարձնելն էր, ինչպէս կը մեկնաբանէ Թէքէեան, շարունակելով վերոբերեալ միտքը.

Արզուեանի Պօլիս գտնուած միջոցին, Արփիար Լոնտոնի մէջ յարաբերութիւն կ՚ունենայ համբաւաւոր Խտմոնին հետ, - կարծեմ հայ կաթոլիկ երիտասարդ մը զօր, եթէ չեմ սխալիր, Բարիզ Արզուեան ճանչցուցած էր իրեն: Արփիար գիտէր՝ թէ Խտմոն Լոնտոնի Օսմ. դեսպանատունը կը մտնէր կ՚ելլեր եւ թէ կը տեսնուէր Գէորգ Պիւլպիւլեանի հետ որ ճիշդ այդ ատեն Լոնտոն եկած էր:

Արզուեանի ձերբակալումէն յետոյ, Խտմոն եկած ըսած է Արփիարին, թէ դեսպանը զինք տեսնել կ՚ուզէ: Արփիար նախ մերժած է, յետոյ հաւանած: Դեսպանը, քաղաքական եւ յեղափոխական ընդհանուր խօսակցութեան մը միջոցին՝ իբրեւ թէ դիպուածաբար, կը հարցնէ թէ Արզուեանը իրենց քոմիթէէ՞ն է: Արփիար հաստատական պատասխան կուտայ: Վերջէն, Արզուեան հաստատած է թէ բանտին մէջ իր վիճակին բարեփոխութիւնը զուգադիպած է ճիշդ այդ տեսակցութեան յաջորդ օրուան:

Խտմոնի հետ Արփիարի բոլոր-բովանդակ յարաբերութիւնը ասոր մէջ կը կայանայ: Արփիար զայն ճշդութեամբ պատմած է Արզուեանին եւ անոր ընկերներուն, չկասկածելով թէ իրեն դէմ գործածուելիք ի՛նչ ահռելի զէնք մը կուտար անոնց ձեռքը:

Արփիարը կեդրոնէն հեռացնելու եւ ի փոխարէն ինք Արզուեան եւ իր արբանեակները կուսակցութեան տէր դառնալու դաւը կանուխէն պատրաստուած էր: Երբ արբանեակներուն գլխաւորը Պօլսէն Եգիպտոս կուգայ, անմիջապէս զրպարտանքի կ՚սկսի՝ պատմելով թէ Պօլիս Արզուեանի ուղղած նամակներուն պահարանները Արփիար կամաւ չէր թքոտեր...: Ետքէն, երբ Խտմոնի հետ իր ունեցած յարաբերութիւնը իրմէն իմացան, «մատնութիւնը» աւելի որոշ տարազով մը կրցան ներկայացնել...:[148]

բ. Վահէ Արզուեանի այցելութիւնը Ամերիկա եւ Արփիարեանի կուսակցական գործունէութեան աւարտը

Երուանդ Օտեան միշտ Արփիարեանի մէջ տեսած է գրող եւ ոչ կուսակցական կամ յեղափոխական գործիչ։ Այս կարծիքը բազմիցս արտայայտած է իր նամակներուն եւ յօդուածներուն մէջ։ Եւ միշտ փափաքած է որ Արփիարեան ամբողջապէս ու վերջնականապէս նուիրուի գրականութեան։ Օտեան հանգամանօրէն կը նկարագրէ Արփիարեանին կուսակցութենէն հեռացուելուն հանգամանքները.

Վահէ [Արզուեան] *եւ իր մէկ քանի հաւատարիմ գործակիցները շատ դժգոհ էին Արփիարէն որ արգելք կը հանդիսանար իրենց յախուռն գործունէութիւններուն։ Կ'ուզէին զինքը հեռացնել կամ գոնէ Նոր կեանքի խմբագրութիւնը յանձնել անոր եւ կեդրոնի անդամակցութենէն հրաժարեցնել։*

Զմոռնամ ըսելու որ գարմանալի կեդրոն մըն էր [Վերակազմեալ] *Հնչակեան կեդրոնը որուն մէկ անդամը Լոնտոն կը գտնուէր, միւսը Ամերիկա, երրորդը Կիպրոս, չորրորդը Բարիզ եւ հինգերորդը Եգիպտոս։*

Արփիար սակայն պաշտպաններ ունէր Ամերիկա ուր բոլոր մասնաճիւղները իրեն համակիր էին։ Եւ Ամերիկեան մասնաճիւղերն էին միայն որ դրամ կը հասցնէին կուսակցութեան՝ այնպէս որ Արփիար յաճախ կ'ըսէր.

- Եթէ Քրիստափոր Գոլոմպոս Ամերիկան գտած չըլլար՝ Հնչակեան կուսակցութիւնը այսօր գոյութիւն չպիտի ունենար։

Վահէի հետ այն ատեն շատ մտերմօրէն կը տեսնուէի եւ Արփիարի մասին իր դատումներուն կատարելապէս համամիտ էի։ Արփիար յեղափոխական վարիչ չէր կրնար ըլլալ, ասոր տարիներէ ի վեր համոզուած էի։ Նոյն համոզումը ունէր նաեւ Արշակ Չօպանեան։

Ուստի երեքնիս շատ դիւրաւ Բարիզի մէջ դաւադրութիւն մը կազմեցինք Արփիարը տապալելու համար։

Համոզուած էի որ այս դաւին մասնակցելով բարիք մը կ'ընէի Արփիարին՝ քանի որ կեդրոնի անդամակցութենէն ելլելով ու միմիայն Նոր կեանքի հրատարակութիւնը ստանձնելով թէ նիւթական կորուստ մը չպիտի կրէր եւ թէ կարգ մը տաղտուկներէ պիտի փրկուէր ու աւելի ժամանակ պիտի ունենար գրականութեամբ զբաղելու։ Արփիար ինքն ալ շատ անգամներ ըսած էր որ զգուած է կեդրոնի անդամակցութենէն, բայց իր ընկերներն են որ զինքը կը ստիպեն մնալու, որովհետեւ իրենցմէ ո՛չ ոք կրնայ գործը թողուլ եւ գալ Լոնտոն բնակիլ եւ կուսակցութեան նիւթական հոգերովը զբաղիլ։

Ինչպէս ըսի Ամերիկայի մասնաճիւղները Արփիարի յամառ պաշտպաններն էին եւ պէտք էր զանոնք համոզել մեր ծրագիրը յաջողցնելու համար։ Թղթակցութեամբ կարելի չէր այդ գործը տեսնել ուստի որոշեցինք որ Վահէ անձամբ երթայ մասնաճիւղները համոզելու։

Վահէ իբրեւ յանդուգն գործիչ բաւական համբաւ ունէր Ամերիկայի Հնչակեաններուն մէջ, մանաւանդ որ Արփիար աւիծը չէր փախցուցած իր նամակներովն ու Նոր կեանքով այդ համբաւը հետզհետէ մեծցնելու։ Իր վերջին չահատակութիւնն ալ թէեւ ապարդիւն, բայց նպաստած էր իր անունը ժողովրդականացնելու։ [...]

Եւ սակայն պատերազմին ջիղը՝ դրամը՝ կը պակսէր մինչեւ Ամերիկա ճամբորդելու համար։

Ջօպանեան յաջողեցաւ պէտք եղած դրամը ճարելու եւ Վահէ մեկնեցաւ դէպի Միացեալ Նահանգներ։[149]

Չօպանեան, Արփիարեանը քննադատող յօդուած-պատասխանի մը մէջ, քիչ մը տարբեր ձեւով կը ներկայացնէ դրամի պատմութիւնը.

Ըսի որ պարագաները շատ փայլուն ըլլալու չէն Արփիարեանի շուրջը։ Մնամէջ փուազնեբով խօսելու սովորութիւն չունիմ. իմ եզրակացութիւններս միշտ իրողութիւններու վրայ կը հիմնուին։ Եթէ պարագաները փայլուն ըլլային, Արփիարեան Նոր կեանքին համար վար դրած չէր ըլլար այն գումարը զոր Ամերիկայի մասնախումբը ղրկած էր որպէս զի Արզուեան Ամերիկա մեկնէր՝ գոհացում տալու համար այնտեղի Հնչակեաններուն միահամուռ բաղձանքին. Արզուեան կրցաւ մեկնիլ, շնորհիւ գումարի մը զոր բարեկամէ մը փոխ առաւ։[150]

Արփիարեան անտեղեակ չէ մնացած այս գործողութենէն։ 1901 Փետրուարի յօդուածով մը Չօպանեան զայրացած ոճով կը գանգատի Արփիարեանէն, որ ան խռովեալ նամակներ գրած է իրեն՝

հարցնելու համար թէ ճշմարի՞տ է որ Անահիտին գոյութիւնը ապահովելու նպատակով դաւ մը կը սարքեմ կոր եղեր Վերակազմեալ Հնչակեան կուսակցութիւնը կործանելու եւ տեղը որ մարմին մը հիմնելով՝ Անահիտը անոր պաշտօնաթերթը դարձնելու համար։ Բնականաբար ոչ մէկ պատասխան տալ չզիջայ այսպիսի զազիր դիտաւորութիւններ ունենալու զիս երկվայրկեան մը կարող կարծել յանդգնող անձի մը։[151]

Եթէ մեղմացնենք փոխամբաստանութիւնները եւ մէկ կողմ ձգենք *Նոր կեանքը Անահիտ*ով փոխարինելու կամ Վերակազմեալները կործանելու անհիմաստութիւնը, Չօպանեանի գրութենէն դժուար չէ հասկնալ որ Արփիարեան որոշ տեղեկութիւններ ունեցած է գործողութեան մը մասին՝ որ առ նուազն նպատակ ունէր իրեն հեռացնել կուսակցութենէն։

1901 Փետրուարի *Նոր կեանք*ին մէջ Արփիարեան արդէն բացայայտօրէն կ՚արտայայտուի ասոր մասին.

Շաբաթ մը առաջ հետեւեալ տեղեկութիւնը հաղորդուեցաւ ինծի.

«Նոր խմբակ մը կը կազմուի քեզի ջախջախելու եւ Նոր կեանքը կործանելու առաջադրութեամբ։ Ամէն ինչ պատրաստ է. հանդէսի մը մէջ երեւնալիք յօդուածը արդէն խմբագրուած է. զայն հրապարակ հանելու համար հեռագրի մը կը սպասուի։ Մարտնչումը անկէ ետքը պիտի սկսի։ Իբր թէ Հայկական Յեղափոխական Միութիւն անունով մարմին մը, որուն վրայ երբեմն խօսուեցաւ հանգամանկութեան մը առթիւ, դեռ առկայծ կը պլպլայ եղեր, բայց Նոր

կեանքի խաւարումին կը կարօտի որպէս զի իր լոյսը Հայութեան աչքին երեւնայ։»

Թէ՛ բերանացի լսածներս, թէ՛ նամակներով իմացածներս հրապարակելու պէտք մը չեմ տեսներ։ Տեղեկութիւններս համառօտաբար հաղորդեցի խմբագրին որուն անունը կը յեղյեղուէր, աւելցնելով թէ՝ «չարամտութեան այս հնարքները աւելի իրեն դէմ լարուած դաւեր կրնան համարուիլ քան թէ իմ դէմս»։[152]

Յստակ է, որ Արփիարեան իրազեկ է իր դէմ կատարուող գործողութեան մասին, թէեւ մանրամասնութիւններուն նկատմամբ կը մնայ անծանօթ։ Վերջին քաղուածքին գլխաւոր մեղադրեալը Չօպանեանն է՝ յիշուած խմբագիրը Չօպանեանն է։ Ճիշդ է այն տեղեկութիւնը՝ որ Չօպանեան յօդուած կը պատրաստէր Արփիարեանի մասին։ Ան լոյս տեսաւ *Անահիտ*ի Փետրուարի թիւին մէջ։[153] Առաջին անգամն է որ Չօպանեան *Անահիտ*ի մէջ բաւական երկար (20 էջ) եւ «յուզումնախառն» յօդուած կը ստորագրէր ժամանակակից գրողի մը մասին։ Յօդուածին ընդհանուր ուղղուածութիւնը բացասական է, թէեւ քննադատութիւնները գրուած են քիչ մը մեղմ ոճով՝ քննական ըլլալու տպաւորութիւն թողելու համար։ Բայց յօդուածի հրատարակութեան ժամանակաշրջանը՝ երբ արդէն Արփիարեանը կուսակցութենէն հեռացնելու առումով գործողութիւններ տեղի կ'ունենային եւ, Օտեանի համաձայն, Չօպանեան նոյնիսկ դրամ կրցած էր ճարել Արզուեանը Ամերիկա ղրկելու համար, 20 էջանոց բացասական հակուածութեամբ յօդուած մը դժուար է ընդունիլ իբրեւ պատահականութիւն։ Անշուշտ, այս բոլորին նպատակը *Նոր կեանք*ի ջախջախումը չէր, ինչպէս կը կարծէ Արփիարեան։

Օտեան կը գրէր՝ որ Արփիարեան ձախող գործիչ մըն էր բայց տաղանդաւոր գրող, այս պատճառով կը փափաքէր զինք տեսնել միայն գրականութեան բնագաւառին մէջ։ Չօպանեան իր վերջին յօդուածին մէջ ճիշդ նոյն միտքը կ'արտայայտէր՝ կարեւոր տարբերակումով մը. Արփիարեան անյաջող էր իր կուսակցական գործունէութեան մէջ, եւ կը փափաքէր զինք տեսնել գրականութեան բնագաւառին մէջ, պայմանով որ ան ներկայանայ միայն իբրեւ «հիւմորիսթ», հեգնող արուեստագէտ.

Արփիարեան կոչուած էր «հիւմորիսթ» մը ըլլալու։ [...] *Եթէ առջի օրէն Արփիարեան սահմանափակուած ըլլար իր ուրոյն ոլորտին մէջ, եթէ իր մտքին բոլոր ուժերը նուիրած ըլլար իր հեգնող արուեստագէտի դերը անթերի կերպով կատարելու, այսօր մեր ամենէն մեծ գրագէտներէն մէկը կ'ըլլար եւ՝ իր տեսակին մէջ՝ շատ յարգելի գործիչ մը, եւ չէր արժանանար այն մեղադրանքներուն զոր ստիպուած ենք իրեն ուղղել։*[154]

Անշուշտ, վճռական գրելաոճ մը կայ Չօպանեանի մօտ՝ «[մեր] մեղադրանքները», «ստիպուած ենք ուղղել», ոճ մը՝ որ գոյութիւն չունի Օտեանի մօտ, ինչպէս նաեւ Արփիարեանը սահմանափակելու միտում մը *լոկ* իբրեւ «հիւմորիսթ» գրող։

Անկախ յիշեալ տարբերակումէն եւ արտայայտութեան ոճէն, Չօպանեան եւ

Օտեան նոյն բանը կ'ըսեն, առաջինը՝ Արփիարեանի արտաքսումէն 2-3 ամիս առաջ, երկրորդը՝ անկէ 11 տարի ետք։

Օտեան յստակօրէն կը գրէ՝ որ ինք եւ Չօպանեան նոյն կարծիքը ունէին։ Ուրեմն, Չօպանեան բան մը գիտէր՝ երբ յօդուածը կը հրատարակէր արտաքսումէն շատ քիչ ժամանակ առաջ։

1901 Փետրուար 21-ին Արզուեան կը հասնի Պոսթոն։[155] Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան տեղական մասնաճիւղերու կազմակերպած հաւաքոյթներուն ատենախօսութիւններով ելոյթ կ'ունենայ. Մարտ 10՝ Փրովիտենսի Ազգային Ժողովասրահ,[156] Մարտ 24՝ Լորէնս,[157] Մարտ 31՝ Ուսթրի Ս. Փրկչի Ազգային Ժողովասրահ[158] եւ շատ ուրիշ տեղեր։

Բայց Օտեան կը շարունակէ.

Իր [Վահէ Արզուեան] *առաքելութիւնը յաջողութեամբ պսակուեցաւ եւ քանի մը ամիս ետքը Վահէ յաղթական վերադարձաւ Լոնտոն իբրեւ կեդրոնի լիազօր անդամ: Արփիար նոյնիսկ հեռացաւ Լոնտոնէն եւ գնաց Պրայթըն ուրկէ կը շարունակէր խմբագրել Նոր կեանքը:*[159]

21.
ԱՐՓԻԱՐԵԱՆԻ ՀԵՌԱՑՈՒՄԸ ՆՈՐ ԿԵԱՆՔԷՆ

Մինչեւ այստեղ կը թուէր կատարուած ըլլալ Օտեանի ծրագիրը՝ Արփիարեանին հեռացնելով կուսակցական պարտաւորութիւններէն ամրացնել անոր դիրքը հայ գրականութեան մէջ։ Բայց, ինչպէս Օտեան կը պատմէ, խնդիրը շրջանցեց բոլոր բարի ակնկալիքները.

Բայց Վահէ իր դիրքը ամրացնելէ ետքը ուզեց Նոր կեանքն ալ իր ուզած ձեւովը խմբագրելու եւ այս եղաւ պատճառ Արփիարի հետ վերջնական խզման: Արփիար բնականաբար չկրցաւ հանդուրժել իր վրայ դրուած այդ գրաքննութեան եւ թերթն ալ անցաւ Վահէի ձեռքը:

Արզուեան Բարիզ եկաւ Նոր կեանքի խմբագիր մը ճարելու: Նախ ինծի առաջարկեց այդ պաշտօնը՝ զոր մերժեցի: Այն ատեն գաղտնաբար Սուրէն Պարթեւեանը տարաւ Լոնտոն, իբրեւ Արփիարի յաջորդ: [...]

Նոր կեանքի կրած այս խմբագրական փոփոխութիւնը պատճառ եղաւ որ ընդհատեմ անոր մէջ սկսած մէկ երգիծական վէպս «Փրօփականտիսթը», որովհետեւ Վահէ վճռած էր որ այլեւս զաւեշտական գրութիւններ չերեւան անոր մէջ:[160]

1901 Մարտին Արփիարեան լոյս կ'ընծայէ *Մարտ*ի վերջին թիւը (Դ. տարի, թիւ 28), որմէ ետք կը դադրի անոր հրատարակութիւնը։

Սկեպտիկ ծածկանունով *Նոր կեանք*ի 1901 Ապրիլ 1-ի թիւին մէջ կը ստորագրէ իր վերջին յօդուածը: Յաջորդ թիւին՝ 1901 Ապրիլ 15, Լ. Զարթումեան (Լեւոն Բաշալեան) եւս կը գրէ իր վերջին յօդուածը իսկ Օտեանի «Պրօպագանդիստը» կը յայտարարուի շարունակելի առանց երբեք շարունակուելու: Լրագիրը՝ պաշտօնապէս Սուրէն Պարթեւեանի խմբագրութեամբ լոյս կը տեսնէ 1901 Մայիս 15-ին եւ կը շարունակուի մինչեւ 1902 Յունիս 15, որմէ ետք կը դադրի գոյութիւն ունենալէ:

Պարթեւեան 1908-ին պիտի խոստովանէր՝ որ խաբուած էր Արզուեանէն.

Մեզի ըսին, 1901-*ին, թէ «մատնիչ» մըն էր Արփիարը, եւ մենք չի տարակուսեցանք ասոր, նո՛յնիսկ ականատես ըլլալով Լոնտոնի փողոցներուն մէջ Արփիարի անօթի, անպատսպար ու բրդզգեալ քաշկռտումին, ա՜յնքան բացարձակ էր մեր վստահութիւնը զինք ամբաստանողներուն* [իմա՝ Վահէ Արզուեանի եւ իր խմբակին, Հ.Ա.] *վրայ: Ուրի՛շ խնդիր է թէ այս վերջիններուն տարիներ յետոյ ճշդուած բարոյական արժէքը, շատ մը կէտերու հետ, այդ մասին ալ տարակոյս յառաջ բերած ըլլայ մեր մտքերուն մէջ: Եւ մենք հոս քանիցս առիթ ունեցանք յայտնելու, թէ հայ պատիւին համար աւելի աղէկ պիտի զգայինք, եթէ Արփիար արդարացնէր ինքզինքը «մատնիչ»ութեան քստմնելի ամբաստանութենէն...:*[161]

Արփիարեանի կուսակցութենէն վտարում/հրաժարումի մասին պահպանուած են սուղ տեղեկութիւններ: Ան 1907-ին պիտի յիշեցնէր, որ

1901 *յունվար* 15-*ին հրաժարական խրկած ըլլալով, բոլորովին մեկուսացած էի, նոյն տարուան մայիս* 1-*էն:*[162]

Ուրիշ տեղ մը Արփիարեան քիչ մը աւելի պիտի մանրամասնէր.

Հնչակեան կեդրոնէն անդամակցութեան հրաժարականս տուի 1901 *Յունուար* 15-*ին: Ինէ ո՛չ ոք հրաժարական պահանջած էր: Պատմութիւնը ընելու տեղը չէ հիմակ: Պատգամաւորական երրորդ ժողովին գումարման քանի մը ամիս կար, եւ ես ուզեցի այդ թուականէն առաջ քաշուիլ, բայց՝ մինչեւ իմ հրաժարման թուականս մեր գործառնութեանց հաշիւները եւ համարատուութիւնը գրելու, ստորագրելու եւ Պատգամաւորական ժողովին ներկայացնելու պայմանաւ: «Պայմանաւ»-ը ճիշդ բառը չէ. պէտք է ըսել՝ «պարտականութեամբ»: Անշուշտ, ո՛չ ես, ո՛չ ուրիշներ – եթէ հրաժարէին – կրնայինք պատասխանատու մնալ յետ մեր պաշտօնավարութեան կատարած գործերուն համար:*

Համարատուութեան խնդիրը Լոնտոն բերանացի կարգադրեցինք: Տեղեկագիրը պատրաստուեցաւ Դիւանէն, որուն Ատենապետ՝ Կարապետ Փափազեան է, եւ Ատենադպիրը՝ Լեւոն Մկրտիչեան, որ միանգամայն առժամապէս ինքը կը վարէր՝ Գանձապետի, Հաշուակալի եւ Կնքապահի պաշտօններն ալ:

Երբ Բարիզ անցայ եւ կը սպասէի Պատգամաւորական ժողովին գումարմանը, ահա՛ւ ր

մը Շարժումին մէջ շրջաբերական մը կարդացի, յորում կը յայտարարուէր թէ՝ Միութիւնը ընելու համար, «երկու հատուածները» 1896-էն մինչեւ այդ օրը իրենց կատարած ուրոյն ուրոյն գործերուն հաշուետուութիւնը եւ համարատուութիւնը իրենց փոխադարձ ժողովներուն միջոցաւ կարգադրելով, միացեալ մարմնին ո՛ եւ է խնդիր պիտի չթողուն: Կը սպասէի ուրեմն, որ մեր Ընդհանուր Ժողովն ալ գումարուի եւ մեր բոլոր գործերը վերջնականապէս փակէ: Իմ 1896-էն մինչեւ 1901-ի մասնակցութիւնս ծանօթ ըլլալով, աւելորդ պիտի ըլլայ յիշեցնել թէ՝ այդ ժողովին անձամբ իմ ներկայութիւնս անհրաժեշտ պայման էր որպէսզի ամէն գործ վերջնապէս կանոնաւորաբար փակուէր: Սակայն ո՛չ միայն հրաւէր չստացայ, այլ մինչեւ իսկ՝ մեր վարչութեան համարատուութիւնը ինծի չներկայացուցին ստորագրելու համար:

Ետքէն կ'իմանամ որ ո՛չ ժողովք ըրած են, ո՛չ հաշիւ տեսած, ո՛չ համարատուութիւն ներկայացուցած:[163]

1901 Յուլիս 13-ին, Վերակազմեալ Հնչակեաններու Ամերիկայի ներկայացուցիչներէն Կարապետ Յ. Փափազեան Պոսթոնէն պաշտօնական նամակ մը կը գրէ Լոնտոն գտնուող Վահէ Արզուեանին, ուր աչքի կը զարնէ հետեւեալ տեղեկութիւնը.

Սիրելի Վահէ,

Արփիարի հրաժարականի մասին Իրաւունքի մէջ բաներ մը գրուած են, չե՞ս կարծեր որ լաւ կ'ըլլայ այդ մարդուն հրաժարիլը երկու խօսքով ծանուցանել մասնաճիւղերուն:[164]

Երիտասարդ Հայաստան իր էջերուն մէջ հրատարակելով այս քաղուածքը[165] իրաւացիօրէն կը մեկնաբանէ.

Այս նամակէն պարզ կ'երեւի որ Արփիարեանը հրաժարեր է առանց որ մասնաճիւղերը իմանային, կամ նրանց կամքը, համաձայնութիւնը հարցրած ըլլային:[166]

Այս խորքին վրայ, Լոնտոնի Վերակազմեալ Հնչակեաններու պաշտօնակիցները իրենց պարտականութիւնը կը կատարեն՝ տարածելով 1901 Օգոստոս 21 թուակիր շրջաբերական մը, ուր կը գրեն.

Կեդրոնական Վարչութիւնը կը յայտարարէ բոլոր Հնչակեան Մասնաճիւղերուն որ պ. Արփիար Արփիարեան ԴԱԴՐԱԾ է Հնչակեան Կուսակցութեան Կեդրոնական Վարչութեան անդամակցութենէն:

Մասնաճիւղերը պէտք է գիտնան որ պ. Արփիար Արփիարեանի Կեդրոնական Վարչութեան անդամակցութենէն դադրումը արտաքին ո եւ է ազդեցութեան հետեւանք չէ:[167]

Վերջապէս, 1903 Օգոստոսին, *Ձայն հայրենեաց*ի մէջ Փափազեան կը գրէ.

[Ի]րողութիւնը այն է որ՝ արտաքսումէն ի վեր՝ Արփիարին գրած մէկէ աւելի նամակները բացարձակապէս անպատասխանի մնացած են իմ կողմէս:[168]

Այս բոլորը նկատի ունենալով, *Երիտասարդ Հայաստան*ի համար դժուար պիտի չըլլար երեւան հանել խառնաշփոթութիւնը.

Այժմ հարց. Արփիարեանը հրաժարու՞ծ է, պաշտօնէ դադրա՞ծ, թէ՞ արտաքսուած, երեքն ալ իրենց բառերն են:[169]

Մէկ տարի ետք, Արշակ Չօպանեան ուրախութեամբ պիտի արձանագրէր՝ որ Վերակազմեալ Հնչակեան գործիչները «1901 օգոստոսէն ի վեր Հնչակեան կուսակցութիւնը փրկեցին Արփիարեանի բերած աւերումէն:»[170]

Այս բոլորէն ետք, նոր *Նոր կեանք*ի (15 Մայիս 1901, թիւ 10) լոյս ընծայումի առիթով Չօպանեան *Անահիտ*ի մէջ կը ստորագրէ փառահեղ յօդուած մը, ուր, առանց նշելու Արփիարանի եւ Պարթեւեանի անունները, ամբողջապէս կը պախարակէ Արփիարեանի հին շրջանը եւ կը գովաբանէ Պարթեւեանի նոր շրջանը, Պարթեւեան՝ որուն դեռ վերջերս անուանած էր «խթէռիք քոնսիերժ»: Բայց յօդուածը հասկնալու համար հարցը պէտք է քննարկել քիչ մը հեռուէն:

1900 Մայիսին Փարիզի մէջ տեղի կ'ունենայ Լեւոն Բաշալեանի ի պատիւ երեկոյթ մը, որուն պատուոյ նախագահութիւնը տրուած էր Չօպանեանին: Զեկոյցով ելոյթ կ'ունենայ Սուրէն Պարթեւեան, որ, առանց անուններ նշելու, ուժեղօրէն կը քննադատէ «երրորդ շրջան»-ի գրականութիւնը, որուն գլխաւոր ներկայացուցիչներէն մէկն էր Չօպանեան: Օտեան, որ ներկայ էր ձեռնարկին, կը հաստատէ՝ որ Պարթեւեանի բանախօսութեան մէջ «ծայրէ ծայր թունալից ակնարկութիւններ կար Չօպանեանի հասցէին:»[171]

Չօպանեան երկար «քննախօսական»-ով մը կը պատասխանէ Պարթեւեանին, ամբողջ երեւոյթը անուանելով «անարգ մասխարկութիւն»:[172] Իսկ «Պարթեւեանը մեր գրականութեան նորագոյն շրջանին ամենէն հզօր դէմքն է», «բարձրօրէն օժտուած գրագէտ» մը, որուն «մէջ գոյութիւն ունի մարդ մը որուն բարոյական տիպարին ուսումնասիրութիւնը հայկական tératologieին ամենաշահեկան գլուխներէն մէկը պիտի կազմէ:»[173] Հզօր դէմք ու բարձրօրէն օժտուած գրագէտ՝ ախտաբանական-հոգեբանական անբնականոնութեամբ հանդերձ: Չօպանեանական երկուութեան սովորական նմոյշ մը, ուր դրականն ու բացասականը առաջադրուած են անջատաբար, առանց փորձելու գտնել անոնց միջեւ եղած կապը եւ շարունակականութիւնը: Յաճախ դրականը առաջ նետուած է դուռ բանալու համար հիմնականին՝ բացասականին:

Հակադարձութիւնները կը շարունակուին: Պարթեւեան իր նոր հրատարակած *Խարազան* լրագիրին մէջ կրկին կը քննադատէ Չօպանեանը: Չօպանեան

*Անահիտ*ի մէջ դարձեալ երկար պատասխան մը կը գրէ, որ կը սկսի այսպէս.

[Խարազանը] փորձ մըն է զոր Պարթեւեան կատարած է իմ դէմքս իր «իսթէռիք քոնսիերժի» հոգիին մէջէն տեսնելու: Եւ իրօք՝ ամէն բան վարէն տեսնող, ամէն բան վարնոց մեկնութիւնով մը ըմբռնելու դատապարտուած, իրերն ու մարդերը դրան ծակերէ, պատուհանի ետեւներէ նախանձով ու գռեհկութեամբ աղօտացած նայուածքով մը տեսնող ցած արարածն է, որ հոս կը յայտնուի, - «քոնսիերժ»-ը, այսինքն ամենէն գձուձը, ամենէն տխմարը եւ ամենէն մոլեգինը բամբասողներուն: Հոս, այդ տխուր տիպարին զազրանքը բազմապատկուած ու սրուած է «իսթեռի»-ի ակնյայտնի ծանրացումով մը: Սովորական «քոնսիերժ» մը տափակ ու ծիծաղելի պիտի ըլլար լոկ: Պարթեւեանի պարագային մէջ, ցածութիւնը ցաւատանջ, խելայեղ գալարումներ ունի զոր անկարելի է բացատրել առանց ախտաբանական քննութեան մը դիմելու: Եւ այս պատճառով է որ անհնար է այդ մաղձով կրծուած, կարծես տաժանելի մղձաւանջի մը մէջ ճափռտուած էջերը թղթատել՝ առանց գթութեան զգացումի մը որ անխուսափելի կերպով կուգայ մեղմացնել պժգանքը զոր այդ գետնայարկի գրականութիւնը կը ներշնչէ առաջին տողէն իսկ:[174]

Արդէն գոյութիւն չունին Պարթեւեանի «հզօր դէմք»-ն ու «բարձրօրէն օժտուած գրագէտ»-ը: Ոճը ծայրայեղօրէն խստացած է՝ Պարթեւեան ամբողջապէս «իսթէռիք քոնսիերժ» մըն է: *Խարազան*ը տեղ չէ ձգած մեղմացումներու:

Այս պահուն խաղադաշտ կը մտնէ Չօպանեանի բարեկամ (նախկի՞ն)՝ բժիշկ Պօղոս Քօլօլեան: Քօլօլեան, առանց երբեք Չօպանեանի անունը նշելու, ինքզինքին պարտաւորութիւն կու տայ բացատրել «իսթէրիա»-յի բժշկական իմաստը,

որովհետեւ իսթէրիք բառը այնքան գործածուեցաւ վերջերս անոր ինչ ըլլալը չգիտցողներէ, որ վերջապէս պէտք է մենք ալ գիտնանք թէ ինչ է իսթէրին, թէ ամէն սօսի գործածուելիք համե՞մ մըն է ան:[175]

Եւ կը սկսի մանրամասն բացատրել թէ ինչ բան է իսթէրին բժշկութեան մէջ: Ի միջի այլոց, կը գրէ.

Բայց իսթէրիքին միտքը այնքան այլասերեալ է, այնքան տափակ, այնքան տկար որ անկարող է նոյն իսկ սովորականին մօտեցող մտաւորական որ եւ է արտադրութիւն մը ընել. անոր յեղյեղուկ ուղեղը՝ որ վայրկենական տպաւորութիւններու տակ կը գործէ, այլանդակութիւններէ զատ բան մը չկրնար ծնեցնել:[176]

Քօլօլեան դիտաւորեալ մատնանշած է մտաւորականութիւնը, անուղղակիօրէն ակնարկելու համար՝ որ Պարթեւեան չի կրնար իսթէրիք ըլլալ, այլապէս իբրեւ մտաւորական անկարող պիտի ըլլար արտադրել:

Չօպանեանի աչքէն չէր կրնար վրիպիլ նման յօդուած մը: Եւ, ինչպէս իր

սովորութիւնն է, պէտք է մանրամասն պատասխան մը գրէր, արդարացնելու համար Պարթեւեանին վերագրած իր «իսթէրիք»-ը։

Ճիշդ նոյն ժամանակն էր որ լոյս կը տեսնէր պաշտօնապէս Պարթեւեանին անցած *Նոր կեանք*ի առաջին թիւը (15 Մայիս 1901, թիւ 10), որուն գլուխը կանգնած էր Զօպանեանի մտերիմ Վահէ Արզուեան։ *Անահիտ*ի միեւնոյն թիւին մէջ (Յունիս-Յուլիս 1901) Զօպանեան պէտք է թէ՛ պատասխանէր Քօլօլեանին՝ արդարացնելու համար իր յարձակումը Պարթեւեանին դէմ, եւ թէ՛ գովաբանէր Պարթեւեանի խմբագրած *Նոր կեանք*ը, մէկ կողմէն՝ Արզուեանին համակրելի ըլլալու համար, միւս կողմէն՝ հաստատելու համար Արփիարեանի մասին գրած երկար քննադատականը, ուր զայն կը տեսնէր *միայն* իբրեւ «իւմորիսթ» գրող։ Ինչպէ՞ս կարելի էր համատեղել այս երկուքը։ Զօպանեանի համար՝ կարելի էր։

Նախ Քօլօլեանի «իսթերի»-ին դէմ.

Պարթեւեանին «իսթերի» վերագրելը պարզապէս «գրական» ձեւ մըն էր, որուն մէջ գիտական ո եւ է յաւակնութիւն ներելի չէր տեսնել, - հակառակ «բառին զուտ բժշկական իմաստով» բացատրութեանս, որ միեւնոյն գրական ձեւին շարունակութիւնն է լոկ: - Երբ այսինչ գրողը «ապուշ» մըն է, կամ այնինչ գրողը «լուսնոտի հոգի մը ունի» կ'ըսենք գրական քննադատութեան մը մէջ, ոչ ոք չ'ենթադրեր թէ այդ գրողներուն իրօք հիւանդանոցի մէջ խնամուող «քրեթէն»-ի կամ նոպաներ ունեցող ընկաւորի վիճակը կը վերագրուի: Փոխաբերութիւն մըն է պարզապէս, քիչ շատ գրական հմտութիւն ունեցող անձի մը համար շատ դիւրահասկանալի: Եթէ Պարթեւեանը իրօք իսթերիք մը ըլլար՝ աղեղնաձեւ պրկումներու եւ Սէն-Կիի պարերու դատապարտուած, երբեք այդ բառը բերանս պիտի չառնէի իրեն մասին գրուած քննադատականի մը մէջ, որովհետեւ ամենէն զզուելի բանն է անձի մը երեսին զարնել իր իրաւցնէ ունեցած բնական մէկ տկարութիւնը:[177]

Զօպանեան թէեւ չի պաշտպաներ Պարթեւեանին, քանզի նախորդ յօդուածէն ետք անկարելի էր բացայայտօրէն նման քայլի դիմել, բայց քննադատութիւնը առաւելագոյն չափով կը մեղմացնէ ու կը հասցնէ նուազագոյնի։ Բոլորովին կը վերանան դեռ չորս ամիս առաջ Պարթեւեանին վերագրած «վարնոց մեկնութիւն»-ը, «նախանձով ու գռեհկութեամբ աղօտացած նայուածք»-ը, «գձուձը, ամենէն տխմարը եւ ամենէն մոլեգինը *բամբասող*ներուն»-ը, «մաղձով կրծուած, կարծես տաժանելի մղձաւանջի մը մէջ ձափռտուած էջերը», «ցածութիւն»-ը, «ցաւատանջ, խելայեղ գալարումներ»-ը եւ «ախտաբանական քննութեան» անհրաժեշտութիւնը։ Զօպանեան պարզապէս «գրական ձեւ մը» կը կիրարկէր այնտեղ՝ յիշեալ բոլոր բառերով եւ ածականներով հանդերձ։ Իսկ ի՞նչ կայ աւելի գեղեցիկ, գեղագիտական ու ազնուական երեւոյթ քան գրական քննադատութիւնը՝ գրական «իսթերի»-ն, արդէն մոռցուած գրական «իսթէռիք քոնսիերժ»-ով, գրական «վարնոց»-ով ու «գձուձ»-ով։

Կարգը կու գայ նոր *Նոր կեանք*ին։

[*Խարազանին*] *բացած վէրքը տակաւին կը կոտտար Ջօպանեանի սրտին մէջ եւ երբէք չէր կրնար երեւակայել որ Վահէ, որուն այնքա՜ն աջակցած էր, Արփիարը տապալելու համար անոր յաջորդ պիտի կարգէր Սուրէն Պարթեւեանը,*

կը գրէ Օտեան:[178]

Չօպանեան, անսպասելի քայլով մը, *Անահիտ*ի միեւնոյն թիւին մէջ կը ստորագրէ երկար յօդուած մը, ուր ջերմօրէն կ'ողջունէ նոր *Նոր կեանք*ը եւ ուժեղօրէն կը քննադատէ Արփիարեանի շրջանը, թէեւ առանց անուններ յիշատակելու: Յատկապէս դիտաւորեալ կը խուսափի նշել Սուրէն Պարթեւեանի անունը իբրեւ խմբագիր, որպէսզի առերեւութապէս ամբողջ առաւելութիւնը վերագրէ Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան: Թէեւ Չօպանեան քաջ տեղեակ էր Պարթեւեանի խմբագրական պաշտօնին մասին եւ պէտք է իրազեկ ըլլար նաեւ որ այդ ժամանակ Լոնտոնի մէջ չկար Վերակազմեալ համատեղ ու միատեղ մարմին մը՝ որ որոշէր թերթի մը ուղղութիւնը: Առաւելագոյնը Վահէ Արզուեանն էր որ կարծիքներ կրնար արտայայտել ու տպագրութեան վերջնական որոշումը արձակել, քանզի ան արդէն սկսած էր ինքնուրոյն թեւ մը կազմել Վերակազմեալներուն մէջ եւ երկու տարի ետք պիտի հանդիսանար Արփիարեանի երկրորդ մահափորձի գլխաւոր նիւթողը, իսկ 1908-ին՝ անոր սպանութեան ինքնագլուխ կարգադրիչն ու հրամանատարը:

Բայց ինչպէ՞ս կրնար Չօպանեան իր ամենէն ատած մարդուն ձեռնարկը՝ նոր *Նոր կեանք*ը, դարձնել գովասանքի առարկայ: Համոզումներու յանկարծակի փոփոխութի՞ւն: Օտեան կը բացատրէ.

Բայց եւ այնպէս Վահէ յաջողեցաւ Ջօպանեանը իրեն կապուած պահել, չեմ գիտեր ի՛նչ վարպետութեամբ, եւ Ջօպանեան Անահիտի մէջ ո՛չ թէ միայն դադրեցուց Պարթեւեանի դէմ իր յարձակումները, այլ սկսաւ կատաղօրէն պատափետել Արփիարը՝ ջանալով զայն ծաղրելի դարձնելու:[179]

Չօպանեան *Նոր կեանք*ի մասին բարեխօսականը կը սկսի այսպէս.

Իր այս տարուան 10-*րդ թիւէն ի վեր Նոր կեանքը հիմնական կերպարանափոխութիւն մը կրած է, զոր աններելի պիտի ըլլար չնկատել եւ չգնահատել: Թերթը իր երբեմնի թեթեւ ու երկդիմի նկարագիրը թողուցած է, մեկդի նետած է անհատական հրատարակութեան մը հանգամանքը զոր ստացած էր ատենէ մը ի վեր, ինքզինքը կը յորջորջէ «օրկան Հնչակեան կուսակցութեան» եւ իր բոլոր յօդուածները, առանց ստորագրութեան, ամբողջ կուսակցութեան մը անանձնական, հաւաքական մտածումը հաղորդելու կը ձգտին:*[180]

Չօպանեան մինչեւ վերջ կը գովաբանէ Պարթեւեանի խմբագրած *Նոր կեանք*ը՝ առանց յիշելու Պարթեւեանի անունը, եւ գրեթէ կը ջախջախէ Արփիար-

եանի շրջանը, նոյնպէս առանց անունի։ Զօպանեան զգոյշ է նոյնիսկ ամենէն մանր նրբութեան նկատմամբ։ Կը գրէ՝ «անհատական հրատարակութեան մը հանգամանքը զոր ստացած էր ատենէ մը ի վեր»։ «Ատենէ մը ի վեր» ըսելով նկատի ունի Արփիարեանի խմբագրապետութեան շրջանը, որ սկսած էր 1900 Ապրիլ-Մայիսէն, երբ վերադարձաւ իր ճանապարհորդութիւններէն։ Մինչ այդ Բաշալեանն էր խմբագիրը, եւ Զօպանեան չպիտի փափաքէր այդ պահուն քննադատել զայն։ Պարթեւեան՝ որ դեռ քանի մը ամիս առաջ «իսթէռիք քոնսիէրժի հոգի» ունէր, «ցած արարած» մըն էր, կը հանդիսանար «ամենէն գձուձը, ամենէն տխմարը եւ ամենէն մոլեգինը *բամբասող*ներուն», հիմա ընդունած է աշխատիլ «անանձնական» եւ «հաւաքական մտածում»-ի հովանիին տակ։

Զօպանեանի բնագիրը ինքնին գաղափարական հարցադրումներու դուռ կը բանայ։ Գաղափարներու, միտքերու, կարծիքներու, լուրերու մեկնաբանութիւններու եւ բազմիմաստ գրողներու ենթակայական հարստութեան անսահման շարայարութիւնը՝ որ գոյութիւն ունէր էր *Նոր կեանք*ի մէջ, Զօպանեան կը նախընտրէ փոխարինել ենթադրեալ կուսակցականութեան մը վերադիր հրամայականներով, ինչպէս նաեւ անստորագիր յօդուածներով՝ իբր անանձականութեան ցուցանիշ։ Թերթ մը՝ որ մշակոյթէն կ’երթար դէպի կուսակցութիւնը, կը նախընտրէր փոխարինել թերթով մը՝ ուր կուսակցութիւնը կ’ըլլայ մշակոյթը արտադրողը, եթէ երբեւէ մշակոյթի պէտք զգացուի։ *Նոր կեանք*՝ ուր ստորագրած են Արփիարեան, Բաշալեան, Օտեան, Միքայէլ Կիւրճեան (Պարոյր) եւ նոյն ինք Սուրէն Պարթեւեան, Պարթեւեանի օրով կը զրկուի այս գրողներէն՝ յանուն կուսակցականութեան մը, որուն տուեալ պահու եւ տուեալ վայրի տէրն ու տիրականը Արզուեանն էր։

Զօպանեան երբեք նման յօդուած պիտի չգրէր, եթէ վստահ չըլլար իր թիկունքը ունենալ Վերակազմեալներու նոր գլուխը՝ Վահէ Արզուեան։ Այլապէս կրնար ինքզինք եւ *Անահիտ* դնել լուրջ խնդիրներու առջեւ։

Հոգ չէ թէ ան քաջ գիտէր որ Արփիարեան ու Օտեան պիտի չլռեն այս կեցուածքին դիմաց։ Օտեան կը դադրեցնէ *Անահիտ*ի մէջ սկսած «Գործի մարդիկ» վէպը, որուն Զ. շարունակութիւնը հրատարակուած էր 1901 Ապրիլ-Մայիս թիւին մէջ։

Զօպանեան *Անահիտ*ի յաջորդ թիւին մէջ անսահման գովաբանութիւն մը կը սկսի Վերակազմեալ Հնչակեաններուն նկատմամբ՝ նոր *Նոր կեանք*ի գրութիւններուն ընդմէջէն.

Այդ [իմա՝ *Նոր կեանք*ի մէջ տպագրուած, Հ.Ա.] *յօդուածով Վեր. Հնչակեան Կուսակցութիւնը կը յայտարարէ թէ պատրաստ է մինչեւ իսկ ջնջել «Հնչակեան կուսակցութիւն» անունը եւ դադրեցնել իր պաշտօնական հրատարակութիւնները, թէ իր կեդրոնական վարչութիւնը տրամադիր է ամբողջութեամբ հրաժարելու՝ ապագայ* [Հնչակեան-Դաշ-

նակցութիւն] *միացեալ մարմնոյն մէջ պաշտօն չստանալու խոստումով*:[181]

Եւ ահիկա կը համարէ Վերակազմեալներու բացառիկ զոհողութիւնը: Միամըտութի՞ւն, սովորական գեղեցիկ բառախաղե՞ր, թէ Արզուեանի հանդէպ կոյր գովաբանութիւն:

Օտեան կը քննադատէ *Նոր կեանք*ի մեծախօսութիւնները.

Բայց այս նոր Նոր կեա՛նքը: Խնդրենք ըսէք այս լեղապատառ բացագանչութիւնները, այս ծունգը ծունգին վրայ պոռչտուքները, այս բոլոր ալապուճուկի վայնասո՞ւնն են որ պիտի «փրկեն ազգը»:[182]

Ճիշդ է, Օտեան կը գտնուէր *Նոր կեանք*ի հանդէպ ընդդիմադիր դիրքի վրայ եւ այս քննադատութիւնը կարելի է ընդունիլ իբրեւ հակազդեցութիւն: Բայց ուշադիր կարդալով Պարթեւեանի բառային շռայլութիւններն ու ի վերուստ արձակուած ազգային-ազգասիրական բացագանչութիւնները՝ որոնցմով զինուված էր Չօպանեան, Օտեանի քննադատութիւնը կը դառնայ աւելի քան իրատես ու մեկնաբանող:

Աւաասիկ այսպիսի իրավիճակի մը մէջ Արփիարեան վերջնականապէս կը հեռանար/հեռացուէր կուսակցական գործունէութենէ:

Լոնտոնեան վերջին շրջանին, Պրայթընէն կ'աշխատակցէր *Ազատ խօսք* ամսագիրին, զոր Փարիզի մէջ հիմնած էր Օտեան եւ որուն առաջին թիւը լոյս տեսած էր Օգոստոս 1901-ին:[183]

1901 Նոյեմբերին կ'անցնի Փարիզ՝ վերջ տալով լոնտոնեան բուռն շրջանին:[184]

*

* *

Այս էր այն մթնոլորտը՝ որուն ընդմէջէն կարելի է կարդալ Գահիրէի մէջ յայտնաբերուած Արփիարեանի լոնտոնեան թղթածրարի բովանդակութիւնը:

Լոնտոնի տարիները եղած են Արփիարեանի ամենաբուռն շրջանը: Այս ժամանակ է որ ունեցաւ իր կուսակցական ամենէն եռանդուն գործունէութիւնը՝ որուն համոզուած էր իր ամբողջ էութեամբ, փորձեց երկիցս իրականացնել Վերակազմեալ-Դաշնակցութիւն միութիւնը, կատարեց իր ամենաերկար ու ամենաշատ ճամբորդութիւնները՝ Լոնտոն – Գահիրէ – Լոնտոն – Աղեքսանդրիա – Լոնտոն, միջանկեալ կեցութիւններով Մարսիլիա եւ Փարիզ, խմբագրեց երկու միաժամանակեայ լրագիրներ՝ *Նոր կեանք* եւ *Մարտ*, ուզեց բանակցիլ Երիտասարդ Թուրքերու հետ: Անշուշտ, այս բոլորը պիտի ազդէին իր գրական արտադրութեան քանակին, բայց ոչ որակին, վրայ:

22.
ՀԱՄԱՌՕՏ ԱԿՆԱՐԿ ՅԵՏԼՈՆՏՈՆԵԱՆ ՇՐՋԱՆԻՆ ՎՐԱՅ

Պատկերը ամբողջացնելու համար, ստորեւ կը ներկայացնեմ Արփիարեանի յետլոնտոնեան շրջանի համառօտ ուրուագիծը.

- 1901-ի վերջը – Բնակութիւն կը հաստատէ Վենետիկ:

- 1 Օգոստոս 1902 – Վենետիկի մէջ կը խմբագրէ *Հայ հանդէս* կիսամսեակի առաջին թիւը:

- 15 Յունուար 1903 – Լոյս կը տեսնէ *Հայ հանդէս*ի վերջին թիւը (Ա. տարի, թիւ 10):

- 22 Փետրուար 1903 – Վենետիկի մէջ տեղի կ'ունենայ երկրորդ մահափորձը, նախաձեռնութեամբ Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան բռնատիրական թեւի առաջնորդ Վահէ Արզուեանի:

- 1904-ի վերջը – Բնակութիւն կը հաստատէ Եգիպտոս:

- Յունուար 1905 – Աղեքսանդրիոյ մէջ լոյս կը տեսնէ *Շիրակ* ամսաթերթը, որուն խմբագիրներէն մէկը կ'ըլլայ Արփիարեան:

- 17 Հոկտեմբեր 1905 – Կը սկսի խմբագրել Գահիրէի *Լուսաբեր* լրագիրը:

- 12 Փետրուար 1908 – Կը սպաննուի Գահիրէի մէջ՝ Վահէ Արզուեանի նախաձեռնութեամբ:

Հ. Ա.

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. Ո՞ւր ծնած է Արփիարեան: Իր սպանութեան յատկացուած թիւին մէջ *Լուսաբեր* ծննդեան թուականն ու վայրը կը նշէ՝ 1950, Սամսոն: Յաջորդող անստորագիր (հաւանաբար՝ Վահան Թէքէեանի գրած) կենսագրականին մէջ կը բացատրուի ծննդեան հանգամանքները Սամսոնի մէջ.

Արփիար Ամիրայի Թոռներէն Փիլիպպոս Արփիարեան իր կնոջ Թէնսուֆ Հանըմի հետ դէպի Պոլիս կը ճամբորդէր: Հազիւ թէ Սամսոն կը հասնին, Թէնսուֆ Հանըմ երկունքի ցաւերէն կը բռնուի եւ ուր կը ծնի իր անդրանիկ զաւակը, որուն անունը կը մկրտեն իր Ամիրայ պապուն յարանուանութեան ի յիշատակ Արփիար. ամիսի մը չափ Սամսօն կը մնան եւ ապա նորածին Արփիարով միասին կ'ուղեւորին Պոլիս ու կը բնակին Օրթագիւղ:

(«Արփիար Արփիարեան. կենսագրական համառօտ գծեր», *Լուսաբեր*, Գահիրէ, 20 Փետրուար 1908, Դ. տարի, թիւ 485, էջ 2):

Արփիարեանին նուիրուած յօդուածի մը մէջ Թէքէեան կը պնդէ թէ ան ծնած էր Սամսոն «եւ այդպէս ալ գրուած է թէզքէրէին մէջ» (Վահան Թէքէեան, «Մատնութիւն եւ Արփիարեանի «մատնութիւնները»», *Լուսաբեր*, 9 Ապրիլ 1908, Դ. տարի, թիւ 506, էջ 1):

Մինչդեռ *Դրօշակ*ի հրապարակած 1890-ի հարցաքննութիւններուն կասկածելի

բնագիրներուն մէջ, Արփիարեան պատասխանելով ոստիկանութեան հարցումներուն, կ'ըսէ. «Բնիկ կոստանդնուպօլսեցի եմ եւ Օրթագիւղ ծնած եմ» (Յաւելուած *Դրօշակի*, 15 Նոյեմբեր-15 Դեկտեմբեր 1899, էջ 26)։

2. Արսէն Կիտուր, *Պատմութիւն Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան 1887-1962*, Ա. հատոր, Պէյրութ, Հրատարակութիւն Ս. Դ. Հնչակեան Կուս. Պատմագրութեան Կեդր. Յանձնախումբի, 1962, էջ 154։

3. Ա. Ա., «Գծէն ելած», *Լուսաբեր*, 5 Նոյեմբեր 1907, Գ. տարի, թիւ 441, էջ 1։

4. Յաւելուած *Դրօշակի*, Ժընեւ, 15 Նոյեմբեր-15 Դեկտեմբեր 1899, էջ 38։

5. Արփիար Արփիարեան, «Ժամանակակից դէմքեր. Արշակ Չօպանեան», *Նոր կեանք*, հանդէս ազգային, գրական, քաղաքական, Լոնտոն, 1 Յուլիս 1900, Գ. տարի, թիւ 13, էջ 201։

6. «Մենք եւ Երիտասարդ Թուրքերը», *Նոր կեանք*, 1 Նոյեմբեր 1900, Գ. տարի, թիւ 21, էջ 324։

7. [Սուրէն Պարթեւեան], «Արփիար», *Ազգ*, շաբաթաթերթ, Պոսթոն, 14 Մարտ 1907, Ա. տարի, թիւ 48, էջ 1։

8. Արփիար Արփիարեան, «Ժամանակակից դէմքեր. Արշակ Չօպանեան», *Նոր կեանք*, 1 Յուլիս 1900, Գ. տարի, թիւ 13, էջ 201։

9. Արփիար Արփիարեան, «Կեղծարարները», *Մարտ*, Լոնտոն, 20 Նոյեմբեր 1897, Ա. տարի, թիւ 6, էջ 23։

10. Ա. Ա., «Վաղեմի պատմութիւն մը», *Լուսաբեր*, 12 Հոկտեմբեր 1907, Գ. տարի, թիւ 431, էջ 1։

11. *The Complete Diaries of Theodor Herzl*, Volume 1, Edited by Raphael Patai, Translated by Harry Zohn, New York, London: Herzl Press and Thomas Yoseloff, 1960, pp. 417-418։

12. Արսէն Կիտուր, նշ. աշխ.ը, էջ 306։

13. Անդ, էջ 307։

14. Անդ, էջ 306-307։

15. Ս. Սապահ-Գիւլեան, «Երիտասարդ Թիւրքիա», *Հնչակ*, Կենտրոնական Օրգան Հնչակեան Կուսակցութեան, Լոնտոն, 15 Դեկտեմբեր 1900, թիւ 7, էջ 71-75. 10 Յունուար 1901, թիւ 1, էջ 2-7. 10 Փետրուար 1901, թիւ 2, էջ 10-13. Մարտ 1901, թիւ 3, էջ 18-22։ Այս յօդուածաշարը կը վերահրատարակուի գիրքով՝ Ս. Սապահ-Գիւլեան, *Երիտասարդ Թիւրքիա*, Փարիզ, Հրատարակութիւն Հնչակեան Կուսակցութեան, 1908։ Գիրքը հրատարակուած է 1908-ի երիտթուրքական յեղաշրջումէն առաջ։

16. Արփիար Արփիարեան, «Մենք եւ Երիտասարդ Թիւրքերը», *Նոր կեանք*, 1 Նոյեմբեր 1900, Գ. տարի, թիւ 21, էջ 324։

17. Անդ, էջ 324։

18. Ա. Ա., «Վաղեմի պատմութիւն մը», *Լուսաբեր*, 12 Հոկտեմբեր 1907, Գ. տարի, թիւ 431, էջ 1։

19. Ա. Ա., «Կտակի մը արկածները», *Լուսաբեր*, 15 Հոկտեմբեր 1907, Գ. տարի, թիւ 432, էջ 1։

20. Ա. Ա., «Գծէն ելած», *Լուսաբեր*, 5 Նոյեմբեր 1907, Գ. տարի, թիւ 441, էջ 1։

21. Արփիար Արփիարեան, «Մենք եւ Երիտասարդ Թիւրքերը», *Նոր կեանք*, 1 Նոյեմբեր 1900, Գ. տարի, թիւ 21, էջ 325։

22. «*Հնչակ*ի դատը անգլիական դատարանի առաջ», *Հնչակ*, 18 Դեկտեմբեր 1896,

իններորդ տարի, թիւ 21, էջ էջ 165։

23. «Նախազգուշութիւն», *Հնչակ*, 28 Սեպտեմբեր 1896, իններորդ տարի, թիւ 18, էջ 137։

24. Մ. Տամատեան, «Հերքմնագիր», *Լուսաբեր*, 14 Մայիս 1908, Դ. տարի, թիւ 520, էջ 2։

25. Յաւելուած *Դրօշակ*ի, 15 Նոյեմբեր-15 Դեկտեմբեր 1899, էջ 18։

26. Արփիար Արփիարեան, «Մենք եւ Երիտասարդ Թիւրքերը», *Նոր կեանք*, 1 Նոյեմբեր 1900, Գ. տարի, թիւ 21, էջ 325։

27. Անդ, էջ 325-326։

28. Հակառակորդները այս նոր Հնչակեանները պիտի անուանէին Ալֆարական։ Թէ ուրկէ կու գայ այս անուանումը, Արփիարեան կը բացատրէ.

«Ալֆարի»-ն ծածկանունն է Պ. Անտոն Ռշտունիին, որ Եգիպտոս գտնուած ատենը զայն իբրեւ Հասցէ կը գործածէ եղեր Հեռագիրներու եւ նամակներու Համար։ Երբ 1896 *Յուլիսին Ռշտունի*, *Տամատ եւ Ջիթճեան Նազարբէկէն անջատուելով Ֆրիթվիլ-Կարտնս փողոցը կը փոխադրուին, այդ միեւնոյն «Ալֆարի»-ն իբրեւ Հասցէ կուտան։ Յետոյ մեր ժողովին գումարման միջոցին ալ նամակները այդ միեւնոյն Հասցէով կը ժամանէին։ Առաջին Թերթերը որ Հրատարակուեցան*, 1896 *Սեպտեմբեր-Հոկտեմբերին, միշտ՝ «Ալֆարի» Հասցէն կը կրէին. ետքէն՝ «Ալֆարի»-ն փոխուեցաւ՝ «Ֆրանք»-ի։ Հակառակորդները սկսան «Ալֆարական», «Ալֆարիստ» անուանել այն Հնչակեանները որոնք Հինգ-վեց տարի ետքը*, 1901-1902-*ին «Վերակազմեալ» անունը պիտի առնէին։*

(Ա. Ա., «Ալֆարականը», *Լուսաբեր*, 21 Սեպտեմբեր 1907, Գ. տարի, թիւ 422, էջ 1)։

29. [*Հնչակ*], Լոնտոն, 16 Նոյեմբեր 1896, էջ 3։

30. Ա. Ա., «Ամօթաբեր հրաւէր մը», *Լուսաբեր*, 29 Հոկտեմբեր 1907, Գ. տարի, թիւ 438։

31. [*Հնչակ*], 16 Նոյեմբեր 1896, էջ 3։

32. Անդ, էջ 8։

33. Անդ, էջ 4։

34. Անդ, էջ 1։

35. Ա. Ա., «Ուրացումի մը առթիւ», *Լուսաբեր*, 17 Սեպտեմբեր 1907, Գ. տարի, թիւ 420, էջ 1։

36. [Աւետիս Նազարբէկեան], «Յեղափոխութիւնը», *Հնչակ*, 21 Մարտ 1896, իններորդ տարի, թիւ 6, էջ 41։

37. [Աւետիս Նազարբէկեան], «Յեղափոխութիւնը», *Հնչակ*, 2 Ապրիլ 1896, իններորդ տարի, թիւ 7, էջ 49։

38. [Աւետիս Նազարբէկեան], «Մէկին եւ միւսներին», *Հնչակ*, 31 Մայիս 1896, իններորդ տարի, թիւ 11, էջ 81։

39. «Տխուր հարկ մը», *Հնչակ*, 16 Նոյեմբեր 1896, էջ 7։

40. Արշակ Ալպօյաճեան, *Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ*, Բ. հատոր, Գահիրէ, Հրատարակութիւն Կեսարիոյ եւ Շրջակայից Հայրենակցական Միութեան Գահիրէի Վարչութեան, 1937, էջ 2136։

41. «Եւրոպայի Հայ Ուսանողական Միութիւնը», *Նոր կեանք*, 1 Մարտ 1901, Դ. տարի, թիւ 5, էջ 50։

42. «Նախազգուշութիւն», *Հնչակ*, 28 Սեպտեմբեր 1896, իններորդ տարի, թիւ 18, էջ 137-138։

43. «*Հնչակ*ի դատը անգլիական դատարանի առաջ», *Հնչակ*, 18 Դեկտեմբեր 1896, իններորդ տարի, թիւ 21, էջ 163։

44. Անդ, էջ 164։

45. Անդ, էջ 167։
46. Անդ, էջ 162։
47. Անդ, էջ 167։
48. Երուանդ Օտեան, «Տասներկու տարի Պոլսէն դուրս 1896-1908», *Ժամանակ*, օրաթերթ, Կ. Պոլիս, 18 Սեպտեմբեր / 1 Հոկտեմբեր 1912, Դ. տարի, թիւ 1220, էջ 1։
49. «Փափուկ խնդիր մը», [*Հնչակ*], Բերան Հնչակեան Կուսակցութեան, 15 Յունուար 1897, էջ 24։
50. *Յայտարարութիւն Ամերիկայի Հնչակեան Մասնաճիւղերու*, 30 Մարտ 1897։
51. *Շրջաբերական Հնչակեան Կուսակցութեան Գահիրէի Մասնաճիւղին*, 5 Ապրիլ 1897։
52. Երուանդ Օտեան, «Տասներկու տարի Պոլսէն դուրս 1896-1908», *Ժամանակ*, 18 Սեպտեմբեր / 1 Հոկտեմբեր 1912, Դ. տարի, թիւ 1220, էջ 1։
53. Երուանդ Օտեան, «Տասներկու տարի Պոլսէն դուրս 1896-1908», *Ժամանակ*, 12 Սեպտեմբեր / 2 Հոկտեմբեր 1912, Դ. տարի, թիւ 1221, էջ 1։
54. «Միութեան խնդիրը», *Մարտ*, 20 Դեկտեմբեր 1897, Ա. տարի, թիւ 7, էջ 3։
55. Անդ, էջ 3։
56. Անդ, էջ 3։
57. Անդ, էջ 3։
58. «Միութեան խնդիրը», *Մարտ*, 15 Ապրիլ 1897, Ա. տարի, թիւ 1, էջ 1։
59. «Միութեան խնդիրը», *Մարտ*, 20 Դեկտեմբեր 1897, Ա. տարի, թիւ 7, էջ 3։
60. Անդ, էջ 3-4։
61. Անդ, էջ 4։
62. Անդ, էջ 4։
63. «Միութեան խնդիրը», *Մարտ*, 15 Ապրիլ 1897, Ա. տարի, թիւ 1, էջ 1։
64. «Միութեան խնդիրը», *Մարտ*, 20 Յունուար 1898, Ա. տարի, թիւ 8, էջ 2։
65. Անդ, էջ 2։
66. Անդ, էջ 1-2։
67. Նամակը հրատարակած է Ստեփան Շահպազ իր հեղինակած հատորին մէջ՝ *Արփիար Արփիարեան*, Պէյրութ, Տպարան Ալթափրէս, 1987, էջ 78։ Զայն արտատպած է Տիգրան Գէորգեան իր յօդուածին մէջ՝ «Գաղափարի զոհը՝ Արփիար Արփիարեան», *Հայկազեան հայագիտական հանդէս*, Պէյրութ, ԻԳ. հատոր, 2003, էջ 10։ Նամակին քաղուածքը կատարած եմ Գէորգեանի յօդուածէն։
68. «Միութեան խնդիրը», *Մարտ*, 20 Յունուար 1898, Ա. տարի, թիւ 8, էջ 3։
69. Անդ, էջ 4։
70. Անդ, էջ 4։
71. Անդ, էջ 4։
72. Անդ, էջ 4։
73. Անդ, էջ 4։
74. Անդ, էջ 4։
75. «Միութեան խնդիրը, Բ.», *Մարտ*, 7 Մայիս 1898, Բ. տարի, թիւ 11, էջ 2։
76. «Միութեան կամ համերաշխ գործակցութեան խնդիրը նոր Հնչակեան կուսակցութեան հետ», Յաւելուած *Դրօշակ*ի, 15 Ապրիլ 1899, էջ 3։

77. Յաւելուած *Դրօշակ*ի, 15 Յուլիս 1899։

78. Մանրամասնութիւններուն համար տե՛ս՝ *Արփիար Արփիարեանի սպանութիւնը, Ջահակիր* շաբաթաթերթ, Յաւելուած ԺԲ., Գահիրէ, 2018։

79. Հրազդան [Արփիար Արփիարեան], «Ծովուն հետ», *Նոր կեանք*, 1 Յուլիս 1898, Ա. տարի, թիւ 13, էջ 205-207։

80. Երուանդ Օտեան, «Տասներկու տարի Պոլսէն դուրս 1896-1908», *Ժամանակ*, 22 Սեպտեմբեր / 5 Հոկտեմբեր 1912, Դ. տարի, թիւ 1224, էջ 1։ 23 Սեպտեմբեր / 6 Հոկտեմբեր 1912, Դ. տարի, թիւ 1225, էջ 1։

81. Երուանդ Օտեան, «Տասներկու տարի Պոլսէն դուրս 1896-1908», *Ժամանակ*, 25 Սեպտեմբեր / 8 Հոկտեմբեր 1912, Դ. տարի, թիւ 1227, էջ 1։

82. Ա. Ա., «Մեզի կը նային», *Նոր կեանք*, 15 Փետրուար 1901, Դ. տարի, թիւ 4, էջ 46։ Ա. Ա., «Մխիթարին միջնորդութիւնը. Գ.», *Հայ հանդէս*, ազգային եւ գրական կիսամսեակ, Վենետիկ, 1 Հոկտեմբեր 1902, Ա. տարի, թիւ 5, էջ 73։

83. Պետրոս Տեփոյեան, *Միհրան Տամատեան*, Պէյրութ, 1964, էջ 122։

84. Ա. Ա., «Հրաւէրին պատասխանը», *Լուսաբեր*, 31 Հոկտեմբեր 1907, Գ. տարի, թիւ 439, էջ 1։

85. Ա. Ա., «Երդմնադրուժները», *Լուսաբեր*, 12 Նոյեմբեր 1907, Գ. տարի, թիւ 444, էջ 2։

86. Ա. Ա., «Ապուշներու աշխարհէն», *Լուսաբեր*, 16 Նոյեմբեր 1907, Գ. տարի, թիւ 446, էջ 1։

87. Ա. Ա., «Բացատրութիւն մը», *Լուսաբեր*, 16 Մարտ 1907, Գ. տարի, թիւ 343, էջ 2։

88. Ա. Ա., «Ապուշներու աշխարհէն», *Լուսաբեր*, 16 Նոյեմբեր 1907, Գ. տարի, թիւ 446, էջ 2։

89. «Արձագանք. կուսակցական պատասխանատուութիւն», *Ազգ*, 28 Սեպտեմբեր 1907, Ա. տարի, թիւ 24, էջ 1։

90. Ա. Ա., «Ապուշներու աշխարհէն», *Լուսաբեր*, 16 Նոյեմբեր 1907, Գ. տարի, թիւ 446, էջ 1։

91. «Ազգային-յեղափոխական քաղաքականութիւն», *Ազգ*, 6 Յուլիս 1907, Ա. տարի, թիւ 12։

92. Արշակ Ալպօյաճեան, նշ. աշխ.ը, էջ 2137։

93. Ա. Ա., «Ամօթաբեր հրաւէր մը», *Լուսաբեր*, 29 Հոկտեմբեր 1907, Գ. տարի, թիւ 438, էջ 1-2։

94. Արշակ Ալպօյաճեան, նշ. աշխ.ը, էջ 2137։

95. Արսէն Կիտուր, նշ. աշխ.ը, էջ 273։

96. Տե՛ս, օրինակ, *Մարտ*, Յուլիս 1900, Դ. տարի, թիւ 26։

97. Արփիար Արփիարեան, «Մենք եւ Երիտասարդ Թիւրքերը», *Նոր կեանք*, 1 Նոյեմբեր 1900, Գ. տարի, թիւ 21, էջ 326։

98. *Նոր կեանք*, 15 Յունուար 1898, Ա. տարի, թիւ 2, էջ 23։

99. *Նոր կեանք*, 15 Փետրուար 1898, Ա. տարի, թիւ 4, էջ 55։

100. *Նոր կեանք*, 15 Մարտ 1898, Ա. տարի, թիւ 6, էջ 90։

101. *Նոր կեանք*, 15 Ապրիլ 1898, Ա. տարի, թիւ 8, էջ 117։

102. *Մարտ*, 6 Յունիս 1898, Բ. տարի, թիւ 12, էջ 46։

103. *Նոր կեանք*, 15 Յուլիս 1898, Ա. տարի, թիւ 14, էջ 216։

104. *Նոր կեանք*, 15 Սեպտեմբեր 1898, Ա. տարի, թիւ 18, էջ 281:
105. *Նոր կեանք*, 15 Հոկտեմբեր 1898, Ա. տարի, թիւ 20, էջ 312:
106. *Նոր կեանք*, 1 Դեկտեմբեր 1898, Ա. տարի, թիւ 23, էջ 356:
107. *Նոր կեանք*, 15 Փետրուար 1899, Բ. տարի, թիւ 4, էջ 52:
108. *Նոր կեանք*, 15 Մարտ 1899, Բ. տարի, թիւ 6, էջ 86:
109. *Նոր կեանք*, 15 Ապրիլ 1899, Բ. տարի, թիւ 8, էջ 117:
110. *Նոր կեանք*, 1 Յունիս 1899, Բ. տարի, թիւ 11, էջ 164:
111. *Նոր կեանք*, 1 Սեպտեմբեր 1899, Բ. տարի, թիւ 17, էջ 259:
112. *Նոր կեանք*, 15 Սեպտեմբեր 1899, Բ. տարի, թիւ 18, էջ 284:
113. *Նոր կեանք*, 1 Դեկտեմբեր 1899, Բ. տարի, թիւ 23, էջ 360:
114. *Նոր կեանք*, 1 Յունուար 1900, Գ. տարի, թիւ 1, էջ 11:
115. *Նոր կեանք*, 1 Մարտ 1900, Գ. տարի, թիւ 5, էջ 79:
116. *Նոր կեանք*, 15 Մարտ 1900, Գ. տարի, թիւ 6, էջ 87:
117. *Նոր կեանք*, 1 Սեպտեմբեր 1900, Գ. տարի, թիւ 17, էջ 263:
118. *Նոր կեանք*, 15 Հոկտեմբեր 1900, Գ. տարի, թիւ 20, էջ 313:
119. Երուանդ Օտեան, «Տասներկու տարի Պոլսէն դուրս 1896-1908», *Ժամանակ*, 11/23 Հոկտեմբեր 1912, Դ. տարի, թիւ 1243, էջ 1:
120. Ա. Վ., «Առաջին քայլը», *Հայրենիք*, շաբաթաթերթ, Պոսթոն, 7 Սեպտեմբեր 1901, Գ. տարի, թիւ 113, էջ 1:
121. «Միութեան բանակցութիւնները», Յաւելուած *Դրօշակ*ի, Ապրիլ 1902, թիւ 4, էջ 1:
122. Մխիթար, «Նամակ խմբագրութեան», *Հայրենիք*, 26 Հոկտեմբեր 1901, Գ. տարի, թիւ 120, էջ 2-3:
123. Մխիթար, «Միութեան խնդիրը», *Հայրենիք*, 2 Նոյեմբեր 1901, Գ. տարի, թիւ 121, էջ 3:
124. *Արփիար Արփիարեանի սպանութիւնը*, *Ջահակիր* շաբաթաթերթ, Յաւելուած ԺԲ., Գահիրէ, 2018:
125. Անդ:
126. Ա. Ա., «Անպատիւ մարդ՝ անպատիւ գործ», *Հայ հանդէս*, 1 Սեպտեմբեր 1902, Ա. տարի, թիւ 3, էջ 45:
127. Ա. Ա., «Մխիթարին միջնորդութիւնը, Բ.», *Հայ հանդէս*, 15 Սեպտեմբեր 1902, Ա. տարի, թիւ 4, էջ 52:
128. Անդ, էջ 53:
129. Անդ, էջ 54-55:
130. Ա. Ա., «Մխիթարին միջնորդութիւնը, Գ.», *Հայ հանդէս*, 1 Հոկտեմբեր 1902, Ա. տարի, թիւ 5, էջ 72:
131. Անդ, էջ 73-74:
132. «Միութեան խնդիրը», *Նոր կեանք*, 1 Օգոստոս 1901, Դ. տարի, թիւ 15, էջ 225-227:
133. Մ. Վարանդեան, «Քրիստափոր Մաքայէլեան», *Հայրենիք*, ամսագիր, Պոսթոն, Յունիս 1924, Բ. տարի, թիւ 8, էջ 133:
134. Անդ, էջ 133:
135. Երուանդ Օտեան, «Տասներկու տարի Պոլսէն դուրս 1896-1908», *Ժամանակ*, 13/25 Հոկտեմբեր 1912, Դ. տարի, թիւ 1245, էջ 1:

136. Տիգրան Գէորգեան, «Գաղափարի զոհը՝ Արփիար Արփիարեան», *Հայկազեան հայագիտական հանդէս*, Պէյրութ, ԻԳ. հատոր, 2003: *Արփիար Արփիարեանի սպանութիւնը*, *Ջահակիր* շաբաթաթերթ, Յաւելուած ԺԲ., 2018:
137. Արշակ Ալպօյաճեան, նշ. աշխ.ը, էջ 2135:
138. Արսէն Կիտուր, նշ. աշխ.ը, էջ 154:
139. Արշակ Ալպօյաճեան, նշ. աշխ.ը, էջ 2135-2140:
140. Արսէն Կիտուր, նշ. աշխ.ը, էջ 273:
141. «Պոլսոյ ձերբակալութիւնները», *Նոր կեանք*, 15 Սեպտեմբեր 1900, Գ. տարի, թիւ 18, էջ 286:
142. «Արզուեան եւ Գոչեան», *Նոր կեանք*, 1 Նոյեմբեր 1900, Գ. տարի, թիւ 21, էջ 335:
143. «Վարչապետին տազնապը», *Նոր կեանք*, 15 Սեպտեմբեր 1900, Գ. տարի, թիւ 18, էջ 283:
144. Անդ:
145. «Պոլսոյ ձերբակալութիւնները», *Նոր կեանք*, 15 Սեպտեմբեր 1900, Գ. տարի, թիւ 18, էջ 286-287:
146. «Արզուեան եւ Գոչեան», *Նոր կեանք*, 1 Նոյեմբեր 1900, Գ. տարի, թիւ 21, էջ 335:
147. Վահան Թէքէեան, «Մատնութիւն երկրորդ», *Լուսաբեր*, 18 Ապրիլ 1908, Դ. տարի, թիւ 510, էջ 1:
148. Անդ, էջ 1:
149. Երուանդ Օտեան, «Տասներկու տարի Պոլսէն դուրս 1896-1908», *Ժամանակ*, 25 Հոկտեմբեր / 7 Նոյեմբեր 1912, Դ. տարի, թիւ 1257, էջ 1:
150. Չ., «Յ. Գ.», *Անահիտ*, հանդէս ամսեայ, Փարիզ, Փետրուար 1901, Գ. տարի, թիւ 2, էջ 55:
151. Անդ, էջ 54:
152. Ա. Ա., «Մեզի կը նային», *Նոր կեանք*, 15 Փետրուար 1901, Դ. տարի, թիւ 4, էջ 46:)
153. Արշակ Չօպանեան, «Դէմքեր. Արփիար Արփիարեան», *Անահիտ*, Փետրուար 1901, Գ. տարի, թիւ 2, էջ 34-53:
154. Անդ, էջ 45:
155. *Ձայն հայրենեաց*, շաբաթաթերթ, Պոսթոն, 23 Փետրուար 1901, Բ. տարի, թիւ 70, էջ 2, 3:
156. «Ազգային», *Ձայն հայրենեաց*, 16 Մարտ 1901, Բ. տարի, թիւ 73, էջ 2:
157. «Թղթակցութիւնք», *Ձայն հայրենեաց*, 30 Մարտ 1901, Բ. տարի, թիւ 75, էջ 3:
158. «Ազգային», *Ձայն հայրենեաց*, 6 Ապրիլ 1901, Բ. տարի, թիւ 76, էջ 3:
159. Երուանդ Օտեան, «Տասներկու տարի Պոլսէն դուրս 1896-1908», *Ժամանակ*, 25 Հոկտեմբեր / 7 Նոյեմբեր 1912, Դ. տարի, թիւ 1257, էջ 1:
160. Երուանդ Օտեան, «Տասներկու տարի Պոլսէն դուրս 1896-1908», *Ժամանակ*, 26 Հոկտեմբեր / 8 Նոյեմբեր 1912, Ե. տարի, թիւ 1258, էջ 1:
161. [Սուրէն Պարթեւեան], «Արփիար», *Ազգ*, 14 Մարտ 1907, Ա. տարի, թիւ 48, էջ 1:
162. Ա. Ա., «Ուրացումի մը առթիւ», *Լուսաբեր*, 17 Սեպտեմբեր 1907, Գ. տարի, թիւ 420, էջ 2:
163. Ա. Ա., «Ամօթաբեր հրաւէր մը», *Լուսաբեր*, 29 Հոկտեմբեր 1907, Գ. տարի, թիւ 438, էջ 2:

164. «Մեր պատասխանը», *Երիտասարդ Հայաստան*, շաբաթաթերթ, Պոսթոն, 29 Օգոստոս 1903, Ա. տարի, թիւ 17, էջ 133:

165. Երկրորդ մահափորձէն (1903 Փետրուար 22) վեց ամիս ետք, Սապահ-Գիւլեանի խմբագրութեամբ լոյս տեսնող ամերիկեան Հնչակեանութեան (ոչ-Վերակազմեալ) խօսնակ *Երիտասարդ Հայաստան* շաբաթաթերթը կը սկսի հրատարակել իր ձեռքը անցած կարեւոր նամակներ՝ ստորագրուած Վերակազմեալ Հնչակեաններու Ամերիկայի ներկայացուցիչ Կարապետ Յ. Փափազեանի կողմէ: Նամակները գրուած են Պոսթոն, 1901-ին եւ հասցէագրուած Լոնտոնի Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան Կեդրոնական Վարչութեան Դիւանին եւ անդամներուն: Փափազեան, պատասխանելով այս հրատարակուած նամակներուն կցուած *Երիտասարդ Հայաստան*ի մեկնաբանութիւններուն, արդարեւ, կ'ընդունի որ անոնք գրուած են իր կողմէ (Կ. Յ. Փափազեան, «*Ե. Հ.*ի խմբագրութեան», *Ձայն հայրենեաց*, 8 Օգոստոս 1903, Դ. տարի, թիւ 211, էջ 2):

166. «Մեր պատասխանը», *Երիտասարդ Հայաստան*, 29 Օգոստոս 1903, Ա. տարի, թիւ 17, էջ 133:

167. Անդ, էջ 134:

168. Կ. Յ. Փափազեան, «*Ե. Հ.*ի խմբագրութեան», *Ձայն հայրենեաց*, 8 Օգոստոս 1903, Դ. տարի, թիւ 211, էջ 2:

169. «Մեր պատասխանը», *Երիտասարդ Հայաստան*, 29 Օգոստոս 1903, Ա. տարի, թիւ 17, էջ 134:

170. Ա. Չօպանեան, «Միութեան խնդիրը», *Անահիտ*, Յուլիս 1902, Դ. տարի, թիւ 7, էջ 152:

171. Երուանդ Օտեան, «Տասներկու տարի Պոլսէն դուրս 1896-1908», *Ժամանակ*, 24 Հոկտեմբեր / 6 Նոյեմբեր 1912, Դ. տարի, թիւ 1256, էջ 1:

172. Ա. Չ., «Երեկոյթ մը ի պատիւ Լեւոն Բաշալեանի», *Անահիտ*, Ապրիլ-Մայիս-Յունիս 1900, Բ. տարի, թիւ 6-7-8, էջ 192:

173. Անդ, էջ 189:

174. Ա. Չօպանեան, «Գրքեր եւ թերթեր», *Անահիտ*, Մարտ 1901, Գ. տարի, թիւ 3, էջ 72:

175. Տօքթ. Պօղոս Քօլօլեան, «Հայուն ախտաբանութիւնը. անձնասպանութիւն», *Ժողովուրդին համար*, ամսաթերթ, Փարիզ, Յունիս 1901, Ա. տարի, թիւ 2, էջ 34:

176. Անդ:

177. Ա. Չ., «Գրքեր եւ թերթեր. Տոքթոր Քօլօլեան եւ «իսթերի»-ն», *Անահիտ*, Յունիս-Յուլիս 1901, Գ. տարի, թիւ 6-7, էջ 166:

178. Երուանդ Օտեան, «Տասներկու տարի Պոլսէն դուրս 1896-1908», *Ժամանակ*, 26 Հոկտեմբեր / 8 Նոյեմբեր 1912, Ե. տարի, թիւ 1258, էջ 1:

179. Անդ:

180. Ա. Չ., «Գրքեր եւ թերթեր», *Անահիտ*, Յունիս-Յուլիս 1901, Դ. տարի, թիւ 6-7, էջ 171:

181. Ա. Չօպանեան, «Գրքեր եւ թերթեր», *Անահիտ*, Օգոստոս 1901, Գ. տարի, թիւ 8, էջ 201:

182. [Երուանդ Օտեան], «*Նոր կեանք* զաւեշտաթերթը», *Ազատ խօսք*, Փարիզ, Սեպտեմբեր 1901, Տետր 2, էջ 17:

183. Երուանդ Օտեան, «Տասներկու տարի Պոլսէն դուրս 1896-1908», *Ժամանակ*, 26 Հոկտեմբեր / 8 Նոյեմբեր 1912, Ե. տարի, թիւ 1258, էջ 1:

184. Ա. Ա., «Մխիթարին միջնորդութիւնը. Գ.», *Հայ հանդէս*, 1 Հոկտեմբեր 1902, Ա. տարի, թիւ 5, էջ 74:

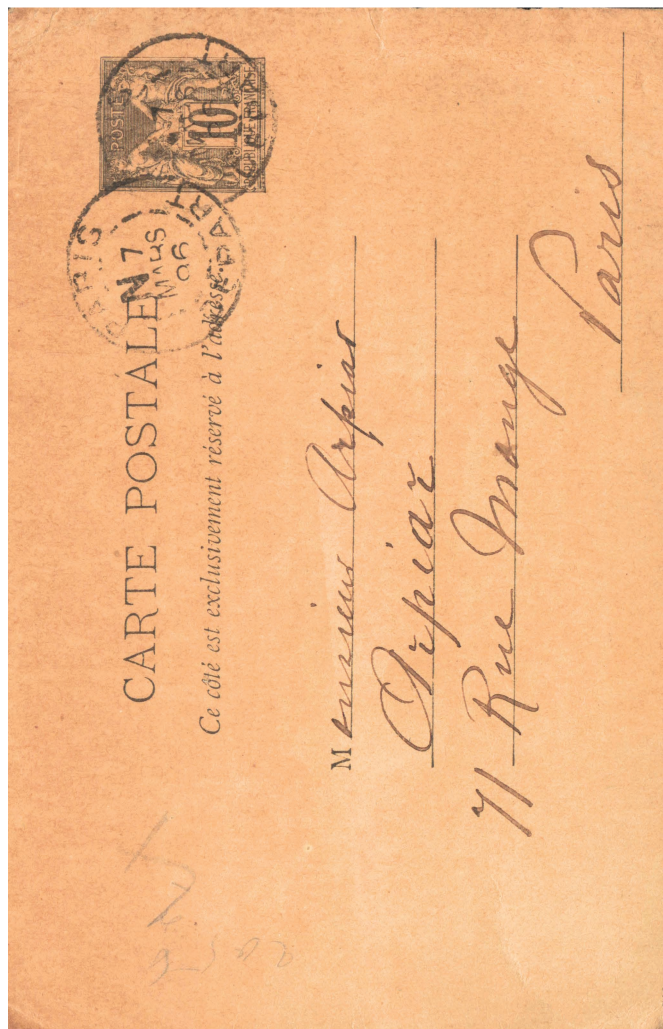
ԼՈՆՏՈՆԵԱՆ ԹՂԹԱԾՐԱՐԸ

Ա.
ԱՐՓԻԱՐԵԱՆԻՆ ՀԱՍՑԷԱԳՐՈՒԱԾ ՆԱՄԱԿՆԵՐ ԵՒ ԲԱՑ ՆԱՄԱԿՆԵՐ

Նամակ եւ բաց նամակ Փարիզի հասցէին

1. Մ. ԷՐԱՄԻ ԲԱՑ ՆԱՄԱԿԸ

Գրութեան վայր՝	*Փարիզ*
Գրութեան թուական՝	*Մարտ* 1896
Նամակատան կնիք՝	Paris, Mars 96 [*Փարիզ*, *Մարտ* 1896]
Առաքումի վայր՝	*Փարիզ*
Առաքումի հասցէ՝	Monsieur Arpiar 71 Rue Monge Paris

CARTE POSTALE
Ce côté est exclusivement réservé à l'adresse
Paris

Ուրբաթ ժամ 9.05

Սիրելի Արփիար

Երէկ քեզի հեռագրատոմս մը ուղղեցի որուն պատասխան անգամ չի տուիր:

Ենթադրելով թէ այս իրիկուն պիտի մեկնէիր, այդ նպատակով Gare St. Lazare գնացի ուրկից կուղղեմ քեզ ներկայս: Ինչու այս լռութիւնը: Ողջ ես, մեռած թէ կորսուած?

Քոյդ
Մ. Էրամ

Հասցէս
24 Rue de St. Pétersbourg

[illegible] 9.05

Սիրելի Արշակիս

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

Gare St Lazare [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] 24 Rue de St. Pétersbourg

2. Ա. ՕՋԱՆԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ (ՖՐԱՆՍԵՐԷՆ)

Գրութեան վայր՝ *Լոնտոն*
Գրութեան թուական՝ *անթուակիր, պէտք է ըլլայ մինչեւ* 1898
Առաքումի վայր՝ *Փարիզ*

47 Wood Lane
Uxbridge Rd.
W.

Mon cher Arpiar,

Avant votre départ vous me demandiez ce que vous pourriez faire pour moi à Paris. Alors je ne trouvais rien à vous dire, mais depuis j'ai beaucoup pensé et voilà ce que je vais demander.

Léon[1] est en bonnes relations avec Noubar Pacha[2] et s'il le veut seulement

47 Wood Lane
Uxbridge Rd
W.

Mon cher Arpiar,

Avant votre départ vous me demandiez ce que vous pourriez faire pour moi à Paris. Alors je ne trouvai rien à vous dire, mais depuis j'ai beaucoup pensé et voilà ce que je vais vous demander.

Léon est en bonnes relations avec Noubar Pacha et s'il le veut seulement

il peut me rendre un très grand service en priant Noubar de me caser quelque part en Egypte ce qui n'est pas difficile, je crois difficile pour quelqu'un qui, comme Noubar, a eu une position aussi élevée dans le pays.

Je ne sais pas seulement si Léon peut faire auprès de lui une pareille

il peut me rendre un
très grand service en
priant Noubar de me caser
quelque part en Egypte ce
qui n'est pas difficile, je
crois difficile pour quelqu'un
qui, comme Noubar, a eu
une position aussi élevée
dans le pays.

Je ne sais pas seulement
si Léon peut ~~s'adresser~~ faire
auprès de ~~à~~ lui ~~avec~~ une pareille

démarche.

J'ai perdu tout espoir de trouver un emploi ici et bientôt mon élève va me quitter aussi.

Ce que je demande là est très sérieux et je vous prie d'en parler à Léon, ou, ce qui est mieux, de lui montrer cette lettre.

Léon vous dira peut être que c'est du toupet de lui demander quoi que ce soit

démarche.

J'ai perdu tout espoir de trouver un emploi ici et bientôt mon élève va me quitter aussi.

Ce que je demande là est très sérieux et je vous prie d'en parler à Léon, ou, ce qui est mieux, de lui montrer cette lettre.

Léon se dira peut être que c'est du toupet de lui demander quoique ce soit

après cette infortunée affaire de mon voyage à Montpellier. Mais il ne doit pas oublier que j'ai été dopé et que si j'avais seulement eu une idée de ce qui allait arriver je n'y serais pas allé et surtout je n'aurais pas emprunté de l'argent à lui.

Mes amitiés à tous les nôtres

A. Ozanian

après ~~[illegible]~~ cet infortuné
affair de ~~Mo~~ mon voyage à
Montpellier. Mais il ne doit
pas oublier que j'ai été dupé
et que si j'avais seulement
eu une idée de ce qui allait
arriver je n'y serais pas
allé et surtout je n'aurais
pas emprunté de l'argent
à lui.

Mes amitiés à tous les
nôtres

A. Ozanjan.

Նամակներ եւ բաց նամակներ Լոնտոնի հասցէին

3ա. ԱՆՐԻ ՍԷԱՐԻ ՆԱՄԱԿԸ ԱՐՇԱԿ ՉՕՊԱՆԵԱՆԻՆ

Գրութեան վայր՝ *Փարիզ*
Գրութեան թուական՝ 29 *Մարտ* 1896
Առաքումի վայր՝ *Փարիզ*
Ասիկա Փարիզի Le Matin *լրագիրի թղթակից Անրի Սէարին ֆրանսերէն նամակն է հասցէագրուած Արշակ Չօպանեանին: Իր* 31 *Մարտ* 1896 *թուակիր նամակով (տե՛ս յաջորդ նամակը) Չօպանեան զայն ներփակ կ՚ուղարկէ Արփիարեանին: Չօպանեան այս ֆրանսերէն նամակին վրայ հայերէն լեզուով կ՚աւելցնէ Արփիարեանին ուղղուած հետեւեալ նախադասութիւնը. «Այս նամակը դարձուր ինծի անպատճառ»: Յստակ է, որ Արփիարեան զայն չէ վերադարձուցած:*

Le Matin
25, rue d'Argenteuil, 25

Paris, le 29 Mars 1896

Cher Monsieur:

Auriez-vous la complaisance de me dire où je pourrais voir, demain lundi, les chefs zeïtouniotes dont on annonce l'arrivée à Paris?

S'il vous était possible de venir demain à 5h½ au *Matin* avec eux, vous me feriez bien plaisir et me procureriez l'occasion de faire un nouvel article en faveur de vos compatriotes.

Toujours bien à vous

Henry Céard

Le Matin

25, rue d'Argenteuil, 25

Paris, le 29 Mars 1896

Cher Monsieur :

Auriez-vous la complaisance de me dire où je pourrais voir, demain lundi, les chefs zeïtouniotes dont on annonce l'arrivée à Paris ?

S'il vous était possible de venir demain à 5h. 1/2 au *Matin* avec eux, vous me feriez bien plaisir et me procureriez l'occasion de faire un nouvel article en faveur de vos compatriotes.

Toujours bien à vous

Henry Fiaux

3բ. ԱՐՇԱԿ ՉՕՊԱՆԵԱՆԻ[3] ՆԱՄԱԿԸ

Գրութեան վայր՝ *Փարիզ*
Գրութեան թուական՝ 31 *Մարտ* 1896
Առաքումի վայր՝ *Լոնտոն*

Բարիզ, 31 Մարտ 96

Սիրելի Արփիար,

Ինծի շաբաթէն աւելի է որ նամակ չես գրած, եւ սակայն ամենակարեւոր խնդիրներու վրայ բաներ հարցուցած էի քեզի եւ պատասխաններուդ անհամբեր կը սպասէի։

Մէկ մը սա *Կարմիր գիրքին* գործը որոշէ եւ հաղորդէ, որ չուշանամ պարապ տեղը։ Տպարանապետին խօսած եմ արդէն, եւ մարդը կը սպասէ կոր։ Գարունը կու գայ կոր, պէտք է շուտ երեւայ գիրքը. Ճիշդ ատենն է։ Այդ 4-500 ֆր.ը չե՞ս կրնար գտնել։ Շուտ որոշէ, որպէս զի ուրիշ միջոց մը գտնենք հակառակ պարագային։ Մեղք չէ՞ որ ասանկ գեղեցիկ գաղափար մը ջուրը իյնայ այդչափ պզտիկ գումարի մը համար։

Երկրորդ, աւելի կարեւոր բան մը ունիմ ըսելու։ Մեծ սխալ մը ըրինք չորոշելով որ Զէյթունի հերոսները վայրկեան մը Բարիզ

[illegible]

մնան:[4] Բացի այն ահագին ցաւէն զոր ես զգացի անձնապէս՝ զիրենք տեսած չըլլալուս, մեր գործին համար ալ վնաս մը ըրած եղանք Բարիզի մէջ իրենց չերեւալովը: Մարսիլիա այնչափ բարեկամներ ունիմ, ոչ մէկը խորհեր է հեռագրել ինծի առաջուց որ միջոց մը գտնէի Բարիզ իջեցնելու զիրենք: Դո՞ւն ինչու չխորհեցար, եւ ինչո՞ւ չգրեցիր ինծի: Գիտե՞ս ինչ եղաւ: Պզտիկ մնացինք Բարիզի հայասէր թերթերուն առջեւ, եւ ապացուցած ալ եղանք որ Անգլիամոլներ, «Անգլիոյ մարդիկ» ենք, ինչպէս հոս մեզի կ'ըսեն: Դեռ chefները չեկած, Մարսիլիոյ թերթերէն առնելով, հինգ վեց բարիզեան թերթեր (*La Patrie*, *La France*, *L'Evenement*, *La Libre Parole*) ծանուցած էին անոնց ժամանումը ամենէն համակրական տողերով, սապէս՝ Bientôt Paris va posséder les chefs

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

"[illegible]" [illegible]

[illegible] Chef [illegible] ~~[illegible]~~

[illegible]

[illegible] (La Patrie,

La France, l'Evènement, La Libre

Parole, [illegible]

[illegible]

Bientôt Paris va posséder les chefs

de l’insurrection de Zeïtoun, ces héros... եւն: Եւ ամէնքն ալ կը սպասէին որ *պիտի տեսնէին* ատ մարդիկը: Ես երէկ *Matin*ի թղթակիցէն նամակ մը առի (նամակը ներփակ կը ղրկեմ) ուր կը խնդրէր որ chefերը իրեն տանիմ որ յօդուած մը գրէ (պատկերնին ալ կը դնէր, ապահով եմ): Մարդուն քով պզտիկ չմնալու համար (ի՞նչպէս ըսէի որ ես իսկ, հայ, չեմ տեսած մեր հերոսները), գրեցի որ արդէն մեկնած էին Լոնտոն եւ ցաւ յայտնեցի որ ուշ իմացուցած է ինծի: Կը տեսնես որ Բարիզ աղմուկ կարելի էր հանել մեր հերոսները ներկայացնելով խմբագրապետներու եւ հայասէր ֆրանսացիներուն. մեր հերոսները արժանի էին այդ պատիւին, եւ Բարիզի մէջ պատիւ գտնելն ու իբր դիւցազն հռչակուիլն ալ կ’արժէ կարծեմ. եւ օգտակար չէ՞ր ըլլար մեզի, հիմա որ ամենէն աննշան թերթերն անգամ հայկական խնդրով զբաղիլ կը սկսին կոր:

Յետոյ, սա ալ ըսեմ որ հոստեղի հայերն ալ խորապէս վշտացած են.

de l'insurrection de Zeitoun, en l'an ... D;

[illegible]

[illegible] Matin [illegible]

[illegible]

վերջապէս, ըմբռնուելու էր որ Բարիզի հայ գաղթականութիւնը մեծ համակրու-թեամբ պիտի ընդունէր Զէյթունի քաջերը եւ շատ հետաքրքիր էր զանոնք տեսնելու։ Ուսանողութեան մէջ մանաւանդ, իմ դրդումովս, գաղափար կար իրենց ճաշ մը տալու եւ ovation մը ընելու։ Եւ այստեղի ուսանողները, որոնք Զէյթունի համար մասնաւոր երեկոյթ կազմեցին, եւ իրենց նեղ միջոցներով 1100 ֆր. ղրկեցին Զէյթուն, կ'արժէին որ կարենային սեղմել Զէյթունի քաջերուն ձեռքը։

Մե՛ղք, մե՛ղք, վերջապէս։ Հաւտալս չի գար կոր եղածին։ Ի՞նչ կ'ըլլար եթէ Մարսիլիայէն ինծի բառ մը ղրկէին, եւ gareը երթայի դիմաւորէի ուսանողներու պատգամաւորութեամբ մը, օր մը երկու կը կենային եւ յետոյ կ'երթային Լոնտոն։ Մի՛ մեղադրեր ինծի որ առաջուց չգրեցի քեզի. ես շատ ուշ իմացայ. եւ յետոյ իմանալուս պէս, ինծի բնական երեւցաւ որ քանի որ Բարիզէն պիտի անցնին, անպատճառ ինծի կ'իմացնեն եւ զիրենք դիմաւորելու կ'երթամ։

Իմ հիացումս հաղորդէ իրենց, եւ խորունկ ցաւս ալ զիրենք տեսած չըլլալուս։

Եւ գրէ ինծի շուտով։

Քոյդ

Ա. Չօպանեան

Յ. Գ. Տաճիկներու հետ[5] միացման խնդրոյն վրայ պիտի գրեմ քեզի նորէն։ Հետզհետէ կը պաղիմ կոր այդ գաղափարէն։ Մեր կորուստը կրնայ ըլլալ ատ։ Ուժ չունին, եւ անպիտան մարդիկ են տաճիկները. Րիզայէն[6] պէտք չէ դատել։ Եւ Անգլիոյ մէջ ալ նոր շարժում մը սկսած է մեզի համար։

[illegible]

4. *ՀԱՅՐԵՆԻՔ* ՕՐԱԹԵՐԹԻ ԱՇԽԱՏԱԿԻՑԻ ՄԸ ՆԱՄԱԿԸ

Գրութեան վայր՝ *Կ. Պոլիս*
Գրութեան թուական՝ 23 *Ապրիլ* 1896 (*Հ. տ.*) / 5 *Մայիս* 1896 (*Ն. տ.*)
Առաքումի վայր՝ *Լոնտոն*

Կ. Պոլիս, 23/5 Ապրիլ 96

Սիրելի Արփիար Էֆէնտի

Ձեր Պոլսէն մեկնելէն յետոյ Պ. Բարթողը[7] յանձնեց ինծի փոքրիկ պահարան մը որ անակնկալ ուրախութիւն մը պատճառեց ինծի։ Թէպէտեւ մինչեւ այսօր ուշացայ շնորհակալութիւն յայտնելու գրով, սակայն ձեր մասին միշտ տեղեկութիւններ ստացայ թէ՛ Պ. Բարթողէն եւ թէ ձեր եղբօրմէն։ Պ. Բարթողը կը հաղորդէ ինծի միշտ ինչ որ իմ մասիս իրեն կը գրէք. ձեր չարաճճիութիւնները կը զուարճացնեն մեզ եւ առիթ կուտան մեզի յիշելու այն օրերը ուր տակաւին հոս էիք։ Եւ պահ մը մեր ծիծաղները կը զար[թ]եցնեն խմբագրատան չորս ամիսէ ի վեր քնացող արձագանգները։[8] Ահա այս չորս ամիս է որ գաղափարի դահիճներուն պաշտօնեայ մը, իրիկուն մը խմբագրատուն ներկայանալով մահահոտ լուրը բերաւ։ Հիմա, մեռելական լռութիւն մը կը տիրէ այն սենեակներուն մէջ ուր մինչեւ իրիկուն կ՚ապրէր մտաւոր կեանք մը, ուր կը ծնէր,

Կ. Պոլիս, 23/ Մայիս 96

[illegible]

կաճէր ու կը զարգանար գաղափարը որ հետեւեալ առտուն հանրային մտքին ուղղութիւն պիտի տար։ Այն գրասեղանները որ ծածկուած էին լրագիրներով ու գաւառներէն հասած նամակներով, հիմա թափուր են ու փոշիի նուրբ քօղ մը կը պատէ զանոնք։ Այն գրիչները, որոնք երբեմն փայփայող երբեմն անողոք, երբեմն հեգնական երբեմն համոզիչ, միշտ անկեղծ ու խիզախ, հրապարակ կը հանէին զեղծումները, մէկիկ մէկիկ կը քանդէին խարխուլ նախապաշարումները, վար կառնէին դիմակները, որ սպաննեցին «ազնուաշուք» բառը, հիմակ ժանգոտեր են ու զիրենք շարժող, ոգեւորող ուժէն զուրկ՝ անշարժ կը կենան գրասեղաններուն վրայ։ Իսկ վարը, այն երկաթաշէն ու մռայլ հրէշը, մամուլը, որուն պողպատէ արգանդէն կը ծնանէր *Հայրենիք*ը վարդագոյն եւ գեղեցիկ, հիմա այրի ու ամուլ, կարծես թէ կը խոկայ։ Ե՞րբ այս ամէն բաները պիտի վերստանան իրենց առաջուան կեանքը։ Խմբագրատունը ե՞րբ պիտի ոգեւորի, գրիչները ե՞րբ պիտի շարժին, ու մամուլը ե՞րբ պիտի վերսկսի իր արգա-

[illegible]

սաբեր պաշտօնը։ Եղաւ ժամանակ մը ուր ամէն յոյս փշրեցաւ եւ կարծեցինք թէ ամէն բան կորսուած էր, սակայն տագնապը անցաւ եւ այսօր խութերէն հեռու ըլլալ կը կարծենք։ Սակայն այդ հրամանագիրը որուն կսպասենք ամէն օր դեռ չեկաւ եւ չի գիտցուիր ալ թէ մինչեւ երբ պիտի ուշանայ։

Կզգամ որ նամակս չիպիտի կրնամ վերջացնել այն ոճով որով սկսայ զայն. ներեցէք որ աւելի դիւրին ոճով մը շարունակեմ։ Գիտէք որ ճիգ ընելը իմ բարեմասնութիւններէս չէ։

Հնչակ կարդացողները ձեր գրիչը անմիջապէս ճանչցեր են. կը հաւաստեն թէ Պատրիարքին վրայ գրածնիդ պարզապէս հիանալի էր։[9] Ես թէպէտեւ կը փափաքէի կարդալ, սակայն առանց անոր ալ կը հաւտամ։ Կըսեն թէ *Հայրենիք*ը Լոնտոն փոխադրուած է։

Մազերս իրենց առաջուան ճոխութեան չի հասան. հիմա ճիշտ պէտք եղածին չափ երկայն են։ Դեռ որոշած չեմ, սակայն,

[illegible]

թէ որ աստիճան պիտի երկնցնեմ զանոնք. բայց անոնց ներկայ վիճակը շատ անհաճոյ չերեւիր ինծի:

Իմացայ որ Լոնտոնի բնակիչները շատ լուրջ գտեր էք. կ'երեւակայեմ թէ երբեմն որ աստիճան կը ձանձրանաք երբ աշխատութեան յոգնութենէն յետոյ չէք գտներ մէկը որուն հետ քիչ մը խնդաք: Եթէ, այդ ձանձրոյթի ժամերուն, երբեմն երկու տող գրելով ինծի, առանց շատ քաշկռտելու, ձեր նպատակին հասած կըլլաք, ես շատ գոհ կը մնամ:

Հրապարակի լուրերէն բան մը չեմ գրեր, որովհետեւ գիտեմ որ ուրիշներ ինէ առաջ ամէն բան հաղորդած են ձեզի: Միայն ըսեմ թէ Ճիճիպեճին որ Իզմիր գացեր էր վերադարձաւ եւ շատ շատ բարեւ ունի ձեզի: Նմանապէս Արշամ Փաչաճեանը որ միշտ ձեր մասին լուր կուզէ ինէ:

Իսկ ես կը խնդրեմ որ ընդունիք իմ խորին համակրանքիս հաւաստիքը:

[ստորագրութիւն]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

5. ԱՆՅԱՅՏ ՍՏՈՐԱԳՐՈՒԹԵԱՄԲ ԲԱՑ ՆԱՄԱԿ

Գրութեան վայր՝	*Մարսիլիա*
Գրութեան թուական՝	16 *Մայիս* 1896
Առաքումի վայր՝	*Լոնտոն*
Առաքումի հասցէ՝	Mr. A. Alexandrovitch 25 Westwick Gardens Shepherd’s Bush London W.

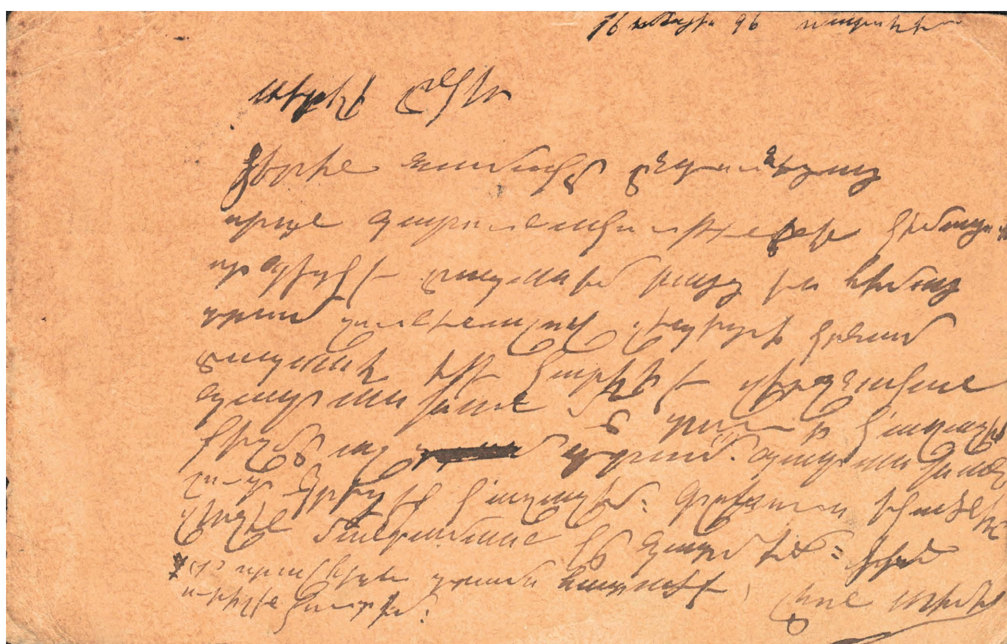
16 Մայիս 96 Մարսիլիա

Սիրելի ընկեր

Ձերին նամակը ընդունեցայ որոյն պարունակութենէն կիմացուի որ պէտք է սպասեմ բայց ես հիմա դրամ չունենալով չիպիտի կրնամ սպասել եթէ կարելի է վերջնական պատասխան մը տուր կ’աղաչեմ քիչ մը[ն] ալ դրամ որովհետեւ դրամս հատած է ուրիշէն կուզեմ. պատասխան շուտ գրեցէք կ’աղաչեմ: Գլխուս եկածները վերջէն մանրամասն կը պատմեմ:

[Ստորագրութիւն]

31.C.
~~Medina Rd~~
~~Holloway~~
CARTE POSTALE
Ce côté est exclusivement réservé à l'adresse
MARSEILLE
HOLLOWAY
MY18
POSTES
RÉPUBLIQUE FRANÇAISE
Mr A. Alexandrovitch
~~109 Caningham Road~~
~~uxbridge Road~~
25 Westwick Gardens
Shepherds Bush London W.
W.
531

6. ՀՐԱՆՏ ՕՏԵԱՆԻ[10] ՆԱՄԱԿԸ

Գրութեան վայր՝ *Փարիզ*
Գրութեան թուական՝ 7 *Սեպտեմբեր* 1896
Առաքումի վայր՝ *Լոնտոն*

Բարիզ 7 Սեպտեմբեր 96

Սիրելի Արփի,

Երուանդէն նամակ առի այս առտու: Ներփակ քեզի կը ղրկեմ, կարդալէդ ետքը վերադարձուր ինծի:[11]

Խե՜ղճ Երուանդ, ի՞նչ պիտի ընէ: Ամենայն հաւանականութեամբ ստակ չունի քովը: Տունէն պիտի ղրկե՞ն: Եւ եթէ ղրկեն իսկ, մինչեւ այն ատենը ի՞նչ պիտի [ընէ] Աթէնքի մէջ, միս մինակ: Արտաւանը[12] ի՞նչ եղաւ արդեօք: Կրցա՞ւ ողջ առողջ տուն հասնիլ Երուանդէն բաժնուելէն ետքը:

Հապա Շահնազա՞րը:[13] Լուր մը չունինք իր մասին: Ի՞նչ եղաւ բանտին մէջ: Պիտի ազատի՞: Ե՞րբ:

[illegible]

Այս ի՜նչ յուսահատական օրերու հասանք։ Իրաւ որ խենթանալ կը փափաքիմ կոր, աշխարհիս վրայ խնդալու համար։ Ես որ առջի օրերը Լեւոնէն[14] եւ Արշակէն[15] աւելի քաջ գտնուեցայ, եւ գրեթէ միշտ ծիծաղով պատասխանեցի իրենց վախերուն, այսօր անոնցմէ ալ սրտաբեկ եմ։

Լեւոնին հետ գրեցինք Երուանդին որ Պոլսէն ստակ ընդունելուն պէս, Բարիզ գայ։

Քանի մը բարեկամներու գրեցի որպէսզի առանց վերապահութեան ամէն բան մանրամասնօրէն գրեն ինծի։ Նայինք ի՞նչ կ՚առնենք պատասխան։

Ֆրանսական թերթերը բաւական նպաստաւոր յօդուածներ գրեցին, բայց անմիջական Եւրոպական միջամտութեան

[illegible]

Կ.

մը յոյսը չըկայ։ Անգղիական թերթերը ի՞նչ կը գրեն կոր, աւելի յուսալի՞ց են։ Քիչ մը լուր տուր մեզի։ Անգղիական նաւատորմիղը բան մը պիտի ընէ՞ այս անգամ։ Գըրրիին[16] Պոլիս դառնալը, իմ կարծիքովս, բաւական կարեւոր է, ինչպէս նաեւ Պլօքին[17] դառնալը։ Այս մասին քեզմէ տեղեկութիւն ունիմ, բայց նամակի չե՛մ ուզեր վստահիլ։

Ամէնքն ալ սիրով աչքերդ կը համբուրեն։ Արթիւրին,[18] Սուրէնին[19] եւ քեզի շատ համբոյրներ։

Միշտ քուկդ

Օտեան

[illegible]

7. ՏԻՐԱՆ ՔԷԼԷԿԵԱՆԻ[20] ԲԱՑ ՆԱՄԱԿԸ

Գրութեան վայր՝	***Փարիզ***
Գրութեան թուական՝	17 *Սեպտեմբեր* 1896
Առաքումի վայր՝	***Լոնտոն***
Առաքումի Հասցէ՝	Monsieur Alexandre Alexandrovitc 25, Westwick Gardens W. Kensington London W (England)

LONDON
W.A.X
SP.18
96
AFFRANCHISSEMENT
INSUFFISANT
CARTE-LETTRE
PARIS 6
R. DE VAUGIRARD
7E 17 SEPT 96
POSTE
15
REPUBLIQUE FRANÇAISE
0.10
T
2D
F.B.
A.
(England)
Monsieur Alexandre Alexandrovitc
25, Westwick Gardens
W. Kensington
London W.

Բարիզ 17 սեպտ. 96

Սիրելի Արփիար

Այսօր հասայ Բարիզ. կարդացի մեր եղբայրներուն գրած նամակդ. կարեւո՞ր է որ Լոնտոն գամ. կացութիւնս սա է. 60 ֆրնք. ունիմ, Պոլսէն առանց որ եւ է յուսոյ. եթէ կարեւոր կը տեսնէք կրնամ *անմիջապէս* մեկնիլ հոսկէ ու հոդ գալ. ինծի իսկոյն գրէ. եւ եթէ կրնաս տեղեկութիւններ տուր այդ տեղի կացութեանը վրայ. պարզ կեանքի մը քիչ շատ ապահովութիւն կա՞յ. ես Պոլիս շա՜տ տխուր բաներ տեսայ. ամենէն վտանգաւոր վայրկենին օժանդակութիւն մերժեցին ինձ եւ հարուստի մը դիմելու ստիպուեցայ քանի մը ոսկի գտնելու համար: Բարեւներ բոլոր եղբայրներուն:

Տ. Քէլէկեան

[illegible]

8. ԱՐՇԱԿ ՉՕՊԱՆԵԱՆԻ[21] ՆԱՄԱԿԸ

Գրութեան վայր՝ *Փարիզ*
Գրութեան թուական՝ 2 *Հոկտեմբեր* 1896
Առաքումի վայր՝ *Լոնտոն*

Paris, 14 Rue Royer Collard

2 Հոկտ. 96

Սիրելի Արփիար,

Քեզի ամենէն սիրուն եւ ամենէն նոր անակնկալը կը ղրկեմ զոր ունեցած ըլլաս յեղափոխականի ամբողջ կեանքիդ մէջ: Նամակս քեզի բերողը պելճիքացի խանդավառ տղայ մըն է, որ իրեն պէս երեք ընկեր ունի եղեր Լուվէնի մէջ, եւ որ կ'ուզէ իր ընկերներուն հետ Հայաստան երթալ եւ հայերը պաշտպանել տաճիկներուն դէմ (!): Երէկ իրիկուն եկաւ ինծի, եւ չորս հինգ ժամ խօսեցայ հետը: Drumontին[22] գրեր է եւ անկից սիրուն նամակ մը ստացեր է. յետոյ Vernierն[23] տեսեր է, եւ ան ալ բարեբաղդաբար ինծի ղրկեր է որ պէտք եղած տեղեկութիւնները տամ: Բարեբաղդաբար կ'ըսեմ, որովհետեւ գիտեմ թէ եթէ այս միամիտ

Paris, 14 Rue Royer Collard

2 Febr. 95

[illegible],

[illegible] Verrier [illegible]

ու ազնիւ տղան Կիւրեղեանին պէս սրիկայի մը ձեռքը անցնէր, ի՜նչ դժբաղդութիւններ առաջ կուգային։

Արդ, այս տղան լրագիրներու մէջ կարդալով Հայկական ջարդերուն նկարագրութիւնները, զայրոյթով լեցուեր է եւ (կրօնական կրթութիւն առնող մըն է առանց սակայն պարզ կրօնամոլ մը ըլլալու) որոշեր է, ինչպէս իր ընկերներն ալ, երթալ Հայաստան կռուիլ, մեռցնել ու մեռնիլ։ Եթէ հետը քիչ մը խօսիս, կը տեսնես որ խաբէութիւն մը չէ, Արփիար։ Սրտաշարժ բան մըն է։ Յուզմունքով մտիկ ըրի զինքը։ Ի՜նչ սիրուն, ի՜նչ ազնուական ալ տղայ մըն է։ Նախ ջանացի ցուցընել իրեն իր ջանքին չնչինութիւնը բարձուելիք աղէտքին մեծութեան առջեւ եւ ըսի որ պարապ տեղը չվտանգէ իր երիտասարդութիւնը,

չի համոզուիր կոր. *որոշեր է*։ Դպրոցի աշխատութիւնները անգամ ձգեր է. «5-10 օրէն պէտք է մեկնիմ» կ՚ըսէ։ Ան ատենը, քարտէսի մը վրայ՝ ամէն բան բացատրեցի իրեն։ Ըսի որ եթէ անպայման կ՚ուզէ ջարդերու երկիրը երթալ, պէտք է գիտնայ թէ այդ երկիրը անսահման է եւ հոն մարդ չի կրնար գործել անանկ ինչպէս որ կրնայ Լուվէնի մէջ։ Ըսի որ նախ բուն Հայաստան երթալը անկարելիութիւն մը եւ անխելքութիւն մըն է. լաւագոյնը կամ Պոլիս երթալ եւ մեր յեղափոխականներուն հետ աշխատիլն է, կամ Կիլիկիա երթալ, հաստատուիլ հոն, քաշել իրենց ետեւէն իրենց պէս խանդավառներու խումբ մը, ուսումնասիրել երկիրը,

եւ պատրաստուիլ ապագայ գործի մը՝ Զէյթունի մէջ։ Ինքը Պոլիս երթալ չուզեր կոր, թէեւ բացատրեցի որ հիմա՝ այս վայրկեանիս՝ աւելի Պոլիս կարելի է գործել քան թէ ուրիշ տեղ։ Բայց ինքը չուզեր կոր conspirationներու մասնակից ըլլալ, որովհետեւ Պոլիս այդ կարելի է միայն ընել, ինքը կ'ուզէ *պատերազմ* ընել loyal կերպով, զէնք զէնքի դէմ, եւ թուրք մեռցնել...։ *Տղայ* մըն է։ Կը մեղքնամ կոր ալ զինքը։ Կիլիկիա երթայ ի՞նչ ընէ խեղճ տղան։ Թարմ տղայ, կը մեռցնե՛ն զինքը...։ Եւ ոչ միայն Տաճիկները, այլ Հայերն ալ, աւա՜ղ, եւ Զէյթունցիները նոյն իսկ (entre nous)։ Ի՞նչ ընել։ Անպատճառ տեղ մը երթալ, բան մը ընել կ'ուզէ կոր։

[illegible]

(en deux mots) [illegible]

[illegible]

Քեզի կը ղրկեմ զինքը: Ըսի որ դուք նոր գերագոյն մարմինն էք եւ թէ դուք կրնաք իրեն ցուցընել ճամբան: Դուն անձնապէս խօսէ հետը, եւ մի՛ շատ ձանձրներ ամենուն: Իրեն պատուիրեցի արդէն բացարձակ գաղտնապահութիւն, չխօսիլ ո եւ է Եւրոպացիի եւ նոյն իսկ ո եւ է Հայու. մենէ ալ Լեւոնը[24] միայն տեսաւ զինքը: Կիլիկիոյ վրայ իրեն գաղափար տալու համար Զէյթունցիներէն մէկը առ եւ թող բացատրէ ամէն բան: Կը կարծեմ որ այս չորս ազնիւ տղաքը, չորս Եւրոպացիներ, ուժ մըն են մեզի համար: Խօսէ հետը, տե՛ս կրնաս գործածել զիրենք, այնպէս

որ պարապ տեղը չվտանգուին խեղճ տղաքը եւ օգտակար ալ կարենան ըլլալ։

Պոլիս կամ Կիլիկիա, բան մը կրնան ընել։ Կիլիկիա, քաղաքներէն մէկը, Մարաշ կամ Ատանա, կրնան հաստատուիլ իբր վաճառական եւ երկիրը ուսումնասիրել, մեզի թղթակից ըլլալ, ստակ գտնել մեզի՝ պելճիքացի հարուստներէ։ Կամ Լոնտոն եղած ատեննին թող անգլիացիներն ալ տեսնեն, այն կամաւորները որ մեկնիլ պատերազմիլ կ՚ուզէին, եւ պզտիկ խումբով

[illegible]

մը երթան ուր որ կ՚ուզեն, ուր որ պէտք է, Պոլիս կամ Կիլիկիա։
Ցաւալին այն է որ դեռ շա՛տ երիտասարդ են։ Ոչ մեծ հմտութիւն մը ունին, ոչ խորամանկ ու ճարտար մարդիկ են, ոչ իսկ զինուորական կարողութիւն ունին. խա՛նդ միայն. բայց ա՛յնչափ հայ տղաք կան որ խանդ ունին։ - Ասոր համար, պէտք է ջանալ ամէն բանէ առաջ որ չվտանգուին պարապ տեղը։

Քոյդ

Ա. Չօպանեան

Յ.Գ. Լաւագոյն համարեցի այս նամակը ուղղակի քեզի ղրկել եւ իր ձեռքը պարզ ներկայացնող նամակ մը տալ. ինք այսօր Louvain պիտի երթայ եւ վաղը պիտի գայ Լոնտոն։

[illegible]

Յ.Գ. Այս առիթով քանի մը ուրիշ ըսելիքներս ալ չմոռնամ։ Ինծի ուղղակի նամակ գրելու սովորութիւնը մոռցեր ես։ Բայց ես քեզի գրեր եւ կարեւոր առաջարկութիւններ ըրեր էի։ Blue book[25] պիտի ղրկե՞ս, կը փնտռե՞ս կոր. պատասխանդ կը սպասեմ։

Նոր *Հնչակ*ը[26] շատ աղէկ է։ Երկրորդ յօդուածդ մանաւանդ։[27] Ուրախ եղայ որ անգլիերէնը հրատարակուեր է։ Պիտի ջանամ որ ֆրանսերէն ալ հրատարակուի հոս. լաւ առերեւութիւն կ՚ընէ, եւ կը հակակշռէ գոնէ Արմենականութեան Ժընեւի մէջ ըրած զէվզէկ խայտառակութիւններուն դէմ։

Այսօր մեր «մեծ քաղաքագէտ»ին պիտի երթամ եւ *Հնչակ*ն ալ անձամբ պիտի տանիմ իրեն։ Վստահ եմ որ գոհ պիտի ըլլայ։

Գիտե՞ս որ մեծ կռիւներ ունեցանք հոս, ուսանողական ժողովին հետ, այդ խայտառակ Կիւրեղեանին պատճառով։ Իր անկրթութեանը չկրնալով համբերել, հրաժարականս տուեր էի ժողովքին, մինակ աշխատելու համար. հրաժարականս ընդի. ժողովքին ներկայացուած իրիկունը

[illegible]

Blue book [illegible]

[illegible]

այդ սինլքորը համարձակեցաւ ըսել հրապարակաւ որ ես intéressé մարդ մըն եմ եղեր, Բարիզ եկած՝ հայկական խնդիրը պատրուակ բռնելով փարա վաստակելու (!), թէ Պոլիս կը գրեմ եղեր որ հոս ամէն բան ընողը ես եմ եւ Պոլիսէն ինծի փարա կը ղրկեն եղեր (եւ թէ այս մանրամասնութիւնը ինքը քենէ իմացեր է եղեր, եւ անունդ տուաւ, Արփիա՛ր), թէ վերջապէս Ժողովքի երթալու տեղ ես ամէն գիշեր աղջիկներ կ՚առնեմ տունս կը տանիմ եղեր... կը տեսնե՛ս, Արփիար, որ այդ սրիկային երես տալը ինչ արդիւնք ունեցաւ, եւ թէ

[illegible]

ո՛րչափ անխոհեմ է ատանկ փսխունք մարդերու ըսել բաներ որոնք պէտք չէ՛ ըսուին։ Լեւոնը հոն չէր դժբաղդաբար այդ իրիկունը։ Եւ թէեւ 40 հոգի ներկայ էր, բացի Քօլօլէն[28] եւ Մաքսուտէն[29] որոնք զայրոյթի աղաղակներէ ուրիշ բան չկրցան արձակել, ոչ ոք բողոքեց։ Ընդհակառակը ինծի դէմ hostile, արդէն պատրաստուած բազմութիւն մը գտայ։ Կիւրեղեանը միայն բան ըրեր է եղեր ամենուն տունը երթալ, խահվէները երթալ եւ ամբողջ complot մը պատրաստել ինծի դէմ, ինծի եւ Իսքենտէրին[30] դէմ զոր մեծկակի ամբաստանութիւններով կը նախատեն կոր, իբր

թէ յեղափոխութեան դէմ խօսած ըլլալուն համար դաւաճան մըն է եղեր եւ ազգային գործերէ վռնտուելու է եղեր:

Երբէք այսչափ զզուած չէի սա Հայոց ազգէն: Անցած իրիկուն ալ մեծ ընդհ. ժողովք մը ըրինք, ընդհ. ժողովք որ որոշուեցաւ Մարկոսեանին[31] տունը կատարուած մասնաւոր գումարման մը մէջ, ուր պէտքը զգացուեցաւ ընդհ. մարմին մը կազմելու Բարիզ՝ բոլոր propagandeի եւլն գործերուն

վրայ հսկելու եւ զանոնք կանոնաւորապէս վարելու համար, մարմին մը որ *ամբողջ* գաղթականութիւնը ներկայացնէ: Եւ այս գաղափարը ընդունունելէն յետոյ, երեւակայէ՛ որ ընդհ. ժողովքին իրիկունը Կիւրեղեանը հետը 20 հոգի մը բերած էր մասնաւոր կռուելու համար եկած, եւ ժողովքի մէջ ծեծկուք եղաւ, բայց *ծեծկուք* բառին բուն իմաստով: Hideux բան մըն էր: Մեծ աղտոր սրահ մը ուր 150ի չափ հայեր ազգին ցաւերուն վրայ խորհելու համար ժողվուեր են եւ իրար ծեծեցին: - Բայց ատիկա ծառայեց ամբողջ գաղթականութեան աչքին զզուելի դարձնելու Կիւրեղեանն ու իր bandeը: Հիմա մենք, ես, Լեւոնը, Իսքենտէրը, Թնկըրը եւ ուրիշ շնորհքով մարդիկ, լուրջ մարմին մը պիտի կազմենք, եւ շատ լաւ պիտի կրնանք գործել: Եղած բան մըն է ատ:

Ա.

9. ՊԱՂՏԱՍԱՐ ԱՂՕԵԱՆԻ[32] ՆԱՄԱԿԸ

Գրութեան վայր՝ *Նիւ Պրիթըն* (*ԱՄՆ*)
Գրութեան թուական՝ 15 *Նոյեմբեր* 1896
Առաքումի վայր՝ *Լոնտոն*

B. G. Ahoian
P. O. Box 899
New Britain, Conn
U. S. A.

Սիրելի Արփիարեան

Վաղուց էր որ ուր լինելնիդ չէի գիտեր, եւ գրեթէ նոր կը լսեմ Ձեր Լօնտօն ըլլալը. Շահնազարեանցի[33] մի նամակ ղրկեցի Գաղիական բօսդով. ետ դարձաւ նամակս. *Մշակ* լրագրից էլ տեղեկացայ որ հինգ տարուան բանտարկութեան դատապարտուած է: *Հայրենիք*ն ալ խափանուած է երկար ատենէ իվեր: Հարցումը զոր Շահնազարեանցի ղրկած էի ետ դարձաւ այս մասին էր. թէ, կրնայ արդեօք յայտնել թէ կարելի է յուսալ *Հայրենիք*ի վերաբացման թէ՞ ոչ. այժմ Ձեզ կը ղրկեմ նոյն հարցումը յուսամ պիտ՝ կրնաք տեղեկութիւն մը տալ, թէ նորից պիտ՝ հրատարակուի թէ ոչ խափանուած համարենք:

Նաեւ եթէ Յեղափոխական թերթ հրատարակէք եւ թէ ծրագիրը հաճիք վերեւ դրուած հասցէին ինձ ղրկել:

Մնամ Ձերդ

Պ. Կ. Աղօեան

96 Նոյ. 15

№ 309

B. G. ahoian
P. O. Box 899
New Britain Conn
U. S. A

Սիրելի [illegible]

[illegible]

[illegible]

96 [illegible] 15

10. ՎԱՀԷ ԱՐՁՈՒԵԱՆԻ[34] ՆԱՄԱԿԸ

Գրութեան վայր՝ *Փարիզ* (*ենթադրաբար*)
Գրութեան թուական՝ *անթուակիր, ըստ բովանդակութեան՝* 1896-*ին կամ անկէ ետք*
Առաքումի վայր՝ *Լոնտոն*

չորեքշաբթի երեկոյ

Սիրելի Արփիար,

Նամակդ առի, պարունակութեանը պիտի պատասխանեմ քիչ օրէն եթէ ժամանակ ունենամ:

Ներփակ կը գտնես տասը ֆրանքնոց mandat մը: Կը յուսամ որ livres bleus[35] 1896 № 4 եւ 5 ինչպէս գրած եմ առաջ կը հասցնես մինչեւ ուրբաթ կամ առնուազն շաբաթ առաւօտ: Եթէ ո՛եւէ պատճառով յետաձգել հարկ ըլլայ, ինծի իմացուր *անմիջապէս*:

Քոյդ

Վահէ

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

1896 [illegible]

[illegible]

11. ԼԵՒՈՆ ԲԱՇԱԼԵԱՆԻ[36] ՆԱՄԱԿԸ

Գրութեան վայր՝ *Փարիզ*
Գրութեան թուական՝ 21 *Յունուար* 1897
Առաքումի վայր՝ *Լոնտոն*

14, Rue Royer-Collard

Բարիզ, 21 յունուար 97

Սիրելի Արփիս,

Առտուն ստացայ նամակդ, եւ ցերեկին՝ ղրկած ծրարներնիդ: Այս նամակիս հետ մէկտեղ՝ զանոնք ալ հիմակ բոսթան պիտի ձգեմ:

Շատ խուճապեր էիր այն ակնարկութենէն զոր ըրած էի դրամական նեղ կացութեանս: Բայց, գիտես, ես միշտ երկու ոտքի վրայ կ'իյնամ: Երէկ առտու դրամ առի Սէլանիկէն, ու այսօր գրպանս նորէն լեցուն է: Ինծի համար բնա՛ւ հոգ մի՛ ըներ: Այն օրը որ ա՛լ չկարենամ բան մը սպասել հօրեղբօրէս, վստահ եղիր որ բան մը կը գտնեմ ապրուստս ապահովելու համար:

Ղրկեցէք բոլոր ծրարները որ կ'ուզէք: Կանոնաւորապէս կը յանձնեմ զանոնք այստեղ նամակատունը:

Արթիւրը[37] թող ելլէ փութով գայ Բարիզ: Իսկ Մոնբէլիէ երթալու ծախքը սիրով փոխ կուտամ իրեն, քանի որ ունիմ: Մանաւանդ

14, Rue Royer-Collard

որ ասիկա առիթ մը պիտի ըլլայ ինծի կարենալու սեղմել իր ձեռքը։

Զօհրապը…[38] լաւ ուրեմն, չեմ կարծեր որ Զօհրապին երթամ, հակառակ բոլոր տեսութեանցդ որոնք ճշմարիտ են թերեւս։ Ի՞նչ ընեմ, ես չեմ կրնար յաղթել այս մասին ինքզինքիս։ Կ'իմանամ որ ինքը զուարճութեանց կեանքի մը տուեր է ինքզինքը, եւ վերջերս բոզի մը գողցուցեր է… 1000 ֆրանքնոց պանքտոմս մը, ինչ որ չներեցի իր ապրած մարդու փորձառութեանը։ Կինը եւ չորս զաւակները - հիմակ չորս զաւակ ունի - Կ. Պոլիս ղրկեր է։ Կը բնակի Լեւոն պէյ Փափազեանի եւ Մալխազունի անուն երիտասարդի մը քով, որոնք երկուքն ալ լաւ անուն չունին այստեղ՝ իբր միշտ յարաբերութեան մէջ մարդիկ Բարիզի օսմանեան դեսպանին հետ։

Երէկ իրիկուն Տիկին Քերոբեանին գացի, որ

[illegible]

Ժընէվէն դարձած է։ Հիացումով խօսեցաւ Տարեկան Տեսութեանդ վրայ։ Միշտ կը հարցնէ ինծի թէ պիտի կրնա՞ս երբեք Բարիզ գալ։ Յոյսդ կուտամ միշտ։

Շաբաթաթերթ մը[39] հրատարակելու գաղափարդ ես ալ կ՚ընդունիմ։ Ըրէ ուրեմն։ Ես ու Արշակը[40] ամէն աջակցութիւն կ՚ընենք քեզի։ Միայն թէ շատ չպիտի՞ յոգնիս։ Ինչ որ է, մինչեւ հրատարակած ատենդ դեռ կը խօսինք այս մասին։

Զօհրապին խօսքը թէ թերթ մը պիտի հրատարակէ՝ պարզապէս blague մըն է։ Ինք գիտես որ այդ մարդը չէ։ Պարզապէս իր գրական մարդու անունը արդարացնելու համար է կարծեմ որ այդ խօսքը մէջտեղ նետած է։ Այս նկատողութիւնը ուրեմն թող երբեք չկասեցնէ քեզի քու խորհուրդներուդ մէջ։

[illegible]

[illegible]

[illegible] blague [illegible]

[illegible]

Արշակը այս առտու Տիգրան Արփիարեանէն[41] սիրուն նամակ մը առաւ։ Տիգրանը ինծի ղրկած նամակի մը մէջ սիրուն բաներ ըսած էր Արշակին համար, եւ Արշակն ալ մասնաւոր նամակ մը գրեց իրեն, որուն պատասխանը կը ստանայ այսպէս։ Ապուշ քէն մըն ալ այսպէս վերցաւ մէջտեղէն։

Էսաեանը[42] ելաւ Նիս գնաց։ Երբ դառնայ հոս, անշուշտ կը տեսնուիմ հետը։ Պըյըգլեանը կարծեմ կրնայ օգտակար ըլլալ ապագային, բայց ինծի պէս մէկը պէտք պիտի ըլլայ։ Տեսնենք։

Հրանտ Օտեան…[43] լաւ ուրեմն, այդ պարոնը չեմ գիտեր ինչո՛ւ ինէ բոլորովին հեռու կը մնայ, եւ կ՚իմանամ որ իմ մասիս կը չարախօսէ՜ Եւ ըսել թէ մէկ քանի ամիս առաջ գրպանս եղած մէկ երկու ֆրանքը իրեն հետ կը բաժնէի։ Մարդիկ ինչո՞ւ այսքան չար ու ապուշ են։

Կը կրկնեմ, Արթիւրին պէտք եղած դրամը փոխ կուտամ իրեն՝ Բարիզ հասնելուն։

Կը համբուրեմ աչքերդ։

Լ. Բաշալեան

[illegible]

12. ԱՐԹԻՒՐ ՕՀԱՆՋԱՆԻ[44] ԲԱՑ ՆԱՄԱԿԸ

Գրութեան վայր՝	*Լոնտոն*
Լոնտոնի նամակատան կնիք՝	Paddington, W, 16 *Փետրուար* 1897
Առաքումի վայր՝	*Լոնտոն*
Առաքումի Հասցէ՝	Mr. Arpiar Arpiarian 61 Abingdon Villas Abingdon Road Kensington

երկուշաբթի

Արփիար առաւօտ ժամը 9 երեք քառորդ անցած եղիր տունդ, կը գամ քեզ հետ կարեւոր խնդրոյ մը մասին խօսելու։ Անպատճառ ինձ սպասիր, որովհետեւ անմիջապէս ետքը քաղաք պիտի երթամ.

Ա. Օհանջան

POST CARD.

THE ADDRESS ONLY TO BE WRITTEN ON THIS SIDE.

Mr. Arpiar Arpiarian
61 Abingdon Villas
Abingdon Road.
Kensington W.

Երկուշաբթի

[illegible]

Ա. Չօպանեան

13. ԼԵՒՈՆ ԲԱՇԱԼԵԱՆԻ[45] ՆԱՄԱԿԸ

Գրութեան վայր՝ *Փարիզ*
Գրութեան թուական՝ 22 *Մարտ* 1897
Առաքումի վայր՝ *Լոնտոն*

Պահպանուած է նամակին պահարանը

Առաքումի հասցէ՝ Monsieur Arpïar Arpiarian
21, St Marys Road, 21
Westbourne Park
Bayswater
London, W

Monsieur Arpiar Arpiarian
21, St Marys Road, 21
Westbourne Park
Bayswater
London, W
POSTES
25
REPUBLIQUE FRANÇAISE
PARIS

PADDINGTON W
9.15 AM
MR 24
97

14, Rue Royer-Collard

Բարիզ, 22 մարտ 97

Սիրելի Արփիարս,

Բաւական ուշացուցի այս անգամ նամակ գրելս։ Հոգ չէ, քանի որ այս անգամ լեցուն նամակ մը պիտի ըլլայ գրելիքս։

Համառօտեմ վերջին օրերու կարեւոր դէպքերը, թէպէտ գիտեմ որ Աղասին[46] արդէն կարեւորագոյն կէտերը գրած է քեզի։

Եղա՛ւ։ Երիտասարդը[47] խոստումներու շրջանէն գործադրութեան ճամբան մտաւ։ Այսօր սնտուկնիս ունինք 40000 ֆրանք! ու միանգամայն իրմէ *ստորագրուած* թուղթ մը որուն մէջ կ՚ըսէ թէ մինչեւ մայիսի վերջը պիտի տայ մաս առ մաս մնացեալ 460,000 ֆրանքը։ Գո՞հ ես։

Մեր «զօրաւոր գլուխը» ստորագրեց 10,000 ֆրանք։ Աս ալ սիրուն բան մըն է։ Միւսներն ալ պիտի տան։ Հիմակ կը սպասենք հետզհետէ երիտասարդէն գալիք

14, Rue Royer-Collard — Փարիզ, 22 Մայիս 87

Սիրելի Սերոբեան,

[illegible]

[illegible]

[illegible] 40000 ֆրանք! [illegible]

[illegible] 460,000 ֆրանքն : [illegible]

[illegible] 10,000 ֆրանք [illegible]

նոր առաքումներուն. ինքը գումարը յանձնելուն իրիկունն իսկ Եգիպտոս գնաց, ուր պիտի մնայ երկու ամսուան չափ՝ իր հարստութեանը տիրանալու համար։

Մարկոսեանը[48] այսօր պիտի ստանար «Արծուի պաշտպան ընկերութեան» 2000 ֆրանքէն աւելի դրամագլուխը։ Դրամը պիտի ղրկէ Զէյթուն իմ ցոյց տուած հասցէիս, - որովհետեւ ես միշտ իր «վստահութեան մարդը» կը մնամ։ Լա՛ւ։ Աղասին նախամեծար կը համարէր զայն գործածել տալ Մէրսինի, Հաճընի, Ատանայի մասնաճիւղերուն համար։ Բայց ընկերութեան անդամներուն կամքը բացորոշ է, դրամը յանձնեցին պայմանով որ Զէյթուն ղրկուի։ Թող այնպէս ըլլայ։ Մեզի մեր նպատակին կը ծառայէ ուժովցնել այդ արծուի բոյնը։

Ասոր համար, կարելի չպիտի ըլլայ *Մարտ*ի[49] մէջ - տես արդէն այս անունով կը կոչեմ - ծանուցանել այս նուիրատուութիւնը։ Արծուի ընկերութեան անդամները արդէն իրենք որոշեր են յայտարարութեամբ մը ծանուցանել բոլոր թերթերուն մէջ թէ իրենց դրամագլուխը գործածուեցաւ

[illegible]

որոշեալ նպատակին։

Ապահը[50] մեկնեցաւ։ Սրտաշարժ բան մը եղաւ իր մեկնումը։ Շատ կը սիրէի այդ վագրի աչքերով անուշ տղան։ Վերջին պահուն սիրտը ելաւ։ «Ա՜խ, ըսաւ, միշտ ասանկ եղած է. տեղ մը կ'երթամ, մարդերու կը կապուիմ, բարեկամներ կը գտնեմ, ու ահա յանկարծ կը բաժնուիմ, մէկ ալ զուցէ չտեսնելու վախով։» Ես կը հաւտամ որ նորէն պիտի տեսնենք իրար։

Գիտես որ Մեծ ծերունին 3000 ֆրանք տուաւ երէկ։ Աղասին 1000ը երէկ վար դրաւ, ինչպէս ըսած էր ծերունին։ - Այս նուիրատուութիւնը, ինչպէս ուզած էիր, յիշէ՛ *Մարտ*ի մէջ. - հայ մը՝ 3000 ֆրանք։ Կը բաւէ։

Գրերը այսօր ճամբայ հանել տուի։ Այս անգամ կարծեմ սխալ չեղաւ։ Աղասին վճարեց 43.35 ֆր.։

Այս ամէնը՝ այսինչի վերաբերեալ։ Հիմակ, նամակներդ դիմացս առած, տեսնեմ ի՛նչ կայ պատասխանելիք։

Տեսնես սիրտս ի՛նչպէս կտոր կտոր եղաւ մարտ 18ի նամակէդ։ Ինչո՞ւ ինծի առաջուց իմաց չտուիր։ Ասիկա

[illegible]

[illegible]

[illegible] 3000 [illegible] 1000 [illegible] 3000 [illegible]

[illegible] 43.35 [illegible]

[illegible]

[illegible] 18 [illegible]

աններելի է։ Գիտցած ըլլաս որ, որչափ ալ նեղն ըլլամ, գրպանս մէկ սանթիմ իսկ չըլլայ, *միշտ* քեզի համար դրամ կրնամ գտնել։ Այնչափ ուրիշներու համար օգնութիւն կը գտնեմ, ու պէ՞տք է որ դուն, դուն, ատանկ չարաչար նեղութեան օրեր անցընէիր։ Չեմ մաղթեր որ ուրիշ անգամ ասանկ փորձանքի հանդիպիս, բայց ուրիշ ատեն չպիտի ներեմ ասանկ բան մը։

Եթէ անմիջապէս չղրկեցի ուզած դրամդ, պատճառը այն էր որ նոյն օրը իսկ Ապահ-Աղասիին ըսի ղրկել 900 ֆրանքը։

Արթիւրին[51] համար՝ ըրած կարգադրութեանդ կը սպասեմ։ Իմ շահերուս պաշտպանութիւնը դուն ձեռքդ առնելէդ ետքը՝ ա՛լ ապահով կը քնանամ։

Ո՞վ ըսաւ որ Շահնազարը[52] Պոլիս դարձեր է։ Դեռ այս առտու իսկ Արշակը[53] իրմէ նամակ առաւ։ Շո՛ւտ ղրկէ իրեն նամակդ։

Շահէնը չորս-հինգ օրէն պիտի յանձնէ *Մարտ*ի գլուխը։ Տեսնենք ի՛նչ պիտի շինէ։

Նատիրը ահռելի սրիկայ մըն է։ Բաց քարդ-բոսդալ մը ղրկեր է Արշակին՝ Կիւրեղեանին հասցէով։ Մէջը խեղճ Արշակը, քեզ ու իս կը մկրտէ չեմ գիտեր ինչ աղտոտ ածականներով։ Թուքի, ու ուրիշ բանի վրայ մտածեցի։

Շատ համբոյր

Լեւոն Բաշալեան

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

Յ. Գ. Պիտի մոռնայի կարեւոր բան մը։

Սվազլըին[54] լռութիւնը կը սկսի տարօրինակ դառնալ։ Մեր յանձնախմբին ժողովներուն մէջ օձիքս կը բռնեն միշտ։ Ի՞նչ ընեմ։ Մերինները, քիչ մը չափազանցօրէն bureauի մարդ, սապէս ըմբռնե[ր] են իրենց ligne de conduiteը թէ գործի սկսելէ առաջ պէտք է ի ձեռին ունենան այն ընդարձակ տեղեկութիւնները զորոնք Սվազլըն պիտի տայ, իր խոստման համեմատ, գործին ընդհանուր գծերուն վրայ, մանաւանդ որ տեղւոյն վրայ կ'ուսումնասիրէ խնդիրը։ Ապա ամիսէն շատ աւելի է որ նամակ մը գրեցինք իրեն՝ խնդրելով իրմէ տեղեկացնել թէ գործի սկսելու պայմանները որո՞նք են, թէ հելլենական յանձնախմբերը պիտի իրապէս օժանդակե՞ն մեզ, թէ կարելի է զէնք գտնել Յունաստան, փոխադրանաւներ ունենալ անոնցմէ մեր տրամադրութեան տակ, եւայլն։

Յ. Գ. Այսօր ստացայ նամակդ ևս:

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] : [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] : [illegible] : [illegible], [illegible]

[illegible] [illegible] bureauի [illegible], [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] ligne de conduite, [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible], [illegible] [illegible], [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]:

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible]:

Ու անկից ի վեր տող մը պատասխան գրած չէ։ Չեմ հասկնար։ Չեմ հասկնար անոր համար որ ասոնք արդէն իրաւամբ նախապաշարուած ըլլալով յեղափոխական գործունէութեան դէմ, պէտք էր հիմնական զիրենք զինաթափ ընել ցոյց տալով խելացի ու լուրջ հայեացքներ, կանոնաւոր գործունէութիւն ու բանիմաց հասկացողութիւն։

Ձեզի կը գրէ՞ կոր։

Ըսէք իրեն որ գացեր այսինչ գործադրութեան ճամբան մտած ըլլալով, առաջին versementը կատարուած ըլլալով, պէտք է Բարիզի յանձնախմբին գրէ՛ անմիջապէս ինչ որ խնդրած է իրմէ։ Որչափ աւելի գործին տէր երեւնայ, դառնայ, այնչափ աւելի ուրիշներ կրնայ հպատակեցնել իրեն։ Տարրական քաղաքականութիւն մըն է աս, որուն եթէ ինք չի մտածեր, պէտք է իր ընկերները սորվեցնեն իրեն։

Նորէն համբոյրներ։

Լ. Բաշալեան

[illegible]

14. Տ. Կ. ՇԱՆՕԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ՎԱՐՉՈՒԹԵԱՆ

Գրութեան վայր՝ *Պոսթոն*
Գրութեան թուական՝ 27 *Ապրիլ* 1897
Առաքումի վայր՝ *Լոնտոն*

Պահպանուած է պահարանը։

Առաքումի հասցէ՝ Mr. Louis Frank
58 Richmond Road 58
Bayswater
London W.
England

J. Shanoian
16 Tyler St.
Boston Mass.
U. S. A.
39
UNITED STATES OF AMERICA.
BOSTON, MASS.
No 14233
R
REGISTERED
BOSTON, MASS.
APR 27 1897
No 14233
Mr Louis Frank
58 Richmond Road 58
Bayswater
London W.
England
5 MY 97

REGISTERED
7.30.AM
6 MY 97
PADDINGTON.W

D. Shanoian
16 Tyler St
Boston Mass.
U. S. A.

Ապրիլ 27 97
Պօսդոն

Հնչ. Կուսակցութեան Կեդրոնական Վ.
Սիրելի ընկերներ.

Ներկայ նամակիս ծոցով կ'ուղարկեմ Ձեզ մի Չէք 6 Անգղիական ոսկինոց որը կ'խնդրեմ մասնաւորապէս հասցնել պրն. Ս. Մուշեղին, թուէս մէկ շաբաթ առաջ Փարիզէն մի նամակ առի իրմէն որուն մէջ կ'յիշէր թէ քիչ օրէն քաղաքներնիդ Լօնտոն պիտ լինի, թէ եկած է աւելի դիւրութեամբ կրնաք յանձնել իրեն:

Կը մոռնամ ըսել որ սխալմամբ Չէքը Մուշեղ եւ Կարօ անուամբ առնուած է, բայց Չէքը կ'պատկանի պրն. Մուշեղի միայն:

Ընդունեցէք մեր ջերմ բարեւները:

Տ. Կ. Շանօեան

D. Shanoian
16 Tyler St
Boston Mass.
U. S. A.

Մայիս 27 97
[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

15. ԹԷՆՍՈՒՖ ԱՐՓԻԱՐԵԱՆԻ[55] ՆԱՄԱԿԸ

Գրութեան վայր՝ *Պոլիս*
Գրութեան թուական՝ 17 *Յունիս* 1897 (*Հ. տ.*) / 30 *Յունիս* 1897 (*Ն. տ.*)
Առաքումի վայր՝ *Լոնտոն*

1897 Յունիս 30/17

Սիրելի Արբիարս,

Կարօտով աչքերդ կը պագնեմ եւ շատ բարեւ կընեմ:

Ղրկած նամակդ կարդալով շատ ուրախացայ: Ես հիմա Մաննիկ հանըմին տանն եմ շատ հանգիստ եմ. իմ կողմէս անհոգ ըլլաս:

Ալեքսանը[56] տղաքներով Սարըեար գացին, երկուքն ալ աղէկ են, ձեռքերդ կը պագնեն: Ազգականներդ բարեկամներդ սիրով բարեւ կընեն. Հովուեաններն[57] ալ շատ բարեւ կընեն. Սերենայ հանըմն ալ Վառնայէն վերադարձաւ քեզ ալ անոնց ալ շատ բարեւ կընէ.

1897 [illegible] 30/17

[illegible],

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

Բիլիկը[58] հոս եղած ատենը կանոնաւոր դպրոց կ՚երթար եւ բաւական առաջ գնաց. հիմա որ գեղ գացին, հոն դպրոց չ՚երթար, իշշալահ, դուն շուտ կու գաս, կանոնաւոր դպրոց մը կը դնես:

Մաննիկ հանըմն ալ շատ բարեւ կընէ.

Քանի մը օր Սարըեար Ալեքսանին պիտի երթամ:

Ալե[ք]սանը եւ Մասէն ալ շատ բարեւ կընեն:

Սիրով ու կարօտով աչքերդ կը պագնեմ, նամակդ ինծի պակաս չընես:

Պոյաճեան մարեօնքան ու բուբուլը Լոնտրա եկեր են, քեզ փնտռեր են բայց տեղդ չգիտէին որ գան քեզ գտնան. հիմա պօլիս եկան:

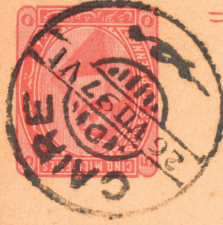
Կարօտեալ մայրդ

Թէնսուֆ Արբիարեան

[illegible]

16. ՏԻԳՐԱՆ ԱՐՓԻԱՐԵԱՆԻ[59] ԲԱՑ ՆԱՄԱԿԸ

Գրութեան վայր՝	*Գահիրէ*
Գրութեան թուական՝	26 *Յուլիս* [1897]
Գահիրէի նամակատան կնիք՝	26 *Յուլիս* 1897
Առաքումի վայր՝	*Լոնտոն*
Առաքումի հասցէ՝	Mr Arpiar 21. Saint-Marys Road Westbourne Park Bayswater London. W England

L'adresse seule doit être écrite de ce côté.

UNION POSTALE UNIVERSELLE

EGYPTE

CARTE POSTALE

A Mr Arpiar
21. Saint Marys Road
Westbourne Park
Bayswater
London W.
England

Գահիրէ, 26 Յուլիս
Երկուշաբթի առտու

Սիրելի Արփիարս,

Այս օրուան բօսթայով պիտի ստանաս նամակ մը որուն կէսը Երուանդը[60] գրած է եւ կէսը ես։ Երէկ իրիկուն յանձնեցինք զայն բօսթային, *Փարոս*ի[61] վերջին թիւին հետ։ Այս առտու Brindisiի բաշխումը եղաւ եւ ստացայ քու յուլիս 18, կիրակիի նամակդ։ Բօսթին մեկնելուն կէս ժամ կայ. կրնամ ուրեմն գրել երկու տող։ Հակառակ ինքզինքդ զուարթ ցցունելու ջանքին, նամակդ ծայրէ ի ծայր տխուր շեշտ մը ունէր տող ընդ մէջ. իրաւունք ունիս, բայց քու հոգեկան կորովդ բաւական զօրաւոր է տոկալու համար այս սիրտ-հատնումներուն ալ։ Անշուշտ կը հասնին սպասած բարեկամներդ. այնպէս քիչ մը դրամ, որպէսզի պարտքերդ տաս։ Այլեւս այն գաղափարէն չեմ որ անմիջապէս մեկնիս, քանի որ չես կրնար. քիչ մըն ալ համբերութիւն, մանաւանդ հոգ տար առողջութեանդ ու շատ մելամաղձոտ մի՛ ըլլար։

Սիրալիր համբոյրներով

Եղբայրդ

Տիգրան

[illegible], 26 [illegible]
[illegible]

[illegible]

[illegible] Brindisi [illegible]
[illegible] 18 [illegible]

[illegible]

17. ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՓԱԶԵԱՆՑԻ ԲԱՑ ՆԱՄԱԿԸ

Գրութեան վայր՝	*Լոնտոն*
Գրութեան թուական՝	17 *Օգոստոս* 1897
Առաքումի վայր՝	*Լոնտոն*
Առաքումի հասցէ՝	M. Frank Esq. 58, Richmond Road, 58 (*այս տողը խազուած է*) Bayswater, W. London

POST CARD

THE ADDRESS ONLY TO BE WRITTEN ON THIS SIDE.

M. Frank Esq.

~~58, Richmond Road, W.~~

Bayswater, W.

London

Southwark st. 96. s.e.

17/8/1897

Մեծ. Պարոն Արփիար,

Որովհետեւ 6 օր առաջ ղրկած քարդիս չի բարեհաճեցաք պատասխանել, չի համարձակեցայ խոստմանս համեմատ անցեալ կիրակի գալ եւ Ձեր տեսութեան արժանանալ, ինչ որ, գիտեմ, Ձեզի նման տաղանդաւոր անձերու մօտ ո եւ է նշանակութիւն չի կրնար ունենալ։ Այլ սակայն ուզեցի համարձակութիւն առնուլ միւսանգամ խնդրելու, Մեծապատիւ Պարոն, որ բարեհաճիք *Մարտ*ի վերջին 3 թիւերը ղրկել անունիս՝ վերը նշանակուած հասցէով։ Իսկ եթէ հարկ կամ սովորութիւն է, լրագիր ստանալու համար, կանխավճար բան մ'անել խմբագրութեանդ կամ կուսակցութեանդ, ինչ որ կանգիտանամ ես, գոնէ այն իմացնելու բարեհաճութիւնն ունենայիք։

Այլ այս ամենէն աւելի պիտի փափաքէի ու խնդրէի, Մեծապատիւ Պարոն, որ միանգամ ընդ միշտ գիտնայիք թէ Մելքոն Փափազեանցը *գլխու ցաւ* տուող պանդուխտ հայերէն չէ, որոնցմէ, կերեւայ թէ, այնպէս կը խորշիք ինչպէս Նազարբէկ՝ *Սոսիալիստ* ու պոռոտախօս չեղողներէ։

Տարակուսելով որ առջի ղրկած քարդիս անպատասխանի մնալն Ձեզ գրած հասցէիս մէկ սխալ ըմբռնումէն առաջ եկած ըլլայ, գրած էի Տ. Չերազի,[62] որ Ձեզի պէս անպատասխանի չթողուց գրածս, կատարելով խնդիրս ու ղրկելով Ձեր հասցէն, որ սակայն այնպէս էր ինչպէս որ գրած էի արդէն Ձեզ։ Եթէ զիջանիք ընդունիլ, պատիւ ունիմ, Մեծապատիւ Պարոն, յարգանքներս մատուցանելու Ձեզ

Մելքոն Փափազեանց

17/8/1897. Southwark st. 96. S.E.

[illegible]

18. Ս. ՅԱԿՈԲԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

Գրութեան վայր՝ *Ֆոլ Ռիվըրէն* (*ԱՄՆ*)
Գրութեան թուական՝ 3 *Դեկտեմբեր* 1898
Առաքումի վայր՝ *Լոնտոն*

Ամերիկա-Ֆօլ Րիվր, Դեկ. 3. 98

Տէր Խմբագիր, *Նոր կեանք*ի

Այժմ խոնարհաբար կը մօտենամ Ձեզի եւ կը խնդրեմ որ բարիհաճիք ներփակ «Ուղեւորութիւն Խարբերդէն յԱմերիկա» խորագրով յօդուածս Ձեր հանրաօգուտ *Նոր կեանք* թերթի մէջ մէկ քանի սիւնակներ շնորհել։

Թերեւս պիտի առարկէք թէ երկայն է։ Բայց այնքան երկայն չէ։ Կրնաք զայն աւելի սրբագրելով հրատարակել։ Կը յուսամ թէ զանց պիտի չընէք խնդիրքս որ առաջին անգամ կը դիմեմ։

Հակառակ պարագային, եթէ չուզէք հրատարակել, խնդիրքս է որ զայն ետ դարձունէք ինձ, բացառութիւն մը համարելով Ձեր արդէն ըրած յայտարարութեան։

Բայց թէ յոյսով եմ որ զանց պիտի չընէք նկատելով ատոր համար տուած ժամերս եւ գրելուս նպատակն։

Անկեղծ յարգանքներս կը նուիրեմ

[illegible]

[illegible]

[illegible]

Ձեզ եւ Ձեր ընկերաց եւ մեծ յաջողութիւններ կը մաղթեմ *Նոր կեանք*ին յապագային։

Մնամ երախտագէտ

Ձերդ

Ս. Յակոբեան

(Յ.Գ.) Եթէ երբեք վերջապէս չըհաճիք հրատարակել հետեւեալ հասցէովը ղրկելնիդ կը խնդրեմ։

S. Hagopian
258 Union St.
Fall River, Mass.

Ձեզ եւ Ձերոց [illegible] եւ [illegible] [illegible]-
[illegible] կը [illegible] [illegible] [illegible] յա-
[illegible]։

[illegible] [illegible]
Ձերդ
Ս. Յակոբեան

(Յ.Գ.) [illegible] [illegible] [illegible] կը [illegible] [illegible]-
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]-
[illegible] կը [illegible]։

S. Hagopian
258 Union St.
Fall River Mass.

Նամակներ եւ բաց նամակներ
Լոնտոնի եւ/կամ Աղեքսանդրիոյ հասցէին

19. ՂԵՒՈՆԴ [ՎՐԴ. ՄԱԳՍՈՒՏԵԱՆԻ][63] ՆԱՄԱԿԸ

Գրութեան վայր՝ *Երուսաղէմ*
Գրութեան թուական՝ 21 *Դեկտեմբեր* 1898 (*Հ. տ.*) / 2 *Յունուար* 1899 (*Ն. տ.*)
Առաքումի վայր՝ *Լոնտոն կամ Աղեքսանդրիա*[64]

Երուսաղէմ 21 Դեկտեմ. 1898 (Հ.Տ.)

Ազնիւ բարեկամ,

Կը հաւատա՞ք որ Ձեր պատուական պատասխանը դեռ առջի օրը ստացայ հիւպատոսէն՝ որուն միջոցաւը ղրկուած էր։

1880ին քննիչ Յանձնաժողովի մը համար տրուած տեղեկագրի մը պատճէնին ծանօթ անձին քով գտնուիլը, կամ լաւագոյն ֆրանսերէն մը եւայլն եւայլն անշուշտ ապացոյց չեն կրնար նկատուիլ *Arménie*-ի մէջ գրուած ջատագովականին իրենը լինելուն։ Արդէն օր մը առանձին երթալ եւ Պատրիարքին հետ անոր բնակարանը տեսնուիլը, գիշերն ալ Չայեանին տունն անցունելը *Արեւելք*ի մէջ յիշուածին զոր աչքէ անցուցի մի ըստ միոջէ։

Աշխատութիւն մ'ունիմ, որ աւարտելու մօտ, այդ տեղեկութիւնները եւ ի՛նձ հարկաւոր են, եւ այս պատճառաւ դիմած էի Ձեզ նշոյլ մ'առնելու

Լոնտոն 21 Դեկտեմ. 1898 (Ն. Տ.)

Ազնիւ Բարեկամ,

[illegible]
[illegible]
[illegible] :

1880 ի [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] Armenie
-ն [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] "Հնչակ,,-ի [illegible]
[illegible] :

[illegible]
[illegible]
[illegible]

համար։

Ափսո՜ս որ տակաւին *մեր մարդն*[65] աստէն՝ մեծ համարում ունի այն խաբե-բային վրայ... օր մը ըսի իրեն՝ թէ... Ձեր Ս—-ը[66] խաբեր է, դուք պէտք չէր որ հրաժարէիք.- կրա՜կ կտրեցաւ... égoïsme-ը սոսկալի բան է, քիչ մնաց գլխուս զարնէր... Հայոց Պատրիարքը չի խաբուիր եղեր... թող այնպէս ըլլայ. ի՞նչ լաւ գրած էիք *Նոր կեանք*ին մէջ Ձեր մէկ տեսակցութեան առթիւ։[67]

Ձեզ անձնուէր

Ղեւոնդ

Յ.Գ. Կը շնորհաւորեմ Ձեզ նոր տարի եւ նոր կեանք հաստատուն յուսով ապագայ երջանիկ կենաց՝ դժբախտ հայրենեաց համար.

Նոյն

[illegible]:

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] égoïsme [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

20. ՕՐԻՈՐԴ Մ. ՍՈՒՔԻԱՍԻ ԲԱՑ ՆԱՄԱԿԸ

Գրութեան վայր՝ *Պուլկարիա* (*քաղաքը յայտնի չէ*)
Գրութեան թուական՝ 4 *Մարտ* 1899
Առաքումի վայր՝ ***Լոնտոն***
Առաքումի Հասցէ՝ L. Frank
309, Ladbroke Grove
London, W.
(England)

4 մարտ 99

Պրն. Խմբագիր,

Ներկայ քարտիս հետ պիտի ընդունիք նաեւ *Նոր կեանք*ի Բ. վեցամեան (5) ֆրանքը. կը գրէք թէ «ո եւ է անպատեհութիւն տեղի չտալու համար, անմիջապէս դրամը խրկեցէք». կը ցաւիմ, շիտակը ստորին գտայ ձեր այդ գրածը։

Օրիորդ Մ. Սուքիաս

ПОЩЕНСКА КАРТА

ЗА ВЪТРѢШНА КОРРЕСПОНДЕН

(Само адрессътъ се пише на тая страна.)

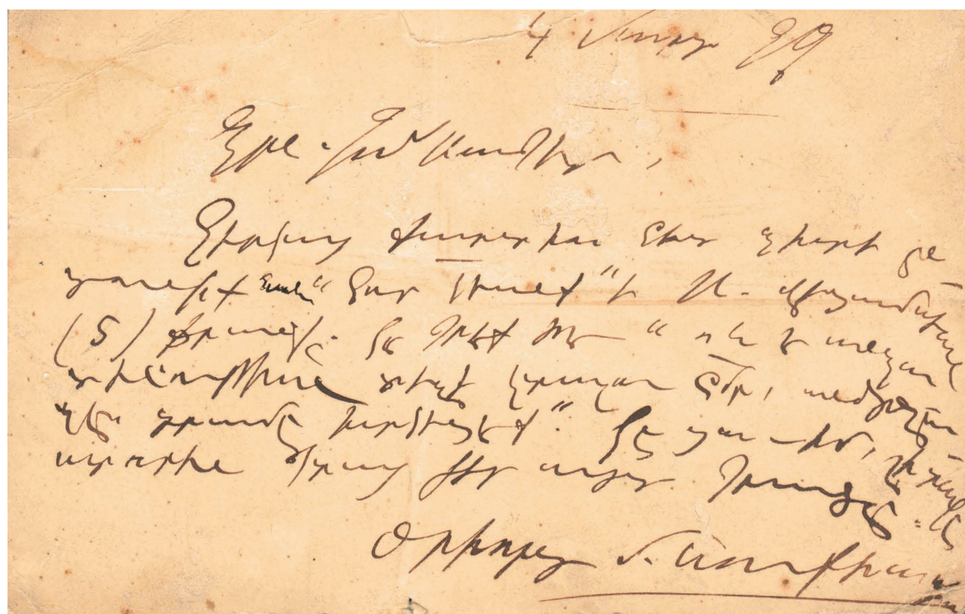
БЪЛГАРСКА ПОЩА 5 СТОТИНКИ

L. Frank

309, Ladbroke Grove

London, W.

(England)

21. ՎԱՀԷ ԱՐԶՈՒԵԱՆԻ[68] ՆԱՄԱԿԸ

Գրութեան վայր՝ *Փարիզ*
Գրութեան թուական՝ 18 *Մարտ* 1899
Առաքումի վայր՝ *Աղեքսանդրիա*[69]

Բարիզ 18 մարտ 99

Սիրելի Արփիար,

Կը ցաւիմ որ վերջին նամակովդ առաջարկած փոխատուութեան պզտիկ մէկ խնդիրդ գոհացնելու վիճակին մէջ չըգտնուեցայ։ Ի՞նչ ըսեմ, բաղդդ չորցած է անշուշտ որ ամէն անգամ *քօքօչ* մէկ ատենիս դրամի պէտք կ՚ունենաս։ Փափազեանն[70] ձեզ գրած մէկ նամակին մէջ այդ մասին խօսած ըլլալուն, ես ալ իմ կողմէս առանձինն նամակ գրելը աւելորդ նկատեցի։

Փափազեան միւս խնդիրներուն մասին ալ գրած պէտք է ըլլայ ձեզ, այնպէս որ նոր բան մը ըսած չըպիտի ըլլամ եթէ ես ալ միեւնոյն խնդիրներու վրայ ծանրանամ՝ առանձինն։

Այս նամակը գրելով միտքս է երկու յանձնարարութիւն ընդ քեզ, որոնք կատարելով անձնական ծառայութիւն մը

մատուցած պիտի ըլլաս ինծի։

Պոլսէն բանտակից եգիպտացի բարեկամ մը ունիմ Մէմէտ Ալի անունով, որ Սիւնկիւճեանի[71] գրածին նայելով հիմայ Աղեքսանդրիա կը գտնուի եղեր։ Սիւնկիւճեան Աղեքսանդրիա գտնուած ատենը տեսնուած է իրեն հետ։ Լեւոն Պէրպէրեան(՞) եւ համախոհք ալ կը ճանչնան եղեր զինքը։ Եթէ դուն անձամբ չըճանչցար այդ մարդը, կը խնդրեմ որ վերոյիշեալ պարոնի կամ իր ընկերներու միջոցաւ գտնելով այդ մարդը հասցէս տաս իրեն եւ ըսես որ գրէ՛ ինծի։

Այդ մարդը կը բնակի եղեր, կարծեմ, hôtel Bonard։

* *
*

Երկրորդ խնդիրս է Աղեքսանդրիոյ պարսկական հիւպատոսարանէն պարսկահպատակութեան թուղթ մը ստանալ հետեւեալ անունով.

Iohannes Artignan, né Adabazar, le 6 avril 1872, fils de Terzibach de Césarée et de Zénobie.

[illegible] :

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] :
[illegible], [illegible], hô-
tel Bouard.–

***

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] :

Johannès Artignan, né Adabazar, fils de Terzibach de Césarée et de Zénobie.

Այս հպատակութեան թուղթին համար ո՛եւէ մէկը կրնաս ղրկել եւ ստանալ հիւպատոսարանէն։

Այս նպատակաւ ընելիք ծախքերը կը վճարուին, հետեւապէս ծախքի համար նայէ որ յետաձգել չըտրուի խնդիրը։

Առ այժմ այսչափ

Համբոյրներով

Քոյդ

Վահէ
14, Rue Royer-Collard, Paris

[illegible]

[illegible]

14, Rue Royer-Collard
Paris

Le 16 avril 1872

22. ԱՆՏՕՆ ՌՇՏՈՒՆԻԻ[72] ՆԱՄԱԿԸ

Գրութեան վայր՝ *Նիւ Եորք*
Գրութեան թուական՝ 3 *Ապրիլ* 1899
Առաքումի վայր՝ *Լոնտոն*73

Ապրիլ 3 – 99
Նիւ Եօրք

Սիրելի ընկեր

Արդէն ես մի նամակ պատրաստած էի ձեզ ղրկելու. պրն. Փափազեան[74] տուաւ այն տեղեկութիւնները ի՛նչ որ ձեզմէ ստանալ կը փափաքէի. պրն. Փափազեանի՛ սոյն երկտողով ծանուցման (այսինքն *Նոր կեանք*ի անցեալ Ա. Բ. Գ. Դ. Ե. թիւերէն առնուազը 20 ական օրինակ ղրկելուն) պիտի աւելացնէի որ եթէ ունիք *Մարտ*էն եւս, նոյն չափով կամ աւելի ղրկեցէք: Յետայսու *Նոր կեանք*էն 50 եւ *Մարտ*էն 150 օրինակ ուղարկեցէք:

Մօտ ատենէն նոր բաժնեզիններու մնացորդը զանձելով շուտափոյթ կը ղրկեմ եւ կը յուսամ թէ՝ ալ աւելի պիտի ունենաք:

Հաճեցէք մեզ իմաց տալ թէ Մարտ 10 թուով ղրկածս՝ 25,⁰⁰ Տօլլարը ստացա՞ծ էք:

Յարգանքներս Ձեզ՝

Անտօն

[illegible]

23. ԱՐՏԱՇԷՍ Յ. ՔԷՕԼԷԵԱՆԻ[75] ՆԱՄԱԿԸ

Գրութեան վայր՝ *Ինդիանապոլիս*
Գրութեան թուական՝ 28 *Ապրիլ* 1899
Առաքումի վայր՝ *Լոնտոն*
Առաքումի հասցէ՝ Mr. L. Frank
309 Ladbroke Grove
London W.

L. S. Ayres & Co.
33, 35 and 37 West Washington Street
Indianapolis,

Apr. 28th 1899

Յարգելի Տէր.

Ճիշդ հիմա ստացայ *Նոր կեանք*ի Բ. տարւոյ 7րդ թիւը. Չեմ գիտեր ուրկէ, բայց անտարակոյս Լօնտօնէն... Ես բոլորովին երջանիկ կըզգամ գիտնալով որ Հայրենի դատին սրտովին փարող եւ անձայն ու լռիկ աշխատողները երբեք չեն վրիպիր Ձեր աչերէն... Կը ցաւիմ ըսելու որ մինչեւ ցարդ Ամերիկայի միջին նահանգաց մէջ ըրած առեւտրական ճամբորդութեանս պատճառաւ, հաստատուն տեղ մը չ'ունենալով չեմ կրցած *Նոր կեանք*ի բաժանորդ գրուիլ կամ դրամապէս օգնելու բաղդը ունենալ... բայց կ'ապահովցնեմ զՁեզ որ ամէն ինչ որ կրցած եմ ընել - ըրած եմ՝ ի նպաստ իմ սիրական Ազգիս պիտոյից ու անուան անաղարտ պահպանման...

IMPORTERS
AND RETAILERS OF
DRY GOODS,
DRAPERIES, ORIENTAL RUGS,
DRESSMAKING,
GENTLEMEN'S FURNISHINGS,
CLOAKS, COSTUMES,
MILLINERY.
AGENTS FOR
IMPROVED STANDARD PATTERNS,
DENT'S, REYNIER'S AND FOSTER'S
GLOVES.
ART DEPARTMENT:
PICTURES AND FRAMES,
STATUARY.

L. S. AYRES & CO.

33, 35 AND 37
WEST WASHINGTON STREET.

NEW YORK OFFICE,
56 WORTH ST.

B. P.

Indianapolis, Apr. 28th 1899

Mr. L. Frank
309 Ladbroke Grove.
London W.

[illegible]

[illegible]

Նոր կեանք կարդացած եմ միշտ… ու անոր ծրագրին հետեւած… Այս ամէնը յիշել ու մտքիս մէջ ուսումնասիրել իմ ամէնամեծ հաճոյքս է… որչափ մեր ներկայիս իրենք զիրենք խիստ ուսեալ ու դէպ յԱզգային ազատ ձգտումներէ անյոյս երիտասարդներուն վիճակը՝ գթութիւնս…

Մանրամասնութիւնք ուրիշ առթիւ…

*Նոր կեանք*ի գրիչները արդէն ծանօթ են ինձ *Հայրենիք*ով, եւ Ա. Արփիարեան ու Լ. Զարթումլեան (Բաշալեա՞ն)[76] իրենց յարգելի դէմքերով… Իմ սրտագին բարեւներս ու յարգանքներս այդ մեծ հոգիներուն…

Ներփակեալ պիտի գտնէք ($ 2$^{\underline{00}}$) երկու Ամերիկեան տոլարնոց Չէք մը – *Նոր կեանք*ի բաժանորդագրութեան համար։

Այս քաղաքին մէջ երկու հայեր միայն կան… բայց շատ Ամերիկացիներ… կը հասկնա՞ք կոր…

Յարգանօք Ձերդ

Արտաշէս Յ. Քէօլէեան

IMPORTERS
AND RETAILERS OF
DRY GOODS,
DRAPERIES, ORIENTAL RUGS,
DRESSMAKING,
GENTLEMEN'S FURNISHINGS,
CLOAKS, COSTUMES,
MILLINERY.
AGENTS FOR
IMPROVED STANDARD PATTERNS,
DENT'S, REYNIER'S AND FOSTER'S
GLOVES.
ART DEPARTMENT:
PICTURES AND FRAMES,
STATUARY.

L. S. AYRES & Co.

33, 35 AND 37
WEST WASHINGTON STREET.

NEW YORK OFFICE,
56 WORTH ST.

B. P. 2.

Indianapolis, 189

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible] ($2.00) [illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

24. ԱԼԵՔՍԱՆ ԱՐՓԻԱՐԵԱՆԻ[77] ՆԱՄԱԿԸ

Գրութեան վայր՝ *Կ. Պոլիս*
Գրութեան թուական՝ 22 *Ապրիլ* 1899 (*Հ. տ.*) / 3 *Մայիս* 1899 (*Ն. տ.*)
Առաքումի վայր՝ *Աղեքսանդրիա*[78]

22/3 ապրիլ 1899 Կ. Պոլիս

Սիրելի եղբայրս,

Մօրս[79] հասցէին ղրկած նամակներդ կանոնաւորապէս կ'ընդունիմ եւ կը յանձնեմ իրեն։ Ապրիլ 28 վերջին գրոյդ մէջ ինծմէ նամակ չընդունիլդ յայտնած էիր։ Պաշտօնիս եւ ընտանեկան զբաղումներս այնքան շատ են, որ չեմ կրնար գէթ տասն եւ հինգ օրն մէկ անգամ գրել քեզի։

Գրէս 10-15 օր վերջ մեր պաշտօնակիցն Կիւրճեան Նշան էֆէնտի ճամբայ կելնէ վերստին Աղէքսանդրիա գալու համար, Զատիկը իւր զաւակաց քով անցնելու։ Անոր հետ կը յուսամ քեզի քիչ մը շաքար ղրկելու. եթէ ուրիշ բանի մ'ալ պէտք ունիս, իմացուր ինծի օր առաջ։

Տեղեկութիւններ կ'ուզես Պոլսոյ վրայ. արդէն մեր տալիք տեղեկութիւնները լրագրաց մէջ կը կարդաս. ամուսնութիւններէ աւելի մահեր են որ տեղի կունենան հոս. ամուսնութեանց կատարեալ քէսատութիւն կայ։

Վիճակիդ վրայ ինչո՞ւ մանրամասն

22/3 Ապրիլ 1884 Ժընեւ

Սիրելի եղբայրս,

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]: Այսօր 28 [illegible]:

[illegible] 10–15 օր [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]: [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]:

[illegible] [illegible]:

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

տեղեկութիւններ չ՚ես տար մեզի։ Ի՞նչ ընել մտադրած ես, ուր երթալ եւ կամ ի՞նչպէս կապրիս. չե՞ս կարծեր թէ ամէն օր սիրտերնիս կը հատնի քու վրայ մտածելով։

Մենք լաւ ու հանգիստ ենք հոս. ալ գարունը եկաւ, այսինքն մեր գիւղին եղանակը. կը յուսամ թէ այս տարի շատ բազմութիւն ունենանք։ Որոշած եմ ձմեռը վերջնապէս գիւղէն վար իջնել, կամ Մաքրիգիւղ եւ կամ Բերա. սակայն աւելի Մաքրիգիւղի կողմէն եմ. տեսնենք։

Մասէն, Փիլիկը եւ Մեննօ փաշան[80] ողջ առողջ ու հանգիստ են. ձեռքերդ կը պագնեն։ Փիլիկը այս ամառ ալ 3-4 ամիս կրնայ մեր գիւղին դպրոցը երթալ եւ մեծ արձակուրդէն յետոյ անոր մասին լուրջ տնօրինութիւն մը պիտի ընենք. այս անգամ հաստատապէս որոշած եմ։ Իսկ պզտիկը Մանկապարտէզ պիտի տամ, անիկայ եւս բաւական

մեծցած է, կատարեալ տղայ մը եղած է։ Նշան Սիմոնեանը օր մը գուշակեց թէ՝ այս տղան նշանաւոր մարդ մը պիտի ըլլայ. այդ գուշակութիւնն սկսած է իրականանալ Միհրանին վրայ, որ շատ խելացի է. պատուին կը խօսի երեք լեզու, հայ, օսմաներէն եւ յունարէն։

Մեր Զենոբ էֆէնտին գրած է որ այս տարի կինը եւ երկու զաւակները հիւր պիտի ղրկէ մեզի Սարըեար։ Տիգրանին[81] ալ կստիպեմ կոր որ ինքն ալ գայ, վասն զի Ճըրճըրին ջուրը կը նպաստէ իր առողջութեան. ինքը նազ կընէ, դու ալ գրէ իրեն որ գայ։

Մայրս, Բէմպէ հանըմը եւ Հերանուշն ալ շատ լաւ ու հանգիստ են։

Բոլոր բարեկամներէն բարեւներ։

Եղբայրդ

Ալեքսան Արփիարեան

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]

[illegible]

[illegible]
[illegible]

Նամակներ եւ բաց նամակներ Լոնտոնի հասցէին

25. ՍՈՒՐԷՆ ՊԱՐԹԵՒԵԱՆԻ[82] ՆԱՄԱԿԸ

Գրութեան վայր՝ *Նիւ Եորք*
Գրութեան թուական՝ 14 *Յուլիս* 1899
Առաքումի վայր՝ *Լոնտոն*

343. E. 34th St.
New-York City

Յուլիս 14, 1899, New-York City

Սիրելի Արփիար,

Հետզհետէ երեք չորս նամակներ ստացած եմ, որոնք Աղեքսանդրիայէն մինչեւ Լօնտոն շղթայ մը կը կազմեն։ Չեմ պատասխանած, որովհետեւ կուսակցութեան պաշտօնէն հրաժարելէս վերջն ալ պարտաւորեալ չեմ պարտքով դրամ առնել կուսակցութեան պաշտօնական թղթակցութիւններու յատկացնելու համար։ Չես գիտեր թէ ի՞նչ վիճակի մէջ կը գտնուիմ, քանկս մէկ սէնթ չը կայ, օրը շատ անգամ 15 սէնթով (7½ փէննի) կը վերջացնեմ, ըսել է շաբաթը 4 շիլին 3 բենի, բան մը որ առողջ եղած ատենս իսկ չեմ ըրած, իսկ հիմա հիւանդ եղած ժամանակս անգամ ստիպուած եմ ընելու առ ի չգոյէ ո՛չ դրամի եւ ոչ գործի եւ ոչ ալ գործելու ուժի։ Ետեւ ետեւի նամակներ կը հասնին Աղեքսանդրիայէն, Լոնտոնէն քանի մը անձերէ, իսկ Ամերիկայէն ամեն կողմէ, ամենքն ալ կենսական հարցերու մասին տեղեկութիւններ կը պահանջեն, իսկ դեռ մէկն ալ տեղեկութիւն չունի (եւ ես բնաւ չեմ ուզեր որ ունենան) թէ իմ մէջս նիւթական կեանք չէ մնացած, որ տեղեկութիւններ հաղորդելու տրամադրութիւնն ունենամ։

Եւ ալ ինչ կուզէիք, որ ընէի։ Թէ Պրն. Փափազեանի[83] եւ թէ Կեդր. Վարչութեան եւ թէ ձեր նամակներու վրայ յենլով տեղւոյս ցնորած Նահնգ. Վարչութեան օգնութեան հասայ եւ դուք, որ միայն

343. E. 34th St.   [illegible] 14, 1899. New-York
New-York City   City

[illegible],

[illegible]

[illegible] 15 [illegible] (7 1/2 [illegible]) [illegible]

3 [illegible]

[illegible]

1000, տօլարի մօտ գումար մը կուզէիք, ես հանգանակեցի 1350, տօլար։ Չը գիտնալով թէ ինչ նպատակի պիտի գործածուի այդ գումարը եւ յենլով թէ Պ. Փափազեանի եւ թէ Կեղր. Վարչութեան ու ձեր գրած այն նախադասութեան վրայ «Այդ ձեռնարկով թէ գործը կը փրկուի եւ թէ կուսակցութիւնը» ես ելայ քանի մը խոստմնալից տողեր գրեցի Պ. Լեւոնին,[84] որ իր պահանջկոտ նամակներով գլուխս կը տանէր. եւ հիմա որ այդ դրամը բոլորովին տարբեր նպատակի մը յատկացուած է, իմ ի՞նչ մեղքս, որ իբր թէ խոստմնազանցի նման յանցանքի մը մէջ բռնելու կաշխատի Պ. Լեւոնը։

Շիտակը խօսիմ ձեզի կուսակցութեան այս գործերը բնաւ թոյլ պիտի չը տան ինձ, որ անձնական գործերու նայիմ եւ գէթ օրուան չոր հացս ճարելու միջոցներու վրայ խորհիմ։ Ահա մօտաւորապէս ութ ամիս է, որ Ամերիկա եմ եւ ութ օր հանգիստ չեմ ունեցած, ամեն կողմէն մէյ մէկ հարց, նամակ, գործունէութեան մէջ պակասութիւններ, զեղծումներ ատոնք ամենը օրը օրին այնքան կը խռնուին առջեւս որ շուարած մնացած եմ եւ ամենէն ապահով կերպը գտած եմ հրապարակային գործունէութենէ բոլորովին քաշուիլ եւ առանձին շրջանակի մը մէջ միայն կեդրոնացնել բոլոր աշխատանքներս։

Եթէ Ամերիկա մարդ չունենայիք, ես բնաւ ձեզ չէի մեղադրեր, երբ ինձ դիմում ընէիք եւ իմ վրայ մասնաւոր պարտաւորութիւններ դնէիք, հիմակ սակայն Ամերիկայի մէջ ու-

1000, ֆրանկ ծախս գումար մը գոյացնէ, եւ հաւաքուեցաւ
1350, ֆրանկ։ Չը մոռանալով նաեւ իսկ շնորհակալ ըլլալ Մեր-
ձանձ-ի այդ գումարը եւ յղելով նաեւ Ս. Յարութիւնի ու նաեւ
Կղեր. Ակադեմիային ու ձեր մեծ այլ Համալսարանութեան Հայոց
«Այս շնորհակալ իմ մեծ եմ որդոց եւ իմ Ակադեմիային» եւ
երկրորդ անգամ մը խորհրդակցեցի կարգը ձեռքը Ս. Հայրը, որ իր սրբ-
ազնագոյն համակրութեան մեծ-ութեան մը ցանկը. եւ երբեմ որ այդ գրա-
մը մեծութիւնը գտաներ հաւաքուած մը յանձնուած է, իմ իսկ մեղ-
քիս, որ իմէն իմ խորհրդակցութեան համար յանձնուեցաւ մը մեծ շնորհա-
կալութեան արժանին։
Նորէն խօսիմ ձեր Ակադեմիութեան այս մեծերը ժամանակ
երկար մը չեն իսկ, որ ազգային մեծերու համբոյր եւ մեծ օր-ուա
ձեր հայր Ամերիկա Ակադեմիա ազգ խորհուրդ։ Այս ծանօթութ-
եան ու-թ անձն է, որ Ամերիկա եմ եւ ո-թ օր հաւաքուած մեծու-
թեան, ամէն ազգէն մեր մեծ հայոց, համակ, մեծութիւն
մեր յաջողութիւններ, երկու-մէկ արդէն ամէնը օր օրէ
աւելի մեծ խորհուրդ ազգի որ յաջողած ծախսած եմ եւ ամ-
էնք ազգային նորոգ-մեծ եմ հայրապետական մեծութիւն-
ներ մեծութիւնը յաջողի եւ ամէնը յղուած է մեծ մեծ
Ակադեմիայի մեծութ անձնաւորութեան։
Սէր Ամերիկա ծախս ընկերակցի, եւ ինքն ձեր ձեր մեծա-
ցուցի, որի իսկ յղուած մեծ եւ իմ հայ ժամանակ յառա-
ջադիմութիւններ յաջողի, երբեմ ամէնքը Ամերիկայի մեծ ո-

նիք ձեր պաշտօնակիցներէն մին, Պ. Փափազեանը, բայց ինչպէս ձեր ընթացքէն կը դատեմ, դուք կը դիմէք այն կովին, որ շատ կաթ տալու տրամադիր է եւ կաշխատիք մինչեւ որ ծծերը չոփ չոր դառնան։ Դրամական եւ գործունէութեան այս խնդիրներու մէջ պէտք է գիտնաք թէ ահագին պատասխանատուութիւն մը կայ, եւ ես որ անպաշտօն մէկն եմ, չեմ կարող եւ տրամադիր ալ չեմ ռեւէ պատասխանատու դեր ստանձնել, մանաւանդ որ կարողութիւնս ալ չը տանիր.

*

* *

Այսքան գրելէս վերջ հիմա կարգը եկաւ, որ կէտ առ կէտ պատասխանեմ գրած նամակներուդ, որ դժբաղդաբար թուով բաւական շատ են, մինչդեռ առջի տարիները ես մինչեւ իսկ եթէ պահանջէի ալ չէիր գրեր։

1.- Ալեքսանդրիայէն ստացած եմ Ապրիլ 23, նամակ մը, բաւական գովեստներ կային իմ մասիս, սակայն ոչ մէկը ուրախացուցիչ, որովհետեւ ատոնց անմիջապէս կցուած էր նորէն «ողբումն, լալումն եւ հառաչումն»։ Ես մինչեւ հիմա ալ դեռ չը կարողացայ մտքիս մէջ հաշտեցնել այն տնօրինութիւնները, որ նորընտիր «հեռատես, փորձառու, ձեռնահաս» Կեդր. Վարչութիւնն ըրաւ։ Եթէ աշխարհի մէջ բան մը կայ, որուն իրականութիւնը անվիճելի է, այդ ալ թիւն է։ Դուք լաւ գիտէիք թէ *Նոր կեանք*ը թերթ մըն է, որուն բաժանորդներու մեծ մասը համակիր կամ չէզոք անձեր են եւ շատ անգամ ալ հակառակորդ։ Մենք կամ դուք

Երբ իմ [illegible] մը, Եղ. Չօպանեանը, [illegible]
[illegible], որ [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

× × ×

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

1.— [illegible] 23, [illegible]
[illegible]
[illegible] "[illegible]"
[illegible]
[illegible] "[illegible]"
[illegible] "[illegible]"
[illegible]
[illegible] "[illegible]" [illegible]
[illegible]
[illegible]

*Նոր կեանք*ը հրատարակելով կուզէիք հանրութեան գաղափարին վրայ ազդել եւ որպէսզի թեթեւ աչքով չը նային կուսակցութեան այդ հրատարակութեան վրայ, որոշեցիք բաժնեգինով հրատարակել զայն, բնական էր որ ալ այդ թերթի հասոյթը անկարելի էր տանիլ եւ բուն գործին կապել, անկէ փոխառութեան նման բաներ ընել եւ «գործին ու գործիչներու» յատկացնել, մինչդեռ Կեդր. Վարչութիւնը, որոնց մէջ եւ դուք, լաւ գիտնալու էր որ բաժանորդ գրուող հասարակութիւնը գործին չէր որ կուտար իր ստակը, այլ թերթին, եւ գործէն ակնկալութիւն մը չունէր այլ թերթէն։ Դուք ի՞նչ իրաւունք ունիք եւ կամ ի՞նչպէս կրնաք համոզել այն մարդիկը, որոնք չէզոք բաժանորդներ են, թէ իրենց ստակը «գործին» յատկացուած է, քանի որ այդ մարդիկը գործին վրայ հաւատք չունին եւ ցաւալին այն է, որ թերթը յանուն կուսակցութեան հրատարակուելով՝ ամբողջ կուսակցութիւնը իր գործիչներով կը մեղադրուին։ Հազար անգամ կրկնեցի թէ հարկ անհրաժեշտ է *Նոր կեանք*ի հաշիւները բոլորովին զատել կուսակցութեան հաշիւէն։ Երբ շահ թողուր միայն կարելի էր զայն յատկացնել գործին եւ սակայն ինձ նման հիւանդ ուղեղները բնական է, որ չեն կարող ունենալ այն լայն հայեացքները եւ հեռատեսութիւնը, որ տրուած է ընտրեալներուն։ Եւ հիմա ի՞նչ օգուտ ինձ դիմելնուդ, քանի որ լաւ գիտէք թէ այս քանդումին մէջ ես ալ ձեզի հաւասար անզօր եմ, եթէ պակաս չեմ։

[illegible]
[illegible] և [illegible]
[illegible], [illegible]
[illegible], [illegible] էր որ [illegible]
[illegible] էր [illegible] և [illegible] Գործը [illegible], [illegible]
[illegible] և "Գործը ու Գործիչները" [illegible], [illegible]
[illegible], [illegible], [illegible] էր
որ [illegible] Գործը [illegible] որ [illegible]
[illegible], [illegible], և Գործը [illegible]
[illegible] : [illegible] և [illegible]
[illegible], [illegible]
[illegible] "Գործը" [illegible], [illegible] որ մեր [illegible]
[illegible] և [illegible], որ [illegible]
[illegible]
[illegible] : [illegible]
[illegible] "[illegible]" [illegible]
[illegible], [illegible]
[illegible] էր [illegible] Գործը և [illegible]
[illegible], որ [illegible]
[illegible] և [illegible], որ [illegible]
[illegible] : [illegible], [illegible]
որ [illegible]
[illegible], [illegible]:

2.- Կարճ նամակ մը, գրուած Մայիս 26-ին Լոնտոնէն։ Հոտ Լոնտոն ամէն բան տակն ու վրայ գտեր ես, չը գիտեմ թէ Պ. Բաշալեանն ալ այդ վիճակին ենթարկուա՞ծ էր, գլուխը ոտք եւ ոտքերը գլուխի տեղ գործածել սկսա՞ծ էր։ Ինչ որ է, «Եյրի մասդարտան տողրու չըզկը չըզմազ» կըսեն թուրքերը, ծուռ սկսուած գործէ մը դուք իրաւունք չունէիք շիտակ բան սպասել եւ ելեր մասնաճիւղերը կը մեղադրէք, ըսելով թէ «այս ամենէն ոչ մէկը կը պատահէր թէ միայն մասնաճիւղերը գիտնային քիչ մը ճշտապահ ըլլալ,» այդ ձեր նկատողութիւնը եթէ կը վերաբերի Ամերիկայի մասնաճիւղերուն՝ կատարեալ անխղճութիւն է։ Ալ քիչ մըն ալ մտածել հարկաւոր է, կուսակցութիւնը եթէ միայն Ամերիկայի մասնաճիւղերով գոյութիւն ունի, այժմէն պէտք է իր պահանջները սահմանաւորել եւ պարզապէս այդ բանը յայտարարել նոյն ինքն մասնաճիւղերուն։ Ո՞ւր են ձեր միւս շրջանակները, կամ ատոնք բնաւ գոյութիւն չունին եւ կամ եթէ գոյութիւն ունին ոեւէ գործնական դեր կատարելու տրամադիր չեն։ Եթէ գոյութիւն չունին՝ ինչո՞ւ կուսակցութիւնը կը խաբէք, եթէ գոյութիւն ունին, ո՞ւր է իրենց պարտականութիւններու կատարումը։ Ամբողջ Ամերիկայի մէջ միայն եւ միայն 218 Հնչակեան անդամ կայ եւ այս ափ մը մարդիկը միայն այս անցեալ վեց ամսուան մէջ 1800 տօլար են տուած գործին եւ հինգ հարիւր ալ քուէարկած են տալու, ալ ի՞նչ կուզէք դուք այս մարդոցմէ, ալ ի՞նչ կրնան ընել, մորթերնին ալ քերթելու իրաւունքը չունիք։ Անդին սակայն խոշոր Եգիպտոս մը ունիք, անունով ու համբաւով հարուստ, իսկ գործնականին մէջ փարայի մը օգուտ չունի։ Նոյնն

2

[illegible]

են եւ Պուլկարիայի եւ Ռումանիայի շրջանակները, ասոնք խոշոր պահանջկոտներ են, իսկ բնաւ գործողներ: Միջին հաշուով Ամերիկան տարեկան 2000 տօլար կը յատկացնէ գործին, որ 400 անգլիական լիրայէն աւելի կընէ: Ելլել այս մարդիկը մեղադրել անճշդապահութեան համար, յանցանք է, մանաւանդ որ մարդիկը իրենց *Նոր կեանք*ի բաժնեգիները դրկած են, միայն կուսակցութենէ դուրս գտնուող անհատներն են, որ չեն վճարած, բան մը, որ հայուն դարաւոր սովորութիւնն է եւ մէկ օրէն չէ կարելի շտկել: Ամերիկայի մէջ *Նոր կեանք*ի բաժանորդներու թիւը, գոնէ մեր գիտցածը 329-հատ է, կան ալ, որ կարելի է իրենց դրամը ուղղակի խմբագրութեան դրկած են եւ ուղղակի իրենց հասցէին կստանան թերթերը, այս վերջինները մէկդի թողլով, առաջիններուն համար սա չափը կրնանք ըսել թէ իրենց բաժնեգիններու մեծ մասը վճարած են եւ սա ալ չը մոռնանք, որ շատերը վեցամսեայ բաժանորդ են եւ իրաւունք չունիք տարեկան պահանջելու: Պ. Փափազեանի ըսածին նայելով 220 բաժանորդ կայ եղեր Եգիպտոսի եւ Կիպրոսի մէջ, որ Ամերիկայինին հետ գումարելով 600ի չափ բաժանորդ կունենաք, անդին կան Յունաստանը, Պուլկարիան, Ռումանիան եւ շատ մը տեղեր, որոնք զատ զատ կստանան իրենց թերթերը, ասոնց ամենուն գումար 800-ի անպատճառ կը հասնի, որ տարեկան 1600, տօլարի գումար մը կը ներկայացնէ, որ 300 անգլիական լիրա կընէ եւ այդ գումարը շատ ու

են և Կոր-Կարայի և Խո-Ճաղայի գաղթականներից, [illegible]
դրամազրկվածներ են, քաղց մերկացած։ Միայն Կաղզուանի [illegible]-
[illegible] գաւառում 2000 հոգուց են յաջողվել փախչել, որ 400
[illegible] [illegible] [illegible] են; [illegible] այս ճանապարհին [illegible]-
րից [illegible] համար, [illegible] է, մանաւանդ որ
ճանապարհին նոյն "Ղըր Ղըլաջ"ի ճանապարհներից [illegible] են, [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] են, որ [illegible] [illegible]-
[illegible], [illegible], որ [illegible] [illegible] [illegible] է և [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]։ [illegible] [illegible] "Ղըր Ղըլաջ"ի ճանա-
պարհներին [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] 329 հոգի է, [illegible]
[illegible], որ [illegible] է նոյն [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]-
[illegible] են և [illegible] նոյն [illegible] [illegible] [illegible],
այս [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] համար [illegible]-
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] նոյն ճանապարհներում։ [illegible] [illegible] [illegible]-
[illegible] են [illegible], [illegible] [illegible], որ [illegible] [illegible] [illegible]-
[illegible] են և [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]։
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] 220 [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] և [illegible] [illegible], որ [illegible] [illegible]
[illegible] 600 ի [illegible] [illegible] [illegible], [illegible]
[illegible] [illegible], Կոր-Կարայի, Խո-Ճաղայի և [illegible] [illegible]
[illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] նոյն [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] 300-ի [illegible] [illegible] [illegible], որ [illegible]-
[illegible] 1600, հոգուց [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], որ
300 [illegible] [illegible] [illegible] և [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]-

շատ բաւական է *Նոր կեանք*ի խմբագրական մարմնոյն, հերիք է, որ ուրիշ բանի չը յատկացուի։

«Օգնութի՜ւն, օգնութի՜ւն, օգնութի՜ւն,» կաղաղակես, «օգնութիւն ինձ ի տեառնէ եկեսցէ, որ արար զերկինս եւ զերկիր։» Օգնութիւնը Կեդր. Վարչութեան հաւաքական խելքին մէջ փնտռեցէք, ոչ թէ ինէ, Սուրէնէս, որ արդէն օգնութեան կարօտ եմ։

3.- Յունիս 2, թուակիրդ բաւական երկար է, ամբողջ մէկ թերթ լեցուն։ Ալեք-սանդրիայէն, կամ աւելի լաւ է ըսել, Լօնտօնէն մեկնած օրէդ սկսեալ խոստացար ինձ երկար գրել գործերու մասին. հիմա ամբողջ տարի մը անցած է եւ տակաւին միեւնոյն խոստումներու կրկնութիւնը կը գրես նամակներուդ մէջ։ Ալ ձանձրա-ցայ, կարծեմ ամենէն լաւը գործի մասին ինձ բնաւ չը գրելդ լաւ է, քան թէ խոստա-նալով առկախ թողուլդ։

Այս նամակին մէջ նորէն կարգ մը գանգատներ կան ստակի յապաղումի մասին։ Ատոր նկատմամբ քանի մը խօսք ըսեմ։ 1000, տօլարի հանգանակութիւնը զոր ըրի եւ 1330-ի հասաւ գրեթէ 2,500 ֆրանք անգամ մը Բարիզ ղրկեցինք Վ.-ին,[85] մնացած 1,500-ը ուղղակի Կ. Պ. գացած է ըստ Պ. Փափազեանի. մնացած 330 տօլարին 60-ը ծախս եղաւ ինձ համար կը մնայ 270-ը, Փափազեանի ըրած պարտքերը վճարուեցաւ չեմ գիտեր քանի տոլար եւ մնացած 200-ը պիտի ղրկուէր Լոնտոն ու Եգիպտոս, հիմա ալ լուր չունիմ թէ ինչ ըրին։ Այսքանը միայն ըսեմ, որ Ամերիկան 150 լիրա իր տարեկան տուրքին վրայ 330 տալէր[86] եւս աւելցուց այդ հանգա-

[illegible]

3. — [illegible] 2, [illegible]

[illegible] 1000, [illegible] 1930 [illegible] 2,500 [illegible] 2,500 [illegible] 330 [illegible] 60 [illegible] 270 [illegible] 200 [illegible] 150 [illegible] 330 [illegible]

նակութեան աւելցածէն եւ ալ իրենց հոգը չէ թէ ուր կերթայ, հերիք է, որ կուսակցութեան կուտայ։ Գրաշարը իր ստակը կուզէ եղեր, դուք ձեզի համար ստակի պէտք ունիք, *Նոր կեանք* եւ *Մարտ* ուշը կը մնան, այդ մեր ինչ հոգը, աւելի լաւ չըլլար որ սա Ամերիկայի մասնաճիւղերուն վրայ զատ զատ հարկեր դնէք, գրաշարի հարկ տարին 72 լիրա, խմբագրի հարկ՝ տարին 150 լիրա, *Նոր կեանք*ի եւ *Մարտ*ի հարկ՝ տարին 100 լիրա, Կեդրոնական Վարչութեան հարկ՝ տարին 150 լիրա - համագումար տարին 500 լիրա, սակայն այս մարդիկը այդ բեռի մարդիկը չեն, հոս չարաչար աշխատելնէն վերջ, կեանքի բոլոր բարիքներէն, իրենց ընտանեկան կեանքէն, իրենց ամուսիններու սէրէն զրկուելէն վերջ, չարաչար աշխատութեամբ պէտք է տուն ստակ հասցնեն, մինչդեռ անդին Պուլկարիա, Ռումանիա եւ Եգիպտոս իրենց կնիկներու ծոցէն դուրս չեն ելներ եւ ամեն հաճոյքի հետ կուզեն յեղափոխականի փառքն ալ ձրի յափշտակել։ Հոնկէ փնտռեցէք քիչ մը օգնութիւն ալ։ Բացարձակապէս վնասակար եւ կորստաբեր ձեռնարկ մըն է, որ կընէ Կեդր. Վարչութիւնը աչքը եւ ամբողջ յոյսը Ամերիկայի վրայ յառելով, քիչ մըն ալ ծանրութիւն, քիչ մըն ալ ճնշում եւ ահա Ամերիկան կը փլչի՛, կը քանդուի, ոչ թէ յուսահատելով, այլ սնանկանալով։

Յուլիս 4-ի Ամերիկայի Պատգ. Ժողովին մէջ նորէն խնդրոյ առարկայ եղաւ Կեդր. Վարչութեան դրամի խնդիրը. Ամերիկան իր 150 լիրայի պարտքին մօտաւորապէս հարիւրը վճարած էր

[illegible] : [illegible]

[illegible] "[illegible]" և "[illegible]" [illegible]

[illegible] 72 [illegible], [illegible] 150 [illegible], "[illegible]"ի և "[illegible]"ի [illegible] 100 [illegible] [illegible] 150 [illegible] – [illegible] 500 [illegible], [illegible] : [illegible]

[illegible] 4-[illegible] [illegible] : [illegible] 150 [illegible]

մնացած 50-լիրային վրայ 50-ի ալ յաւելում մը ըրաւ, ըսել է առաջիկայ շրջանին մինչեւ 1900 Յունվար 1 պիտի խրկէ 100 լիրայի գումար մը։ Ասիկայ ծայրայեղ զոհողութիւնն է որ Ամերիկան կընէ եւ զարմանալի է, որ ճգնաժամի չենթարկուիր։ Երանի Ամերիկայի մասնաճիւղերուն մէկ չորրորդին չափ զոհողութիւն ընէին եւ միւս շրջանակները, եթէ Ամերիկայէն դուրս միւս բոլոր շրջանակները միասին կրնային տարեկան 200 լիրայի նպաստ մը տալ, հաւատացած եղէք այն ատեն բարի նախանձը բարի մրցում մը պիտի ծնեցնէր ամերիկացիներու մէջ եւ իրենց տարեկան 150 լիրայի տուրքը, որ այս տարի երկու հարիւրի բարձրացուցին՝ պիտի կրկնապատկէին։ Ընդհանրապէս այն հաւատքը եւ համոզումը կայ հոս թէ Ամերիկայէն զատ ուրիշ շրջանակ չը կայ, կամ եթէ կայ ալ՝ անուանական է եւ ահա այդ դուրսի եռանդի եւ զոհողութեան պակասութիւնը տեսակ մը լքում առաջ բերել սկսած է եւ փոխանակ ուրախութեամբ տալու՝ դժկամակութեամբ կուտան։ Լաւ գիտցէք թէ այն վայրկենին, երբ հոս լսեն թէ Եւրոպայի մէջ մասնաճիւղերը կը շատնան, եռանդ ու խանդ կայ անոնց մէջ, իրենք ալ իսկոյն կը խանդավառուին եւ 218 անդամներու թիւը 1000-ը կանցնի, սակայն խեղճերը այնքան վարժուած են ողորմուկ նամակներ կարդալու ալ այնքան լեցուցած են իրենց գլուխը Կեդր. Վարչութեան թշուառութիւններով, որ ժամանակ չունին ուրիշ բանի վրայ խորհելու եւ յեղափոխական ապուշ մելամաղձոտներ են եղած։ Եւ ապուշները որ եւ է յաջող գործի նախաձեռնող չեն կրնար ըլլալ։

ծախսած 50 ոսկւոյն վրայ 50-ն ալ [illegible] մը [illegible], քանզի
[illegible] 1900 [illegible] 1 [illegible]
100 ոսկոյ [illegible] մը : Ամերիկայ [illegible]
որ Ամերիկա [illegible] ու [illegible] է, որ [illegible]
[illegible] Ամերիկայի [illegible] մը [illegible]
[illegible] ու [illegible], երբ Ամերիկայէ [illegible]
[illegible] 200 ոսկոյ
[illegible] մը [illegible], [illegible]
[illegible] մը [illegible] Ամերիկացիներու [illegible]
[illegible] 150 ոսկոյ [illegible], որ [illegible]
[illegible] : [illegible]
[illegible] ու [illegible] Ամերիկայէ [illegible]
[illegible], [illegible] է ու [illegible]
[illegible] մը
[illegible] է ու [illegible]
[illegible] : [illegible]
[illegible], [illegible] մը [illegible]
[illegible], [illegible] մը, [illegible]
[illegible] ու 218 [illegible] 1000-ն [illegible], [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible], որ [illegible]
[illegible] ու [illegible]
[illegible] որ [illegible] :

4.- Այս նամակդ յունիս 12 թուակիր մըն է եւ կէս թերթ կը գրաւէ։ Հարկ չէ ըսել թէ հին խնդիրներու կրկնութիւնն է։ Սա կէտը իմ զարմանքս կը գրաւէ, դուք կը կարծէք թէ ես hոս ամենակարող մէկն եմ, թէ ուզած պահուս տօլարները ճամբայ կելլեն դէպի Լօնտոն, դէպ Եգիպտոս եւ դէպի աշխարհի չորս կողմը, ուր մեր կուսակցութեան մէկ պաշտօնեան կայ։ Այդ կարծիքնիդ սխալ է, միակ բանը որ կրնամ ընել եւ իմ կարողութեանս սահմանին մէջն է, այն է որ մասնաճիւղի մը այցելութեանս ժամանակ զայն կը քաջալերեմ, կը յորդորեմ եւ ճիշտ այդ պատճառով մասնաճիւղի անդամները 159-էն վեց ամսուան մէջ 218-ի բարձրացան եւ ներկայիս բաւական նպաստաւոր hոսանք մը սկսած է ոչ թէ իմ եւ կամ ուրիշ ամենակարող անհատի մը շնորհով, այլ կուսակցութեան ազգային ուղղութիւն մը ընդգրկելուն շնորհով, բան մը՝ որուն պտուղն ալ ապագային պիտի քաղենք, ինչպէս բացառիկ հանգանակութեան պտուղը։ Հիմա ի՞նչ պիտի ըլլանք, ես ալ ձեզ կը հարցնեմ - ի՞նչ պիտի ըլլանք - պիտի ըլլանք այնպէս՝ ինչպէս եղանք ամբողջ երկու երեք տարի, չոր յուսով պիտի չարչարուինք եւ յամառ հաւատքով մը պիտի տոկանք, մինչեւ որ յաջողութիւնը գէթ մեր ոսկորներուն վրայ սփռէ իր լոյսը, վերակենդանութիւնը շատ դիւրին է, հարկաւ Երեմիա մը կը գտնենք, որ շունչ փչէ մեր յեղափոխական ոսկորներուն։

*Դրօշակ*ի յաւելուածը ես ալ կարդացի, լուրջ բան մը չը կար, բոլորը անձնական նամակներու քաղուած մը ցոյց տալու

Դ.— Այս նամակը [illegible] 12 [illegible] մէջ է ու [illegible]
կը [illegible] ։ [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] 159-ը [illegible]
[illegible] 218-ի [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ։ [illegible] — [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ։
"[illegible]" [illegible]
[illegible]

համար թէ ինչ. կուսակցութեան կեդր. վարչութիւնը սոսկալի նիւթական կարօտութեան մէջ է եղեր եւ բնական հետեւանքը այն կըլլայ թէ՝ անոնք որ նիւթականի կարօտ են գաղափարի խնդիրներու պէտք չէ խառնուին։ Աս ալ դաշնակցականներու տրամաբանութիւնն է։ Միակ բանը, որ իմ մտատանջութեանս առարկան է, այն է որ Սէլվէշըն Արմին[87] եղած ժամանակ ձենէ ստացած բոլոր նամակներս այդ անպիտաններուն քովն է եւ ատ կը հետեւցնեմ այն պարբերութենէն, որ յաւելուածին մէջ կար - Արփիար Բարիզ քաշուեցաւ թերթի մը նախնական ձեռնարկին վրայ խորհելու եւ պատրաստութիւններ տեսնելու - աս իմաստով բան մըն էր, որ բառ առ բառ չեմ կրնար գրել, եւ այդ պատրաստութիւններու մասին ատոնք տեղեկութիւն կունենային միայն եւ միայն ինձ գրած նամակներէդ, որ 99, Fritville gardens-ի տէրէկներէն մէկին մէջ զատ մը դասաւորած կը պահէի. երանի՜ այդ մարդիկը բարոյական քաջութիւն ունենային այդ նամակները հրատարակելու, այն ատեն մեր բարոյական արժանիքը բարձրացնելու մեծ ծառայութիւն մը պիտի մատուցանէին, սակայն ինչ կարելի է յուսալ բոզանոցի պահապաններէն, որոնց դաւանանքը եղած է միշտ խաբէութիւն եւ նենգութիւն, դաւ եւ ստորնութիւն...

Վէպս կը հարցնես, ալ հարցնելդ աւելորդ չէ՞, քանի որ լաւ գիտես թէ անօթի փորով, դատարկ գլխով եւ այս սոսկալի մտազբաղումներով վէպ մը շարունակելը անհնար է եւ մտքի անգործութենէն ոչ թել կը մնայ, ոչ կապ։ Եթէ

[illegible]

[illegible] 99. Fritville gardens-ի [illegible]

[illegible]

քիչ շատ հանգստութիւն գտնեմ, կը լմնցնեմ եւ ձեզ կը հասցնեմ. բայց թէ ե՞րբ, այդ չեմ կրնար որոշել:

Այս նամակովդ համբոյրներդ ետ կը պահանջես, եւ լաւ ալ կընես, որովհետեւ մօտ երկու շաբաթ է որ մօրուքս ածիլած եմ եւ մազոտ շուրթներէ աւելի փափուկ շուրթներու համբոյրին պէտք ունիմ, ուստի «Եւ զքոյս ի քոյոց քեզ մատուցանեմ:»

5.- Հինգերորդ եւ վերջին նամակդ գործեան հանգոյցի մը չափ կնճռոտ է եւ որու մասին նամակ մը ստացած եմ եւ պ. Տ. Ա. բարեկամէս, իրեն գրած պատասխանս բառ առ բառ կընդօրինակեմ:

«Ձեր այս վերջի յունիս 21-թուակիրը բաւական մեծ ցաւ եւ մտատանջութիւն պատճառեց ինձ: Շիտակը խօսելով ես ալ չը գիտեմ թէ ինչ պէտք է ընել այդ 65 լիրայի պահանջի մասին որ հօրմէդ կուզեն եղեր: Նամակս շաբաթ մը յետաձգեցի, որ լաւ մը խորհիմ եւ որոշ բան մը գրեմ եւ մտածեմ ալ թէ արդեօք ձեռքէս բան մը կուզա՞յ ներկայիս ընելու: Եթէ կուզայ, իր ժամանակին կատարեմ:

«Շիտակ է որ ես տակաւին յեղափոխական մըն եմ եւ Հնչակեան յեղափոխական մը. արմատացած համոզում մը քանդելը անկարելի է եւ ես իմ դաւանած սկզբունքներուս մէջ այնքան արմատացած եմ եւ կամ անոնք իմ մէջս արմատացած են, որ չեմ կարող մինչեւ մահ անոնցմէ զատուիլ, սակայն միեւնոյն ատեն յեղափոխական կազմակերպութեան մը կարգապահու-

ինք շատ հաւատարմութիւն ցուցեր, եկ ծառայեր եւ չէր կը հասկը-
ցեր. հիմայ ինք եկեր, այդ չեմ գիտեր ինչու:
Այս Համազգային հանձնաժողովներ ալ կը պահանջեն, եւ զա-
տը ըլլալ, որովհետեւ Սոյն եղած խմբակը է որ Սուրբ-իւ ա-
ռաջարկած եմ եւ Սուրբ հաւաքոյթ ատենէ մասնաւոր հաւաքոյ-
թու հանձնաժողով պէտք ունի, ուրեմն ” Ա- ըլլայ ի ձեռաց
ինչ Մարտ-ամսուն:”
5. — Ռուսիոյ եւ Վերջին Համաժողով ժողովական հաւաքոյթ
մը կազմակերպուած է եւ որու նամակը Համազգ մը ստացած եմ
եւ եղ. Ն. Ա. Վարդանեանի, որու ծրագիր պատրաստուած խմա-
նաւ խմա յայտարարութեամբ:
”Ձեր այս վերջին յուշագրի 21 - յօդուածներն ես-ալ մը զա-
ւ ընդունելութիւն պատրաստեցի եմ: Ըստ այդ խօսքերու եւ ալ
կը ծրագրեմ ինչ իմ պէտք է ըլլայ այդ 65 միլիոն պատրաստ մասը
որ հաւաքել կուտայ եղեր: Համազգի պատիւն մը յայտարարել, որ
զա մը խորհրդով եւ որոշ ինչ մը ըրած եւ Համագործ ալ ինչ ալ-
ղեկոյ յաւելեալ ինչ մը կուտայ Եւրոպայի ընդհ-, եւ ինք կուտայ,
իր ժամանակը կազմակերպ:
”Պէտք է որ ես այսպիսի յայտարարութիւն մըն եմ եւ ծանուցում
յայտարարութիւն մը. արձանագրուած հանձնում մը կատարելու ա-
ջակցել է եւ ես իմ կողմէ առաջին-հերթով մէջ պատճառ ար-
ձանագրած եմ եւ զատ ատեն իմ մէջս արձանագրած են, որ
չէմ կարող միջոց մաս առնել կողմ-էն, ասոր միջոցը
այդ յայտարարութեան կազմակերպութեան մը կարգադրու-

թեան ալ հպատակելու պարտաւոր եմ։ Իրաւ է, որ կը հետեւիմ այս կազմակերպութեան, որուն գոյութիւնը պահելու եւ հաստատ հիման մը վրայ դնելու նախաձեռնողներէն մէկն եմ եղած, սակայն ահա տարի մըն է գրեթէ, որ ալ ոեւէ գործօն դեր եւ պաշտօն չունիմ եւ իբր պարզ անդամ մը չեմ ալ կարծեր թէ իմ խօսքերս որեւէ տեսակէտով հեղինակութիւն պիտի ունենան այն պաշտօնական գործադիր մարմնոյն վրայ, որուն տնօրինութիւնները եւ շատերուն ալ անձնաւորութիւնը ինձ անծանօթ է։ Երբ պաշտօնի վրայ կը գտնուէի եւ խնդիր մը լուծելու մէջ ձայն ունէի, իմ կրցածիս չափ աշխատեցայ հայրդ փրկելու թէ իրեն անձին դէմ եղած վտանգէն եւ թէ նոյն իսկ այն գումարէն, որ իրմէ կը պահանջուէր։ Երբ Արփիարդ ըսաւ, Արփիարը պահանջեց-ով կը խօսիս, ես շիտակը շատ կը զարմանամ։ Պէտք է գիտնալ թէ անձերը երբ իրենց քսակին համար աս ու ան անձէն դրամ կը պահանջեն՝ կազմակերպութիւնը զանոնք ոչ թէ միայն իր մէջէն կը վռնտէ, այլ եւ *կսպաննէ*։ Եթէ ես բոլորովին անգիտակ մէկն ըլլայի եւ յեղափոխական կազմակերպութեան վրայ տեղեկութիւն մը չունենայի, շատ կարելի էր, որ ես ալ քեզ հետ ձայնակցէի, սակայն շատ մը տնօրինութիւններ ալ ես իմ ձեռքովս եմ կատարած. անհատները որոշում մը գործադրելու պաշտօնն ունին, ո՛չ թէ իրենց քսակին օգտին համար, այլ իրենց կազմակերպութեան։

Բացէ ի բաց ըսեմ, որ հիմա ես գործնական ոեւէ դեր չեմ կարող կատարել եւ գրածներս ալ չեմ կարծեր թէ գործնական արդիւնք առաջ բերեն, սակայն նորէն կը գրեմ ձեր սիրոյն

4

[illegible]

համար, հոգ չէ թէ զիս քիչ մը եսասէր եւ վնասակար անձնաւորութիւն նկատեն։»

Այսպէս կը վերջանայ պ. Տ. Ա.ի գրած նամակս, ենթադրեցէք, որ ձեզ գրած ըլլամ եւ դուք ալ մերժած ըլլաք, միեւնոյն ատեն ինչ հարկ 65-էն զեղչել, քանի որ ամբողջը կրնաք առնել։ Ալ բարեկամութիւնը իր դերը կը կորսնցնէ այն պարագային, երբ հանրային խնդիրը ներս ոտք կը կոխէ։ Այս նամակս առնելնէդ 3-4 շաբաթ վերջ կըսէք իրեն, եթէ ըսել հարկ կայ, թէ ինէ նամակ ստացած է Կեդր. Վարչութիւնը, խիստ եւ բողոքի նամակ մը այդ մասին եւ թէ ներկայ անցուդարձերու իմ ունեցած անծանօթութիւնս պատճառ դարձած է, որ իմ ձայնս չը լսէ նոր Կեդր. Վարչութիւնը։

Սա քանի մը նկատողութիւնը ընեմ սակայն։ Իմ հետ մի վարուիք եւ մի ալ փորձէք վարուիլ այնպէս, ինչպէս կը վարուիք ուրիշներու հետ։ Այդտեղ մասնաւոր մարդ չէ եկած բնաւ, իմ յեղափոխականի նախազգացումս եւ հոտառութիւնս արդէն ինձ յայտնած է թէ այդ անձը Սիսակն է (Սուրէն Պարթեւեանը), այս միջոցիս անկարելի է, որ ուրիշը ըլլայ։ Ինձ նման ընկեր բարեկամ մը խաբել աշխատիլը ձեզ կը վնասէ։

Ամիսներ առաջ Կեդր. Վարչութեան ղրկած եմ երկար տեղեկագիր մը եւ պատասխան չեմ ստացած դեռ։ Ձենէ չսպասեմ յաջող եւ *որոշ* լուրերու գործի մասին։ *Տիգրիս* թերթը սխալմամբ զիս իր խմբագիրներուն կարգը դասած էր, բան մը որ չեմ։

Կարօտի բարեւներս եւ համբոյրներս Լեւոնին եւ Ձեզ

Ս. Սուրէնեան [Սուրէն Պարթեւեան]

[illegible]
[illegible] :"

[illegible]
[illegible]
[illegible] 65 [illegible]
[illegible]
[illegible] :
[illegible] 3 – 4 [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] :

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ([illegible]) [illegible]
[illegible]
[illegible] :

[illegible]
[illegible]
[illegible] : " [illegible] " [illegible]
[illegible] :

[illegible]

[illegible]

26. ԿԱՐԱՊԵՏ Յ. ՓԱՓԱԶԵԱՆԻ[88] ՆԱՄԱԿԸ

Գրութեան վայր՝ *Պոսթոն*
Գրութեան թուական՝ 17 *Յուլիս* 1899
Առաքումի վայր՝ *Լոնտոն*
Առաջին էջի վերը Արփիարեան նշած է իր պատասխանին թուականը՝ 28 *Յուլիս* 1899։
Առաջին էջին վերի ձախ կողմը Փափազեան աւելցուցած է. «Վաղինակ վարդապետ ի տէր հանգեաւ»։ *Իսկ աջ կողմը աւելցուցած է.* «Զախջախիչ պատասխան մը պատրաստէ *Դրօշակ*ին. պէտք է այդ մարդիկը ծայրէ ի ծայր լուալ...»։

The Metropolitan Engraving Company
High-Class Designing and Engraving for All Purposes
No. 15 Temple Place
G. H. Papazian, Manager
Telephone, 3257 Boston

Boston, Mass., Յուլիս 17 1899

Սիրելի պր. Արփիար

Ստացայ Ձեր Յունիս 30 եւ Յուլիս 4 թուակիրները. Ճարճարակ ընելով 20 ոսկի հեռագրեցի ամսոյս 12ին զոր ցարդ ընդունած եւ ծախսած կրլլաք անշուշտ։ Աղեքսանդրիա դրամ չկրցինք ղրկել, խեղճ Լեւոնը[89] կը մեղքնամ, բայց ի՞նչ ընենք. թերթերը աւելի կարեւոր են։ Ամէն ջանք կընեմ կոր 20 ոսկի եւս հեռագրել քեզ, ալ անկէ ետքը *Նոր կեանք*ին բաժնեգինները կը հասնին եւ մինչեւ նոր տարին կը քաշքշենք։

Ղրկած 20 ոսկիիս 5ը՝ թիւ մը *Մարտ* հանելու յատկացուած է, եւ Պատգ. ժողովոյ քուէարկած որոշումին համեմատ ամեն ամիս 5 ոսկի պիտի ղրկուի *Մարտ*ին համար մինչեւ նոր տարի. ուստի ինչ կընէք ըրէք ամիսը *Մարտ* մը հանեցէք որպէս զի կարենանք ոգեւորութիւնը պահել։ Ղրկուելիք 20 ոսկիին ալ 5ը *Մարտ*ի համար պիտի ըլլայ եւ անկէ վերջը ամեն ամիս առանձին 5 ոսկի պիտի ղրկուի յիշեալ *նպատակին համար միայն*։ Այս որոշումը ես քուէարկել տուի եւ պարտաւոր ենք յարգել։

Որոշուեցաւ նաեւ որ ամեն մասնաճիւղ բաժնեգինները ուղղակի Լօնտոն ղրկէ որով Ձեր գործը հող քիչ մը կը դիւրանայ կը յուսամ։

Կեդր. վարչութեան կազմութեան մասին գրած նա-

The Metropolitan Engraving Company

HIGH-CLASS DESIGNING AND ENGRAVING
FOR ALL PURPOSES

No. 15 Temple Place

G. H. PAPAZIAN, MANAGER
TELEPHONE, 3257 BOSTON

Boston, Mass., [illegible] 17 1899

[illegible]

մակիդ պատասխանը՝ կամ այդ մասին իմ որոշումներս ղրկեցի Աղեքսանդրիա, խնդրելով որ Ապահին[90] եւ Սըվազլիին[91] ալ հաղորդէ եւ անոնց ալ կարծիքները առնելէ ետքը քեզի իմացունէ արդիւնքը: Ջաւէնին անդամակցութեանը առարկութիւն չունիմ. Գօչեանի[92] կամ Արթինեանի հարկ չկայ, փոխանակ անոնց Տր. Ինճեյէքեանը առնելու ենք - Կիլիկիոյ ազդեցիկ դասակարգին յարգանքը վայելող մարդ: Պարտինք Կիլիկիոյ կազմակերպութիւնը զօրացնել. չէնէ ձեռքէ կելլէ, դաշնակցականները իրենց բոլոր ճիգը կը թափեն կոր հոն, եթէ չյաջողինք վերակազմուիլ հոն մանաւանդ կուսակցութիւնը իր գոյութեան իրաւունքը կը կորսնցնէ:

Ի՞նչ կընէ Պր. Բաշալեան, դեռ կը շարունակէ՞ իր պաշտօնը մեզի հետ: Այս մասին կուզեմ որոշ տեղեկութիւն մը:

Մեր ընկեր Պր. Հայկունի տարիէ մը կը վերադառնայ Հայրենիք եւ կարեւոր դեր կրնայ կատարել, ուստի զինքը անդամ պահելու ենք: Թող Ապահը հրաժարի: Միւս կողմէն Ջաւէն եւ Շահրիմեան բաւական են: Եթէ այս շրջանին համար Ինճեյէքեանը անդամ ալ չըլլայ՝ գէթ Կիլիկիոյ մասնաւոր ներկայացուցիչ կարգելու է քիչ մը դրամ եկածին պէս:

Ասկից առաջ նուիրատուութեանց ցանկ մը ղրկեցի *Մարտ*ին մէջ հրատարակուելու, ներփակեալն ալ աւելցուցէք իբրեւ համակիրներու խմբէ մը:

Ընկերական սիրալիր բարեւներով

Կ. Յ. Փափազեան

27. ԿԱՐԱՊԵՏ Յ. ՓԱՓԱԶԵԱՆԻ[93] ՆԱՄԱԿԸ

Գրութեան վայր՝ *Պոսթոն*
Գրութեան թուական՝ 3 *Հոկտեմբեր* 1899
Առաքումի վայր՝ *Լոնտոն*

15 Temple Place. Boston

Հոկտ. 3. 1899

Սիրելի պր. Արփիար

Սեպտ. 12 եւ 21 թուակիր նամակներդ եւ միջանկեալ քարթ փոսթալդ ստացած եմ։

Հոկտեմբերի *Մարտ*ին 5 ոսկի Արամ Ասքանազ[94] ղրկած է քեզ *մընի օրտըր*ով մը, կը զարմանամ թէ մինչեւ հիմա ընդունած չէք. թուականներու հաշուով վերջին նամակդ գրելէ առաջ ընդունած ըլլալու էիք։

Անցեալ շաբաթ ալ 18 ոսկի հեռագրեցի, ծայրայեղ դժուարութիւնով կարող եղայ այդ գումարը գոյացնել։ Մինչեւ հիմա սանթիմ մը ղրկած չեմ պր. Մկրտիչեանի[95] որուն պատիւը խայտառակուելու վտանգի մէջ է փոխառութիւնը չկրնալ վճարելուն համար։ Կը յիշես որ Լոնտոնէն Եգիպտոս քու ճանապարհածախսիդ համար 5 ոսկի փոխ առած էի երկիր վերադարձող պարոնէ մը. այդ տղան փոխանակ մեռնելու, ինչպէս կը մտածէիր, շատ առողջացած եւ մուրհակը հոս ղրկած

15 Temple Place. Boston

[illegible] 13. 1899

[illegible]

[illegible] 12 [illegible] 21 [illegible]

[illegible]

է գանձելու, պարտաւոր էինք վճարել. Մելիքեան մայրաքաղաքէն 15 ոսկւոյ փոխանակագիր մը քաշած էր, պարտաւորեցանք վճարել տղուն կեանքը չվտանգելու համար։

Հոս պատրաստ գանձ չկայ, եւ ընկերները կարողութիւն չունին այլ եւս բան մընելու այս տարի, քիչ մ՚ալ գալ տարուան երես ունենալու ենք ասոնց քով։

Թող Պր. Բաշալեան Լ. Ֆրանք ստորագրութեամբ մէյմէկ նամակ գրէ մասնաճիւղերուն *Նոր կեանք*ի հաշիները վերջացնելու պահանջով։

*Մարտ*ին համար ամէն ամիս 5 ոսկի ապահովաբար կը ղրկուի ասկից։

Քարդով մը խնդրեր էի որ անհատական եւ պաշտօնական նամակներդ իմ միջոցովս ղրկես։ Երբեմն նախադասութիւն մը գրես որմէ ես լուր չեմ ունենար, բան մըն ալ ես կըսեմ կամ ըսած կըլլամ - ահա քեզի շփոթութիւն մը. «Կեդր. Վարչութեան

անդամներուն խօսքերուն կամ խորհուրդներուն մէջ հակասութիւն» կայ եղեր:

Մտքէդ հանելու ես որ անձնական ո եւ է նամակ գաղտնի կը պահուի հոս ընկերներուն մէջ - շատ շատ մէկ ամիսէն հասարակաց ստացուածք կը դառնայ:

*Մարտ*ի պարունակութիւնը լաւ էր: Անցեալ Կիրակի Պօսդոնի մասնաճիւղը հրապարակային մեծ ժողով մ'ունեցաւ - 400ի չափ հայեր ներկայ էին - հոն կարդացուեցաւ առաջնորդողը «Դէպի միութիւն»: Յաջորդ թուոյն համար ձեր որոշած նիւթը օգտակար է - երկու ծայրայեղութիւններ: Յիշեալ ժողովին նիւթն էր Յեղափոխութիւնը իբր ազգ. շարժում: Երեւան բերուեցաւ հակապատկերը անցեալ յեղափոխութեան եւ ներկայ կամ ապագայ յեղափոխութեան առաջինը կուսակցական, վերջինը ազգային, առաջինը պառակտող, վերջինը միացնող, առաջինը մասնակի, վերջինը հաւաքական: Հայկ. յեղափոխութիւնը ծագ-

[illegible]

մամբ եւ բնութեամբ ազգային է ուստի իսկապէս ալ ազգային պէտք է ըլլայ եւն.: Կը թելադրեմ որ այս նիւթին վրայ ալ պատասխան յօդուած մը գրես: Հայերս լաւ ենք այս գաղափարին ծաւալման i. ազգ. յեղափոխութիւնը պէտք է ընդգրկէ բոլոր տարրերը. եթէ այս գաղափարը արմատանայ ժողովրդին մէջ, դժուար չըլլար երկու-միլիոն հայ գտնել միջին հաշուով մէյմէկ ոսկի տուող ազգ. փրկութեան դատին ի նպաստ եւն.:

Մեր թերթերուն մէջ Դաշնակցականներուն վրայ բառ մը իսկ գրելու չենք առ այժմ, մինչեւ որ *յարմար ժամանակին* զօրաւոր յաւելուածով կամ տետրակով մը վերջին խօսքը ըսենք եւ լմնցունենք:

*Շարժում*ին մէջ յօդուածը ծագում առած կը թուի սա պարագայէն - Բրօվի-տենս հրապարակային ժողովին մէջ կիլիկիացի ընկեր մը ըսեր է թէ Կիլիկիոյ ժողովուրդին

խենթուխելառ գործողներուն երես չտար, մինչեւ իսկ այնպիսիները իբրեւ խառնակիչներ կառավարութեան կը յանձնէ։

Լօրէնսէն Պր. Մինասեան Դաշնակցական թուղթերու ընդօրինակութիւնները պիտի ղրկէ քեզ, պահէ պէտք կըլլայ։ Եթէ ատոնց ընդհանուր ժողովին արձանագրութեան օրինակը չունիս քովդ, գրէ Պոսդոն Արամ Ասքանազին որ քեզի օրինակը ղրկէ, ատոր ալ պէտք կունենանք մեր պատասխանը գրած ատեննիս։

Տեղեկութիւն մը տուէք թէ ինչ յաջողութիւն կունենաք Եւրոպայի եւ Եգիպտոսի *Նոր կեանքի* բաժնեգինները գանձելու ջանքերնուդ մէջ։ Իմացայ որ Լեւոն[96] Լօնտօնէն բացակայ եղած է - ստո՞յգ է։

Զաւէնէն նամակներ կստանամ. դժուարութիւնները շատ են անշուշտ բայց յաջողութեան մեծ յոյսեր կը տածէ։

3

Իմ ասկից մեկնիլս կուսակցութեան գործերուն համար քիչ շատ կախում կրնայ ունենալ իրմէ ստանալիք լուրերէս: Կիլիկիայի ընկերներէն վստահութիւն ներշնչող լուրեր կուգան Հայկազունէն որ հազիւ թէ մէկ տարիէն կրնայ մեկնիլ ասկից: Պր. Ինճեյեքեան ալ ինծի գրած էր թէ Հալէպ մէկ երկու դաշնակցականներ գացեր են բայց երես չեն գտած տեղացիներէն: Հարկ է շնորհքով ներկայացուցիչ մը Կիլիկիոյ համար:

Գարեգին Բաղեշցեան[97] Եւրոպա եւ Եգիպտոս պիտի գար մեզ հետ բանակցելու, զինքը տեսա՞ծ էք:

Յատկապէս կը խնդրեմ որ *Մարտ*ի համար ըլլալիք հանգանակութեան համար բառ մ'իսկ չգրես հոս ո եւ է մէկուն:

Ընկերական բարեւներով

Քոյդ սիրով

Կ. Յ. Փափազեան

28. ԿԱՐԱՊԵՏ Յ. ՓԱՓԱԶԵԱՆԻ[98] ՆԱՄԱԿԸ

Գրութեան վայր՝ *Պոսթըն*
Գրութեան թուական՝ 12 *Հոկտեմբեր* 1899
Առաքումի վայր՝ *Լոնտոն*

15 Temple Place
Boston

Հոկտ. 12. 1899

Սիրելի պր. Արփիար

Ստացայ վերջին նամակդ, եւ շատ ուրախացայ որ քաջալերուած ու մխիթարուած կզգաք մեր այս տեղի ջանքերուն համար: Հոս մեր բոլոր ընկերները եւ համակիրները կզգան թէ վերակազմեալ Հնչակեանները կոչ տուած են յեղափոխութիւնը ազգ. շարժում մ'ընելու – դժուար եւ ժամանակ պահանջող բայց միանգամայն վսեմ գործ: Կը յուսամ թէ այս ուղղութեամբ քանի մը տարուան մէջ ամերիկան այնպէս մը կազմակերպենք որ 5000 անդամ ունենանք որ իր բարոյական ոյժէն զատ 5000 ոսկի ըսել է: Անշուշտ մեր թերթերը շատ խնամով եւ շրջահայեցութեամբ մշակելու են այս լայն գաղափարը – շեշտելով բոլոր ոյժերու միութիւնը եւ համերաշխութիւնը ազգ. *գոյութեան* եւ *ինքնապաշտպանութեան* շուրջը ընդունելով խղճի եւ կարծիքի բացարձակ ազատութիւն այդ բոլոր խնդիրներու մէջ – կրօնական ընկերաբանական, իմաստասիրական եւն:

15 Temple Place
Boston. [illegible] 12. 18[illegible]

[illegible]

Նախորդ նամակովս խնդրած եմ որ յօդուած մը գրես «յեղափոխութիւնը իբր ազգ. եւ ոչ կուսակցական շարժում» նիւթին վրայ – շարժում մը որ պէտք է ընդգրկէ ամէն դաւանութիւն եւ ամէն դասակարգ ազգ, գոյութեան պահպանման եւ փրկութեան դրօշին տակ, գիտեմ որ ասոնց վրայ մեր թերթերու մէջ գրուած են անցեալոյն մէջ. բայց կան ժամանակներ ուր կրկնել կամ շեշտել տարբեր ձեւերու տակ օգտակար կըլլան: Մենք յառաջանալու ենք վեհանձնօրէն, վստահօրէն, եւ առանց ուշադրութեան առնելու մեր հակառակորդներու զրաբանութիւնները: Դրօշակեաններուն ոչ ակնարկէ եւ ոչ կարեւորութիւն տուր. ազգը ուշ կամ կանուխ մեզի պիտի հետեւի: Հոս Հայկազունը ինծի լաւ գործակից մ'է, ինք աւելի կարող է եկեղեցականներու մօտենալու աշխատանքին մէջ:

Նշանակած կէտերդ կը ջանամ կարգի դնել մեկնելէս առաջ, դուն ալ հող

աշխատէ Արմենականներու հետ յարաբերութիւն մշակել, որ շատ չանցած կարենանք մեր թերթին մէջ անոնց մեր միութեան կամ համերաշխութեան իրողութիւնը յայտարարել – ինչ որ ժողովուրդը պիտի քաշէ մեզ նորոգուած համակրութեամբ։

Շատ ժամանակայարմար է յօղուած մը գրել «Միութեան կռուանը» նիւթին վրայ, որով իբր թէ պատասխանած ըլլանք ազգին մէջ տարբեր տարբեր նպատակներով կազմուած խումբերու եւ ընկերութիւններու, եւ որուն մէջ պարզուի սա պատմական ճշմարտութիւնը թէ քաղաքական կեանքի ձգտող ազգերը կամ ցեղերը ի՞նչ հիման վրայ միացած են. ոչ փիլիսոփայական, կրօնական, ընկերաբանական տեսութեանց վրայ, այլ ազգ. գոյութեան պահպանութեան վրայ – ինքնապահպանութեան բնազդը բնութեան առաջին օրէնքն է։ Այսօր բոլոր անկախութիւն վայելող ազգերը բաժնուած են

2

[illegible]

շատ մը տեսակէտներով, բացի ազգ. կենսական եւ ընդհանուր գաղափարի շուրջը – որ է ինքնապաշտպանութիւն եւ անկախութիւն։ Յոյները միացան ընդդէմ Պարսիկ արշաւանքին, Գերմանիա միացաւ ընդդէմ Ֆրանսայի եւն։ Ալ դուն կը հասկնաս։

Շատ նեղացած եմ Օտեանէն, ինչո՞ւ երգիծաբանական մը չգրեր։ Թող նկարագրէ ազգ. Համաժողով մը ուր յեղափոխական, կէս-հայրենասիրական եւ կէս գրական եւ այլ ընկերութիւններ ներկայացուին, լայն եւ զուտ հայրենասիրական ծրագրի մը վրայ միանալու, ուր եկեղեցական աշխարհական, հարուստ եւ աղքատ իր պատգամաւորը ունենայ, ուղղութիւններ եւ գործունէութեան եղանակներ վիճաբանուին, լայն եւ խրախուսիչ խորհուրդներ արտայայտուին եւ ահա դաշնակցական մը (առանց անուն տալու) խօսք կուզէ ռուսահայ լեզուով խօսելով – պարոններ որչափ

դուք ամենքդ ալ միաբան կերեւնաք այդ զուտ ազգային գաղափարին վրայ եւ կը համարձակիմ տարբերիլ ձենէ յեղափոխութեան յաջողութեան համար երկու զօրաւոր շարժառիթ կարեւոր են: Պէտք է ժողովուրդին քարոզել նախ թէ այս սերունդը իր աչքերով պիտի անպատճառ տեսնէ ազգին ազատութիւնը, երկրորդ յեղափոխութեան ամէն մասնակցող պէտք է վստահ լինի թէ տնտեսական հաւասարութիւն պիտի ըլլայ եւ պաշտօններու պիտի հասնի եւն... եւ ասոր ալ վսեմ պատասխան մը... ասանկ բաներու քու եւ Երուանդին խելքը շատ աղէկ կը հասնի, ես միայն թելադրութիւն մը կրնամ ընել, միայն թէ ծաղրական չըլլայ շատ որ ազդեցութիւնը զօրաւոր ըլլայ:

Թերթերուն կանոնաւորութեանը համար ամէն զոհողութիւն ընենք. կաշխատիմ գոյացածը հետզհետէ ղրկել, քիչ մըն ալ հետս բերել: Պր. Բաշալեանին յատուկ բարեւս տուր:

Մնամ քոյդ սիրով

Կ. Յ. Փափազեան

[illegible]

29. Ս. ՄԷԼԻՔԵԱՆԻ ԲԱՑ ՆԱՄԱԿԸ

Գրութեան վայր՝	*Քոսթանթա* (*Ռումանիա*)
Գրութեան թուական՝	20 *Յունուար* 1900
Առաքումի վայր՝	*Լոնտոն*
Առաքումի հասցէ՝	Mr. L. Frank 32 Chesterton Rd. London W.

PADDINGTON.W
9.15AM
FE 6
00
3
UNION POSTALE UNIVERSELLE
ROMANIA
CARTA POSTALA
CONSTANTA
3FEB900
Mr L. Frank
32 Chesterton Rd.
London W.

1900 Յունուար 20

Սիրելի ընկեր,

Յառաջիկայ Փետր. 10-ին կ'աշխատիմ երկու տարուանը մէկ տեղ ղրկել. հակառակ պարագային մէկ տարեկանը *անպատճառ* կը ղրկեմ: Կանխաւ ներողամտութիւններ կը խնդրեմ: Այս տարի հունձքերուն փճանալուն պատճառով աւելի նիւթական նեղութեան մէջ ինկանք: Ընկերոջս՝ Աբրահամեանին թերթը ղրկել հաճեցէք:

*Նոր կեանք*ի Բ. տարւոյ Ա. թիւը ունենալնիդ գրած էիք, երբ Բ. թիւն ալ ունեցաք հաճեցէք ղրկել:

Կրկին եւ կրկին ներողամտութիւններ կը խնդրեմ եւ կը խոստանամ, առանց ո՛եւէ պատճառի, Ձեզ հասցնել պարտքս Փետր. տասնին:

Մնամ խորին յարգանքով

Ս. Մէլիքեան

1900 Յունուար 20

Սիրելի եղբայր,

[illegible]

30. Մ. ԿԻՒՄՇԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

Գրութեան վայր՝ *Մարսիլիա*
Գրութեան թուական՝ 8 *Փետրուար* 1900
Առաքումի վայր՝ *Լոնտոն*

Մարսէյլ. 8 Փետրվար 1900

Cours Pierre Puget 77

Պատուական Խմբագրութիւն *Նոր կեանք* հանդէսին

Ներփակեալ կը ղրկեմ մանտա-բօսթ մը 10 (տասն) ֆրանքի իբր բաժնեգին ներկայ 1900 տարւոյ:
Վերջերս Տիար Գայթանճեան 1899ի երկրորդ վեցամսեային վճարումը կը խնդրէր ինձմէ. մինչդեռ ես արդէն ուղղակի ձեզ ղրկած եմ:
Արդեօք կարելի չէ՞ որ ասկից ետք վճարմանց փոխարէն ընկալագիր մը ղրկէք որով շփոթութեանց տեղի չմնար:

Հաճեցէք ընդունիլ յարգանացս հաւաստիս

Մ. Կիւմշեան

Մարսէյլ 8 Փետրուար 1900
Cours Pierre Puget 77

Պատուական Խմբագրութեան
«Նոր Կեանք» հանդէսի

Ներփակեալ [illegible] ձեզ մանդա-պոստը 10 (տասն) ֆրանքի իբր բաժանորդագին ամբողջ 1900 տարուայ։

[illegible] 1899 ի [illegible] [illegible]. Շնորհակալ եմ [illegible]։

[illegible] հարկ է որ [illegible] [illegible] ձեզ [illegible] նուէր։

Համեցէք ընդունել յարգանաց հաւաստիս

[illegible]

[redacted]

31. ԿԱՐԱՊԵՏ Յ. ՓԱՓԱԶԵԱՆԻ[99] ԲԱՑ ՆԱՄԱԿԸ

Գրութեան վայր՝ *Պոսթոն*
Գրութեան թուական՝ 13 *Փետրուար* 1900
Առաքումի վայր՝ *Լոնտոն*
Առաքումի Հասցէ՝ Mr. A. Arpiarian
17 Ladbroke Crescent
Notting-Hill
London W.
(England)
Բաց նամակին վերը Արփիարեան աւելցուցած է՝ «Պատասխան Փետր. 23»:

15 Temple Place

Փետր. 13. 1900

Սիրելի պր. Արփիար

Պաշտօնական նամակիս պատասխանը ուշացաւ, նոյնպէս բան մը չգրեցիր Հաճի Միխիթարի՝[100] Եգիպտոս երթալու որոշման նկատմամբ: Իմ հոս մնալս կամ անմիջապէս ճամբայ ելլելս այդ բաներէն կախում ունի: Գանգատ մ՚ունիմ: Ատենին, Ղեւոնդ վարդապետին[101] եւ ուրիշներուն ու ինծի գրած նամակներուդ մէջ հակասութիւններ կան: Միայն կը յիշեմ ասոնք: Այդ կարգի նամակները իմ միջոցով պիտի ղրկէիր: Գործ քանդելը դիւրին է բայց շինելը դժուար: Աւելին չեմ գրեր այս անգամ:

Քոյդ

Կ. Յ. Փափազեան

UNIVERSAL POSTAL UNION
(Union Postale Universelle)
UNITED STATES OF AMERICA
(États-Unis d'Amérique)
WRITE ONLY THE ADDRESS ON THIS SIDE

BOSTON FEB 13 4 PM 1900

Mr. A. Arpiarian
17 Ladbroke Crescent
Notting-Hill
London W.
(England)

15 Temple Place. Apr. 13/1900

[illegible]

32. ԿԱՐԱՊԵՏ Յ. ՓԱՓԱԶԵԱՆԻ[102] ՆԱՄԱԿԸ

Գրութեան վայր՝ *Պոսթոն*
Գրութեան թուական՝ 5 *Մարտ* 1900
Առաքումի վայր՝ *Լոնտոն*
Նամակին վերը Արփիարեան աւելցուցած է՝ «Պատասխան Մարտ 14»:

Armenian Rug & Carpet Renovating Works
15 Temple Place

Boston, Mass., Մարտ 5 1900

Սիրելի պր. Արփիար

Ստացայ Փետրվար 16 եւ 23 թուակիրներդ: Ընդհանուր լուրերը քաջալերական են, բայց կը ցաւիմ որ Հաճի Մխիթար[103] դեռ պատրաստ չէ մեզ միանալու: Զաւէնէն ալ նամակի կսպասեմ եւ այն ատեն ընդարձակօրէն կը գրեմ: Ծրագրի մանրամասնութեանց ալ կը փափաքիմ տեղեկանալ: Տարակոյս չունիմ թէ ամենքս ալ համաձայն ենք գործին յաջողութեան համար աշխատելու մէջ: Հիմա խնդիրը կմնայ այս տեղի նուիրատուութիւնները գանձելու եւ ժամանակին պատրաստ ունենալու:

Ես մինչեւ որ Աղեքսանդրիայի ընկերներէն եւ քեզմէ ստորագրուած պաշտօնագրով մը *լիազօր* չկարգուիմ հոս ներկայ շրջանի գործերուն համար՝ չեմ ուզեր ոեւէ նախաձեռնութիւն ընել նուիրատուութիւնները գանձելու կամ արտասովոր հանգանակութիւն ընելու:

Գործի սիրոյն համար անձնական ամէն զոհողութիւն

Armenian
Rug & Carpet Renovating Works

15 TEMPLE PLACE

G. H. PAPAZIAN
K. M. GIRAGOSIAN
E. B. ZULALIAN

TELEPHONE CONNECTION

Boston, Mass., [illegible] 5 1900

[illegible]

ընելու յօժար եղած եմ եւ եմ, բայց անձնական արժանապատուութեանս դէմ եղած ամենադոյզն ակնարկութեան իսկ չեմ կրնար համբերել։

Գալով իմ մեկնելուս։ Այդ մասին ալ յաջորդով կը գրեմ։

Պր. Մկրտիչեանէն[104] ամիսներով նամակ առած չեմ. եթէ հիւանդ չէ, այս լռութիւնը անբացատրելի է։

Աղեքսանդրիայէն Նահ. Վարչութեան[105] գրուելիք պաշտօնագիրը (դրամի եւլն) դուն ստորագրելէ ետքը ղրկէ ինծի, ես ալ կստորագրեմ եւ կը յանձնեմ իրենց։ Ան ատեն ես ալ իմ կողմէն հարկ եղած մասնաւոր ջանքը կընեմ, եւ թերեւս մինչեւ 200 ոսկի կը հանենք։

Հիմակուընէ կը յայտարարեմ թէ կ. վարչութեան ո եւ է մէկ անդամին կողմէ ցոյց տրուած ո եւ է անձնական ձգտում ո եւ է ուղղութեամբ՝ զիս յաւիտեան կը բաժնէ ոչ միայն վարչութենէն այլ կուսակցութենէն։ Անձնական ամեն նկատում պէտք է բացարձակապէս ոչնչանայ կազմակերպութեան շահերուն առջեւ։

Սիրալիր բարեւներով

Քոյդ

Կ. Յ. Փափազեան

[illegible]

33. ԱՐԱՄ ԱՍՔԱՆԱԶԻ[106] ՆԱՄԱԿԸ

Գրութեան վայր՝ *Պոսթոն*
Գրութեան թուական՝ 27 *Մարտ* 1900
Առաքումի վայր՝ *Լոնտոն*

113 Tyler st. Boston, Mass.

27 Մարտ 1900

Տիար Լ. Ֆրանք

Սիրելի ընկեր

Ամսոյս 23 թուակիր նամակուս Լինի եւ Պոսթոնի մասնաճիւղերուն *Նոր կեանք*ի բաժանորդներուն ցանկը ղրկեցի. անշուշտ ստացաք։

Պոսթոնի բաժանորդներուն կարգը հաճեցէք գրել նաեւ հետեւեալը.
M. H. Zartarian
256 Shawmut ave.
Boston, Mass.

Այդ անձը իր բաժնեգինը ուղղակի այդտեղ ղրկած է եղեր, եւ թերթը կը ղրկուի 218 Beacon st. հասցէով. ասկէ ետքը վերոյիշեալ նոր հասցէով ղրկելու է։ Այդ անհատէն զատ կիմանամ թէ՝ հակառակ կարգապահութեան՝ մասնաճիւղերէ ոմանք *Նոր կեանք*ի դրամը Ձեզ ղրկած են, առանց սակայն նախ. վարչութեան տեղեկագրելու. խնդրեմ

113 Tyler st. Boston, mass.
27 [illegible] 1900

[illegible]

[illegible]

[illegible] 23 [illegible]

[illegible]

M. H. Zartarian 256 Shawmut ave.
Boston, mass.

[illegible]

218 Beacon st. [illegible]

[illegible]

հաշիւներու մէջ շփոթութիւններ տեղի չունենալու համար ձանձրութիւն յանձն առնէիք գրելու ինձ թէ՛ Պոսթոնի բաժանորդներէն ծանուցեալ մէկ անձէն եւ թէ մասնաճիւղերէ ղրկուած դրամներուն քանակութիւնը։

Թերթերուն Ապրիլ ամսոյ ծախքին համար ներփակեալ կը ղրկեմ (15) տասն ու հինգ ոսկիի չէք մը. ստանալնիդ հաճեցէք ծանուցանել։

Մարտ 15ի *Նոր կեանք*ը եւ *Մարտ*ը տակաւին չստացանք։

Սիրալիր յարգանքով՝

Ձերդ

Արամ Ասքանազ

[illegible]

[illegible] 15 [illegible]

(151) [illegible]

[illegible]

[illegible] 151 [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

34. ԿԱՐԱՊԵՏ Յ. ՓԱՓԱԶԵԱՆԻ[107] ՆԱՄԱԿԸ

Գրութեան վայր՝ *Պոսթոն*
Գրութեան թուական՝ 28 *Մարտ* 1900
Առաքումի վայր՝ *Լոնտոն*

15 Temple Place. Boston

Մարտ 28, 1900

Սիրելի պր. Արփիար

Ստացայ Մարտ 16 թուակիրդ։ Այո՛, մեր պատասխանը՝ *Դրօշակ*ին դէմ՝ շատ խնամոտ եւ վճռական ըլլալու է։ Աճապարելու հարկ չկայ, մենք չորս տարի սպասեցինք քիչ մ’ալ իրենք թող սպասեն։ Յառաջիկայ *Մարտ*ին մէջ հանրագրութիւնը տպելուն համակարծիք եմ, առանց մեր կողմէն բան մը աւելցնելու բայց միայն Պատուոյ ատեանի մը առջեւ ելլելու պատրաստականութիւնը յայտնել քու խնդրոյդ մասին։ Միւս կողմէն *Մարտ*ի ընդարձակ յաւելուած մը պատրաստելու ենք, որուն մէջ ատ մարդոց «բարոյական մթնոլորտը» ոճիրները եւ դաւադրութիւնները պէտք է մերկացուին անխնայ։

Բայց ինչպէս գրեցի նախորդ քարդովս, անձնականիդ վերաբերեալները բոլորովին զատելու է կուսակցութեան վրայ եղած յարձակումներէն։ Առաջինը դուն առանձին տետրակով կը հրատարակես, երկրորդը՝ յանուն կուսակցութեան հրապարակ կը հանենք։ Ես կուզեմ ամենն ալ ուշադրութեամբ աչքէ անցունել տպուելէն առաջ։

Զաւէնի գործին համար Մկրտիչեանէն[108] ալ իրմէն ալ նամակ ստացայ։ Շատ ուրախ եմ որ վերջին քայլերուն մէջ համաձայնութիւնը ամենուրեք կատարեալ եղաւ։ Ձեռնարկին յաջողութիւնը մեր դիրքը եւ ազդեցութիւնը պիտի բարձրացնէ։ 75 ոսկին ժամանակին Աղեքսանդրիա հասցնելու համար ամեն կարելի ջանք կընենք կոր, եւ գրեթէ

15 Temple Place. Boston
[illegible] 28. 1900

[illegible]

վստահ եմ որ Լեւոնը յուսախաբ չպիտի ըլլայ այս մասին։

Ապրիլի 15 ոսկին երէկ ճամբայ հանեցին կարծեմ, զոր ընդունած կըլլաք նամակս ձեզ հասնելէ առաջ։ *Նոր կեանք*ի բաժնեգինները անկարելի է ամբողջովին գանձել, կամաց կամաց կը վճարեն. դրկուած 15 ոսկին լրացնելու համար երբեմն հարկ կըլլայ փոխառութեան դիմել, մանաւանդ որ ճիշդ այս պահուս մտքերը քիչ մը պղտորած են։

Հաճի Մխիթար[109] նամակով մը Մկրտիչեանի իմացուցեր է թէ ինք չկրնար վարչութեան անդամակցութիւնը ընդունիլ, եւ *թախըմ* մը ուրիշ բաներ ալ ըսեր է։ Նամակին պարունակութիւնը քեզ հաղորդած ըլլալու է մինչեւ հիմա։

Վերջերս հոս Դաշնակցականները յանկարծ միութեան խնդիրը սկսան յուզել, եւ իրենց ու քանի մը Նազարպեկեաններու միջեւ մտերմական յարաբերութիւն մը կը նշմարուի։ Արդեօք Նազարպեկեանները իրենց չգոյութիւնը Դաշնակցութեան փէշերուն տակ ծածկե՞լ կուզեն, ու իրենց մէջ միութիւն հռչակելով միութեան ալ համակիր եւ գործադրո՞ղ կուզեն երեւնալ ժողովուրդին առջեւ։ Ինծի տեղեկագրուած է թէ Ա. Վռամեան՝[110] կոմիտէներուն ուղղած մէկ շրջաբերականին մէջ զանոնք կը յորդորէ եղեր արտաքուստ միութեան համակիր ձեւանալ իսկ ներքուստ կարեւորութիւն չտալ։ Երբ ձեռք ձգեմ քեզի կը դրկեմ այս շրջաբերականը։ Չերազն[111] ալ միութեան ջատագով դարձեր է։ *Մարտ*ի ռեւէ ընդհատում աղէտաբեր հետեւանք կունենայ՝ ուստի ջանացէք ժամանակին հանել։ *Նոր կեանք*ի մէջ ալ *Սայրօ*յի նման զօլայական գրութիւններ չվայլեր։ Բոլորովին հակառակ եմ ատոնց։

Սիրալիր բարեւներ

Քոյդ

Կ. Յ. Փափազեան

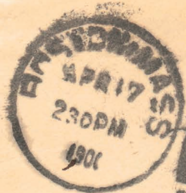
[illegible]

35. ԿԱՐԱՊԵՏ Յ. ՓԱՓԱԶԵԱՆԻ[112] ՆԱՄԱԿԸ

Գրութեան վայր՝ *Պոսթոն*
Գրութեան թուական՝ 17 *Ապրիլ* 1900
Առաքումի վայր՝ *Լոնտոն*

Պահպանուած է պահարանը:
Առաքումի հասցէ՝ Mr. A. Arpiarian
17 Ladbroke Crescent
Notting-Hill
London W.
England

THE ARMENIAN RUG AND CARPET
RENOVATING WORKS, 15 TEMPLE
PLACE, BOSTON, MASS.

Mr. A. Arpiarian
17 Ladbroke Crescent
Notting Hill
London W.
England

Պոստոն. Ապրիլ. 17. 1900

15 Temple Place

Սիրելի պր. Արփիար,

Ստացած եմ Մարտ 30, Ապրիլ 3 եւ 6 թուակիր նամակներդ յաջորդաբար:

Զաւէնին ապահով իր տեղը հասնիլը անհուն ուրախութիւն պատճառելու է ամենուս ալ. ոչ Մելիքին եւ ոչ ուրիշ *ո եւ է մէկուն* բառ մ՚իսկ չենք ըսեր անշուշտ: Հոս խօսք մը կայ թէ Մելիք Ամերիկա կը վերադառնայ, ես ոչինչ գիտեմ այդ մասին:

Մայրաքաղաքին գործերը դուրսէն չենք կրնար ղեկավարել իրերու ներկայ վիճակին մէջ, կը պարտաւորինք թողուլ որ ինք հանգամանքներու համեմատ գործէ:

Թերթերը լաւ են ընդհանրապէս, եւ շատ զգուշութիւն հարկաւոր է սխալ բաներ չընել – ամեն պարագայի տակ վեհանձն ընթացքի մը հետեւելու ենք որպէս զի այս առիթով ժողովուրդին վրայ կարելի եղածին չափ լաւ տպաւո-րութիւն թողունք:

Կսպասեմ լսել քենէ թէ ինչ ընթացքի հետեւելու ենք «Յաւելուածի» մասին: Աճապարելու չենք, ամենքս միատեղ, այսինքն համաձայնութեամբ որոշելու ենք ընելիքնիս:

Ձայն հայրենեաց կը հրատարակուի, ես կեղծ անունով պզտիկ բաներ կը գրեմ երբեմն: Գրեցի որ ձեզի ղրկեն կանոնաւորապէս: *Թայմզ*ի Պօլսոյ հեռագիրը պիտի դնեն

[illegible] 17. 1900
15 Temple Place

[illegible]

այս շաբաթ. թէեւ *Նոր կեանք*ը բերաւ այդ լուրը արդէն։

Դրամ։ Այսօր գերագոյն ջանք մը պիտի ընենք 75 ոսկին ղրկելու Աղեքսանդրիա, կը վախնամ թէ շաբաթ մը ուշ ենք։ Գրեթէ անկարելի է ձեզի դրամ հեռագրել։ Այս գումարն ալ մասամբ փոխառութեամբ լրացուցինք։ Չեմ գիտեր թէ պիտի կրնան սովորական 15 ոսկին ղրկել այս ամիս։ Միակ ճամբան, կը մտածեմ, որ պր. Մկրտիչեան 50 ոսկուց փոխառութիւն մ'եւս ընէ, հինը վճարելէն ետքը, մենք ալ ասկից երկու ամիսէն իրեն կը հասցունենք։ Այս մասին առաջին պատեհութեամբ գրէ իրեն։ Դուք այդ 50 ոսկիով երկու ամիսի չափ կը պարտըկիք։

Այս վերջին շփոթութիւնները քիչ մը լքում յառաջ բերած կերեւին մասնաճիւղերուն մէջ, բայց կը յուսամ թէ շուտով կը վերստանանք մեր կորովը եւ խանդը։ Ժողովուրդները յաճախ ջերմաչափի պէս մթնոլորտի զանազանութենէն կազդուին։

Ձեր վիճակը միշտ աչքիս առջեւն է, ա՜խ, անգամ մը սա դրամական տագնապէն ազատէինք. ան ատեն հոս շնորհքով գործիչ մը բերելու է որ բոլոր ժամանակը գործին նուիրէ։

Սիրալիր բարեւներով

Քոյդ

Կ. Յ. Փափազեան

[illegible]

36. ԿԱՐԱՊԵՏ Յ. ՓԱՓԱԶԵԱՆԻ[113] ՆԱՄԱԿԸ

Գրութեան վայր՝ *Պոսթոն*
Գրութեան թուական՝ 1 *Մայիս* 1900
Առաքումի վայր՝ *Լոնտոն*

Պոսդոն. Մայիս 1.1900

Սիրելի պր. Արփիար

Ստացայ Ապրիլ 13 թուակիրդ. նոյն մտածումները ես ալ հաղորդած էի արդէն Աղեքսանդրիա:

Ներփակեալ պաշտօնականը հաճեցէք փութով ղրկել Աղեքսանդրիա, Հայկազունիին եւ ինձ լաւագոյն եւ կտրուկ ճամբան ատ կը թուի:

Անհոգ եղէք մենք հոս շատ զգուշաւորութեամբ եւ շրջահայեցութեամբ կը վարուինք: Դուք ալ թերթերուն dignityն պահելու հոգ տարէք միշտ: Լայն եւ վեհանձն ոգին կը յարգուի ժողովուրդէն:

Այսօր այսչափ

Քոյդ սիրով՝

Կ. Յ. Փափազեան

[illegible] 1.1900

[illegible]

[illegible]

37. ՍԱՐԳԻՍ ՌՍՏԻԿԵԱՆԻ[114] ՆԱՄԱԿԸ[115]

Գրութեան վայր՝ *Ուստր* (Worcester)
Գրութեան թուական՝ 8 *Մայիս* 1900
Առաքումի վայր՝ *Լոնտոն*

Station A.
46 P. O. Box
Worcester, Mass.

8 Մայիս 1900

Պր. Ա. Արփիարեան
Յարգելի ընկեր..

*Նոր կեանք*ի բաժանորդ ունիմ 48 հատ: Գալով ասկից վերջը միայն, իմ հասցէիս ղրկեցէք 40 հատ, իրաւ քանի մը հատ աւելի է, բայց երբեմն կ'ուզեն, կուտամ որ կարդան եւ գիտնան թէ կար հայ որ բաժանորդ գրուել անգամ մը: Ինծի գրած էիք թէ տասը հատ ուղղակի մենք կը ղրկենք. բայց ես մոռցած եմ թէ որոնք են, որ բաժանորդ ստակը գանձեմ, եթէ կարելի է ցանկը ղրկեցէք որ դրամը գանձեմ: Եւ այս ութը թիւ համար շատ գանգատ ըրին քանի մը մարդիկ որ ուշ ստացած են: Այդ մասին շատ հոգ տարէք որ չգան եախաս բռնեն: Երեք հատ հասցէ նորէն կը ղրկեմ որ ուղղակի իրենց երթայ.

Ընկերական յարգանք

Սարգիս Ռստիկեան

[illegible] 1900

Station A.
46 P. O. Box
Worcester
Mass

[illegible]

[illegible]

Յ. Գ. Մոռցայ ըսելու, առաջին տարուայ 2 եւ 3 թիւերը ղրկեցիք բայց դժբաղդաբար մէկը որ պիտի ծախէի գործուն ինկաւ հոսկէ ձգեց ուրիշ քաղաք գնաց եւ միւսն ալ գործարանը վնասուեցաւ, հիմա հիւանդ է եւ մեր մասնաճիւղի անդամ է. շատ լաւ եւ ազնիւ երիտասարդ մըն է. հազիւ 6 ամիսէն կը բժշկուի: Եւ ուրիշ քանի մը պակաս թիւեր կան որ մեր հին բաժանորդներուն է, հաւաքածու պիտի ընեն, բայց պակաս է.

Harooten Mooradian
160 P. O. Box
Lynn Mass.

Garabed Kaiajanian
74 Lawrence St.
Lawrence Mass.

Mr. N. E. Russian
7523 Goldsmith Ave.
Chicago Ill.

[illegible]

[illegible]

Harooten Mooradina
160 P. O. Box
Lynn Mass. [illegible]

Garabed Kaiajanian
74 Lawrence St.
Lawrence Mass. [illegible]

Mr. H. E. Russian
7523 Goldsmith Ave.
Chicago Ill.

Ա. տարի թիւ 23 երկուական
Բ. տարի թիւ 13. 12. 8 երեքական

Այս մասին անհոգ եղէք, վերջապէս ասոնց ծախքը բաժանորդներուն քսակէն օր մը չէ օր մը պիտի հանեմ։

Ուստր լսարանի վարչութիւնը ապրիլ 29 եւ մայիս 6ին երկու Կիրակի ընդհանուր ժողով գումարեց. խնդիրը շատ երկար ժամանակ ծեծուեցաւ ու ժողովուրդի քուէն առաւ ու նաեւ պիտի պահանջուին որ դաշնակցականներէն ու թէ ձեզմէ որ պատուոյ ատեան մը կազմուի ու ամէն բան պարզուի քանի մը օրէն։ Նամակը դուք կը ստանաք։ Անուն երկու տարբեր նամակ ալ պրն. Էսքանտարեանին եւ Յակոբեանին պիտի ղրկուի։ Ամբողջ Ամերիկան կը պահանջէ որ

անշուշտ պատուոյ ատեան կազմուի. պրն. կեղծարարները շատ կը ջանան որ չէզոք ժողովուրդի համոզեն որ քուէ չտան, ըսելով թէ ատկից շատ ու շատ կարեւոր խնդիր կայ, ան է միութիւն։ Ատոր հակառակ չէզոք ժողովուրդն վրանին կը խնդայ ու կը ծաղրէ բոլոր կեղծարարները, ըսելով ուր էիք 1895ին[116] որ *Մարտ*ը կոչ կ՚ընէր միութեան համար եւ պատճառ կը բռնէիք թէ քանի որ Արփիարը կայ կարելի չէ միութիւն, հիմա ալ խոյս տալու համար միութիւն կը քարոզենք գլուխնիդ ուտայ ընկերասէրներ գացէք գործերնիդ։ Թէ որ չէզոք ժողովուրդին բոլորը ըսածները գրեմ, տարի մը գրեմ չի հատնիր։ Այսչափ բաւական է։ Եւ նահանգային վարչութեան ղրկած նամակդ այս շաբթուան *Ձայն հայրենեաց*ին մէջ պիտի տպենք։

Սարգիս Ռստիկեան

Դ

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] 1895 [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

38. ԿԱՐԱՊԵՏ Յ. ՓԱՓԱԶԵԱՆԻ[117] ՆԱՄԱԿԸ

Գրութեան վայր՝ *Պոսթոն*
Գրութեան թուական՝ 22 *Մայիս* 1900
Առաքումի վայր՝ *Լոնտոն*

Armenian Rug & Carpet Renovating Works
15 Temple Place

Boston, Mass., Մայիս 22, 1900

Սիրելի պր. Արփիար

Ստացած եմ Ձեր վերջին երկու նամակները, որոնց առաջինը կարեւոր տեսութիւններ կը պարունակէր, իսկ երկրորդը նիւթական տագնապ կը գուժէր: Ինչպէս գրեր էի Լեւոնին[118] ղրկուած 75 ոսկին Մայիս ամսոյ 15ին յապաղման պատճառ դարձաւ, բայց վերջապէս յաջողեցանք 14ին հեռագրել, ու Յունիսինն ալ այսօր ճամբայ հանեցինք: Մկրտիչեանէն խնդրեցի որ մասնաւոր ջանք մը ընէ արտասահմանի միւս մասնաճիւղերէն ալ դրամ գանձելու, որպէս զի դուք հող չնեղուիք: Յուսանք թէ մօտ է փրկութեան օրը. մաղթենք որ մեր այս համբերութիւնը եւ տոկունութիւնը յաջողութեամբ պսակուին:

Աղեքսանդրիա գրեցի, եւ քեզի ալ իմացունեմ, որ այն պաշտօնական յայտարարութիւնը՝ որոյ ընդհանուր իմաստը ղրկեցինք իրենց քու միջոցաւ՝ պաշտօնագրի մը վերածուի ուղղեալ *Դրօշակ*ի խմբագրութեան, եւ անոր ճիշդ պատճէնն ալ *Մարտ*ի մէջ հրատարակուի: Այս կերպով խմբագրութիւնը պատասխան մը տալու հարկին մէջ կը գտնուի, եւ միւս կողմէն ալ մեր դիրքը

Armenian

Rug & Carpet Renovating Works

15 TEMPLE PLACE

G. H. PAPAZIAN
K. M. GIRAGOSIAN
E. B. ZULALIAN

TELEPHONE CONNECTION

Boston, Mass., [illegible] 22 ~~189~~ 1900

[illegible]

[illegible]

հանրութեան առջեւ կը պարզուի: Անկից անկից եկած նամակները դիմումները հրատարակելով եւ այլն ժամավաճառ ըլլալու չենք:

Ի՞նչ քայլ պիտի առնենք եթէ առարկեն թէ քանի որ ամբաստանեալ անձը վարչութեան տնօրինութիւններուն կը մասնակցի չեն կրնար բանակցիլ Պատուոյ Ատեանին կազմութեան մէջ: Ասոր մասին կը մտածենք երբ ժամանակը գայ: Մենք անշուշտ յօժար եւ պատրաստ ենք Պատուոյ Ատեանի մը կազմութեան ամէն արգելք եւ նոյն իսկ պատրուակ բառնալ մէջտեղէն, ես կը կարծեմ թէ՝ եթէ հարկ ըլլայ քու առժամեայ եւ պայմանաւոր հրաժարիլդ, մեծ տպաւորութիւն պիտի գործէ ան ազգին վրայ իբրեւ վեհանձն յայտարարութիւն մը անմեղութեանդ: Վերջապէս այս անգամ ատ մարդոցը օձիքը թողելու չենք:

Կը թելադրեմ որ Շահնազարին[119] բարեկամութիւնը չկորսնցունենք, որչափ ալ նա մեզ տարակարծիք ըլլայ ինչ ինչ կէտերու մէջ: Թէ դուն եւ թէ Մկրտիչեան մեծ գովեստով եւ յարգանքով խօսած էք միշտ իր մասին, չըլլայ որ մեր ընթացքը զինքը վշտացնէ եւ միւս կողմը ձգէ իր ազդեցութիւնը: Այս նկատմամբ կը խնդրեմ գրես Աղեքսանդրիա: Լեւոնին վերջին նամակին նայելով Շահնազար չափազանց *պահանջներ* ըրած է կեդր. վարչութենէն: Ես կուզէի նամակ մը գրել Շահնազարին բայց զինքը անձամբ չեմ ճանչնար:

Սիրալի բարեւներս

Քոյդ

Կ. Յ. Փափազեան

[illegible]

39. ԱՐՏԱՇԷՍ Յ. ՔԷՕԼԷԵԱՆԻ[120] ՆԱՄԱԿԸ (ԹԵՐԻ)

Գրութեան վայր՝ *Ինդիանապոլիս*
Գրութեան թուական՝ 31 *Մայիս* 1900
Առաքումի վայր՝ *Լոնտոն*
Առաքումի հասցէ՝ Mr. L. Frank
32 Chesterton Road
London, Eng.
Պահպանուած է նամակին միայն առաջին էջը:

L. S. Ayres & Co.
33, 35 and 37 West Washington Street

Indianapolis, May 31st 1900

Յարգելի Տէր.

Ներեցէք որ Ձեր անցեալ Ապրիլ ամսոյ գրութեան եւ [գլ]խաւորած *Նոր կեանք*ի թիւերնուդ այսչափ ուշ կը պատասխանեմ, սա միակ պատճառաւ որ, ըստ Ձեր խնդրանաց ուզեցի Պրն. Կրպտ. Տէր Յակոբեանի բաժանորդագինն ալ միասին ղրկել. ինչ եւ իցէ, երկար փնտռտուքներէ ետք գտայ այդ մեր Զէյթունցի քաջ բարեկամը, ու ահա ներփակեալ կը ղրկեմ իրեն *երկու տոլարը* իմ երկուքիս հետ, որն որ կը յուսամ թէ գինը պիտի ըլլայ ինծի ղրկուած Ա. տարուան *Նոր կեանք*ի թիւերուն բացի 1 եւ 4 թիւերէն:

Պրն. Տէր Յակոբեան կ՚ըսէ թէ՝ շատոնց ի վեր թերթ ստացած չէ,

DRY GOODS,
DRAPERIES, ORIENTAL RUGS,
DRESSMAKING,
GENTLEMEN'S FURNISHINGS,
CLOAKS, COSTUMES,
MILLINERY.
AGENTS FOR
IMPROVED STANDARD PATTERNS.
DENT'S, REYNIER'S AND FOSTER'S
GLOVES.
ART DEPARTMENT,
PICTURES AND FRAMES,
STATUARY,
LADIES' AND CHILDREN'S SHOES.

L. S. AYRES & CO.,

33, 35 AND 37
WEST WASHINGTON STREET.

NEW YORK OFFICE
56 WORTH ST.

INDIANAPOLIS, May 31st 1900

Mr. L. Frank
32 Chesterton Road
London, Eng.

[illegible]

40. ՍԱՐԳԻՍ ՌՍՏԻԿԵԱՆԻ[121] ՆԱՄԱԿԸ[122]

Գրութեան վայր՝ *Ուստր* (Worcester)
Գրութեան թուական՝ 10 *Յուլիս* 1900
Առաքումի վայր՝ *Լոնտոն*

10 յուլիս 1900

Յարգելի Ա. Արփիարեան

Ինչպէս առաջ գրած էի նոյնպէս հիմա կը գրեմ քանի մարդու հասցէին որ դուք ուղղակի *Նոր կեանք* կը ղրկէք ինծի ցուցակ մը ղրկեցէք որ դրամը գանձեմ: Գ. տարի առաջի վեց ամսեայ բաժանորդներս էին (48) հատ իսկ Բ. վեց ամսեայ (53) հատ Ուստրի մէջ: Ես շատ կ'աշխատիմ որ *Նոր կեանք*ը տարածուի բայց դուն ալ երբեմն ուզածս ղրկէ որ բաժանորդներուն սիրտը շինեմ: Երեք տարի է որ շարունակ *Նոր կեանք* կը կարդան եւ կան մարդիկ որ պակաս թիւեր ունին որոնք գիրք կազմելու փափաք ունին: Ահ է ուզածս. Բ. տարի 13. 12. 8. երեքական հատ իսկ Գ. տարի 1. 2. 3. 4. 9. հինգական հատ: Նաեւ ես քեզի պարտական եմ (4) տօլար առաջին տարի *Նոր կեանք*ի հաւաքածու ծախեցի երկու հատ չորս տօլար, այդ քեզի կը վերաբերի ոչ թէ կուսակցութեան, ես ուղղակի քեզի համար աշխատեցայ:

10 [illegible] 1900

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] (4 [illegible]) [illegible] (5 [illegible]) [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] 13. 12. 8. [illegible]

[illegible] 1. 2. 3. 4. 9. [illegible]

[illegible] (4) [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

Մենք *Ձայն հայրենեաց*ի գրաշար մը ունինք, կը փափաքի *Մարտ*ի հաւաքածուն ունենալ, քանի տօլարով կրնաս ղրկել ամբողջը գրէ։ Գալով կուսակցութեան գործերուն մասին, այս վերջերս Օրմանեանի եւ Արթին փաշայի[123] մասին տեղւոյս ժողովուրդին վրայ թողուցած տպաւորութիւնը այս է քանի որ մենք կը փափաքինք որ մեր Ազգ. կուսակցութեանը պատիւը բարձրանայ, այս է մեր ժողովուրդին սիրածը, որ կուսակցութիւն ամէն ճիգ ու աշխատանք թափէ, այդ Արթին փաշայ ըսուած արարածը սպաննէ ոչ թէ Օրմանեան։ Իմ անձնական գաղափարս ալ այս է, ժողովուրդը կըսէ ինչ կայ թէ որ սպառնական նամակով կազատենք, մենք բոլորս ալ սպառնալիք կրնանք ընել Ամերիկայէն մինչեւ Կ. Պօլիս, այդ շատ դիւրին է գործնական գործ կը պահանջէ ոչ թէ խօսք։

Մնամ ձերդ յարգանօք

Սարգիս Ռստիկեան

[illegible]

Յ. Գ. Ուշադրութիւն մեր մասնաճիւղին նոր հասցէին

H. Branch
379 P. O. Box
Worcester
Mass.

[illegible]
[illegible]

H. Branch
379 P. O. Box
Worcester
Mass.

41. ԼԵՒՈՆ ԲԱՇԱԼԵԱՆԻ[124] ՆԱՄԱԿԸ

Գրութեան վայր՝ *Փարիզ*
Գրութեան թուական՝ 19 *Յուլիս* 1900
Առաքումի վայր՝ *Լոնտոն*

Պահուած է նաեւ նամակին պահարանը:
Փարիզի նամակատան կնիք՝ Paris 27, 19 Juillet 1900
Լոնտոնի նամակատան կնիք՝ Notting Hill, 20 July 1900
Առաքումի հասցէ՝ A. Arpiarian
17 Ladbroke Crescent
Notting Hill
London, W.

POSTE
25
RÉPUBLIQUE FRANÇAISE
PARIS 27
19 JUIL 00
R. AMELIE
17 Ladbroke Crescent
Notting Hill
London, W.

Բարիզ, 19 յուլիս 1900

Սիրելի Արփիս,

Ղրկած ընդարձակ նամակներդ - տետրակ՝ պիտի ըսէի քիչ մնաց - առեր եմ։ Ուշադրութեամբ կարդացի։ Շատ աղէկ գրած էիր, ու ես մանաւանդ անոնց մէջ սիրեցի այն ազնիւ հոգիի հոգածութիւնդ Շահնազարին բարի համբաւին համար, որ, վախնամ, պիտի կործանի այս aventureին մէջ։[125]

Շահնազարը դեռ չտեսայ։ Այս օրերս պիտի գար գործի համար Պարծիլին տեսնելու, եւ ատոր կը սպասէի կոր։ Բայց միտք ունիմ վաղն առտու երթալու զինքը տեսնելու։ Ամէն բան պիտի բացատրեմ իրեն, սրտբաց։ Ու պիտի աշխատիմ զինքը ազատելու այդ տղմուտէն։ Եթէ չուզէ ելլել, գոնէ մեր պարտքը կատարած կ'ըլլանք իրեն մասին։

* * *

Եթէ ինծի նիւթ մը տաս, կը գրեմ քեզի խմբագրական մը։

Վերջին *Նոր կեանք*ին համար ալ շատ գոհութիւն ունիմ քեզի յայտնելիք։ Ամենքն ալ գոհ են։ Ոմանք քիչ մը չափազանց գտան Արշակին մասին գրածդ։ Տեղ տեղ չափազանցեր էիր, իրա՛ւ։[126]

Եթէ այս շաբթու դրամ առիր, հարկաւ իս չես մոռնար։

Առջի գրաշարը քեզի ինչ որ ըսէ, *սիքտիր* ըրէ պարզապէս։ Ըսէ նաեւ որ *մենք* ենք որ իրմէ դեռ շատ մը գիր ունինք առնելիք։ Ու թող չկարծէ որ ասիկա մոռցած եմ։ Դարձեալ էն առաջ կարգադրելիք գործերէս մին ան պիտի ըլլայ։ Ասիկա իրեն ըսէ, չմոռնաս։

Մեր գրաշարին կէս ոսկի յաւելում կը բաւէր։ Հարկաւ, եթէ շատ պնդէ, տուր ոսկին։ Բայց ըսէ որ իմ դիտաւորութիւնս առ այժմ կէս ոսկին աւելցնել էր, ու տարեգլխին՝ վեց ոսկի ընել։ Աշխատէ այս կարգադրութիւնը յաջողցնելու։

[illegible], 19 [illegible] 1900.

[illegible]

[illegible]

Աղիէն անդիէն լուր կը հարցնես: Միսակին գործ մը գտայ, Կամսարականին[127] միջոցաւ: Աղեքսանդրիոյ Վարժարանին մէջ ֆրանսերէնի դասատու, ամսական 125 ֆրանք: Սեպտեմբերին պիտի երթայ: Աստուծմով, երեսնիս ճերմակ կը հանէ:

Հրանդը[128] հիմակուընէ եղբօրը գործին կ'աշխատի: Ան ալ սեպտեմբերին վերջնապէս պաշտօնին գլուխը կ'անցնի - եղբօրը տեղ որ Հնդկաստան պիտի երթայ իր վարպետներուն կողմէ:

Եղբայրս գործին մէջ առաջ երթալու վրայ է: Մալխասեանը իրեն կուտայ - բացի ձրի բնակութենէ - շաբաթը 25 ֆրանք: Լիուլի կը բաւէ իրեն:

Գահիրէէն լուր չունիմ: Անոր գործին վրայ մտածելը ինծի սարսափ կուտայ:

* * *

Հա՛, սխա՛լ ենթադրութիւն մը ըրած ես: Շահնազարը Եգիպտոս կ'երթայ, կամ թէ պիտի երթայ - գործով մը որուն համար կ'աշխատի կոր, բայց չեմ գիտեր թէ յաջողեցա՞ւ: *Բոլորովին մեր մէջը*՝ այս օրերս Մալխասեանին դիմեր է 500 ֆրանք խնդրելով՝ Եգիպտոս երթալու համար: Մալխասեանը մերժեր է: Ինք ինծի ըսաւ ասիկա, խնդրելով որ մեր մէջը մնայ:

Շատ կարօտցեր եմ քեզի: Շատ համբոյր: Սա քու խոշոր թշնամիներդ ճզմելու ուժ կը զգամ կոր մէջս:

Լեւոն

[illegible]
[illegible]
[illegible] 125 [illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible] 25 [illegible]

[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] 500 [illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]

42. ՍԱՐԳԻՍ ՌՍՏԻԿԵԱՆԻ[129] ՆԱՄԱԿԸ[130]

Գրութեան վայր՝ *Ուստր* (Worcester)
Գրութեան թուական՝ 7 *Օգոստոս* 1900
Առաքումի վայր՝ *Լոնտոն*

7 Օգոստոս 1900

Պրն. Արփիար Արփիարեան

Յարգելի Տէր

Ասկից քանի մը շաբաթ յառաջ ձեզի նամակ մը գրեցի: Կը խորհէի թէ նամակս հասած չէ որ *Նոր կեանք*ի պակաս թիւերը չեկան: Երբ որ 14 թիւ *Նոր կեանք* եկաւ այն ժամանակ գիտցայ որ նամակս ձեզ հասած է, ուրեմն մեզ խորհիլ կուտաք թէ ձեր *Նոր կեանք*ի գործակալներուն կարեւորութիւն մինչեւ տալ իսկ չէք ուզեր: Երանի թէ հնար մը ըլլար միայն ժամի մը չափ [...] հոս ըլլայիր, աչքովդ տեսնայիր թէ որչափ դժուար է ասանկ փճացած ժողովուրդէն 53 բաժանորդ գտնել Բ. վեց ամսուան համար իսկ թէ որ մեր վրայ կասկած մը ունինք կրնաք մասնաճիւղէն հասկնալ թէ ես ինչ տեսակ մարդ եմ: Ես *Նոր կեանք* տարածելու համար եւ կուսակցութեան պատիւ բարձրացնելու ամբողջ կեանքս նուիրած եմ, կրնաք Սարաճեան Եպիսկոպոսէն[131] հասկնալ իմ անցեալս եւ

7 Օգոստոս 1900

[illegible]

[illegible]

ներկաս։ Իրաւ մենք դպրոցական չենք որ քանի մը գեղեցիկ բառեր գրելով ձեզ հաւատացնենք թէ գործող ենք ոչ մեր գրածներէն կրնաս գիտնալ թէ ինչ կարողութեան տէր մարդ ենք։ Մեր կուսակցութեան մասին ունիմ քիչ մը գրելիք բայց երկու ամիս նորէն պիտի սպասեմ։ Եւ վերջը միայն պզտիկ բան մը յիշեմ. գրեթէ երկու տարի կը մօտենայ որ կազմակերպուած ընկերութիւն մը առանց դիւանի կը կառավարուի, այդ երբէք խելքիս չի պառկիմ։ Ինչպէս կ'ըլլայ ատենապետը Ամերիկա, ատենադպիրը Աղեքսանդրիա։ Երբեմն հարկ կ'ըլլայ թէ Ռուսաստան, Կ. Պոլիս, Կիլիկիայէն գալած նամակներուն շուտով պատասխանել պէտք է, ինչ պիտի ընէք, ամիսներով սպասել պիտի տաք եւ ես ասոր կ'ըսեմ Նազարպէկեան դրութիւն։ Այս միայն իմ անձնական տեսութիւնս է, թէ որ ասոնք մասնաճիւղին մէջ խօսիմ բոլորովին կը լուծուին։ Եւ այս պատւոյ ատեանի խնդիրը շուտով վերջացուցէք ալ բաւական հինգ տարի

[illegible]

է որ բոլոր լրագիրներ այս գործով կը զբաղին, ամօթ է թէ որ Հնչ. Ազգ. Յեղ. Կուսակցութիւնը անկարող է վերջ տալ [...] եւ դուք ձեր գործուն նայեցէք, ասանկով ժողովուրդը յուսահատութեան կը մատնէք եւ պատասխանատու կը մնաք ամբողջ ազգի մը առջեւ:

Այս է պակաս թիւերս.

Գ. տարի 1, 2, 3, 4 եւ 9, հինգական հատ

Բ. տարի 8, 11, 12, 13, երեքական հատ

Նաեւ *Օսմանլի* թերթը որ Լօնտոն կը հրատարակուի կամ հասցէն ղրկեն կամ առաջին թիւը ինծի: Մէկալ Յովհաննէս Ռուսեանի հասցէին երկու թերթ կ՚երթայ Չիքակօ, մարդուն հին հասցէն աւրեցէք, վերջի ղրկած հասցէս միայն շարունակեցէք:

Ինչպէս որ առջի նամակիս գրած էի թէ քանի հատ *Նոր կեանք* կը ղրկես այն մարդոց որ ուղղակի իրենց հասցէին կ՚երթան. անոնք որ իմ ձեռամբ ղրկուած է Լօնտոն ցուցակը ղրկէ որ դրամը գանձեմ:

[illegible]

Այս ղրկած նոր հասցէներուս *Նոր կեանք* ղրկեցէք սկսեալ 15 թիւէն. 13, 14 թիւերը ես ձեռքէ յանձնած եմ եւ ասոնք ինծի ղրկած ծրարէդ պակսեցուր, միայն 43 հատ ղրկեցէք ծրարս.

Mr. M. M. Thomajanian
1060 P. O. Box
Worcester Mass.

Mr. John Barsamian
90 The Worcester Market
Worcester Mass.

Թէ որ մեր նամակը անպատասխան մնայ, դուք գիտէք: Ես պիտի աշխատիմ մինչեւ վերջի շունչս, միայն ձեր ինչ աստիճանի գործունեայ ըլլալը ցոյց տուած կ'ըլլաք:

Մնամ ձերդ

Յարգանօք

Սարգիս Ռստիկեան

[illegible]

[illegible] 15

[illegible] 13. 14 – [illegible]

[illegible]

[illegible] 43. [illegible]

[illegible]

Mr. M. M. Thomajanian
1060 P. O. Box
Worcester Mass.

Mr. John Barsamian
90 The Worcester Market
Worcester Mass.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

43. ՅՈՎ. ՅԱԿՈԲԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

Գրութեան վայր՝ *Ռայփոն* (*ԱՄՆ*)
Գրութեան թուական՝ 4 *Հոկտեմբեր* 1900
Առաքումի վայր՝ *Լոնտոն*

Հոկտ. 4, 1900 Ripon, Wis.

Մեծ. պրն. Արփիար Արփիարեան,

Սիրելի բարեկամ,

Երկար ատեն է որ Ձեզ գրած չունիմ: Ուստրէն հեռանալէս ի վեր Շիքակօ գրեթէ հաստատուն վիճակ մը չունէի: Ներկայ սեպտ.էն սկսեալ որպէս կանոնաւոր ուսանող տեղւոյս Գօլէճի մէջ կուսանիմ: Կուզէի շատ երկար գրել, զի շատ ըսելիքներ ունէի Ձեզ, բայց այնքան լարուած աշխատութիւններ ունիմ, որ հազիւ այսօր ժամանակ ճարեցի քանի մը տող գրելու:

Դպրոցական ծախքերս կը հոգամ օրական երկու ժամու ֆիզիքական աշխատութեամբ, որ ինձ չի բաւեր: Պատրաստ ունիմ քանի մը յօդուածներ եւ 200 ձեռագիր երեսներէ բաղկացեալ՝ *Տանջանքէն ծնածը* խորագրով, վէպ մը, ազգային ու յեղափոխական իրական կեանքէ առնուած, ու միեւնոյն ժամանակ մանրակրկիտ ուսումնասիրութիւն մըն է, *Նոր կեանք*ին շատ յարմար: Մեծապէս զիս պարտաւորած ու ուսանողութեանս օգնած կը լինէք, եթէ յանձն առնէիք այդ աշխատասիրութիւնը վարձատրութեամբ հրատարակել *Նոր կեանք*ի մէջ, *տողային* կամ *սիւնակի* հաշուով: Անհամբեր կը սպասէի լսել Ձենէ

[illegible] 4, 1900 Ripon, Wis.

[illegible],

[illegible],

[illegible]:
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]:

[illegible]
[illegible]:
[illegible] 200 [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

թէ ի՞նչքան կրնաք վճարել, եւ եթէ համաձայն էք, կը խնդրէի գրէիք Լօրէնս Նահանգային Վարչութեան, որ այդ հաշուին առ հաշիւ գումար մը ղրկէին ինձ: Դպրոցիս առաջին տարին, ու մանաւանդ առաջին termն ըլլալով շատ ու շատ պէտքեր ունիմ: Երեւի պիտի փնտռեմ հանգ. Գուլամերեան, որ այսպիսի պարագաներուն *քար ու ճարով* իր աշխատակիցները վարձատրել գիտէր:

Կը խնդրէի օրինակ մը *Նոր կեանք* ղրկել ինձ հոս: Այս տարուան թիւերը կանոնաւոր չեմ ստացեր, շատ ու շատ շնորհակալ պիտի ըլլայի եթէ կրնայիք այս տարուան հաւաքածոյ մը ղրկել ինձ: Չմոռնամ խնդրել՝ կուզէի անպատճառ ունենալ Ա. տարուան 1. 17. եւ 22. թիւերը, երկու տարուան հաւաքածուս լրացնելու, այս թիւերէն որն որ ունիք կը խնդրէի ղրկել, մանաւանդ 22րդ թիւ (Ա. տարի) կուզէի ունենալ եւ կը յուսամ թէ ունիք:

Պրն. Լ. Բաշալեան, եթէ հոդ է, յատուկ բարեւներս հաղորդեցէք:

Սիրալիր բարեւներով

Միշտ Ձերդ

Յով. Յակոբեան

Հասցէս՝
H. Hagopian
Ripon College
Ripon, Wis.
U.S.A.

[illegible]

[illegible] 1. 17. և 22. [illegible]

[illegible] 22[illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible]

H. Hagopian
Ripon College
Ripon, Wis.
U. S. A.

44. ՄԻՀՐԱՆ ԹԵԼԵԱՆԻ[132] ԲԱՑ ՆԱՄԱԿԸ

Գրութեան վայր՝	*Պրիւքսէլ*
Գրութեան թուական՝	23 *Հոկտեմբեր* 1900
Պրիւքսէլի նամականիշ՝	Bruxelles, 24 Octobre 1900
Առաքումի վայր՝	*Լոնտոն*
Առաքումի հասցէ՝	Monsieur L. Frank 27 Chesterton Road, London W. England

CARTE POSTALE. — POSTKAART
Union postale universelle. — Wereldpostvereeniging.
BELGIQUE. — BELGIE.
(Côté réservé à l'adresse. — Zijde voor het adres alleen.)
NE PAS LIVRER LE DIMANCHE
NIET BESTELLEN OP ZONDAG
(*)
BRUXELLES 5
Monsieur L. Frank
27 Chesterton Road,
London W
England
(*) Cette inscription peut être biffée. — Dit opschrift mag doorgehaald worden.

23 հոկտ. 1900

Սիրելի Տիար Արփիար,

Ինծի կ'իմացնեն թէ Երուսաղէմի թղթատուններուն մէջ ալ պրպտումներու սկսուած է եւ մեր աքսորականները դժուարութեանց կը բաղխին արտասահմանի ծրարներն ընդունելու: Զգուշութեան համար խնդրած են որ այսուհետեւ թերթերը հետեւեալ հասցէին ուղարկուի

Mr. Nichan Krikorian
18ste restante, bureau Autrichienne
Jérusalem.

Հաճեցէք նշանակել:
Ամենապատիւին առողջական վիճակը լաւ է:
Ես ալ պարտաւորուեցայ նորէն տեղափոխուիլ, նշանակեցէք նաեւ իմ նոր հասցէս
14 Rue de Tilly, Bruxelles.

Յարգալիր բարեւներ

Մ. Թելեան

23 [illegible] 1900

[illegible],

[illegible]

Mr. Dicran Krikorian

Poste restante, bureau Autrichienne

Jérusalem

[illegible]

[illegible] 14 Rue de Tilly, Bruxelles.

[illegible]

[illegible]

45. ԿԱՐԱՊԵՏ ԹՈՒՄԱԵԱՆԻ[133] ՆԱՄԱԿԸ

Գրութեան վայր՝ *Չիկուէլ* (*Լոնտոն*)
Գրութեան թուական՝ 15 *Նոյեմբեր* 1900
Առաքումի վայր՝ *Լոնտոն*

Armenian Home,
Chigwell, Essex.

Նոյեմբեր 15. 1900

Մեծ. Տիար Ա. Արփիարեան

Ազնիւ բարեկամ

1. Անցեալ աւուր խօսակցութեան միջոցին մոռցայ մի կերպի վրայ եւս խօսելու գրաշարութեան նկատմամբ։ Կըսէք թէ Ձեր գրաշարին գործը բաւական ծանր է. խորհեցայ թէ արդեօք հնար չէ որ գոնէ *Մարտ*ը առ այժմ հոս շարուի։ Ատիկայ ամսական է եւ հարկաւ մէկ ամսուան մէջ մեր տղաք կը յաջողին զայն շարել առանց դժուարութեան։ Միայն թէ չեմ գիտեր Ձեր գրերէն մաս մը կրնա՞ք զատել։ Ես այս կերպը կը նախընտրեմ քանզի տղայք իրենց օրական դասերն շարունակելով հանդերձ կրնային *Մարտ*ն ալ շարել բաւական դիւրութեամբ։ Պարտիմ, արդարեւ, խոստովանիլ թէ փափաքս է որ գրաշարութիւնը օր ա-

[illegible]

Armenian Home,

Chigwell, Essex.

[illegible] 15. 1900

[illegible]

[illegible]

1. [illegible]

ռաջ մտնէ մեր Homeի մէջ։ Կուզեմ այս մեր գրաշար տղայն եւ միւսը գործօն պահել։ Չեմ ուզեր որ մինչեւ այն Ձեր ակնարկած ժամանակ (որ չէք գիտեր թէ երբ պիտի լինի) անգործ մնայ մերն, այսինքն դասերէն զատ բան չունենայ։ Այժմէն կուզեմ որ սկսի։ Կամ թէ արդեօք *Նոր կեանք*ի մէկ մասը կրնա՞ն հոս շարելու ղրկել։ Կը կարծէ՞ք թէ ատիկայ աւելի դիւրաւ գործադրելի է։ Եթէ կրնաք մաս մը գիր զատելով հոս ղրկել կարծեմ *Մարտ*ն հոս շարել ու տպելը աւելի դիւրին է։ Ասոր վրայ խորհեցէք եւ ինձ հաճեցէք գրել։

2. Նաեւ հաճեցէք ըսել թէ այդ Ձեր գրաշարին մնալու համար ակնարկած *ժամանակ*ն ո՞րչափ է կամ հասկնալու է։ Կըսէիք թէ խօսակցութիւն մը պիտի ունենաք իր հետ այս մասին։ Եթէ ունենալով մի որոշ հասկցողութիւն ունեցաք հաճեցէք հաղորդել ինձ որ ըստ այնմ կարգադրեմ, ըլլալիք կամ չըլլալիք։ Եթէ վերջապէս չըլլալիք բան է կամ միայն հեռաւոր ապագայի մէջ հնարաւոր, լաւ է որ լուր տաք ինձ ըստ այնմ շարժելու։ Քանզի անգործադրելի բանի մը համար տղայն հոս անգործ կամ կէս գործով պահել չեմ ուզեր. ուրիշ կարգադրութիւն մը կընեմ։

3. Դարձեալ, եթէ այդ գրաշարութեան գործը միայն Սուրէնի[134] հոս գալովն հնար է կը կարծէք, այսինքն

[illegible] Home [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

2. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

3. [illegible]
[illegible]

եթէ անոր հոս գալէն կախեալ է, հաճեցէք եւ այն պարզ կերպիւ ըսել որ անոր համեմատ խորհուի։

4. Ինչպէս Ձեզ արդէն ըսի նորէն կը կրկնեմ որ Սուրէնի մեկնելէն ի վեր անգամ մը մտքերնիս եկած չէ թէ այլեւս կրկին կը վերադառնայ։ Քանի որ բժշկաց յանձնարարութեամբ ձգած էր ուսուցչական գործը, մենք այնպէս կը նկատէինք իբր թէ այդ ասպարէզին միանգամ ընդ միշտ իր մնաս բարովն ըսած է. հետեւաբար Ձեր առաջարկն յանպատրաստից գտաւ զիս։ Մենք Սուրէնի դէմ բան մը չունինք։ Միայն թէ ինձ այնպէս եկաւ որ ուսուցչութենէ յոգնած, ձանձրացած է, թուրքին խօսքով *պըխմիշ* ըրած է, թէ տղոց հետ վարուելու այլեւս *սիրտ* չունի։ Ըսածներէն եւ իրաց ընթացքէն այնպէս հասկցանք եւ այդ համոզումը գոյացուցած էինք։

Այս վերջերս մէկը փնտռելու վրայ եմ. պատճառ մը չեմ տեսներ որ Սուրէնը չիգայ։ Բայց առաջարկութիւնը իրմէ գալու է, այսինքն ինծմէ, Ձեզմէ գալու չէ։ Կամ աւելի պարզը Ձեր կամ իմ խաթերս համար գալու չէ, ապա թէ ոչ վաղն ալ ուրիշի մը խաթերն համար ալ կը ձգէ։ Այդպէս ըլլալու չէ. ինք իրեն համար որոշման մը գալ եւ այնպէս վարուելու է. առաջարկել կամ չառաջարկելու է։ Բայց եթէ առաջարկէ միտքը հաստատ դնելու է որ գործը պիտի շարունակէ եւ անհնարութեանց դէմ (որ չկան) մաքառելով պիտի յաղթէ ամենուն եւ գործը յաջողցնէ։ Միայն այս տրամադրութեամբ սկսելէն օգուտ յառաջ

[illegible]

4. [illegible]

[illegible]

կրնայ գալ։ Հակառակ պարագային մինչեւ իսկ վրան խորհելու ձանձրութիւնը թող չիտայ Ձեզ եւ մեզ։

Մի ուրիշ կողմ խնդրոյն որոյ կուզեմ ուշադիր ընել Ձեզ այս է որ, եթէ ուզէ եւ գայ, ինչպէս Ձեր կամ իմ խաթերս համար գալու չէ, նոյնպէս ալ ուրիշ գործի իմ նկատառութեան *խաթեր* համար գալու չէ։ Զոր օրինակ որովհետեւ կուզէ Լոնտրա բնակիլ, որովհետեւ կուզէ Ձեզի կամ ուրիշ բարեկամի մը մօտը գտնուիլ, որովհետեւ փապրիքայի կեանքէ ձանձրացած է եւն եւն։ Ո՛չ, Մեր Հօմի ուսուցչութեան գործը ուրիշ նպատակի իբր միջոց գործածելու չէ։ Ինքզինք ամբողջովին այս գործին տալու է, ուրիշներն երկրորդական ըլլալու են, եւ որչափ որ շատ ուրիշ գործեր կրնայ տեսնել ես ուրախ կըլլամ, բայց *էականը*, *գլխաւորը*, *նպատակը*՝ Homeը ըլլալու է, ապա թէ ոչ յուսախաբութիւնը ստոյգ է։

Շաբթուս մէջ Մարզուանէն, երիտասարդի մը համար դիմում եղաւ իբր ուսուցիչ, որ մինչեւ ցարդ եղածներուն մէջ լաւագոյնն է, եւ այն՛, թող գայ պիտի ըսէի, բայց Ձեր առաջարկն աչքիս առջեւ ունենալով յետաձգեցի։ Ուստի կուզեմ հասկնալ թէ ինչ 1) հաւանականութիւն կայ Սուրէնի մասին, 2) կը կարծէք թէ պիտի ուզէ գալ, 3) կը կարծէք թէ պիտի կրնայ, 4) կը կարծէք թէ առողջութիւնը պիտի ներէ, 5) Ձեր առաջարկութեան ո՞րչափը իրմէ էր որչափը Ձեզմէ, 6) եթէ ուզէ գալ ե՞րբ կրնայ կամ պիտի ուզէ գալ։ Քանզի կամ Մարզուանի երիտասարդին կամ իրեն անմիջապէս եկուր պիտի ըսեմ։

Սիրոյ բարեւներով մնամ Ձերդ միշտ

Կ. Թումաեան

Գրելէս վերջը կը տեսնեմ թէ Սուրէնի մասին կարծածէս աւելի լիովին գրած եմ։ Բոլոր ըսուելիքները սպառած եմ հետեւաբար կը խնդրեմ որ չի պատռէիք նամակը որ ի հարկին անոր դիմենք պարզած կէտերուս լուծման համար։

[illegible]

[illegible] Home [illegible]

[illegible]

46. Ղ. ՊՕՅԱՃԵԱՆԻ (ՀԱՅ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴԱՑ ԹԱՆԳԱՐԱՆԻ ՄԻՈՒԹԻՒՆ) ՆԱՄԱԿԸ

Գրութեան վայր՝ *Նիւ Եորք*
Գրութեան թուական՝ 17 *Դեկտեմբեր* 1900
Առաքումի վայր՝ *Լոնտոն*

ՀԱՅ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴԱՑ ԹԱՆԳԱՐԱՆԻ ՄԻՈՒԹԻՒՆ

Նիօւ Եօրք Դեկ. 17 1900

Խմբագիր Տէր *Նոր կեանք*ի

Ասկից առաջի շրջաններուն մէջ, *Նոր կեանք*ի բաժանորդագինը կը վճարէի, տեղւոյս Ձեր Գործակալին, եւ նա կը ղրկէր, քաղաքիս հայկական գրադարանի *Նոր կեանք*ը. կը ցաւիմ ըսելու որ այս առաքումները ցարդ կանոնաւոր տեղի չունեցան. երբեմն կը ստանանք, երբեմն ոչ, եւ երբեմն ալ երկու թիւը միասին. ինչոր զրկանք մ'է գրադարանիս ընթերցողներուն, որոնք *Նոր կեանք*ը կը փնտռեն աւելի կանուխ եւ իր ժամանակին, ուստի պարտաւորեցայ այս նոր շրջանի համար Ձեզ ղրկել նրա արժէքը, $ 2 ներփակ *Մընի արտըր*ով խնդրելով որ հաճիք մեզ *Նոր կեանք* ղրկել, հանդերձ *Մարտ*ով, գրադարանի հասցէն է

Armenian Library
108 W. 41th St.
N. Y. City
U. S. A.

Արդեօք կրնայի Ձեզ մի ձանձրոյթ տալ, նոյնպէս խնդրելով, որ հաճիք տեղդ հրատարակուող *Եկեղեցի Հայաստանեաց* անուն թերթին, գրադարանիս հասցէն ղրկել եւ թելադրել որ այդ թերթէն ալ մեզ ղրկեն, որոյ հասցէն եւ բաժանոր-

ՀԱՅ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴԱՑ

ԹԱՆԳԱՐԱՆԻ ՄԻՈՒԹԻՒՆ

ՆԻՒ ԵՈՐՔ [illegible] 17 1900

[illegible]

[illegible]

Armenian Library

108 W. 41th St.

N.Y. city. U.S.A.

[illegible]

դագրութեան քանակութիւնը չը գիտնալուս, չը կրկի արժէքը ղրկել եւ զատէն յանձնարարել, թերթը ստանալուս անմիջապէս պիտի ղրկեմ բաժանորդագինը։

Ընդունեցէք խորին յարգանքներս

Գրադարանապետ
Ղ. Պօյաճեան

[illegible]
[illegible]
[illegible]

Ընդունեցէք [illegible]
[illegible]
Ա. Չօպանեան

[illegible]

47. ՍՈՒՐԷՆ ՊԱՐԹԵՒԵԱՆԻ[135] ՆԱՄԱԿԸ

Գրութեան վայր՝ *Լին* (*Մասաչուսեց*)
Գրութեան թուական՝ 4 *փետրուար* 1901
Առաքումի վայր՝ *Լոնտոն*

Կը գտնուի պահարանը։
Լինի նամակատան կնիք՝ Lynn, Mass., 4 February 1901
Լոնտոնի նամակատան կնիք՝ North Kensington. W., 14 February 1901
Առաքումի հասցէ՝ Mr. L. Frank
27 Chesterton Rd.
London W.
(England)

LYNN
FEB 4
8-30A
19 01
MASS.
Mr. L. Frank
27 Chesterton Rd.
(England) London W.

NORTH KENSINGTON.W
3.45PM
FE 14
01

Box 177
Lynn Mass.

Փետրվար 2, 1901

Սիրելի Արփիար,

Հեռագիրդ այսօր ստացայ։ Սակայն զայն առնելէ առաջ տեղւոյս վարչութիւնը, ըսել կուզեմ Լինի մասնաճիւղի վարչութիւնը քննելով իմացաւ թէ Նահանգային Վարչութիւնը արդէն 100 տօլար ղրկած է հեռագրով ուղղակի Փարիզ Վահէի[136] հասցէին, միեւնոյն ատեն յիսուն տօլար ալ անցեալ երեք շաբթի նամակով ղրկած է ձեզ Լօնտոն. բնական է որ ալ Լինի մասնաճիւղը իր ձեռնարկէն ետ կենար։ Ձեր միակ գործը պիտի ըլլայ Վահէի ճամբորդութիւնը փութացնել՝ որքան կարելի է շուտ. Փետրվար 22-էն առաջ հոս ըլլալն անհրաժեշտ է, Փետրվար 22-ին պատգամաւորական ժողով պիտի գումարուի հոս Լին քաղաքին մէջ եւ դրամի եւ այլ գործերու վերջնական կարգադրութիւններն ալ այդ ժողովին մէջ կըլլան։ Մենք Լինի մասնաճիւղի անդամներս պիտի աշխատինք որ անդամներու տարեկան տուրքը վեց տօլարէն տասի բարձրացուի, բան մը, որ մեր կուսակցութեան նիւթականը բա-

Box 177 Lynn Mass. [illegible] 2, 1901

Սիրելի Արփիար,

[illegible]

[illegible] 100 [illegible]

[illegible]

[illegible] 22-ին [illegible]

[illegible] 22-ի [illegible]

[illegible]

ական կապահովէ, այս դրամի կարգադրութեան խնդրոյն աւելի ուժ կրնայ տալ Վահէի հոս ներկայութիւնը։ Ամերիկահայ գաղթականութեան կեանքի ու բարքի ուսումնասիրութիւնը անոնց մէջ ապրելով է որ կըլլայ, այս մարդիկը միշտ նոր բան մը, նոր անձ մը կուզեն տեսնել, որպէս զի գործի մղուին եւ այդ նորութիւնն հիմա Վահէն ինքը պիտի ըլլայ, ուրիշ ճար չկայ։

Վահէն դեռ հոս չը հասած պիտի աշխատիմ, որ տեղւոյս մասնաճիւղը նորէն իր ղրկելիք հարիւր տոլարը այժմէն ղրկէ իբր կանխավճար իր տարեկան տուրքին, սակայն բոլորովին հաստատական ալ խօսք չեմ կրնար տալ, քանի որ մասնաճիւղի միւս անդամներու տրամադրութեան դեռ մօտէն ծանօթ չեմ։

Այստեղ քայքայումի, լքումի եւ յուսահատութեան շրջան մըն է, որ կը շարունակուի. յեղափոխական վարիչի մը պէտքը անհունօրէն զգալի է. հիները շատ հինցած են ու իրենց ազդեցութիւնն ալ կորսնցուցած եւ ներկայիս բացի վնասելի՝ ուրիշ բանի բնաւ ձեռնհաս չեն։

Հոս յիշելու չը մոռնամ, որ Նահանգային Վարչութիւնը հարիւր տօլար եւս ղրկած է

-տքով [illegible], այս [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible]: [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
է որ [illegible], այս [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] եւ
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]:

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], որ
[illegible] [illegible] [illegible] իր [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] իր [illegible]
[illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible], [illegible] որ [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible]:

[illegible] [illegible], [illegible] եւ [illegible]
[illegible] [illegible] է, որ [illegible] [illegible]. [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] է. [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]:

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible], որ [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] է

եղեր, այդ հարիւր յիսունը ղրկելէ առաջ, իբր ճանապարհածախս Վահէի հոս գալուն, սակայն դուք ծախսեր էք մաս մը եւ քիչ բան էք յանձներ Վահէին։

Ձեր փրկութիւնը Վահէի հոս գալուն մէջ է, պէտք է ժամանակի մը համար հոս մնայ, անոր վերադառնալէն յետոյ մնայուն ներկայացուցչի մը պէտքը զգալի է, ան ալ վերջը կը տնօրինենք։

Ուզած բաներս ղրկելու չը մոռնաս, ապա թէ ոչ զիս եւս կը զայրացնես ու այն ատենը իմ իրաւասութեանս սահմանէն դուրս ոեւէ բանի չեմ խառնուիր, ինչպէս ուրիշները՝ նոյնպէս ալ ես իբր պարզ անդամ մը տարեկան քանի մը տօլար տուրքս կուտամ, սուսիկ փուսիկ տեղս կը նստիմ առանց ուրիշ պարտաւորութիւններ ստանձնելու։

*Ձայն հայրենեաց*ը հիմա մեր ձեռքն առինք թէեւ ամենաանյարմար ժամանակի մը մէջ։ Ես սկսած եմ բաներ մը գրել, սակայն ինձի թոյլ կերեւան կոր, որովհետեւ յոգնած ու խմոր կտրած գործարանէն տուն կուգամ եւ կը տեսնեմ թէ թմրած ուղեղս միայն թոյլ բաներ կրնայ կոր ար-

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

Ձեր [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

„Ձայն Հայրենեաց"ը [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

տաղրել: Տեղւոյս հասարակութիւնը սակայն ախորժով կը կարդայ կոր:

Ինծ համար ամէնէն կենսականը սա պատմութիւնը շարունակելս է, աղբիւրներս կը պակսին եւ այդ աղբիւրներու մէկ մասը դուք պիտի գտնէք:

Սա Սուրէն Պարթեւեանը եղեր նորէն խենդ ու խելառ տետրակ մը հրատարակեր է *Խարազան*[137] անունով. ու իր խելքովը ամէնն ալ խարազաներ է, Արշակը[138] ամէնէն շատ կերեր է հարուածէն, քանի մը հատ ալ ձեր գունդ ու գլոր մարմնոյն իջեցուցեր եւ տափկցուցեր է: Վախնամ վերջ վերջ իր խարազանով ինքզինքը կախէ, որովհետեւ իրմէ դուրս ուրիշ մարդ տեսնելու բնաւ տրամադրութիւնը չունի, ամէնքն ալ կամ ճանճ են կամ մժեղ:

Յուսամ բանալիները ուրիշներուն յանձնելու փորձանքին չես հանդիպիր կոր եւ ողջ ես: Բարեւներս տուր Պր. Գոչեանին,[139] նոյնը ընդունէ դու

Սուրէն

Վահէն շուտ ղրկեցէք, Փետր. 22էն առաջ:

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] 22 [illegible]

48. ՍՈՒՐԷՆ ՊԱՐԹԵՒԵԱՆԻ[140] ԲԱՑ ՆԱՄԱԿԸ

Գրութեան վայր՝	*Լոնտոն*
Գրութեան թուական՝	11 *Յունիս* 1901
Լոնտոնի նամակատան կնիք՝	North Kensington, W., 11 June 1901
Առաքումի վայր՝	*Լոնտոն*
Առաքումի հասցէ՝	Mr. A. Arpiarian 19, Louvain Rd St. John's Hill Clapham Junction L. W.

Յունիս 11, 901

Սիրելի Արփիար,

Խոստացած յօդուածդ Թուրքիոյ չորս կողմը վաղ առտուն կանուխ անպատճառ հոս հասցնելու է, տնտնալը թերթի քանի մը օր եւս ուշանալուն պատճառ չըլլայ,[141] այս իրկուն անպատճառ ձգելու ես։

Սուրէն

POST CARD

THE ADDRESS TO BE WRITTEN ON THIS SIDE.

Mr. A. Arpiarian
19, Louvain Rd
St. John's Hill
Clapham Junction
S. W.

49. ԱՆԸՆԹԵՌՆԵԼԻ ՍՏՈՐԱԳՐՈՒԹԵԱՄԲ ԲԱՑ ՆԱՄԱԿ

Գրութեան վայր՝	*Լոնտոն*
Գրութեան թուական՝	*անթուակիր*
Լոնտոնի նամակատան կնիք՝	Paddington, W., 19 June 1901
Առաքումի վայր՝	*Լոնտոն*
Առաքումի հասցէ՝	Mr. A. Arpiarian 19, Louvain Rd St. John's Hill Clapham Junction L. W.

PADDINGTON W
POST CARD
THE ADDRESS TO BE WRITTEN ON THIS SIDE.
Mr. A. Arpiarian
19. Louvaine Rd
St. John's Hill
Clapham Junction
S. W.

Յարգելի Պ. Արփիարեան

*Նոր կեանք*ը այսօր ելաւ։ Շատոնց ի վեր Ձեզի տեսած չունիմ, շատ շնորհակալ պիտի ըլլամ եթէ գրութիւնս ղրկէիք սրբագրուած. վասն զի Պոլիս նամակ պիտի գրեմ անոր կը սպասեմ կոր որ միասին ղրկեմ։

Կը յուսամ թէ հանգիստ էք. ես ալ է՛հ իշտէ, լաւ եմ։

Մնամ միշտ քոյդ

[Ստորագրութիւն]

34, Telford Rd.
Notting Hill
W.

[illegible]

34. Telford Rd

Notting Hill

W.

50. ԼԵՒՈՆ ԲԱՇԱԼԵԱՆԻ[142] ՆԱՄԱԿԸ

Գրութեան վայր՝ *Լոնտոն կամ Փարիզ (ենթադրաբար)*
Գրութեան թուական՝ *անյայտ*
Առաքումի վայր՝ *Լոնտոն կամ Փարիզ (ենթադրաբար)*

(Վերստին յաւելուած)

Այս առտու առի նամակդ, երբ ա՛լ շատ ուշ էր։ Վազեցի ձուլարան։ Սնտուկը ղրկուած էր։ Անկից վազեցի առաքող ընկերութեան եւ հոն թուղթ մը պատրաստել տուի, որով հրահանգ կը տրուէր երկաթուղիի ընկերութեան՝ սնտուկը յանձնել Մ. Տամատեանի, 58, Richmond Road։

Արդ, կը յուսամ որ այս հրահանգը կէտ առ կէտ կը գործադրուի, եւ սնտուկը կը յանձնուի Պ. Տամատեանի հասցէին։

Վերստին համբոյրներ։

Լ. Բաշալեան

([illegible])

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible], 58,
Richmond Road:

[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]

[illegible]

51. ԶԱՐԵՀ ԳՈՉԵԱՆԻ[143] ՆԱՄԱԿԸ (ԹԵՐԻ)

Գրութեան վայր՝ *անյայտ*
Գրութեան թուական՝ *անյայտ*
Առաքումի վայր՝ *Լոնտոն*
Կը գտնուի նամակին միայն վերջին թերթը:

50 ֆր. ղրկած էր ինծի (հոս հասնելուս գրած էի իրեն ու քիչ մը դրամ ուզած, որովհետեւ հազիւ 10-15 օրուան ապրելու չափ դրամ կար քովս ու այս պահուս շատ նեղն եմ արդէն) յայտնելով իրն ալ նեղութիւնը. շնորհակալ եմ. բան մըն էր դարձեալ. գրեցի իրեն որ եթէ կարելի ըլլար շուտով վերստին ղրկէր. թէեւ ստուգիւ աւելորդ էր կրկնել քանի որ ինք գիտէր վիճակս:

*

* *

Չեմ ուզած բան մը ըսել պ. Մանիկեանի:

Սրտագին բարեւներով

Զ. Գոչեան

Պոլսէն մէկ երկու անգամներ գրուած էր ձեզի Նանսի Պարոն Արթինեանի հասցէին թերթեր ղրկել – *Մարտ* ու *Նոր*

կեանք. հոս հասնելուս Պ. Արթինեան ինծի կը գրէ թէ չեն ղրկուած թերթերը. պէտք է փութալ ղրկելու 3-4 օրինակ *Մարտ* ու *Նոր կեանք* միշտ Նանսի Պ. Արթինեանի հասցէով

Mr. Le Docteur Johannès Artignan
31 bis, Rue de Metz, 31 bis
Nancy
France

Ստացայ հոս ինծի ղրկուած *Նոր կեանք*ի վերջին թիւը:

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

M.r Le Docteur Johannès
Artignan
31bis. rue de Metz. 31 bis
(France) Nancy (M.me et Mlle)

[illegible]

[illegible]

Նամակ անյայտ հասցէի

52. ԱՆԸՆԹԵՌՆԵԼԻ ՍՏՈՐԱԳՐՈՒԹԵԱՄԲ ՆԱՄԱԿ

Գրութեան վայր՝ *անյայտ*
Գրութեան թուական՝ *անթուակիր* (1902-*ին կամ անկէ ետք*)
Առաքումի վայր՝ *անյայտ*

Ազնիւ Արփիար էֆ.

1902 տարւոյ ամբողջ *Մուրճ*երն կը յղեմ Ձեզ, որովհետեւ այդ թուերուն մէջ գրած է Լ. Բաշալեան իւր շարք մը յօդուածներն։

Անտարակոյս եմ որ շուտով կը վերադարձնէք, որովհետեւ գիտէ՛ք, ազգային հանդէսներն հիմա ձեռաց գործիք դարձած են, այսօր մէկուն վաղը միւսին հարկաւոր կ՚ըլլայն։

Ողջունելով զՁեզ մտերմական սիրով

Մնամ

[ստորագրութիւն]

Յ. Գ. Հաճեցէք Ցուցակ փոխատուութեան վրայ, ուր այս նշանը դրած եմ ստորագրել Ձեր անունը եւ ինձ վերադարձնել եթէ կարելի է։

[ստորագրութիւն]

[illegible]

1902 [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

Հ. Գ. [illegible]

[illegible]

Բ.
ՈՒՐԻՇ ԱՆՁԵՐՈՒ ՎԵՐԱԲԵՐՈՂ ՆԱՄԱԿՆԵՐ

53. ԳՐԻԳՈՐ ՍՏԵՓԱՆԵԱՆԻ (ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆ) ՆԱՄԱԿԸ ՄԻՀՐԱՆ ՏԱՄԱՏԵԱՆԻՆ[144]

Գրութեան վայր՝ *Լոնտոն*
Գրութեան թուական՝ 23 *Յունուար* 1897
Առաքումի վայր՝ *Մանչեսթըր*

61, Abingdon Villas
W. Kensington
London. W

Լոնտոն, 23 յունուար 1897

Պ. Միհրան Տամատեան
Մանչէսթր

Սիրելի ընկեր եւ պաշտօնակից

Ստացանք Ձեր երկու [նամակ]ները, յունուար 21 եւ 22, այս վերջինը ստ[ացանք] այսօր: Ներփակ կը գտնէք Ձեր պաշտօնին վկայականը:

Այստեղ ո՛ եւ է կարեւոր բան մը չունինք: Քանի մը նամակ առինք, բայց երկրորդական բաներ են:

Ընդունեցէք մեր սիրալիր բարեւները

Հնչ. Կուս. Կետ. Վարչութեան վ. Ատենապետ[145]
Գր. Ստեփանեան

61, Abingdon villas
W. Kensington
London. W

Լոնդոն, 23 յունուար 1897

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] [illegible] յունուար 21 և 22, [illegible]
[illegible]
[illegible]:

[illegible]
[illegible]
[illegible]:

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

54. ԳՐ. ՍՏԵՓԱՆԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ ՄԻՀՐԱՆ ՏԱՄԱՏԵԱՆԻՆ[146]

Գրութեան վայր՝ *Լոնտոն*
Գրութեան թուական՝ 1 *փետրուար* 1897
Առաքումի վայր՝ *Մանչեսթըր*

Լոնտոն, 1 փետրուար, 97

Պ. Միհրան Տամատեան
Մանչէսթր

Սիրելի ընկեր եւ պաշտօնակից

Այս առտու ստացանք Ձեր յունուար 31 թուակիրը, ինչպէս նաեւ թուականով ուրիշ մըն ալ, հանդերձ ներփակեալներով:

Այսօր Ռումանիայէն պ. Նորիկեանէն ստացանք ընդարձակ նամակներ, ողջ առողջ հանգիստ է. այսքանը կրնանք ըսել, վասնզի նամակները հիմա հոս հասած ու դեռ կարդալու իսկ ժամանակ չիկայ:

Մեր տառերը հաւանօրէն այսօր կամ վաղը կը հասնին, Զուիցերիայէն արդէն [...] եկաւ: - Բայց ի՞նչ ընենք պիտի:

Կը յուսանք թէ յաջողութեամբ կը վերադառնաք եւ կրնանք այս գործերը կարգադրել:

Ուրիշ քանի մը նամակներ ալ

[illegible]

կան բայց կարեւորութիւն չունին, եւ շուտ լմնցնելու համար չենք գրեր անոնց մասին:

Ներփակ կը գտնէք նամակ մը որ Պոլսէն ձեզի եկած է, կը ղրկենք նոյնութեամբ:

Առ այժմ մեր դրամական անձկութիւնէն զատ ոչինչ ունինք նոր – կամ թէ հին:

Ընդունեցէք մեր սիրալիր բարեւները:

Ձեր պաշտօնակից
Գր. Ստեփանեան

[illegible]

55. ՍՈՒՐԷՆ ՊԱՐԹԵՒԵԱՆԻ[147] ՆԱՄԱԿԸ ԼԵՒՈՆ ԲԱՇԱԼԵԱՆԻՆ[148]

Գրութեան վայր՝ *Լոնտոն*
Գրութեան թուական՝ 1 *Սեպտեմբեր* 1898
Առաքումի վայր՝ *Լոնտոն*

1 Սեպտեմբեր 98

Medical Home

Սիրելի Բաշալեան

Կը ներփակեմ թարգմանութիւն մը, զոր շատ հետաքրքրական է եւ պզտիկ բանիսիրական մըն է։ Թարգմանած եմ Sir John Maundeville անուն անգլիացիի գրքէն, որ 1322-ին (կը հասկնա՞ս) ճանապարհորդած է Կ. Պոլիս, երբ դեռ բիւզանդական կայսրութիւնը չէր կործանած, Երուսաղէմ Հայաստան եւ Հնդկաստան։ Հայաստանի ճանապարհորդութեան նկարագրութիւնը պզտիկ գլուխ մըն է որուն մեծ մասը այդ պատմութիւնը բռնած է. կրկնութիւններով լեփ լեցուն է, այնպէս որ հազիւ կրցի այդքանը կարգի դնել. թարգմանութիւնս գրեթէ հարազատ է։

Նամակիս հետ կը յանձնեմ փօստին երկու կտոր անգլիերէն գրութիւններ, զորս ես չեմ կարող թարգմանել, որովհետեւ Կիրակիէն ի վեր շատ գէշ եմ։

Յուսամ մինչեւ հիմա անօթութենէն կաշինիդ մնացած է։ Գաղափարի մարդը քսակ չունի, մասնաւորապէս երբ հայ է, այնպէս որ հոգ ընելու տեղի չը կայ։ Բաղդաւորութիւն մըն է, որ Արփիարը փորի ցաւէ, շռելու տանջանքէն կազատի, որովհետեւ փարա-

1. Սեպտեմբեր 98.

Medical Home

Սիրելի Զապէլս

Քեզ ներփակեալ թարգմանութիւն մը, զոր քեզ ներ-
կայացնելու է եւ [illegible] մըն է։ Թարգմանած եմ
Sir John Maundeville անուն անգլիացի գրքէն, որ
1322-ին (Քր. թուական) ճանապարհորդած է Ս. Երկիր, եւ
[illegible] ճամբորդութիւնը [illegible] [illegible], [illegible]
Հնդկաստան եւ Չինաստան։ Այսպիսի ճանապարհորդութեանց [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] մըն է որուն [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] է. [illegible] [illegible] է, այնպէս որ
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. Թարգմանութիւնս [illegible]
[illegible] է։

[illegible] [illegible] քեզ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible]
[illegible] ի [illegible] քեզ [illegible] եմ։

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] է։ [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible], այնպէս
որ [illegible] [illegible] [illegible] քեզ [illegible]։ [illegible] մըն է, որ [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible]

յի պակասութեան շնորհիւ ոչ կուտէ եւ ոչ կը խմէ եւ հետեւաբար ներսի մաքինա-ները կանգ կառնեն։ Կը յիշեմ որ Եղիշէն իր առաջի գրքերուն մէջ «օդս ծասքէին»ի նման նախադասութիւն մը ունի, հարկաւ այդ մարդը որ գրեր է բան մը գիտէ։ Եղիշէ մը առէք եւ ... «ծասքեցէք» ... եթէ փարա ունենաք։

Lawrence-ի եւ Worcester-ի մասնաճիւղերուն գրեցի եւ խիստ գրեցի։ Ուրիշ-ներու չը կրցայ գրել, որովհետեւ Կիւրակէն կը մարէի կոր ցաւէս, հիմա քիչ մը լաւ եմ։

Սա Էքշեան սրիկային քարթ գրեցի, պատասխան չը գրեց, երեւի *Նոր կեանք*ի շրջանը հինը մոռնալ տուաւ։ Խնդրեմ քարթ մըն ալ դու գրէ։

Անգլիերէն գրութիւններէն եթէ առնելիք բան գտնես թարգմանէ եւ բնագիրը ինձ վերադարձուր, մէկէն փոխ առած եմ վերադարձնելու պայմանով։

Շատ ու շատ բարեւ, եթէ բարեւը փոր կը կշտացնէ։

Ս. Սուրէն

[illegible] չունին [illegible] եւ [illegible] եւ [illegible]
[illegible] : Ես կ'ուզեմ որ Հնչակը իր
ապագայ գործերուն մէջ "[illegible]" [illegible]
[illegible] , [illegible] եւ [illegible] ,
[illegible] . . . "[illegible]" . . . [illegible] :
Lawrence-ի եւ Worcester-ի մասնաճիւղերուն գործը եւ
[illegible] գործը : [illegible] գործ , [illegible]
[illegible] , [illegible] :
Ես [illegible] գործը , [illegible] գործ , [illegible]
[illegible] : [illegible]
[illegible] գործ :
[illegible] , [illegible]
[illegible] :

[illegible] , [illegible]

Ս. [illegible]

56. ԿԱՐԱՊԵՏ Յ. ՓԱՓԱԶԵԱՆԻ[149] ՆԱՄԱԿԸ ԼԵՒՈՆ ԲԱՇԱԼԵԱՆԻՆ[150]

Գրութեան վայր՝ *Նիւ Եորք*
Գրութեան թուական՝ 3 *Ապրիլ* 1899
Առաքումի վայր՝ *Լոնտոն կամ Փարիզ*

T. ANDON,
WHOLESALE AND RETAIL DEALER IN
Butter, Cheese and Eggs
343 E. 34th St, N.Y.

Նիւ Եօրք
Ապրիլ. 3. 1899

Սիրելի պր. Բաշալեան

Երէկ հասայ ապահով եւ առաջին գործերէս մին եղաւ *Նոր կեանք*ի գործակատար ընկերը գտնել:

26 սաղլամ բաժանորդ ունի եւ դիւրութեամբ 50ի կրնայ բարձրանալ ներկայ ջանքով:

Բայց նմուշ պէտք է: Առաջին թուէն սկսեալ 26ական օրինակ *անմիջապէս* ղրկէ մինչեւ 5րդ թիւը: Ասկէ ետքը Պատ. Անտոն Թագւորեան ձեզ տեղեակ պիտի պահէ իրաց վիճակին: Այս ընկերը արդէն 25 տոլար ղրկած է ձեզ Մարտ 10ին, եւ դուք զայն ընդունած պէտք էիք ըլլալ մեկնելէս առաջ, բայց չ........ այդ մեթոտները ներելի չեն:

Քոյդ

Կարապետ Յ. Փափազեան

T. ANDON,
WHOLESALE AND RETAIL DEALER IN
Butter, Cheese and Eggs
343 E. 34th St, N.Y.

Նիւ Եորք
Սեպտ. 3. 1899

[illegible]

57. ԿԱՐԱՊԵՏ Յ. ՓԱՓԱԶԵԱՆԻ[151] ՆԱՄԱԿԸ ԼԵՒՈՆ ԲԱՇԱԼԵԱՆԻՆ[152]

Գրութեան վայր՝ *Պոսթոն*
Գրութեան թուական՝ 1 *Մայիս* 1900
Առաքումի վայր՝ *Լոնտոն կամ Փարիզ*

Պոստոն. Մայ. 1. 1900

Սիրելի Լեւոն

Ստացայ երկտողդ Պօլսոյ գործին նկատմամբ. ուրախ եմ եւ կսպասեմ նոր բարի լուրերու:

75 ոսկին ստացած կը լինէք ցարդ. եթէ հարկ ըլլայ 50 ոսկւոյ փոխառութիւն մ'ալ ըրէ եռամսեայ պայմանագրումով. մենք ժամանակին կը հասցնենք:

Յաւելուածի[153] մասին կտրուկ ըլլալու ենք. երկարաձգումը մեզի կը վնասէ. մեր առաջարկութիւնը ձեր ուշադրութեան կը յանձնենք:

Առ այժմ այսչափ

Քոյդ սիրով

Կ. Յ. Փափազեան

[illegible]

58. ԼԵՒՈՆ ԲԱՇԱԼԵԱՆԻ[154] ՆԱՄԱԿԸ ՍՈՒՐԷՆ ՊԱՐԹԵՒԵԱՆԻՆ[155]

Գրութեան վայր՝ *Լոնտոն*
Գրութեան թուական՝ *անթուակիր*
Առաքումի վայր՝ *Լոնտոն*

Սիրելի Սուրէն
(եթէ դուն ես c/o առնողը)

1. Մինչեւ ժամը 11 սպասեցի ոչ եկող, ոչ նամակ։!
2. Ինչ որ բերած ես տար հետդ Վարազդատին։
3. Ես կ'երթամ կոր Kensal Rise

Լեւոն

[illegible]

[illegible]

1° [illegible]

2° [illegible]

3° [illegible]

[illegible]

59. Ս. Ն. ՔԷՊԱՊԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ՎԱՐՉՈՒԹԵԱՆ

Գրութեան վայր՝ *Նիւ Եորք*
Գրութեան թուական՝ 12 *Յունուար* (*առանց տարեթիւի*)
Առաքումի վայր՝ *Լոնտոն*

Նիւ-Եորք, յունուար 12

Կեդրոնական վարչութիւն հնչակեանց

Յարգելի տիարք

Պատիւ ունիմ Ձեզ ուղարկել ներփակ օրինակ որոշմանց Հայկազեան Կեդր. Յանձնախմբին, զոր կրնաք հրատարակել՝ դուրս թողլով կապոյտ գրչով փակած տողերն։ Յուսամ թէ փութով կը միանան մի բանաւոր ծրագրոյ տակ բոլոր մեր ոյժեր որով միայն կրնան արտադրել այն արդիւնք զոր ի զուր կը յուսան

Ե

[illegible] 121

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

իրականացնել առանձինն։ Հաճեցէք ինձ յղել օրինակ նոր ծրագրոյ եւ սահմանադրութեան։

Ձերդ յարգանօք

Ս. Ն. Քէպապեան

3

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

60. ՍՈՒՐԷՆ ՊԱՐԹԵՒԵԱՆԻ[156] ՆԱՄԱԿԸ (ԹԵՐԻ) ԼԵՒՈՆ ԲԱՇԱԼԵԱՆԻՆ[157]

Գրութեան վայր՝ *Լոնտոն*
Գրութեան թուական՝ 1896-1897-*ի ընթացքին*
Առաքումի վայր՝ *Փարիզ* (*ենթադրաբար*)
Նամակի առաջին թերթը չէ պահպանուած:

մնար քովս: Ես պաշտօն գտած ըլլալով տեղ մը Լոնտոնի մէջ Սեպտ. 29-ին կերթամ, պայմանաւ, որ նորէն ներկայ պաշտօնս ալ շարունակեմ, բայց ոչ թէ առաջուան նման, այլ գաղտնի, ներսէ ներս, այդ մասին հարկ եղածը երէկ վերջնականապէս կարգադրեցինք:

Revingtonի տպարանէն կուզեն £ 4, 17, 11, անմիջական կերպով, անհրաժեշտ է £ 5, 2, ղրկել Կիպրոս Թումաճանեանին, որուն ստակը այստեղ վար դրեր եւ ծախսեր են, մեծ անպատուութիւն կարող է առաջ գալ, եթէ 10 կամ 12, լիրա մէկ ամիսէն ինձ չը հասնի որ եւ է միջոցով տպարանին բանալին Եգիպտոս պիտի ղրկեմ: Մարտի 23-էն մինչեւ Օգոստոս 28 իմ բերածովս միասին 147 լիրա է եղած եւ խելքս չը հասնիր թէ ինչպէս է ծախսուած որովհետեւ իմ բերած 57 լիրաս ալ չի կարողացաւ եղած պարտքը գոցել եւ դեռ մօտաւորապէս 14 լիրայի պարտք մը կը մնայ, որ պատուաւոր կերպով գոցելէն վերջ, ալ ասկէ յետոյ փոխելու ենք մեր հին դրութիւնը եւ ուրիշ միջոցներու վրայ խորհելու ենք թէ թերթը եւ կեդր. վարչութիւնը պահելու համար: Այդ մասին Պ. Արփիարի հետ

2

[illegible] [illegible]: Ես պատրաստ [illegible] [illegible] [illegible] մը
[illegible] մէջ Սեպտ. 29-ին [illegible], [illegible]-
[illegible], որ [illegible] [illegible] [illegible] ու [illegible]-
[illegible], բայց ոչ [illegible] [illegible] [illegible], [illegible]
[illegible], [illegible] [illegible], այն մասը [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]:

Revingtonի ցուցակին [illegible] £4.17.11
[illegible] [illegible], [illegible] է £.5.2.
[illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] և [illegible] են, [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] է [illegible] [illegible], [illegible] 10 կամ
12. էջ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] որ և է
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]-
[illegible]: [illegible] 23-ին [illegible] [illegible] 28
[illegible] [illegible] [illegible] 147 էջ է [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] և [illegible]-
[illegible] [illegible] [illegible] 57 էջ ու [illegible] [illegible]-
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] և [illegible] [illegible]-
[illegible] 14 էջ [illegible] մը [illegible] [illegible], [illegible]-
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible], ու [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]-
և [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] և [illegible]. [illegible] [illegible]-
[illegible]: Այդ մասը [illegible]. [illegible] [illegible]

բաւական երկար խորհրդակցութիւններէ վերջ հասկացողութեան մը եկանք հոս, որուն կարծեմ դուք եւ Պր. Սվազլեան[158] եւս համամիտ պիտի գտնուիք։

Ընդունեցէք սիրալիր բարեւներս

Ս. Սուրէն

Յ. Գ. Խնդրեմ մինչեւ ձեզ նոր հասցէս տալս ինձ գրեցէք

c/o D. Arslanian
G. Gudlozian
140, Leadenhall St
London E. C.

Խնդրեմ Պ. Արփիարին ըսէք թէ 1896ին Բարիզէն ինձ գրած նամակները ի՞նչու ինձ չի յանձնած մեկնեցաւ, այդ մասին սաստիկ վշտացած եմ։

Յուսամ որ մեր բարեկամութեան [illegible]
[illegible] հաղորդակցութիւնը [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] և Պ. [illegible]
եւ [illegible] [illegible] [illegible]:

Ընդունեցէք սրտագին բարեւներ

Ա. [illegible]

Յ.Գ. Նամակներդ [illegible] [illegible] [illegible] հասցէ
[illegible] մէջ ղրկեցէք

C/O. D. Arslanian
G. Gudlozian
140, Leadenhall St
London E.C.

Նամակդ Կ. [illegible] [illegible] [illegible] 1896
ին [illegible] մէջ [illegible] [illegible] [illegible] մէջ
[illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] էմ.

Գ.
ԱՐՓԻԱՐ ԱՐՓԻԱՐԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

61. ԱՐՓԻԱՐ ԱՐՓԻԱՐԵԱՆԻ ՍԵԻԱԳԻՐ ՆԱՄԱԿԸ[159] ԼԵՒՈՆ ՄԿՐՏԻՉԵԱՆԻՆ[160]

Գրութեան վայր՝ *Փարիզ*
Գրութեան թուական՝ 25 *Մայիս* 1899
Առաքումի վայր՝ *Աղեքսանդրիա* (*ենթադրաբար*)

Բարիզ, 25 Մայիս 99

Սիրելի Մկրտիչեան

Կը հաստատեմ Մարսեյլէն գրած նամակս: Մայիս 19 ուրբաթ օր Բարիզ հասայ: Շատ զարմացայ իմանալով Լեւոնը[161] Սպանիա անցեր է, իր անձնական գործերուն համար: Լոնտոն գիրքերուն հրատարակութիւնը դադրած է, ստակ չըլլալուն, ուստի Լեւոնն ալ պարագայէն օգտուեր է իր գործերուն ետեւէն իյնալու: Աւելորդ է ըսել որ ինչ տխուր վիճակ է: Կացութեան վրայ կը գրեմ երբ Լոնտոն հասնիմ: Եթէ մինչեւ հիմա հոն նամակաւ կամ հեռագրով դրամ չէ հասած, ես այլ եւս պատասխանատու չեմ ո՛չ *Նոր կեանք*ի եւ ոչ *Մարտ*ի հրատարակութեան համար: Ինչ որ պէտք էր գրեցի տարի մըն է թէ՛ հոդ, թէ՛ Ամերիկա: Տեսնենք:

*
* *

Վահէի[162] հետ երկարօրէն տեսակցեցայ. կը շարունակեմ տեսակցիլ: Համոզուած եմ որ պիտի կարողանայ կարեւոր գործեր տեսնել. ապագան շատ խոստմնալիր կ'երեւի: Իրեն խրկուած առաջին 2,500 ֆրանքը ամբողջապէս սպառած է. տեղեկացայ ըրած կարգադրութիւններուն եւ համոզուեցայ թէ այդ ստակը

Բաքու, 24 Մայիս 99

[illegible]

[illegible] 19 [illegible]

[illegible]

[illegible] 2,500 [illegible]

օգտակարապէս ու նպատակայարմար գործածուեր է։ Սակայն անհրաժեշտ էր որ մնացած 2,500 ֆրանքն ալ մինչեւ հիմա հոս հասած ըլլար. ամէն մէկ օրուան յապաղումը մեծ կորուստ է. եթէ աւելի ուշանայ կը վախնամ որ մեր յոյսերուն հետ այդ արդէն տրուած դրամն ալ կը փճանայ։ Դժբաղդաբար մինչեւ հիմա ձան ձուն չի կայ. միայն հեռագիր մը եկաւ Վահէին հետեւեալ կերպով «բարայը մերքիզէ եօլլատըմ»։ Չի հասկցայ թէ ի՞նչ է. հոդ խրկուելիք ստակը *մեր կեդրոնական գործերուն* համար պիտի ըլլար, իսկ մասնաւոր ձեռնարկին դրամը ուղղակի հոս պիտի խրկուէր, ինչպէս նախորդ 2,500 ֆրանքը։

Ինչ եւ է, եթէ քեզի խրկուած է, դուն ալ անմիջապէս հոս խրկէ։ Լաւ կ՚ըլլայ որ շուտ մը հեռագրով խրկես հետեւեալ հասցէին, Crédit Lyonnaisի միջոցաւ։

Arzouian, 14 rue Royer Collard.

*

* *

Եթէ հեռագրի ծախքը երկու ոսկիէն աւելի է, ան ատեն քրէտի լիոնէէն չէք մը առ, *Բարիզ*ի վրայ եւ իմ անունիս

[illegible]
[illegible]
[illegible] 2,500 [illegible]
[illegible] 1886 [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ~~[illegible]~~ [illegible]
[illegible]
2,500 [illegible]:

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible], crédit [illegible]:

~~[illegible]~~

Arzouian, 14 rue Royer-Collard.

[illegible]

[illegible] ~~[illegible]~~
[illegible]
[illegible]

ու մականունիս, եւ նամակով Լոնտոն խրկէ (32, Chesterton road)։ Ես [...] ընելով կը խրկեմ Վահէին, որպէս զի շուտ ընէ ինչ որ պիտի ընէ։

*

* *

Գալով համաձայնութեան մը. իմ տեսութիւններս քեզի արդէն ծանօթ են. նոյն ուղղութեամբ կը ջանամ եզրակացութեան մը յանգիլ։

Առ այժմ, ո՛ եւ է նկատողութենէ գերագոյն պարտականութիւն մը կայ։ Ինչ որ կարելի է ընել, մեր ձեռքէն եկած բոլոր աջակցութիւնը նուիրել Վահէի որպէս զի յաջողցնէ իր խորհուրդներուն իրականացումը, վասն զի Յեղափոխական գործին փրկութեան միակ պայմանը

[illegible]
(32, Chesterton road) [illegible]
[illegible]

[illegible]

այդ ձեռնարկին յաջողութեանը մէջ կը տեսնեմ։

Կը ջանամ կարելի եղածին չափ շտապելով լմնցունել հոս եւ մեկնիլ Լոնտոն, վասն զի հոս ստակ չունիմ, եւ արդէն մէկէն փոխառութիւն ըրի եւ շուտով վճարելու եմ։

En attendant, եթէ քեզի ստակ եկած է այս նպատակաւ, շուտո՛վ հասցուր հոս։ Իսկ եթէ չէ եկած, եւ սխալ հասկցողութիւն մը կամ վարանում մը կայ, կ՚աղաչեմ անմիջապէս հեռագրես Պ. Փափազեանին[163] որ 100 ոսկին շուտով հեռագրով Վահէին խրկէ։

Ինչպէս գիտես, պ. Փափազեան առաջին 100 ոսկին քիչ մը ուշացուց հետեւաբար Վահէ քու նամակէդ վարանում ունեցաւ, հետեւաբար անհրաժեշտ է այս շաբաթը վարանումը փարատէք, հետեւաբար հեռագրէ կ՚աղաչեմ։

Սիրալիր բարեւներս

Ա. Արփիարեան

[illegible]

Դ.
ԱՅԼԱԶԱՆ ՆԻՒԹԵՐ

62. Կանոնագիր Խորձեան Միութեան

[illegible]

Յօդ. 8 – [illegible]

Յօդ. 9 – [illegible]

Յօդ. 10 – [illegible]

Յօդ. 11 – [illegible]

Յօդ. 12 – [illegible]

Յօդ. 13 – [illegible]

Յօդ. 14 – [illegible]

Յօդ. 15 – [illegible]

Յօդ. 16 – [illegible]

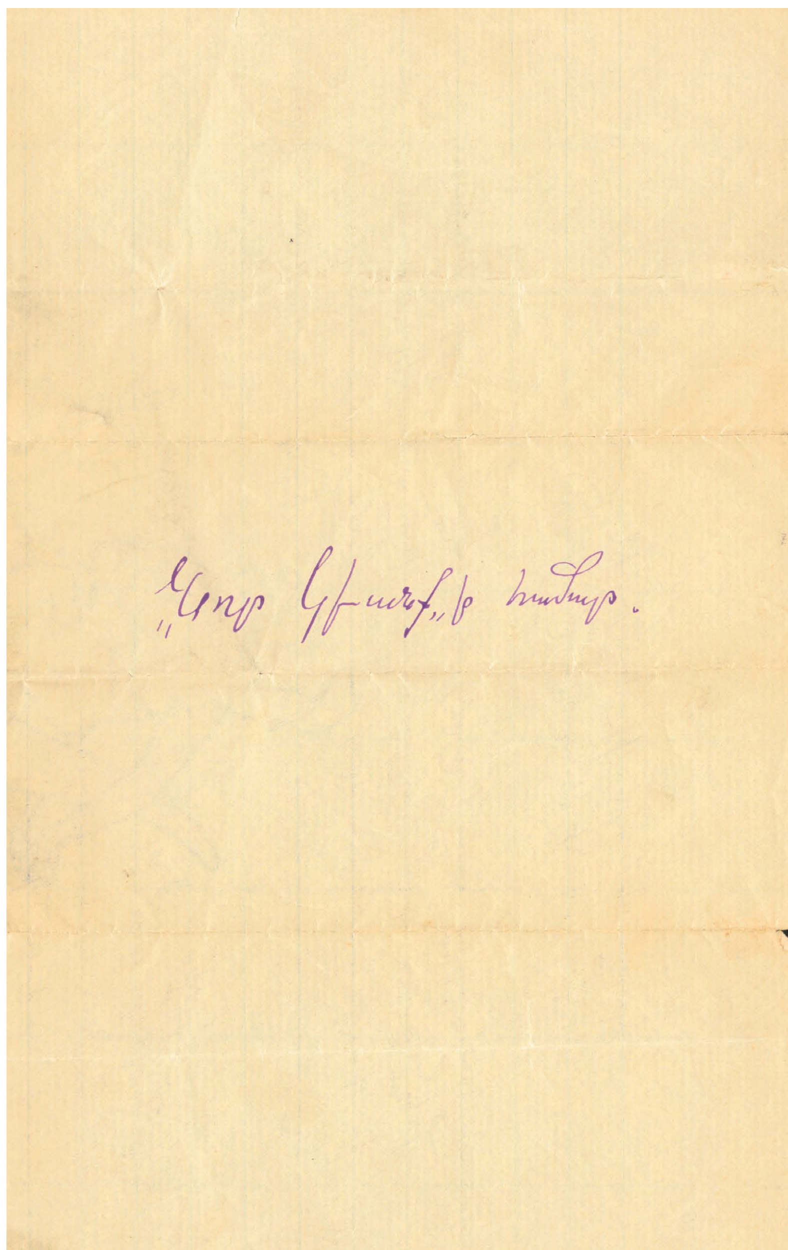
Monsieur Orphan Arpiarian Doit

à Madame Morel

1898			
Décembre 24 à Janvier 23	1 mois logement	F	200 —
	Blanchissage 2 douzaine		20 —
		F	220,

Pour acquit
M. Morel

63. Բնակարանի վարձավճարի ստացագիր

„Նոր կեանք„ի համար.

64. Բանաստեղծություն *Նոր կեանք*ի համար

[illegible]

([illegible])

1. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

2. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

3. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

4. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

5. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

6. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

1.	[illegible]	1500	Washington st.	Boston, mass.
2.	[illegible]	1467	„ „	„ „
3.	[illegible]	214	Boylston st.	„ „
4.	[illegible]	392	„ „	„ „
5.	[illegible]	222	Tremont st.	„ „
6.	[illegible]	145	„ „	„ „
7.	[illegible]	157	„ „	„ „
8.	[illegible]	157	„ „	„ „
9.	[illegible]	38	Hudson st.	„ „
10.	[illegible]	86	„ „	„ „
11.	[illegible]	86	„ „	„ „
12.	[illegible]	113	Tyler „	„ „
13.	[illegible]	113	„ „	„ „
14.	[illegible]	113	„ „	„ „
15.	[illegible]	113	„ „	„ „
16.	[illegible]	256	Shawmut ave.	„ „
17.	[illegible]	256	„ „	„ „
18.	[illegible]	625	„ „	„ „
19.	[illegible]	722	„ „	„ „
20.	[illegible]	43	Waterhill st.	„ „
21	[illegible]	518	Tremont „	„ „
22.	[illegible]	98	Court „	„ „
23.	[illegible]	18	Temple „	„ „
24.	[illegible]	40	Kneeland „	„ „
25.	[illegible]	55	E. Lenox „	„ „

65. *Նոր կեանք*ի հասցէներ

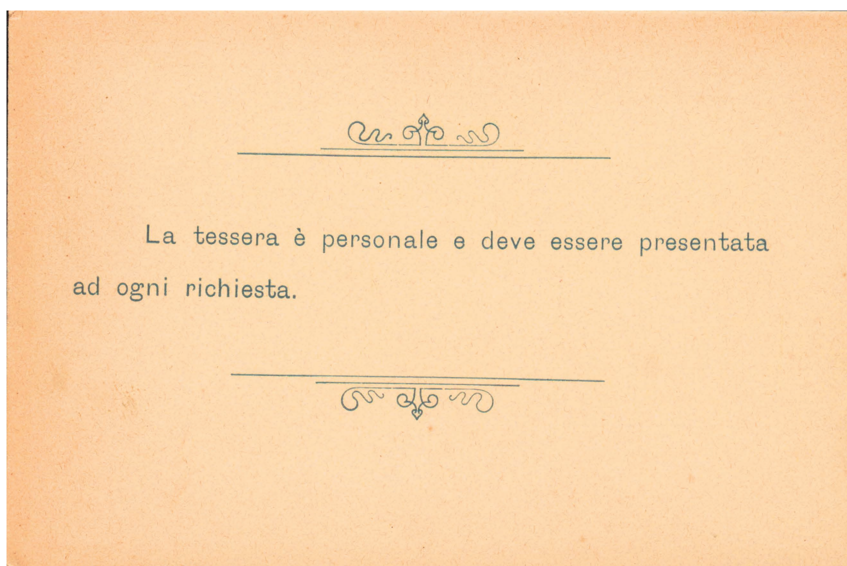
26. [illegible] 84 Essex St. Boston, mass.
27. [illegible] 24 Bedford st. 〃 〃
28. [illegible] 48 Winter st. 〃 〃
29. [illegible] 384 W. Broadway So. Boston, mass.
30. [illegible] c/o Wm Martin Sons, Dudley st. Chelsea, mass.
31. [illegible] c/o Miss. Blackwell, Bouthwell ave. Dorchester, mass.
32. [illegible] 13 Davis Sq. W. Somerville, mass.
33. [illegible] 5 Parnell st. E. Cambridge, mass.
34. [illegible] 86 Bickford st. Roxbury, mass.
35. [illegible] 171 P.O. Box Lynn, mass.
36. [illegible] 369 〃 〃 〃 〃 〃
37. [illegible] 120½ Green st. Jamaica Plain, mass.
38. [illegible] 54 P.O. Box Middleboro, mass.
39. [illegible] 468 〃 〃 〃 〃 〃
40. [illegible] 87 Centre st. 〃 〃
41. [illegible]
42. [illegible] } 428 P.O. Box E. Weymouth, mass.
43. [illegible]
44. [illegible] 447 〃 〃 〃 〃
45. [illegible] 131 〃 〃 〃 〃
46. [illegible] 70 Main st. Leominster 〃
47. [illegible] French-American College, Springfield, mass.
48. [illegible] Hudson Worsted Co. Hudson, 〃
49. [illegible] 216 P.O. Box Dover, N. H.
50. [illegible] 16 Waltham st. Boston, mass.
51. [illegible] 222 Tremont st. 〃 〃

66. Վենետիկի գրադարանի (Biblioteca della Fondazione Querini Stampalia) ինքնութեան այցաքարտ

La tessera è personale e deve essere presentata ad ogni richiesta.

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

2. Ա. ՕՇԱՆԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ (ՖՐԱՆՍԵՐԷՆ)

1. Լեւոն Բաշալեան։

2. Նուպար փաշա մահացած է Փարիզ, 1899 Յունուարին։ Երրորդ անգամ Եգիպտոսի վարչապետ եղած է 16 Ապրիլ 1894 – 12 Նոյեմբեր 1895-ին։

3բ. ԱՐՇԱԿ ՉՕՊԱՆԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

3. Արշակ Չօպանեան (Կ. Պոլիս, 1872 – Փարիզ, 1954), անուանի գրող, գրաքննադատ, լրագրող եւ հասարակական գործիչ։

Ժամանակի ընթացքին Չօպանեանի եւ Արփիարեանի յարաբերութիւնները կրած են էական փոփոխութիւններ։

Մինչեւ 1901 թուական իրենց յարաբերութիւնը կը գտնուէր մեղրալուսնային կատարեալ վիճակի մէջ։ 1900-ին Արփիարեան կը ստորագրէր յօդուած մը՝ ուր Չօպանեանը կը ներկայացնէր բացարձակ գոյներով։ Յօդուածը կը սկսի այսպէս.

Դեռ 1890-ին Արշակ Չօպանեան Պոլիս Կեդրոնական վարժարանը աշակերտ էր. տասը տարուան ժամանակամիջոցէ մը ետքը Հայ ազգին էն հանրածանօթ դէմքերէն մին կը ներկայանայ։ Յունիս 16-ին Բարիզ Վօտըվիլի Թատրոնը մեր որբերուն ի նպաստ կազմակերպուած հանդէսը Անահիտի խմբագրապետը իբր օրուան նորութիւնը կը փայլեցնէ, թէ եւ երիտասարդ բանաստեղծը չորս տարի է Եւրոպայի մէջ իր գործերովը միշտ ազգին ուշադրութիւնը ու համակրանքը գրաւած է։ Չօպանեան 1891-էն 1895 լուկ բանաստեղծ մը ճանչցուեցաւ. մեր կեանքին յեղաշրջումը բանաստեղծն ալ քաղաքական անձնաւորութեանց յեղափոխեց. ու հիմա ոչ թէ գրագէտը այլ Հայոց վերածնունդին աշխատողն է որ ժամանակակից դէմքերու մէջ առաջնակարգ տեղ մը պէտք է բռնէ։

(Արփիար Արփիարեան, «Ժամանակակից դէմքեր. Արշակ Չօպանեան», *Նոր կեանք*, 1 Յուլիս 1900, Գ. տարի, թիւ 13, էջ 201)։

Ի միջի այլոց, կը գրէ.

Չօպանեան իր ցեղը օտարներուն համակրելի ընծայելու գաղտնիքին թափանցած է. ինքզինքը սիրցնել եւ յարգել տալով իր ազգն ալ իրեն հետ մեծարել եւ սիրցնել կուտայ։

(Անդ, էջ 201)։

Արփիարեանին հասցէագրուած 1900 Յուլիս 19 թուակիր նամակին մէջ Լեւոն Բաշալեան յօդուածը կը գտնէ չափազանցուած.

Ոմանք քիչ մը չափազանց գտան Արշակին մասին գրածդ։ Տեղ տեղ չափազանցեր էիր, իրա՛ւ։

Նոյն կարծիքը կը յայտնէ նաեւ Սուրէն Պարթեւեան 1901-ին.

Արփիարին «Ժամանակակից դէմքեր» խորագրին տակ Ա. Չօպանեանի նուիրած յօդուածը պէտք եղածէն աւելի շինիչ էր ինծի համար։ Այդ հերարձակ ու «վրան բաց» ներբողականը ժամանակին կը հասնէր՝ տարտամօրէն վտանգուած շահախնդիր բարեկամութիւն մը ամրապնդելու ու ապահովելու մանաւանդ քմահաճ ու յեղյեղուկ թիկնապահի մը անստոյգ օժանդակութիւնը։

(Սուրէն Պարթեւեան, *Խարազան*, Ա. պրակ, Փարիզ, Համալսարանի Տպարան, Յունուար 1901, էջ 6)։

1901 Փետրուարին, վերիվայրումներով լեցուն երկար յօդուածի մը մէջ, արդէն Չօպանեան Արփիարեանին կը ներկայացնէ ամենէն աւելի բացասական դիմագիծով մը։ Օրինակ, յիշելով Պոլսոյ *Հայրենիք*ի տարիները, կը գրէ.

Եսքիլէսի հատոր մը կամ Վեռլէնի գիրք մը նշմարէր, - փո՛ւճ բաներ՝ իրեն համար. խնդալէն կը մարէր իմանալով որ խմբագրատունէն ստացած վտիտ ամսականիս երեք քառորդը Բերայի ֆրանսական թատրոնին ու իտալական օբերայի ներկայացումներուն կը մսխէի («ի՞նչպէս կարելի էր երթալ երկու խենթ կնկան պոռչտուքը մտիկ ընելու համար դրամ կորսնցնել...»). ու բոլոր իմ զուտ գրական արտադրութիւններս – բանաստեղծութիւններ, արձակ քերթուածներ, պատկերներ, եւ ամէն ինչ որ կը բերէի մեր գրականութեան մէջ՝ տիրող օգտապաշտ ուղղութենէն ու իրապաշտ գեղեցկագիտութենէն ու համայնատարած «ազգայինճիութենէն» տարբեր, - հեգնութեան բառերով կ'ընդունուէին իրմէ, հեգնութիւն մը որ զիս չէր զարմացներ եւ նոյն իսկ չէր վիրաւորեր զիս, որովհետեւ Արփիարեանին անհասկացողութիւնը բնական ու գեղեցկագիտական դաստաստանը կարեւորութենէ զուրկ կը նկատէի։

(Արշակ Չօպանեան, «Դէմքեր. Արփիար Արփիարեան», *Անահիտ*, Փետրուար 1901, Գ. տարի, թիւ 2, էջ 35)։

Այսպէս, 20 էջ կը քննադատէ Արփիարեանը։ Բայց յօդուածը ունի կեդրոն մը։ Մէկ կողմէն՝ Վերակազմեալ Հնչակեաններու Արփիարեանի շրջանը ձախողութիւն մը եղած է.

Վերակազմեալ Հնչակեան կուսակցութեան մէջ, Արփիարեան, որ ընդունեցաւ գերագոյն վարիչի պաշտօնը, ոչինչ ըրած է մինչեւ այսօր որ «գործ» կարենայ կոչուիլ։

(Անդ, էջ 49)։

Միւս կողմէն՝ Վահէ Արզուեան կարեւոր գործեր ձեռնարկած է.

Արզուեանի եւ Քոչեանին Պոլիս երթալը՝ հետեւանքն է ծրագրի մը զոր այդ երկու գործիչները անձնապէս յղացած էին եւ որուն գործադրութեան համար Վերակազմեալ Հնչակեան կուսակցութիւնը ուրիշ բան չըրաւ բայց եթէ նիւթական միջոցները հայթայթել։

(Անդ, էջ 49)։

Վերջապէս, Արզուեան լուրջ գործիչ մըն է իսկ Արփիարեան... քաուչուէ մարդ մը.

[Գ]*ործակցութեան փորձէ մը յետոյ, հիմա Արզուեան ու Քոչեան ալ բաժնուած են Արփիարեանէն, իրենց լուրջ գործիչի նկարագրին հետ անհաշտ գտնելով այդ քաուչուէ մարդը։*

(Անդ, էջ 51)։

1901-ին Արփիարեան վերջնականապէս կը հրաժարի/հեռացուի Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութենէն եւ *Նոր կեանք*էն։

Չօպանեան կը բանայ կրակը, *Անահիտ*ի չափազանց երկար ու ծանր մանրամասնութիւններով բեռնաւորուած քրոնիկով մը, ուր սեւ-ճերմակ հակադրութեամբ Վերակազմեալներու Արփիարեանի շրջանը (1896-1901) կը գնահատէ կործանարար, իսկ Արզուեանի շրջանը (1901-էն սկսեալ)՝ փրկարար (Ա. Չօպան-

եան, «Միութեան խնդիրը», *Անահիտ*, Յուլիս 1902, Գ. տարի, թիւ 7, էջ 151-162)։ «Հնչակեանութիւնը կործանելու «ազգասիրական» նպատակ» հետապնդած է Արփիարեան, կը գրէ ան (Անդ, էջ 153)։

Չօպանեան ստանձնած էր Արզուեանը պաշտպանելու պարտականութիւնը։

Արփիարեան կը պատասխանէ, Չօպանեանի անձը անուանելով «անպատիւ մարդ», եւ իր արարքը՝ «անպատիւ գործ»։ Ան «անպատիւ» է, որովհետեւ յիշեալ յօդուածին մէջ հրատարակած է համատեղ ծանօթ անձէ մը ստացած անձնական նամակներ, ուր նամակագիրը կը գանգատի Արփիարեանի կուսակցական գործելակերպէն։ Արփիարեան կը պնդէ, որ այս նամակները տուեալ պահու արդիւնք են եւ երբեք չեն արտայայտեր ամբողջ իրողութիւնը։ Կը բացատրէ, որ նամակներուն բովանդակած բացասական տողերը երկու բարեկամներու (Արփիարեանի եւ տուեալ անձի) միջեւ գոյութիւն ունեցող սովորական եւ անցողիկ թիւրիմացութիւններու հետեւանք են, եւ ոչ երբեք խորքային հակառակութեան՝ ինչպէս կ'ուզէ ներկայացնել Չօպանեան։ Հետեւաբար, նամակներուն հրապարակումը «անպատիւ գործ» մըն է, զոր կրնայ կատարած ըլլալ միայն «անպատիւ մարդ»-ը, այսինքն՝ Չօպանեան (Ա. Ա., «Անպատիւ մարդ՝ անպատիւ գործ», *Հայ հանդէս*, ազգային եւ գրական կիսամսեակ, Վենետիկ, 1 Սեպտեմբեր 1902, Ա. տարի, թիւ 3, էջ 45)։

Չօպանեան՝ անպատիւ մա՞րդ։ Քիչ մը շատ է։ Չօպանեան կը պատասխանէ՝ Արփիարեանի գրութիւնը նկարագրելով իբրեւ «բարբաջանք», իսկ Արփիարեանը ներկայացնելով իբրեւ «այլանդակ նկարագիր» ունեցող անձ։ Ան սեւ հոգի մըն է, որ «ստութիւնն ու քսութիւնը» կը հասցնէ «ցնորական աստիճանի մը» (Ա. Չօպանեան, «Ժամանցագրի մը վերջալոյսը», *Անահիտ*, Օգոստոս 1902, Դ. տարի, թիւ 8, էջ 184-187)։

Արփիարեան յաջորդական յօդուածներով կը շարունակէ իր պաշտպանութիւն-յարձակումները.

> ***Բարեբախտաբար Պ. Չօպանեանին բոլոր գրածները սուտ են։ Ու մենք անոնցմով պիտի չզբաղէինք եթէ Անահիտի ետին չտեսնէինք զինքը վարձողները։***

(«Տրամաբանական», *Հայ հանդէս*, 15 Սեպտեմբեր 1902, Ա. տարի, թիւ 4, էջ 63)։

«Զինքը վարձողներ» ըսելով յստակօրէն նկատի ունի Վահէ Արզուեան, թէեւ անոր անունը չէ յիշատակած։ Բայց յաջորդ յօդուածին մէջ կը շեշտէ Արզուեանին անունը «պաշը պօզուգ»-ի դերի մէջ.

> ***Պ. Չօպանեան Պ. Արզուեանին պարզապէս պաշը պօզուգի դեր մը կուտայ։***

(Ա. Ա., «Յ. Գ. Պ.», *Հայ հանդէս*, 1 Հոկտեմբեր 1902, Ա. տարի, թիւ 5, էջ 74)։

Ապա Արզուեան-Չօպանեանի խումբը կ'անուանէ «տօլանտրճիներ» (Ա. Ա., «Տագնապեալները», *Հայ հանդէս*, 15 Հոկտեմբեր 1902, Ա. տարի, թիւ 6, էջ 94-95) եւ կը յայտարարէ, որ յարմար ժամանակին պիտի հրատարակէ Հնչակեան Մասնաճիւղին գրած ու գրելիք նամակները, որոնց շնորհիւ պիտի բացայայտուին «տօլանտրճի» խմբակին դրամական մուտքերը եւ պարզաբանուի թէ

ինչու Չօպանեան ստանձնած է «զրպարտիչ ստախօսի պաշտօն» («Կեղծարարները», *Հայ հանդէս*, 1 Նոյեմբեր 1902, Ա. տարի, թիւ 7, էջ 111):

Վերջապէս,

Տօլանտրճիական խմբակ մը Հայ Ժողովուրդը խաբելու, դրամ չորթելու կը հետամտի: Պ. Չօպանեան իր Անահիտովը անարգ գործիքն է այդ խմբակին, որուն չորս տարուան ձեռնարկներուն պատմութիւնը այժմ ամբողջապէս գիտենք: Ուր որ պէտք է կը հաղորդենք, եւ կը հրապարակենք երբ կարգը գայ:

(«Պապանձումը», *Հայ հանդէս*, 15 Նոյեմբեր 1902, Ա. տարի, թիւ 8, Յաւելուած, էջ Դ):

Արզուեան կը լռեցնէ Արփիարեանին, Վենետիկի մէջ կազմակերպելով երկրորդ մահափորձը 1903 Փետրուար 22-ին:

(Այս բոլորի մասին մանրամասն տե՛ս *Արփիար Արփիարեանի սպանութիւնը* (*Ջահակիր* շաբաթաթերթ, Յաւելուած ԺԲ., 2018) գրքոյկին երկու ենթագլուխները՝ «Գ. Երկրորդ մահափորձ. 7. Արփիարեան ընդդէմ Արզուեանի. 8. Երկրորդ մահափորձ»):

Արփիարեան չի ներեր Չօպանեանին: 1905-ին ան պիտի գրէր.

Չօպանեան թէ եւ տասնհինգ տարի է կը գրէ, բայց մեր լեզուին, մեր գրականութեան ու մեր մտաւորականութեան զարգացմանը օգտակար ծառայութիւն մը չէ կրցած մատուցանել, զի անխնամ ոճով անհոգ գրող մըն է, շատ հարեւանցի մտքերով:

([Արփիար Արփիարեան], «Գրական յուշքեր», *Գեղունի*, պատկերազարդ հայաթերթ, Վենետիկ Ս. Ղազար, 1905, չորրորդ տարի, թիւ 1-10, էջ 57):

4. Խօսքը Զէյթունի 1895-ի ապստամբութեան վեց հերոսներու մասին է՝ Աղասի, Հրաչեայ, Ապահ, Մլէհ, Նշան եւ Կարապետ: Ապստամբութենէն ետք, եւրոպական տէրութիւններու միջամտութեամբ, անոնք Մերսին-Աղեքսանդրիա-Մարսիլիա ճանապարհով կը մեկնին Լոնտոն՝ այնտեղ հաստատուելու նպատակով: Մանրամասնութիւնները տե՛ս՝ *Հնչակ*, Կենտրոնական Օրգան Հնչակեան Կուսակցութեան, Լոնտոն, 2 Ապրիլ 1896, իններորդ տարի, թիւ 7, էջ 51-53:

5. Նկատի ունի արտասահման ապաստանած Երիտասարդ Թուրքերը:

6. Ահմէտ Րիզա (1859-1930)՝ Երիտասարդ Թուրքերու առաջնորդ: 1895-ին Փարիզի մէջ կը հրատարակէ *Meşveret* լրագիրը՝ որ կը դառնայ աքսորեալ երիտթուրքերու հաւաքավայրը:

Չօպանեան վերապահօրէն քանի մը տեսակցութիւն ունեցած է Րիզայի հետ: Ան 1899-ին կը գրէ.

Րիզային մէջ գտայ պարկեշտ մարդ մը, ու հզօր նկարագրով գաղափարական մը. իմ գաղափարներս ու ձգտումներս իրեններէն շատ տարբերութիւն ունէին, եւ իրեն բացէ ի բաց ըսած էի առջի օրէն այն անկարելիութիւնը զոր ես կը տեսնէի Հայու մը իբր Երիտասարդ-Թուրք գործելուն մէջ. երբեք չընդունեցայ աշխատակցիլ իր Մէշվէրէթին, հակառակ իր բազմապատկուած առաջարկութիւններուն:

(Ա. Չ., «Իմ բաժակաճառս», *Անահիտ*, Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր 1899, Բ. տարի, թիւ 1-2, էջ 40)։

4. *ՀԱՅՐԵՆԻՔ* ՕՐԱԹԵՐԹԻ ԱՇԽԱՏԱԿԻՑԻ ՄԸ ՆԱՄԱԿԸ

7. Հաւանաբար՝ Բարթող Թէլեան (1838-1911)։ Եղած է հրապարակագիր ու խմբագիր։ Ծնած է Պոլիս։ Պաշտօնավարած է Պոլսոյ Պատրիարքարանը։ *Մանզումէի էֆքիար*, *Բիւզանդիոն* եւ այլ լրագիրներու մէջ ստորագրած է բազմաթիւ յօդուածներ (Գառնիկ Ստեփանեան, *Կենսագրական բառարան*, հատոր Ա., Երեւան, Հայաստան Հրատարակչութիւն, 1973, էջ 355)։

8. 1895 Դեկտեմբեր 28-ին (հ. տ.) լոյս կը տեսնէ Պոլսոյ *Հայրենիք*ի վերջին համարը։ Տպագրական Տեսչութեան հրամանով կը խափանուի անոր հրատարակութիւնը։ Այս խափանումին եւ անկէ յառաջացած միջավայրին մասին է որ կ՚անդրադառնայ նամակագիրը։ Տեսչութեան թոյլտուութեամբ *Հայրենիք* իր հրատարակութիւնը կը վերսկսի 1896 Յունիս 10-ին (հ. տ.)։ Լոյս կը տեսնէ ընդամէնը 32 համար, վերջինը՝ 1896 Յուլիս 11-ին (հ. տ.), որմէ ետք Տեսչութիւնը վերջնականապէս կ՚արգիլէ անոր հրատարակութիւնը եւ կը բանտարկէ խմբագիրը՝ Յովհաննէս Շահնազար։

9. Նկատի ունի հետեւեալ անստորագիր յօդուածը՝ «Ինչո՞ւ», *Հնչակ*, 21 Մարտ 1896, իններորդ տարի, թիւ 6, էջ 43-44։

6. ՀՐԱՆՏ ՕՏԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

10. Հրանտ Օտեան՝ Երուանդ Օտեանի եղբայրը, որ այդ ժամանակ կը գտնուէր Փարիզ։ 1901-ին վեց տարուան աշխատանքով կը մեկնի Պոմպէյ (Երուանդ Օտեան, *Նամակներ*, Երեւան, Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարանի Հրատարակչութիւն, խմբագիր՝ Հենրիկ Բախչինեան, 1999, էջ 160)։

11. Համիտեան բռնութիւններու շրջանին, Երուանդ Օտեան 1896 Օգոստոսին 14/26-ին կը կարողանայ փախչիլ Պոլիսէն եւ Օգոստոս 19/31-ին հասնիլ Աթէնք, ուր կը մնայ մինչեւ 1897 Յունուարի վերջ (Երուանդ Օտեան, «Տասներկու տարի Պոլսէն դուրս 1896-1908», *Ժամանակ*, օրաթերթ, Կ. Պոլիս, 28 Օգոստոս / 10 Սեպտեմբեր 1912, Դ. տարի, թիւ 1202, էջ 1։ 7/20 Սեպտեմբեր 1912, Դ. տարի, թիւ 1211, էջ 1)։ Յիշուած նամակը գրուած է Աթէնքէն։

12. Արտաւան Հովուեան՝ Երուանդ Օտեանի հօրաքրոջ որդին, Հնչակեան գործիչ։ Երբ 1896 Օգոստոսին Օտեան որոշած էր հեռանալ Պոլիսէն, Արտաւան անոր կու տայ ութ ոսկի եւ կ՚ուղեկցի մինչեւ քարափ (Երուանդ Օտեան, «Տասներկու տարի Պոլսէն դուրս 1896-1908», *Ժամանակ*, 28 Օգոստոս / 10 Սեպտեմբեր 1912, Դ. տարի, թիւ 1202, էջ 1։ 29 Օգոստոս / 11 Սեպտեմբեր 1912, Դ. տարի, թիւ 1203, էջ 1)։

1898-ին *Նոր կեանք*ի մէջ Վահրամ կեղծանունով Օտեան կը հրապարակէ

«Արիւնոտ յիշատակներ» յուշագրութիւնը։ Այնտեղ յիշատակած անանուն «ազգական»-ը Արտաւան Հովուեանն է։ Պարզապէս այդ թուականին չէր ուզեր Արտաւանի անունը բացայայտելով վտանգել անոր կեանքը (Վահրամ [Երուանդ Օտեան], «Արիւնոտ յիշատակներ», *Նոր կեանք*, 1 Յունուար 1898, Ա. Տարի, թիւ 1, էջ 8-11)։

Պատահաբար, Օտեան Պոլիսէն կը մեկնէր Պանք Օթթոմանի գրաւումին օրը՝ Օգոստոս 14/26-ին։ Ան դէպի քարափ կ՚ուղղուի դէպքէն քանի մը ժամ առաջ, բայց շոգենաւի ուշացումին պատճառով կը ստիպուի սպասել։ Այս ժամանակ է որ տեղի կ՚ունենայ Պանքայի դէպքը, որմէ ետք անմիջապէս կը սկսին ոստիկանական եւ ամբոխավարական բռնութիւններն ու սպանութիւնները հայերուն դէմ։ Օտեան բախտով կը յաջողի անվտանգ մուտք գործել ֆրանսական շոգենաւ մը։ Շոգենաւ նստելէն ետք ան մտահոգուած էր Արտաւանով.

Ինծի ընկերակցող ազգականս մանաւանդ մտատանջութիւն կուտար ինծի։ Ըսած էր թէ կառք մը պիտի նստէր ու Բերա ելլէր։ Արդեօք կառք գտա՞ծ էր, հասա՞ծ էր մինչեւ Բերա, թէ ճամբան գլխին փորձանք մը եկած էր։

(Անդ, էջ 11)։

Արտաւան Հովուեանին 1899-ին կարելի է գտնել Փարիզ հաստատուած (Երուանդ Օտեան, «Տասներկու տարի Պոլսէն դուրս 1896-1908», *Ժամանակ*, 7/20 Հոկտեմբեր 1912, Դ. տարի, թիւ 1239, էջ 1)։

13. Յովհաննէս Շահնազար (1857-1942)՝ գրող, հասարակական գործիչ, որ 1891-ին Արփիարեանի հետ Պոլսոյ մէջ հիմնադրած ու խմբագրած է *Հայրենիք* օրաթերթը։ *Հայրենիք*ի վերջնական խափանումէն ետք (վերջին համարը լոյս կը տեսնէ 1896 Յուլիս 11/23-ին) կը բանտարկուի Շահնազար։ Անոր բանտարկութեան հանգամանքներուն մասին կը պատմէ Երուանդ Օտեան.

Հազիւ ամիսէ մը ի վեր էր որ Հայրենիք վերստին կը հրատարկուէր, երբ ցերեկ մը ոստիկանատունէն մէկը եկաւ եւ ըսաւ թէ նախարարը Շահնազար էֆ.ն տեսնել կ՚ուզէր անպատճառ։

- Հոս չէ՝ երբոր գայ կը ղրկենք, պատասխանեցինք։

Մարդը մեկնեցաւ։

Երբոր Շահնազար եկաւ, լուր տուինք իրեն եւ իսկոյն գնաց Նազըմ փաշայի քով։

- Եթէ ուշանամ՝ թո՛ղ Ատրունին գայ ոստիկանատուն լուր առնելու համար, ըսաւ մեկնած պահուն։

Կը կարծէինք թէ խնդիրը անկարեւոր բան մըն էր եւ ես ու կունծիկ Աբեղայ, որ մնայուն խմբագիր եղած էր այլեւս, մեր գործը շարունակեցինք։

Եւ սակայն քանի մը ժամեր անցան եւ Շահնազար երեւան չելաւ։

Իրիկունը Ատրունին լուր բերաւ թէ՝ բանտարկուած էր եւ թէ թերթը չպիտի հրատարակուէր։

Շահնազարի բանտարկութեան անմիջական պատճառը կամ մանաւանդ պատրուակը եղած էր Հայրենիքի նախաձեռնութեամբ Նանսի ղրկուած երկու ուսանողուհիներու վերա-

դարձը, որոնց վրայէն Շահնազարի մէկ քանի նամակները գտնուած էին։

Այդ նամակներուն մէջ Հայրենիքի տնօրէնը երկրին տագնապալից վիճակը նկարագրելով՝ խորհուրդ կուտար ուսանողուհիներուն նանսի մնալ եւ իրենց ուսմունքը շարունակել՝ փոխանակ Պոլիս վերադառնալու, ինչպէս իրենք կը փափաքէին։

Այս նամակները, չեմ գիտեր ինչպէս, կարծեմ Պարտիզակցի Վահան վարդապետին ձեռքը անցնելով՝ կը հաղորդուին ոստիկանութեան։

Ոստիկանութիւնը արդէն պատրուակ մը կը փնտռէր Հայրենիքը ջնջելու եւ ասիկա լաւ զէնք մը կը համարուի, Նազըմ փաշայի ձեռքը, արտօնատէրը բանտարկելու եւ թերթին հրատարակումը դադրեցնելու համար։

Արփիարի ու Լեւոն Բաշալեանի մեկնելէն ու առաջնոյն Լոնտոն, Հնչակեան կեդրոնը երթալէն ի վեր մեր «գոյնը» արդէն բոլորովին երեւան ելած էր յաչս կառավարութեան եւ եթէ նոյն իսկ նամակներուն պարագան չպատահէր՝ հաւանօրէն ուրիշ առիթ մը պիտի ստեղծէին Հայրենիքը խսպառ դադրեցնելու համար։

(Երուանդ Օտեան, «Տասներկու տարի Պոլսէն դուրս 1896-1908», *Ժամանակ*, 24 Օգոստոս / 6 Սեպտեմբեր 1912, Դ. տարի, թիւ 1199, էջ 2)։

Շահնազար բանտէն ազատ կ՚արձակուի եւ կը մեկնի Լոնտոն ու Փարիզ։

14. Լեւոն Բաշալեան։

15. Արշակ Չօպանեան։

16. Sir Philip Currie՝ բրիտանացի քաղաքական գործիչ։ 1893-1898-ին եղած է Բրիտանիայի դեսպան Պոլսոյ մէջ։ Սըր Ֆիլիփ Քըրրիի անունը եւ գործողութիւնները յաճախ մեկնաբանած է ժամանակակից հայ մամուլը։ 1898-ին, երբ կը մեկնէր Պոլիսէն, Լեւոն Բաշալեան (Լ. Զարթումեան ծածկանունով) կը գրէր.

Դժբախտաբար մեզի համար, սա իրաւ է որ Թիւրքիան չի՛ փոխուիր, տխրայիշատակ Լապանոֆին ըսածին պէս։ Խրիմի պատերազմէն ի վեր է որ Անգլիա կ՚աշխատի Թիւրքիոյ ներքին վարչութիւնը բարեկարգել տալով երկիրը ուժովցնել։ Բոլոր դեսպաններն ալ ատոր ջանադիր եղած են, ու ամենքն ալ յուսախաբ մեկնած են։ Էն վերջինը, Սըր Ֆիլիբ Գըրրի, – որուն Հայերս միշտ երախտապարտ պիտի մնանք՝ մեր ցաւերուն սրտանց ցաւակից ու մեր դատին անկեղծօրէն պաշտպան կանգնելուն համար – Կ. Պոլսէն մեկնելուն առթիւ անգլիական գաղթականութեան ներկայացուցիչներուն յայտարարութիւն մը ըրաւ զոր կ՚արժէ պահել. «Մեկնելուս առթիւ, խորին ցաւս կը յայտնեմ որ կը բաժնուիմ բարեկամներէ որոնք իրենց հաւանութեանը այնքան ազնիւ մէկ նշանը տուին հիմա ինծի, կը ցաւիմ որ կը թողում Վոսփորի ափունքը որուն գեղեցկութենէն մարդ բնաւ չի կշտանար, եւ վերջապէս, կը ցաւիմ որ իմ այստեղ բնակութեանս միջոցին ալ աւելի բան մը ընելու կարող չեղայ։ Ես հոս եկայ՝ ինչպէս ուրիշներ եկած են՝ յոյսերով լեցուն, բայց գտայ՝ ինչպէս իրենք ալ գտած ըլլալու են՝ թէ յուսախաբութիւններու երկիրն է ասիկա։ Կը մեկնիմ աւելի տխուր, եւ, կը համարձակիմ յուսալ, աւելի իմաստուն։ Բայց, կեանքիս մնացեալ օրերը ո՛ւր ալ անցընեմ, ամենաջերմ մաղթանքներս պիտի ուղղեմ միշտ Թիւրքիոյ բնակիչներուն, ի՛նչ ցեղէ ու կրօնքէ ալ ըլլան, երջանկութեանը ու բարօրութեանը համար։»

(Լ. Զարթումեան [Լեւոն Բաշալեան], «Օրուան քաղաքականութիւնը», *Նոր*

կեանք, 15 Յունիս 1898, Ա. տարի, թիւ 12, էջ 192):

17. Adam Block՝ Պոլսոյ մէջ Բրիտանական Դեսպանատան Առաջին Թարգման Ֆիլիփ Քըրրիի ժամանակ:

18. Արթիւր Օհանջան: Տե՛ս Ծանօթ. 44:

19. Սուրէն Սուրէնեան:

7. ՏԻՐԱՆ ՔԷԼԷԿԵԱՆԻ ԲԱՑ ՆԱՄԱԿԸ

20. Տիրան Քէլէկեան (1861, Կեսարիա – 1915, Չանկըրը)՝ գրող, խմբագիր ու քաղաքական գործիչ: Եղած է խմբագիր Պոլսոյ *Մանզումէի էֆքիար* եւ *Ճիհան* հայատառ թուրքերէն, ինչպէս նաեւ *Սաատէթ*, *Թարիզ* եւ *Սապահ* թուրքերէն լրագիրներուն: Աշխատակցած է Պոլսոյ *Ճէրիտէի շարքիէ*, *Մասիս*, *Ծաղիկ*, *Ժամանակ*, *Սուրհանդակ* եւ այլ թերթերու:

Եղած է Հնչակեան գործիչ, ապա Սահմանադրական Ռամկավար Կուսակցութեան հիմնադիրներէն մէկը: Եղած է Իզմիրլեան Պատրիարքին քարտուղարը հայոց համար փոթորկալից շրջանին: Աջակցած է Պօղոս Նուպարին՝ հետապնդելու հայ դատը:

Շաւարշ Սեւյօնքեան կը տեղեկացնէ՝ թէ «1895-ի դէպքերուն՝ երբ իր կացութիւնը վտանգուած զգաց իբր Հնչակեան եւ իբր Իզմիրլեան Պատրիարքի անձնական քարտուղար», երկու տարի կը փոխադրուի Լոնտոն (Շաւարշ Սեւյօնքեան, «Տիրան Քէլէկեան», *Արեւ*, օրաթերթ, Գահիրէ, 24 Ապրիլ 1925, ԺԱ. տարի, թիւ 1873, էջ 3): Ալպօյաճեան անոր փախուստը դէպի Լոնտոն կը կապէ Պանք Օթթոմանի (1896) դէպքերուն հետ. «Պանքայի դէպքէն յետոյ ինքն ալ վտանգուած ըլլալով, փախաւ Լօնտոն», կը գրէ ան (Արշակ Ալպօյաճեան, *Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ*, Բ. հատոր, Գահիրէ, Հրատարակութիւն Կեսարիոյ եւ Շրջակայից Հայրենակցական Միութեան Գահիրէի Վարչութեան, 1937, էջ 2072):

Այս շրջանին կը պատկանի Արփիարեանին յղած սոյն նամակը: Ան գրուած է Փարիզ հասած օրը՝ 17 Սեպտեմբեր 1896: Այսպէս, կը հաստատուի Ալպօյաճեանի տեղեկութիւնը՝ թէ Քէլէկեան Պոլիսէն կը հեռանայ Պանք Օթթոմանէն ետք: Նամակի բովանդակութենէն կարելի է հասկնալ, որ տակաւին չէ որոշած բնակիլ Լոնտոն: Բայց եւ այնպէս, կ'երթայ ու կը հաստատուի Լոնտոն: Իր «ինքնակենսագրական»-ին մէջ կը գրէ.

Ջարդերէն ետք անցայ Եւրոպա եւ աշխատակցեցայ Նայնթինթհ Սէնչըրիի (ուր երեւցած է «Թուրքիա եւ իր Վեհապետը» յօդուածս) եւ Քօնթէմբըրըրի Րըվիուի (ուր գրած եմ «Կեանքը Եըլտըզի մէջ»): Այս 2 յօդուածներս վերատպուած են շատ մը եւրոպ. թերթերէ: Աշխատակից եղայ Տէյլի Մէյլի (որուն արեւելեան լուրերու բաժնին օժանդակեցի 7 ամսոյ չափ) նաեւ Տէյլի Կռէֆիքի եւ այլ թերթերու:

(Թէոդիկ, *Յուշարձան Ապրիլ տասնըմէկի*, Կ. Պոլիս, 1919, էջ 8):

1896-էն ետք, Լոնտոն եւ Փարիզ կեցութեան ժամանակ, կը միանայ Երիտ-թուրքերու շարժումին (Raymond Kévorkian: *The Armenian Genocide: A Complete History*, London and New York: I. B. Tauris, 2011, pp. 15, 816):

Այսպիսի բուռն շրջան մը պիտի յաջորդէր Քէլէկեանին սոյն նամակի գրութե-նէն անմիջապէս ետք, մինչեւ քաղաքական ներումի շնորհիւ Պոլիս վերադարձը 1898-ին։ Սուլթան Ապտիւլ Համիտ կը վստահի իրեն եւ կ'ընտրէ իբրեւ 1899-ի Հակի Խաղաղութեան Համաժողովի պատուիրակութեան անդամ։

Բայց 1904-ին դարձեալ կը ստիպուի լքել Պոլիսը եւ մինչեւ 1909 բնակութիւն հաստատել Եգիպտոս։ Եգիպտոսի մէջ խմբագրած ու աշխատակցած է *La Bourse égyptienne* եւ *Le Journal du Caire* լրագիրներուն։ Վերջինին մէջ հրապարակած յօդուածներուն մասին կը գրէ Շաւարշ Սեւյօնքեան.

Մաքուր ֆրանսերէնով, սահուն եւ պատկերալից ոճով անէքտօթներով եւ շահեկան խորհրդածութիւններով լի յօդուածները ի յայտ կը բերեն բեղուն միտք մը, հմուտ, խորաթափանց եւ հեռատես։ Իմաստասիրական կեցուածք մը ունի ան գահավիժող դէպ-քերու հանդէպ, պաղարիւն եւ անայլայլ, որոնք կը վերլուծէ օրը օրին պատմական տե-սութիւններու եւ միջազգային իրաւակարգի լոյսին տակ ու պատճառներուն խորունկ գիտակցութենէն քաղելով հետեւանքները կը նախատեսէ շարժումներ ու քաղաքական իրադարձութիւններ որոնք չեն ուշանար իրականանալէ։

(Շաւարշ Սեւյօնքեան, «Տիրան Քէլէկեան», *Արեւ*, 24 Ապրիլ 1925, ԺԱ. տարի, թիւ 1873, էջ 3)։

Սահմանադրութենէն ետք կը վերադառնայ Պոլիս։

Կը փորձէ յարաբերութիւններ պահպանել թրքական քաղաքական տարբեր ու հակադիր կողմերու հետ.

Սերտ յարաբերութեան մէջ Իթիլաֆի հետ բայց վստահելի էր թէ՛ Մահմուտ Շէվքէթ փաշային, Իթթիհատի հերոսին, թէ՛ Եպարքոս Քեամիլ փաշային, Իթթիհատի հակառա-կորդին, նաեւ գահաժառանգ Եուսուֆ Իզզէտին էֆ.ին, որ չէր համակրած Թալաադ-Էնվէր խմբակին, որուն զոհն եղաւ ի վերջոյ։

(Բիւզանդ Քէչեան, «Դրուագ աքսորի շրջանէն», Թէոդիկ, *Ամէնուն տարեցոյցը*, ԺԶ. տարի, 1922, էջ 34)։

Թուրքերու հետ յարաբերութիւնները եւ *Սապահ* լրագիրի խմբագիրի հանգա-մանքը նաեւ պատճառ հանդիսացած են որ արհամարհուի որոշ հայկական խումբերու կողմէ։ Յովհան Վարդ. Կարապետեան կը բացատրէ.

Արդարեւ շատ թիւրիմացութիւններ պիտի փարատէին եթէ ըմբռնուէր որ Քէլէկեան դիւանագէտ էր բառին բարձրագոյն իմաստով։ Տասնեւիններորդ դարու վերջին կիսուն մշակուող Հայ հոգեբանութիւնը՝ ծանծաղ գնահատումով մը, «ազգասէր» որակած է աւելի այն դէմքերը որոնք յամառ ու անքաղաքագէտ կեցուածք ունեցած են հասարակաց թշնա-միին դէմ, ու ժողովրդականութիւն շահած՝ մեծխօսիկ իմաստակութեամբ։ Քէլէկեան պատրանքներով չէր օրօրուէր։ Թէեւ յեղափոխութեան կը հաւատար բայց իր ազգասիրութիւնը գաղտնապահ շրջահայեցութեամբ կը կիրարկէր։ Առանց երբէք Ազգին դէմ դաւաճանելու՝

դիւանագիտութիւնը կ՚ունենար «անիրաւ մամոնայէն բարեկամներ» ընտրելու: - Այսպէս, ճիշդ է, թէ Համխտեան բռնակալութեան օրով պահ մը յարաբերութիւն խսկ մշակած է Թուրք գաղտնի ոստիկանութեան հետ: Սակայն անկողմնակալ քննութիւնը պիտի ապացուցանէ թէ տխրահռչակ այդ պաշտօնատան հետ իր շփումը սարքուած էր յեղափոխական աչքբացութեամբ եւ գործերու վրայ եղող չարիքներ խափանելու առաջադրութիւնով: Եւ զինքը ճանչցողներէն ո՞վ կրնայ ուրանալ թէ բացառիկ կարողութիւն ունէր թշնամիները իր ճանկին մէջ թակարդելու:

(Յովիան, «Ազգային նահատակ Տիրան Քէլէկեան», *Հայաստանի կոչնակ*, շաբաթաթերթ, Նիւ Եորք, 29 Նոյեմբեր 1924, թիւ 48, էջ 1512):

Արշակ Ալպօյաճեան եւս համոզիչ մեկնանութիւններ կը ներկայացնէ.

Իր ուղղութեամբը հակաիթթիհատական, կրցած էր սակայն գրաւել Թուրք աւագանիին համակրանքը: Գահաժառանգ իշխան Եուսուֆ Իզզէտինի մօտ ազատ մուտք ունէր եւ Մահմուտ Շէֆքէթ փաշա, ազատարար բանակի հրամանատարը եւ ապա Եպարքոս, իր յայտարարութիւնները Քէլէկեանի խողովակով ընել կը նախընտրէր: Ինքն Թուրք հանրային կարծիքին վրայ ունէր հեղինակութիւն եւ կը վայելէր նաեւ մտաւորական դասակարգին յարգանք: Տիրան Քէլէկեան իբր նախկին Հնչակեան, եւ տքէն Վերակազմեալ՝ Ռամկավարներու յարած եւ անոնց վարչութեան անդամակցած էր: Քեամիլ փաշայի դահլիճը երբ հայկական բարենորոգմանց համար կարգ մը Հայ երեւելիներ խորհրդակցութեան կոչեց, նոյնպէս իրեն դիմեց:

(Արշակ Ալպօյաճեան, նշ. աշխ.ը, էջ 2073):

Իսկ *Բիւզանդիոն*ի խմբագիր Բիւզանդ Քէչեան յստակօրէն կը գրէ.

Երկու տարբեր շրջանի մէջ ծառայեց Թուրք մամուլին: Թէպէտ, Թուրք թերթի մէջ գրելու ստիպուած, հնարը կը գտնէր, սակայն, Ազգային Դատին դէմ բան չգրելու, բուն Թուրք գրչակներու թողլով այդ հոգը:

(Բիւզանդ Քէչեան, նշ. յօդ.ը, էջ 33):

1915-ի ապրիլեան աքսորի ժամանակ, Չանկըրըի բանտին մէջ Բիւզանդ Քէչեան եւ Քէլէկեան կը գտնուէին նոյն սենեակը: Քէչեան կը պատմէ՝ որ օր մը հրաման եկաւ աքսորէն ազատել իրեն, Կոմիտաս վարդապետին, Երուանդ Թօլաեանին, Տոքթոր Թորգոմեանին եւ չորս ուրիշներու: Անոնց մէջ Քէլէկեանի անունը չկար: Քէչեան կ՚աւելցնէ.

Կառավարիչը մեզ ժպտադէմ ընդունելով, ըսաւ թէ կը փափաքէր որ մեզի հետ ազատուէր նաեւ Տիրան էֆ. Քէլէկեան, որուն վրայ մեծ համարում ունի: «Ինշալլահ» ըսինք սրտանց: Նոյն իրիկունը ներքին գործոց պաշտօնարանէն հեռագիր մ՚ալ եկաւ, Քէլէկեանը արտօնող որ «հայաբնակ գաւառներէն դուրս ո՛ւր որ ուզէ բնակի, ընտանիքով ալ, եթէ փափաքի»: Երբ իրեն կ՚ուրախացնէինք, ինք առաջուան չեչտովը մերժեց. «Սրկից հունա չեմ երթար: Ջիս հոս նետեցին, թո՛ղ այս տեղէն վերցնեն Պոլիս դարձնեն: Ինչէ՞ն ես ինքս պիտի որոշեմ եղեր իմ աքսորավայրս: Ի՞նչ ըրեր եմ որ զիս կ՚աքսորեն: Ո՞վ դատեր է զիս:»

Ի ներկայութեան ընկերներուս, ցաւ ի սիրտ ըսի իրեն թէ չիտակ չէր խորհածը. որովհետեւ Ջանկըրը լոկ Թրքական քաղաք մ՚է խուլ անկիւն մը նետուած, մինչ Տախիլիյէի հեռագրին

ույժով, կրնար ընտրել Իզմիր, եւ եթէ ան չըլլայ, Պէյրութ, եթէ ան ալ չըլլայ Հալէպ կամ Դամասկոս: Այս չորս քաղաքները Եւրոպացիի աչքեր կան, հոն նուազ վտանգաւոր է, եւ պետական բարձր վարժարաններ կան, ուր իրեն պէս Օսմ. Համալսարանի մուալլիմ կամ միւտէրրիս մը դիւրաւ պաշտօն կրնար գտնել, եւ նիւթապէս ու քաղաքականապէս ապահովուիլ:

Զհամոզուեցաւ: Ետքէն հասկցանք որ իր յոյսը դրած էր անզօր, անազդեցիկ Եուսուֆ Իզզէտտին իշխանին ու անարգօրէն հայատեաց Վանկէնհայմին վրայ որ զինք ալ խաբած էր չարաչար:

(Բիւզանդ Քէչեան, նշ. յօդ.ը, էջ 40-41):

Քէլէկեան կը դառնայ ապրիլեան զոհերէն մէկը: Կարելի՞ է այսքան միամտութիւն:

8. ԱՐՇԱԿ ՉՕՊԱՆԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

21. Արշակ Չօպանեանի մասին տե՛ս Ծանօթ. 3:

22. Édouard Drumont (1844-1917)՝ ֆրանսացի գրող եւ լրագրող, *La Libre parole* լրագիրի հիմնադիր եւ խմբագիր:

Տրէյֆիւսի գործին առնչութեամբ հակատրէյֆիւսեան դիրք բռնած է: Երուանդ Օտեան հետաքրքրական միջադէպ մը կը պատմէ.

Տրէյֆիւսի խնդրին ամենէն տաք միջոցին էր երբ Բարիզ վերադարձայ:

Ամէն օր ցոյց, ամէն օր իրարանցում, ամէն օր ծեծ փողոցներուն մէջ: [...]

Նոյն միջոցին Բարիզի մէջ հարիւրէ աւելի Հայեր կային, որոնք փողոցները պիստակ եւ քաքաուէթ (ամերիքան ֆըստըղը) ծախելով կ՚ապրէին: Ասոնց մէջ կային կեդրոնականի շրջանաւարտներ, յեղափոխական գործիչներ, նախկին տէրօրիսթներ, ապագայ մէպուսցուներ, բախտախնդիրներ, եւն, որոնք օրական 10-15 *ֆրանք կը շահէին այդ գործով: Յետոյ հրեաներ ալ խառնուեցան իրենց, բայց այդ գործը նախապէս Հայերն էին որ հնարած էին:* [...]

Եւ ահա՛ օր մը ազգայնական թերթ մը գրեց որ քաքաուէթ ծախողները բոլորն ալ Հրեայ էին եւ պէտք չէր անոնցմէ առուտուր ընել:

Հակատրէյֆիւսեան ջերմ շրջանին մէջ այդ գրուածքը անմիջապէս ազդեցութիւն ըրաւ: Ո՛չ թէ միայն գնորդները բոլորովին պակսեցան՝ այլ նոյն իսկ ժողովուրդը սկսաւ փողոցներուն մէջ նախատել խեղճ վաճառողները:

Որովհետեւ իրենցմէ շատեր բարեկամներս էին եկան գանգատիլ եւ ինծի խնդրել որ ճար մը մտածեմ:

Գացի Լիպըր Բառօլի խմբագրատունը եւ Էտուարտ Տրիւմօնը տեսայ եւ իրեն բացատրեցի խնդիրը, ըսելով որ քաքաուէթ ծախողները Հայեր, այսինքն Քրիստոնեաներ էին, որոնք իրենց քիթէն զատ ո եւ է նմանութեան եզր մը չունէին Հրեաներուն հետ:

Էտուարտ Տրիւմօն ջերմ կաթոլիկ ու կատաղի հակասեմական, այսուհանդերձ մեծ հայասէր մըն է որ միշտ մեր դատը պաշտպանած է Ապտիւլ Համիտի դէմ:

Խիստ համակրութեամբ մտիկ ըրաւ ինծ եւ հետեւեալ օրն իսկ իր թերթին մէջ բացատրեց սխալմունքը եւ հրաւիրեց ժողովուրդը որ չնախատեն քաքաուէթ ծախողները որոնք

Քրիստոնեայ Մարտիրոս ցեղի մը կը պատկանէին:

Հալածանքը խկոյն դադրեցաւ...

(Երուանդ Օտեան, «Տասներկու տարի Պոլսէն դուրս 1895-1908», *Ժամանակ*, 13/25 Հոկտեմբեր 1912, Դ. տարի, թիւ 1245, էջ 1: 14/27 Հոկտեմբեր 1912, Դ. տարի, թիւ 1246, էջ 1):

23. Henri Vernier՝ ֆրանսացի գրող եւ լրագրող, աշխատակցած է Տրիւմոնի *La Libre parole*-ին:

24. Լեւոն Բաշալեան:

25. *Կապոյտ գիրք*ը (Blue Book) բրիտանական մարմիններու հրատարակած պարբերագիրք մըն է՝ կապոյտ կողքով, որ կը բովանդակէ պաշտօնական տեղեկատուութիւն զանազան նիւթերու մասին: Հայերը յատուկ կարեւորութիւն կու տային այս հրատարակութեան, քանի որ կը պարունակէր բազմաթիւ տեղեկութիւններ բրիտանական-օսմանական յարաբերութիւններուն մասին: Օրինակ, Լոնտոնի *Նոր կեանք*ի էջերուն մէջ Լեւոն Բաշալեան (Լ. Զարթումեան ծածկանունով) շարունակաբար կ'անդրադառնար եւ կը վերլուծէր *Կապոյտ գիրք*ի յաջորդական հրատարակութիւնները (*Նոր կեանք*, 15 Մարտ 1898, Ա. տարի, թիւ 6, էջ 92-96: 1 Ապրիլ 1898, Ա. տարի, թիւ 7, 110-112: 15 Ապրիլ 1898, Ա. տարի, թիւ 8, էջ 120-128: 1 Մայիս 1898, Ա. տարի, թիւ 9, էջ 140-144: 15 Մայիս 1898, Ա. տարի, թիւ 10, էջ 151-160): *Դրօշակ* եւս կարեւորութիւն տուած է անոր («Կապոյտ գիրքը», *Դրօշակ*, Ժընեւ, 30 Ապրիլ 1898, VIII տարի, թիւ 4 (84), էջ 37-39):

26. Նոր *Հնչակ*ի մասին տե՛ս սոյն գրքոյկի ենթագլուխը՝ «10. Նոր *Հնչակ* լրագիրը եւ դատավարութիւնը անոր դէմ», էջ 25-28:

27. «Ազգային յոյս», *Հնչակ*, Բերան Հնչակեան Կուսակցութեան, Լոնտոն, 24 Սեպտեմբեր 1896, իններորդ տարի, թիւ 17, էջ 129-130:

28. Պօղոս Քօլօլեան (1870-1956)՝ բժիշկ, հոգեբան, հասարակական գործիչ (Երուանդ Օտեան, *Նամակներ*, Երեւան, Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարանի Հրատարակչութիւն, խմբագիր՝ Հենրիկ Բախչինեան, 1999, էջ 261): Քօլօլեան եւ Միհրդատեան 1901-ին Փարիզի մէջ հրատարակած են *Ժողովուրդին համար* ամսաթերթը, որմէ լոյս տեսած է վեց թիւ: Հրատարակած է բազմաթիւ բժշկագիտական յօդուածներ եւ գիրքեր:

29. Օտեանի նամականիի խմբագիրները Մաքսուտի մասին կը գրեն.

Խօսքն ըստ երեւոյթին վերաբերում է Ա. Զօպանեանի ընկերներից Մաքսուդ Միհրդատեանին: Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարանում պահպանւում են նրա գրած նամակները Ա. Արփիարեանին:

(Երուանդ Օտեան, *Նամակներ*, էջ 268:)

Տե՛ս նաեւ նախորդ Ծանօթ.ը:

30. Ժոզէֆ Իսքենտէր, հայ կաթողիկէ, եղած է 1883-ին հիմնադրուած Փարիզի Հայրենասիրաց Միութեան (Association patriotique arménienne) նախագահը

(Arthur Beylerian: ‘La communauté arménienne de Trébizonde et le mouvement national (1878-1896)’, *Revue d’histoire arménienne contemporaine*, Paris, No. I, 1995, Note 29):

Բարիզի Հայրենասիրաց Միութիւնը շատ բաներ ըրած է քաղաքական տեսակէտով, պատմական, նոյն իսկ գրական նկատումներով, բայց ոչ մէկ տեղ տեսած ենք իրենց անձին ու ըրածին վրայ փառաբանութիւններ,

կը գրէ Տրդատ Արամեան։

Պ. Իսքէնտէր, իբրեւ նախագահ այդ ընկերակցութեան, ու իբրեւ անհատ, շատ մը բանախօսութիւններ ըրած է Բարիզ ու Լոնտոն, երեկոյթներու մէջ ու ընկերութեան առջեւ, առանց երբեք իր անձը առաջ քշելու, հապա միշտ աչքի առաջ ունենալով իր ծառայած դատին բարձրագոյն շահերը։

(Տրդատ Արամեան, «Հայրենասիրաց Միութիւնը», *Նոր կեանք*, 1 Ապրիլ 1901, Դ. տարի, թիւ 7, էջ 90)։

Օրինակ,

Հիպըր բառօլին մէջ երեւցած յօղուածներուն նախնական պատճառը դարձեալ Հայրենասիրաց Միութիւնը եղած է։ Պ. Իսքէնտէր որ կատարուած գործին առջեւ իր անձը մոռնալու համեստութիւնը ունեցած է միշտ, կրնայ ի հարկին այս ամէնը ապացուցանել։ Իրեն կը պարտինք նոյնպէս Հայաստանի ջարդերը ֆրանսերէն գրքին հրատարակութիւնը, որուն մէջ գտնուած նամակներուն մէկ մասը Պ. Հրատարակիչը թարգմանեց, իսկ Հայրենասիրաց Միութիւնը տուաւ բոլոր պաշտօնական նամակները, ինչպէս եւ գրքին հրատարակման նախնական ծախքերուն մէկ մասը, պայմանաւ որ ծախսուած գիրքերուն արդիւնքէն մէկ կողմ դրուի ուրիշ հրատարակութեանց համար։

(Անդ, էջ 91)։

Հայրենասիրաց Միութիւնը իր առջեւ նպատակ կը դնէ կենդանացնել Պեռլինի Համագումարի կէտերը։ Ահաւասիկ այսպէս կը բացատրէ իր ծրագիրը.

Խումբ մը Հայեր՝ որոնք մաս կը կազմեն Հայրենասիրաց Միութեան, պաշտօն ստացան քարոզչութեան բոլոր օրինական միջոցներով պահանջել Պեռլինի Համագումարին կողմէ առաջադրուած եւ ճանչցուած վարչական ինքնավարութիւնը։ Այս պատուիրակութեան անդամները իրենց առաջադրանքը իրագործելու համար պիտի դիմեն միայն քարոզչութեան, իբրեւ առաջին պարտականութիւն ընդունելով հանրային կարծիքին բացայայտել իրենց դժբախտ երկիրի տառապանքներն ու ձգտումները։ Այս նպատակով է որ կը հրատարակեն սոյն ժողովածուն, կենդանի արտայայտութիւն մը այն համակրութեան՝ որուն առարկայ է հայկական հարցը եւրոպական դիւանագիտութեան, գրականութեան եւ լրագրութեան աշխարհին մէջ։

(*Emilio Castelar et la question arménienne*, Paris, 1887, p. 6)։

Այս նպատակով, 1886 Նոյեմբեր 4-ին, Քոնթինենթալ Պանդոկին մէջ կը կազմակերպուի ճաշկերոյթ մը ի պատիւ սպանիացի դիւանագէտ եւ գրող Էմիլիօ Քասթելարի, ուր ելոյթ կ’ունենան Հայրենասիրաց Միութեան քարտուղար Ժան Պրուսալի (Յովհաննէս Պրուսալեան)՝ պնդելով Պեռլինի Դաշնագիրի 61-րդ

յօդուածին կարեւորութիւնը հայկական ինքնավարութեան համար, նախագահ Իսքէնտէր եւ Քասթելար (Անդ, էջ 11-13):

Իբրեւ ճաշկերոյթին շարունակութիւն, Նոյեմբեր 14-ին, Քաֆէ Ռիշի մէջ կը կազմակերպուի մեծ հաւաքոյթ մը, դարձեալ ի պատիւ Քասթելարի, ուր ելոյթ կ'ունենան մեծ քանակութեամբ կարեւոր անձնաւորութիւններ եւ լրագրողներ (Անդ, էջ 14-48) (երկու հաւաքոյթներուն հայերէն համառօտագրութիւնը կարելի է գտնել՝ Ռ. Գ. Սահակեան, «Հայկական հարցը եւ Ֆրանսիան (1870-1890-ական թթ.), *Պատմա-բանասիրական հանդէս*, Երեւան, 1994, թիւ 1-2, էջ 137-139):

Յետագային, Հայոց Հայրենասիրական Ընկերակցութիւն կամ Հայկական Միութիւն անուններով հանդէս եկած այս կազմակերպութեան նախագահը միշտ մնացած է Իսքենտէր, իսկ ատենադպիրը եղած է Արշակ Չօպանեան («La Ligue des Droits de l'Homme-ը եւ հայկական խնդիրը», *Անահիտ*, Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր 1899, Բ. տարի, թիւ 1-2, էջ 41: Ա. Չ., «Պատուոյ ատեանը», *Անահիտ*, Յունիս-Յուլիս 1901, Դ. տարի, թիւ 6-7, էջ 157):

31. Օտեանի նամականիի խմբագիրները Մարկոսեանի մասին կը գրեն.

Յայտնի չէ, թէ ով է Մարկոսեանը: Ա. Չօպանեանին գրած իր մի նամակում նրան յիշատակել է նաեւ Լ. Բաշալեանը: Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարանում պահպանւում է ոմն Մարկոս Մարկոսեանի 1899 *թ. գրած նամակը Ա. Արփիարեանին:*

(Երուանդ Օտեան, *Նամակներ*, էջ 282):

9. ՊԱՂՏԱՍԱՐ ԱՂՕԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

32. Պաղտասար Աղօեան 1891-ին անդամակցած է ԱՄՆ-ի Փրաւիտէնս քաղաքի Հնչակեան Կուսակցութեան (Ա. Կիտուր, *Պատմութիւն Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան 1887-1963*, Բ. հատոր, Պէյրութ, Հրատարակութիւն Ս. Դ. Հնչակեան Կուս. Պատմագրութեան Կեդր. Յանձնախումբի, 1963, էջ 19): Նամակէն կարելի է ենթադրել՝ որ 1896-ին ան անդամ էր Նիւ Պրիթընի Հնչակեան մասնաճիւղին:

33. Յովհաննէս Շահնազար: Այդ շրջանին Շահնազար բանտէն ազատ արձակուած էր ու կը գտնուէր Եւրոպա:

10. ՎԱՀԷ ԱՐԶՈՒԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

34. Վահէ Արզուեանի մասին մանրամասն յիշատակուեցաւ «Արփիարեանի լոնտոնեան շրջանը» գլուխին մէջ, ինչպէս նաեւ ԺԲ. Յաւելուածին մէջ՝ *Արփիար Արփիարեանի սպանութիւնը*: Միայն աւելցնեմ՝ որ ան մահացած է Նիւ Ճըրսի եւ թաղուած Նիւ Ճըրսիի Fairview համայնքին գերեզմանատունը (Յակոբ Վարդիվառեան, «Յեղասպանութեան դարադարձին – այց հայ յեղափոխութեան կերտիչներէն Վահէ Արզուեանի գերեզմանին», *ՌԱԿ Մամուլ*, 8 Հոկտեմբեր 2015,

http://ragmamoul.net/hy/news-in-english/articles/2015/10/08/ցեղասպանութեան-դարադարձին-այց-հայ-յե/):

35. *Կապոյտ գիրք*ին մասին տե՛ս Ծանօթ. 25:

11. ԼԵՒՈՆ ԲԱՇԱԼԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

36. Լեւոն Բաշալեան (1868, Կ. Պոլիս – 1943, Վիշի)՝ անուանի արձակագիր, լրագրող եւ հասարակական գործիչ:

Պոլսոյ մէջ եղած է Հնչակեան գործիչ: 1896-ին կը գաղթէ Պոլիսէն ու կը հաստատուի Փարիզ, ուր կը դառնայ Վերակազմեալներուն համախոհ: Երբէք կուսակցական ղեկավար պաշտօններ չէ գրաւած:

Ստորագրած է գրական, թարգմանական եւ հրապարակագրական անթիւ յօդուածներ:

Բաշալեանի եւ Արփիարեանի յարաբերութիւնները միշտ մնացած են ջերմ:

Արփիարեանի Լոնտոնէն բացակայելու պատճառով, 1897-ի վերջերը յատուկ Փարիզէն կը մեկնի Լոնտոն եւ կը ստանձնէ *Նոր կեանք*ի խմբագրութիւնը՝ որուն առաջին թիւը լոյս կը տեսնէ 1898 Յունուար 1-ին, միաժամանակ շարունակելով *Մարտ*ի հրատարակութիւնը, մինչեւ 1900 Ապրիլ, երբ Արփիարեան կը վերադառնայ Լոնտոն իսկ Բաշալեան կը մեկնի Փարիզ:

1904-ին Արփիարեան այսպէս կ'եզրակացնէր Բաշալեանի գրականութեան մասին իր գնահատութիւնները.

Ինչ որ ալ ըլլան իր գրչէն ելած նիւթերը, Բաշալեան միշտ ազնուական ոճով կը գրէ, կրնամ ըսել՝ նաեւ ազնուապետական: Ոճը իր արժանապատուութիւնը կը պահէ նոյնիսկ էն խեղճուկ կնոջ նկարագրութեանը մէջ: Ու միթէ աղքատները, թշուառները չունի՞ն իրենց յատուկ արժանապատուութիւնը, որ զիրենք ականնիշի կ'ընծայէ:

(Արփիար Արփիարեան, «Արեւմտահայ հայոց արդի գրականութիւնը», *Բանբեր գրականութեան եւ արուեստի*, Ս. Պետերբուրգ, Բ. գիրք, 1904, էջ 176):

Միւս կողմէն, Արփիարեանի սպանութենէն շուրջ քառորդ դար ետք, Բաշալեան ազդեցիկօրէն պիտի պաշտպանէր զայն ընդդէմ Սիմոն Վրացեանի յարձակողական յօդուածին, ուր, ի միջի այլոց, պիտի գրէր.

Մարդ մըն էր ան [իմա՝ Արփիարեան, Հ.Ա.], *որուն նմանը շատ քիչ գտնուած է մեր մէջ, մարդ մը գերի լոկ ազգային գաղափարին, որուն նուիրած էր, այլամերժօրէն, իր ամբողջ հոգին ու մտածումը, որ, կեանքի ամենահասարակ վայելքներէն վեր ու հեռու, միակ կիրք մը ունեցաւ իր ճգնաւորի կեանքին մէջ, - իր Ազգը, իր Հայրենիքը:*

(Լեւոն Բաշալեան, «Արփիար Արփիարեանի յիշատակը», *Արեւ*, 5 Դեկտեմբեր 1931, ԺԷ. տարի, թիւ 3913, էջ 2):

Կարելի չէ պատկերացնել աւելի համերաշխ փոխադարձ յարգանք ու համակրութիւն:

37. Արթիւր Օհանջան: Տե՛ս Ծանօթ. 44:

38. Գրիգոր Զոհրապ (1861-1915)՝ յայտնի գրող եւ փաստաբան։

Բաշալեանի արհամարհանքը Զոհրապին հանդէպ կու գայ Պոլիսի օրերէն, երբ Զոհրապ *Մասիս*ի մէջ անսպասելի յարձակում մը կը գործէ *Հայրենիք*ի դէմ՝ ուր կը գործէին ու գրէին Բաշալեան, Արփիարեան եւ շատ ուրիշ նշանաւոր գրողներ։ Արշակ Չօպանեան կը բացատրէ.

Զօհրապ ամենէն հին բարեկամներէն մէկն էր Արփիարեանի եւ Բաշալեանի, Հայրենիքի գրական կարեւորագոյն աշխատակիցներէն մէկն էր եղած. տանը մարդերէն մէկն էր՝ վերջապէս. եւ յանկարծ իր Մասիսին մէջ կը հրատարակէր յօդուած մը, ուր ոչ թէ կը փորձէր անաչառ բարեկամի ոճով մը քննադատել Հայրենիքի թերի կողմերը, այլ զայն հիմն ի վեր քանդել կը ձգտէր. եւ «յանկարծ» կ՚ըսեմ, որովհետեւ այդ յօդուածը գրելէն շաբաթ մը առաջ դեռ մտերմական յարաբերութիւններ ունէր Հայրենիքի խումբին հետ, ու գաղափարներու շատ ծանր վէճ մը, անհամաձայնութիւն մը չէր գոյութիւն ունեցած իր եւ Հայրենիքին միջեւ։

(Արշակ Չօպանեան, «Դէմքեր. Արփիար Արփիարեան», *Անահիտ*, Փետրուար 1901, Գ. տարի, թիւ 2, էջ 38)։

Երուանդ Օտեան եւս կը նշէ.

Երբ ես սկսայ աշխատակցիլ Հայրենիքին արդէն խզում մը առաջ եկած էր մէկ քանի գրագէտներու եւ Հայրենիքի միջեւ։

Ամէնէն առաջ Գրիգոր Զօհրապն էր որ չեմ յիշեր ի՛նչ առթիւ, Մասիսի մէջ բուռն կերպով արձակած էր Հայրենիքի դէմ Պարպուած օդապարիկ վերնագրով յօդուած մը, որուն բնականաբար, պատասխանած էին աւելի բուռն յօդուածով մը եւ ասիկա բաւական եղեր էր Զօհրապը վերջնականապէս հեռացնելու։

(Երուանդ Օտեան, «Գրական յիշատակներ 1894-1914», *Ոստան*, կիսամսեայ պարբերագիր, Կ. Պոլիս, 16 Յուլիս 1920, Գ. տարի, թիւ 17-18 (23-24), էջ 736)։

39. Լոնտոնի մէջ 1897 Ապրիլ 15-ին Արփիարեանի խմբագրութեամբ լոյս կը տեսնէ Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան խօսնակ *Մարտ* լրագիրի առաջին թիւը։ Բայց Արփիարեանի ողջ գրական տաղանդը կը դրոշմուի Լոնտոնի *Նոր կեանք*ի մէջ, որուն առաջին թիւը լոյս կը տեսնէ 1898 Յունուար 1-ին Բաշալեանի խմբագրութեամբ, քանի որ այդ ժամանակ Արփիարեան կը բացակայէր Լոնտոնէն։ Արփիարեան *Նոր կեանք*ի խմբագրութիւնը կը ստանձնէ 1900 Ապրիլին (տե՛ս սոյն գրքոյկի ենթագլուխը՝ «14. *Նոր կեանք* լրագիրին հիմնադրութիւնը», էջ 40-41)։

40. Արշակ Չօպանեան։

41. Տիգրան Արփիարեան՝ Արփիար Արփիարեանի եղբայրը։ Տե՛ս Ծանօթ. 59։

42. Պոլսահայ մեծահարուստ առեւտրական, հիմնադիրը Էսայեան Վարժարանի։ Կը մահանայ Ֆրանսա, 1900-ին («Մեծարանքի արժանաւորը», *Նոր կեանք*, 15 Սեպտեմբեր 1900, Գ. տարի, թիւ 18, էջ 273)։

43. Հրանտ Օտեան՝ Երուանդ Օտեանի մեծ եղբայրը։ Տե՛ս Ծանօթ. 10։

12. ԱՐԹԻՒՐ ՕՀԱՆՋԱՆԻ ԲԱՑ ՆԱՄԱԿԸ

44. 1894 Մայիս 10/22-ին Հնչակեանները Պոլսոյ մէջ մահափորձ կը կատարեն Քաղաքական Ժողովի ատենապետ Մազսուտ Սիմոն Պէյի դէմ (Կացին, «Մազսուտ Սիմօն Պէյ վիրաւորուած», *Հնչակ*, 20 Մայիս 1894 (հ. տ.), եօթերորդ տարի, թիւ 7, էջ 51: Կացին, «Դատավճիռ Սիմօն Մաքսուտի վիրաւորողներուն եւ անոնց մեղսակիցներուն», *Հնչակ*, 10 Յունիս 1894 (հ. տ.), եօթերորդ տարի, թիւ 8, էջ 60): Երուանդ Օտեան կը վկայէ՝ որ Արթիւր Օհանջան 1894-ին «լիազօր ներկայացուցիչն էր Նազարբէկի» եւ «Մազսուտ Սիմօն պէյի դէմ մահափորձը կազմակերպողն էր» (Երուանդ Օտեան, «Տասներկու տարի Պոլսէն դուրս 1895-1908», *Ժամանակ*, 24 Օգոստոս / 6 Սեպտեմբեր 1912, Դ. տարի, թիւ 1199, էջ 2):

Օտեան կը շարունակէ.

Վանի կամ էրզրումի կողմերը իբրեւ հրոսապետ զէն ի ձեռին բռնուելով՝ բերուած էր Պոլիս ու այստեղ բանտարկուած եւ Պապը Ալիի ցոյցէն քիչ առաջ ազատ արձակուած:

(Անդ):

1895-ի դրութեամբ եղած է Պոլսոյ Հնչակեան Կուսակցութեան վարիչ մարմինի անդամ եւ Պոլսոյ Հնչակեանութեան պաշտօնական ներկայացուցիչ, ուրեմն, Պապը Ալիի ցոյցը կազմակերպողներէն մէկը (Արսէն Կիտուր, *Պատմութիւն Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան 1887-1962*, Ա. հատոր, Պէյրութ, Հրատարակութիւն Ս. Դ. Հնչակեան Կուս. Պատմագրութեան Կեդր. Յանձնախումբի, 1962, էջ 154):

Օտեանի համաձայն անիկա արկածախնդիր մըն էր.

Առանց խանդավառ յեղափոխական մը ըլլալու՝ նետուած էր այդ ասպարէզին մէջ, պարզապէս գոհացում տալու համար իր արկածախնդրական ճաշակին: Միշտ սեւ բրտէնկօթով, ձեռքը ձեռնոց եւ գլուխն ալ haute forme *գլխարկ մը, կատարեալ ճէնթլմէնի մը երեւոյթը ունէր եւ զինքը չճանչցողը չէր կասկածեր եթէ հայ մըն էր. իսկ յեղափոխակա՞ն, երբե՛ք մտքէն չէր կրնար անցընել:*

(Երուանդ Օտեան, «Տասներկու տարի Պոլսէն դուրս 1895-1908», *Ժամանակ*, 24 Օգոստոս / 6 Սեպտեմբեր 1912, Դ. տարի, թիւ 1199, էջ 2):

Պապը Ալիի ցոյցէն ետք կը փախչի Պոլիսէն: Կը հաստատուի Լոնտոն, կ'ամուսնանայ անգլիուհիի մը հետ եւ կը դադրի Հնչակեան կամ յեղափոխական ըլլալէ: Դարձեալ Օտեանն է որ կը նկարագրէ Օհանջանի լոնտոնեան կեցութիւնը, որ կը համապատասխանէ նամակի գրութեան շրջանին.

Արթիւր որբեւայրի եւ մէկ քանի զաւակներու տէր անգլուհիի մը հետ ամուսնացած էր եւ մեր թաղը կը բնակէր: Յաճախ իրիկունները կուգար մեզի հետ ժամանակ անցընելու: Հնչակեան կուսակցութեան չէր պատկաներ այլեւս, բայց նորէն կը շահագրգռուէր անով եւ յաճախ բուռն վիճաբանութիւններ կ'ունենար Արփիարի հետ:

Արթիւր բաւական դժնդակ պայմաններով կը ճարէր իր ապրուստը, այսուհանդերձ միշտ կատարեալ ճէնթըլմէնի մը պէս մաքուր հագուած էր haute forme *գլխարկ, սեւ զգեստ, փայլուն կօշիկ ու ձեռնոց:*

Իր զբաղումն էր նախ Ռուսերէն դաս տալ ազնուական Հարուստ Անգլիացիի մը, որ կը պատրաստուէր Ռուսիոյ մէջ դիւանագիտական պաշտօնի մը կոչուելու եւ յետոյ Արեւելեան լեզուներէ թարգմանութիւններ ընել Անգղիերէնի: Այս վերջին գործը բաւական տարօրինակ ու զուարճալի էր:

Լոնտոնի մէջ Հաստատութիւններ կան, որոնք աշխարհի ամէն լեզուներէ թարգմանութիւններ կ՚ընեն: Օրինակի Համար ճաբոներէն նամակ մը կը ստանաք, լեզուն չէք գիտեր, իսկոյն կը դիմէք սոյն Հաստատութեան եւ ձեր նամակը թարգմանել կուտաք ինչ լեզուի որ ուզէք:

Այս Հաստատութիւնները սակայն քիչ գործնական լեզուներու Համար մնայուն պաշտօնեաներ չունին, այլ անոնք որ ո եւ է օտար լեզու մը գիտեն կ՚երթան կ՚արձանագրուին այդ Հաստատութեանց եւ երբ առիթը ներկայանայ իրենց լուր կը ղրկուի եւ իրենց կատարած գործին կարեւորութեան Համեմատ վարձք մը կը ստանան:

Արդ, Արթիւր Օհանճան այդ Հաստատութիւններու դիմած ու իր անունը արձանագրել տուած էր իբրեւ Հմուտ ռուսերէնի, Հայերէնի, յոնարէնի, սերպերէնի, պուլկարերէնի, թուրքերէնի, պարսկերէնի եւ արաբերէնի, մինչ այդ լեզուներէն միայն առաջին երկուքը գիտէր, իսկ միւսներուն Համար յոյսը դրած էր բարեկամներու վրայ:

Երբեմն արաբերէն, պարսկերէն կամ թուրքերէն լեզուներէ թարգմանութիւններու Համար դիմում կ՚ընէին իրեն: Օհանճան թուղթը կ՚առնէր մեզի կուգար. բայց դժբախտաբար Արփիարին, Լեւոնին ու իմ միացեալ կարողութիւնները չէին կրնար լուծել Հանելուկը:
(Երուանդ Օտեան, «Տասներկու տարի Պոլսէն դուրս 1895-1908», *Ժամանակ*, 11/23 Հոկտեմբեր 1912, Դ. տարի, թիւ 1243, էջ 1: 12/24 Հոկտեմբեր 1912, Դ. տարի, թիւ 1244, էջ 1):

Ասիկա կրնայ բացատրել թէ ինչու սոյն նամակին մէջ Օհանջան կ՚ուզէ հանդիպիլ Արփիարեանին:

13. ԼԵՒՈՆ ԲԱՇԱԼԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

45. Լեւոն Բաշալեանի մասին տե՛ս Ծանօթ. 36:

46. Աղասի (Կարապետ Թուրսարգիսեան) (1871-1937): Եղած է Զէյթունի 1895-ի ապստամբութեան հերոսներէն մէկը: Նպատակ ունենալով ապստամբութիւնը դարձնել զանգուածային, զայն սկսած է նախապատրաստել 1890-էն սկսեալ, շրջագայելով Պէյրութ, Հալէպ, Քիլիս, Մուսա լեռ, Տէօրթ Եօլ, Այնթապ, Մարաշ, Զլկանց, Հասան Պէկլի, Չորք Մարզուան, Քիլիսէճիք եւ այլ գիւղեր ու քաղաքներ (Արսէն Կիտուր, *Պատմութիւն Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան 1887-1962*, Ա. հատոր, Պէյրութ, Հրատարակութիւն Ս. Դ. Հնչակեան Կուս. Պատմագրութեան Կեդր. Յանձնախումբի, 1962, էջ 162-184): Արփիար Արփիարեանի, Միհրան Տամատեանի, Լեւոն Մկրտիչեանի, Անտօն Ռշտունիի, Աղասիի, Ապահի, Հրաչեայ Մարալի եւ ուրիշներու հետ եղած է Վերակազմեալ Հնչակեաններու հիմնադիրը (Անդ, էջ 268): Հեղինակն է զանազան գիրքերու, ինչպէս՝ *Զէյթուն եւ իր շրջակաները* (Ա. տպագրութիւն՝ Փարիզ, 1895. Բ. տպագրութիւն՝ Պէյրութ,

1968), *Զէյթունի հերոսները. դիւցազներգութիւն հինգ արարուած, եօթը պատկեր* (Գահիրէ, 1906):

47. Խօսքը Աղասիի մասին է, որ 26 տարեկան էր այդ ժամանակ:

48. Մարկոսեանի մասին տե՛ս Ծանօթ. 31:

49. *Մարտ*ի առաջին թիւը լոյս պիտի տեսնէր նամակէն երեք շաբաթ ետք՝ 1897 Ապրիլ 15-ին:

50. Ապահ՝ Զէյթունի 1895-ի ապստամբութեան հերոսներէն եւ Վերակազմեալ Հնչակեաններու հիմնադիրներէն մէկը: Գահիրէի մէջ հրատարակած է երկու գիրք՝ *Պատասխանատուները. բաց նամակ բոլոր հնչակեան ազնիւ զինուորներուն* (1906) եւ *Հայ արծիւներու բոյնը. դրուագներ Զէյթունի 1895-ի դէպքերէն* (1918):

51. Արթիւր Օհանջան: Տե՛ս Ծանօթ. 44:

52. Յովհաննէս Շահնազար:

53. Արշակ Չօպանեան:

54. Միհրան Սվազլը (Սվազլեան) (1863, Զմիւռնիա - 1935, Պոսթոն)՝ եղած է Վերակազմեալ Հնչակեաններու հիմնադիրներէն մէկը եւ կեդրոնական վարչութեան անդամ (Արսէն Կիտուր, նշ. աշխ.ը, էջ 268-269): Ծաւալած է գրական ու հասարակական գործունէութիւն Կիպրոսի, Բրիտանիայի եւ ԱՄՆ-ի մէջ (Քնարիկ Աւագեան, «Միհրան Սվազլեան. մարդը, հայրենասէրը», *Գիտութեան աշխարհում*, գիտահանրամատչելի հանդէս, Երեւան, էջ 14-18):

15. ԹԷՆՍՈՒՖ ԱՐՓԻԱՐԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

55. Արփիար Արփիարեանի մայրը: Իր մասին պահպանուած են սուղ տեղեկութիւններ: Արփիարեանի սպանութեան յաջորդող անստորագիր (հաւանաբար՝ Վահան Թէքէեանի կողմէ գրուած) կենսագրականին մէջ նշուած է.

Ակընի վերջին երկու ամիրաներու յարգուած եւ ազդեցիկ ժառանգորդներէն Արփիար Ամիրայի տունը իր աւագութեան նշանակութեամբ եւ ընտանեկան օջախի չէն հանգամանքներով երկար ժամանակ դեռ աչքի կը զարնէր:

Որոշ չի գիտցուիր թէ ի՞նչ բան չարժառիթ եղած է որ Արփիար Ամիրայի թոռները թողուն իրենց ծննդավայրը եւ ճամբայ ելլեն դէպի Թիւրքիոյ մայրաքաղաքը: Արփիար Ամիրայի թոռներէն Փիլիպպոս Արփիարեան իր կնոջ Թէնսուֆ Հանըմի հետ դէպի Պոլիս կը ճամբորդէր: Հազիւ թէ Սամսոն կը հասնին, Թէնսուֆ Հանըմ երկունքի ցաւերէն կը բռնուի եւ ուր կը ծնի իր անդրանիկ զաւակը, որուն անունը կը մկրտեն իր Ամիրայ պապուն յարանուանութեան ի յիշատակ Արփիար. ամիսի մը չափ Սամսօն կը մնան եւ ապա նորածին Արփիարով միասին կ'ուղեւորին Պօլիս ու կը բնակին Օրթագիւղ:

(«Արփիար Արփիարեան. կենսագրական համառօտ գծեր», *Լուսաբեր*, 20 Փետրուար 1908, Դ. տարի, թիւ 485, էջ 2):

Արփիարեան Գահիրէ եղած ժամանակ դրամական օգնութիւն կ'ուղարկէր մօրը, ինչպէս կը տեղեկացնէ Երուանդ Օտեան.

Արփիար ինքզինք գրկանքներու ենթարկելով, ամէն ամիս 25-30 *ֆրանք կը ղրկէր Պոլիս իր մօրը տրուելու համար:*
(Երուանդ Օտեան, «Տասներկու տարի Պոլսէն դուրս 1896-1908», *Ժամանակ*, 13/26 Դեկտեմբեր 1912, Ե. տարի, թիւ 1306, էջ 1):

Երբ Արփիարեան Գահիրէի մէջ կը սպաննուի 1908 Փետրուար 12-ին,
իր ետեւը կը թողու 85 *տարեկան պառաւ մայր մը, որուն անէծքը բաւական պիտի ըլլայ հալածելու եղեռնագործ դաւակցութեան դիւային կազմակերպութիւնը:*
(«Արփիար Արփիարեան. կենսագրական համառօտ գծեր», *Լուսաբեր*, 20 Փետրուար 1908, Դ. տարի, թիւ 485, էջ 3):

56. Ալեքսան Արփիարեան՝ Արփիարի եղբայրը:

57. Հովուեանները Երուանդ Օտեանի հօրաքրոջ ընտանիքն են:

58. Փիլիկը Արփիարի եղբօր՝ Ալեքսանի որդին է: Նամակի գրութեան ժամանակ 12 տարեկան էր (Երուանդ Օտեան, «Տասներկու տարի Պոլսէն դուրս 1896-1908», *Ժամանակ*, 23 Օգոստոս / 5 Սեպտեմբեր 1912, Դ. տարի, թիւ 1198, էջ 2):

Փիլիկ շատ մօտ եղած է Արփիարեանին: Ինքն է որ 1895-ի մահափորձին կը վազէ Օտեանի մօտ՝ դէպքը տեղեկացնելու համար.
Դեռ սեղանին վրայ էի՝ երբ Արփիարի եղբօրորդին Փիլիկը, այն ատեն տասը տարեկան նիհար ու տժգոյն տղեկ մըն, եկաւ իմաց տալու չարաշուք դէպքը,
կը նկարագրէ Օտեան (Երուանդ Օտեան, «Տասներկու տարի Պոլսէն դուրս 1896-1908», *Ժամանակ*, 23 Օգոստոս / 5 Սեպտեմբեր 1912, Դ. տարի, թիւ 1198, էջ 2):

Ալեքսանի վաղաժամ մահէն ետք 1901-ին (Երուանդ Օտեան, *Նամակներ*, Երեւան, Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարանի Հրատարակչութիւն, խմբագիր՝ Հենրիկ Բախչինեան, 1999, էջ 155), Արփիարեան կը ստանձնէ Փիլիկի պատասխանատուութիւնը:

Արփիարեանի սպանութենէն ետք *Լուսաբեր* կը հրատարակէ անոր կենսագրութիւնը, ուր անանուն յօդուածագիրը կը հաղորդէ հետեւեալը.

Այսպէս Արփիար, գրեթէ չորս տարի Լոնտոն մնալէ վերջ 1901-*ին կը քաշուի Վենետիկ, ուր կը կարծէ գտնել իր երազուն կեանքի հանգիստը. եւ սակայն հոն ալ կեանքը փոխուած է. յետին ծայր աղքատութեան հասած Արփիար գուցէ ամենէն շատ տառապած ըլլայ Վենետիկ: Իր եղբօրորդին Պ. Փ. Արփիարեան որ այդ ատեն ուսանող մըն էր դեռ Վենետիկի իտալական վարժարանի մը մէջ եւ որ յաճախ իրեն հետ կ'ապրէր, տխրութեամբ համակուած դեռ կը յուշաբերէ թէ ինչպէս անցուցած է Արփիար նոյն իսկ* 1901 *կաղանդի գիշերը. մէջ բերենք իր խօսքերը.*

«Կաղանդի գիշերն էր, տուն եկաւ Արփիար. Փիլիկ ըսաւ նա իր սովորական զուարթաբանութեամբ, ամենուն համար կաղանդ է, բայց ինծի ու քեզի համար կաղանդը դեռ եկած չէ, օր մը հարկաւ կուգայ, մի յուսահատիր: Դրամ չունէր, ոչ ինքը, ոչ ես. հաց ալ չունէինք դժբաղդաբար այդ իրիկուն. նախորդ օրերէն մնացած չոր հացի կտորներ գտայ անկիւնէ մը, ջուրը թաթխեցինք եւ երբ կ'ուտէինք, Արփիար յանկարծ պատուհանը բացաւ եւ զիս կանչելով ցոյց տուաւ Վանքը լոյսերու մէջ թաթաղուն եւ ուրախութեան ճայներով արձագանքող:

Փիլիկ, տե՛ս, ըսաւ, անոնք ալ կաղանդ կ'ընեն, մենք ալ. ու լռիկ եւ արտասուածոր Հացը՝ թաթխուած ջրին մէջ կերանք ու քնացանք։»
(«Արփիար Արփիարեան. կենսագրական համառօտ գծեր», *Լուսաբեր*, 20 Փետրուար 1908, Դ. տարի, թիւ 485, էջ 2)։

Երուանդ Օտեան 1912-ին պիտի տեղեկացնէր.

Վենետիկի մէջ Արփիարի վրայ կատարուած մահափորձը [1903 *Փետրուար* 22], *թէեւ անյաջող, բայց բուռն զայրոյթ առաջ բերաւ Եգիպտոսի մէջ եւ շատ վնասեց վերակազմեալ Հնչակեաններու վարկին՝ միւս կողմէ Հոս Համակրութեան նոր Հոսանք մը ստեղծեց դէպի Արփիարը եւ իր բարեկամներն ու Համակիրները մտածեցին զինքը Եգիպտոս բերել եւ Հոն գրական զբաղում մը ճարել իրեն։*

Այս մասին յայտնուած փափաքները իրեն Հաղորդեցի։ Արփիար Համամիտ երեւցաւ։

«Եգիպտոս գալուս գաղափարը ինծի Հաճելի է, կը գրէր [1903] *Մայիս* 27 *թուականով ինծի ուղղած մէկ նամակին մէջ, բայց կախում ունի Փիլիկի «խնդրէն», վասնզի Փիլիկի խնդիր մը ունիմ։*

«Կարելի չեղաւ իբրեւ աշակերտ զինքը Մխիթարեան դպրոցը դնել։ Տնօրէնը «սկզբունք» ունեցող վարդապետ մըն է, բարեբախտաբար միակը։

«Օրթագեղցի չընդունիր եւ Փիլիկը Օրթագեղ ծնած է, ինչ եւ է։ Ճաշը կուտայ, ես ալ երկու սենեակ վարձած եմ, մէկը իրեն, միւսը ինծի։ Հոս՝ սենեակ մը 10 *ֆրանք է ամիսը, կաՀաւորեալ եւ ընդարձակ։ Իմ Հսկողութեանս տակ իտալական դպրոցները կ'երթայ եւ արուեստներ կը սորվի, երեք արուեստ Հիմակուհիմա։ Արդ՝ ես չեմ կարող զանիկա այս քաղաքին մէջ մինակ թողուլ։ Սակայն ուրիշ վարդապետներ խոստացեր էին որ զինքը դպրոց դնել տան։ Երբ Հոն սենեակ ունենայ ու կանոնաւոր Հսկողութեան տակ մտնէ ու Հոնկէ երթեւեկէ իր դպրոցները, ես ալ այն ատեն Հանգիստ սրտով կը մեկնիմ։*

«Այս խոստումը արուած էր եւ անոր Համար որոշած էի մեկնիլ։ Չգիտեմ թէ պիտի կատարե՞ն, եթէ կատարեն՝ ան ատեն առանց ո եւ է արգելքի կրնամ գալ. այս օրերս յայտնի կ'ըլլայ։»
(Երուանդ Օտեան, «Տասներկու տարի Պոլսէն դուրս 1896-1908», *Ժամանակ*, 9/23 Նոյեմբեր 1912, Ե. տարի, թիւ 1272, էջ 1. 10/24 Նոյեմբեր 1912, Ե. տարի, թիւ 1273, էջ 1)։

Դպրոցի հարցը կարգադրուեցաւ թէ ոչ՝ յայտնի չէ, բայց Արփիարեան Եգիպտոս կրնայ գալ միայն 1904-1905-ի սահմանագլուխին։ Փիլիկ կը մնայ Իտալիա։ Արփիարեան զայն Եգիպտոս կը բերէ 1905-ի վերջերը, երբ քիչ թէ շատ ապահով մուտք մը ապահոված էր *Լուսաբեր*ի խմբագրութեամբ (Երուանդ Օտեան, «Տասներկու տարի Պոլսէն դուրս 1896-1908», *Ժամանակ*, 8/21 Դեկտեմբեր 1912, Ե. տարի, թիւ 1301, էջ 1)։

Գիտենք՝ որ Արփիարեան իր սպանութեան ժամանակ Գահիրէի մէջ կ'ապրէր Փիլիկի հետ, ինչպէս կը տեղեկացնէ յուղարկաւորութիւնը նկարագրող մամուլը։

16. ՏԻԳՐԱՆ ԱՐՓԻԱՐԵԱՆԻ ԲԱՑ ՆԱՄԱԿԸ

59. Տիգրան Արփիարեան (1854-1914), գրող, հրապարակագիր, խմբագիր։ Արփիար Արփիարեանի եղբայրը։ Պոլսոյ մէջ աշխատակցած է *Արեւելք*ին եւ *Մասիս*ին։ Պոլիսէն հեռացած է համիտեան բռնութիւններուն ժամանակ՝ 1896-ին։ Եթէ հետեւինք Երուանդ Օտեանի *Տասներկու տարի Պոլսէն դուրս* գրական արժէքաւոր յուշագրութեան ժամանակագրութեան, գոնէ Հոկտեմբերին Տիգրան Արփիարեան կը գտնուէր Գահիրէ (Երուանդ Օտեան, «Տասներկու տարի Պոլսէն դուրս 1896-1908», *Ժամանակ*, 18 Սեպտեմբեր / 1 Հոկտեմբեր 1912, Դ. տարի, թիւ 1220, էջ 1)։

Այդ շրջանին Օտեան կարճ ժամանակով առաջին անգամ կ՚այցելէ Գահիրէ, կը հանդիպի Տիգրանին եւ կու տայ հետեւեալ նկարագրութիւնը.

Մասնաւորապէս կը փափաքէի տեսնել Տիգրան Արփիարեանը, որ ինքն ալ Պոլիսը թողած եւ Եգիպտոս ապաստանած էր։

Էզպէքիէի պարտէզին դէմ՝ Օփէրայի Հրապարակը հանդիպեցայ իրեն եւ համբուրւեցանք։

Տիգրանը մեր մէջէն՝ կարելի է ըսել ամենէն բախտաւորը եղեր էր։ Հազիւ ոտքը Աղեքսանդրիա դրած՝ զինքը պատուով ընդուներ էին ու գրպանը 5-10 ոսկի դնելով՝ ղրկեր էին Գահիրէ, ուր նոյնպէս բարոյական ու նիւթական ձեռնտուութիւնները չէին պակսեր իրեն։

Իմ տեսած միջոցիս տակաւին նոր հասած էր Գահիրէ եւ զբաղում մը չունէր, այսուհանդերձ զինքը ապահովցուցած էին թէ քիչ օրէն իրեն գործ պիտի հայթայթուէր, ինչպէս որ իրօք ալ եղաւ։

(Երուանդ Օտեան, «Տասներկու տարի Պոլսէն դուրս 1896-1908», *Ժամանակ*, 18 Սեպտեմբեր / 1 Հոկտեմբեր 1912, Դ. տարի, թիւ 1220, էջ 1)։

Օտեան կը նկարագրէ Տիգրանին հոգեվիճակը Եգիպտոսի մէջ.

Հայրենաբաղձութի՛ւն...

Ահա՛ հիւանդութիւն մը՝ որուն անունը յաճախ լսած էի առանց ատկէ վարակուած մէկը տեսնելու։

Եգիպտոսի մէջ, առաջին անգամ ըլլալով, այդ ախտէն բռնուած հիւանդ մը տեսայ։

Այդ հիւանդն էր Տիգրան Արփիարեան, մեծ Արփիարի եղբայրը, որ Գահիրէ հաստատուած եւ համեմատաբար նախանձելի վիճակի մը տիրացած ըլլալով հանդերձ, առտուընէ մինչեւ իրիկուն Պոլիսը կ՚երազէր ու միջոց մը կը փնտռէր ինքզինքը հոն նետելու։

Ի զո՜ւր զինքը կը ջանայինք համոզել թէ կատարեալ յիմարութիւն մը պիտի ըլլար իր այդ հանգիստ վիճակը ձգել եւ երթալ Պոլիսի դժոխքին մէջ մտնել։ Եղբօրը [իմա՝ Արփիար Արփիարեանին, որ այդ ժամանակ կը գտնուէր Եգիպտոս, Հ.Ա.], բարեկամներուն, համակիրներուն յորդորներն ու բարի խրատները ո եւ է օգուտ մը չունէին։ Տիգրան Արփիարեան անդառնալիօրէն որոշած էր Պոլիս դառնալ.

- Եթէ հոս մնամ կը մեռնիմ, կը կրկնէր շարունակ։

Եւ իրա՛ւ ալ օրէ օրէ սեւ մելամաղձութիւն մը կը տիրէր վրան։ Պոլիսի վերյիշումներովը կ՚ապրէր մինչեւ եւ ոտքը եւ Պոլսի սուրհանդակը եկած օրերը, նամակաբաշխութենէն մէկ քանի

ժամ առաջ կ՚երթար Թղթատան կիշէին առջեւ կը կայնէր՝ ամենէն առաջ ստանալու համար Պոլսէն եկող նամակներն ու թերթերը:

Վերջապէս օր մըն ալ անդառնալիօրէն որոշեց Պոլիս դառնալ, հակառակ այն վտանգներուն՝ որ իրեն կը սպասէին հոն:

Բայց մեկնելէ առաջ ուզեց քիչ շատ ապահովութիւն մը ձեռք բերել եւ ասոր համար դիմեց Տիկին Լէքէճեանի՝ խնդրելով որ իր Պոլիս վերադառնալու դիտաւորութիւնը նամակով մը հաղորդէ եղբօրը՝ Օրմանեան Սրբազանի՝ եւ այս մասին անոր կարծիքը հարցնէ:

Նամակին պատասխանը ուշացաւ եւ Տիգրան ա՛լ սպասումէն համբերութիւնը սպառած՝ պայուսակը կապեց ու Գահիրէէն Աղեքսանդրիա իջաւ շոգենաւ մտնելու համար:

Ես ալ Շարապասէն եկայ հոն զինքը ճամբու դնելու: Հոն էր նաեւ Արփիարը, որուն հետ կրկին ջանացինք Տիգրանը ետ կեցնել իր խորհրդէն բայց ի զո՜ւր:

- Եթէ Թիարան ալ ըրկեն՝ պիտի երթամ Պոլիս, կը կրկնէր յամառօրէն:

Այսուհանդերձ ինքզինք չվտանգելու համար, փողոցին մէջ իր եղբօրը հետ չէր պտտեր: Իսկ երբ դիպուածաւ յեղափոխական խնդրի մը վրայ խօսք բացուէր իր քովը, իսկոյն ձեռքերովը ականջները կը գոցէր՝ որպէսզի բան մը չիմանայ:

- Թերեւս զիս Պոլիս տանջանքի կ՚ենթարկեն ու բերնէս կը փախցնեմ լսածներս, կ՚ըսէր:

Իր մեկնելուն նախորդ օրը Տիկին Լէքէճեանէն նամակ մը ստացաւ՝ որով իմաց կը տրուէր իրեն թէ Օրմանեան Սրբազան համամիտ չէր իր Պոլիս դառնալուն եւ խորհուրդ կուտար առայժմ Եգիպտոս մնալու:

Այդ նամակն ալ չկրցաւ ազդել իր հայրենաբաղձութեան վրայ.

- Ինչ որ ալ ըլլայ պիտի երթամ, յայտարարեց եւ հետեւեալ օրը խտիվական շոգենաւը նստաւ, ուր ողջերթ մաղթելու գացի ես, իսկ Արփիարը՝ զգուշութեան համար՝ չեկաւ:

Տիգրան Պոլիս հասնելով՝ իսկոյն ոստիկանատուն կը տարուի ու հոն կը բանտարկուի մէկ երկու ամիս եւ վերջոյ կ՚ազատի Օրմանեան Սրբազանի շնորհիւ:

(Երուանդ Օտեան, «Տասներկու տարի Պոլսէն դուրս 1896-1908», *Ժամանակ*, 30 Սեպտեմբեր / 13 Հոկտեմբեր 1912, Դ. տարի, թիւ 1232, էջ 1: 1/14 Հոկտեմբեր 1912, Դ. տարի, թիւ 1233, էջ 1):

60. Երուանդ Օտեան:

61. Տիգրան Արփիարեան Գահիրէի մէջ Յարութիւն Ալփիարի հետ խմբագրած է *Փարոս* ազգային, գրական եւ քաղաքական լրագիրը, Ա. շրջան, 10/22 Մարտ 1897 – 28 Մայիս 1898, ընդամէնը՝ 101 թիւ (Սուրէն Ն. Պայրամեան, *Հայ մամուլը Եգիպտոսի մէջ. մատենագիտական ցուցակ*, Գահիրէ, Սաթենիկ Ճ. Չագըր Հիմնադրամ, 2005, էջ 8):

17. ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՓԱԶԵԱՆՑԻ ԲԱՑ ՆԱՄԱԿԸ

62. Մինաս Չերազ (1852, Կ. Պոլիս – 1929, Մարսիլիա)՝ գրող, հրապարակագիր, խմբագիր, հասարակական գործիչ:

19. ՂԵՒՈՆԴ [ՎՐԴ. ՄԱԳՍՈՒՏԵԱՆԻ] ՆԱՄԱԿԸ

63. Ղեւոնդ վրդ. Մագսուտեան (1852-1922)՝ Երուսաղէմի վանքի միաբան։ Մկրտիչ եպիսկոպոս Աղաւնունի կը ներկայացնէ իր կենսագրականը.

ՂԵՒՈՆԴ ՎՐԴ. ՄԱԳՍՈՒՏԵԱՆ, ԴԱՄԱՍԿԱՑԻ. – Միաբան [*Երուսաղէմի*]. *Ծնեալ* 1852-*ին. Աշակերտ Ժառանգաւորաց Վարժարանի. Ձեռնադրեալ* 1877-*ին. Տեսուչ Ժառանգաւորաց Վարժարանի.* 1878-*ին ելեւմտից տեսուչ եւ ժողովական ու երկար ժամանակ կը մնայ իր կրկնակ պաշտօններուն մէջ: Իր հսկողութեամբ կը կառուցուին Յարութիւն* [Վեհապետեան] *պատրիարքի կալուածը (այժմ վեհաշէն) եւ Ալէմպի հիւրանոցը վանքին դրամովը եւ յօգուտ նոյն հաստատութեան: Այս շինութիւններուն եւ իր ելմտական բոլոր գործառնութիւններուն համար ամբաստանուելով՝ երբ հաշուետուութենէ կը խուսափի, Միաբանութեան կողմէն բողոքներ տեղի կ՚ունենան, քննիչներ կուգան եւ քննութիւններ կը կատարուին թէ՛ Ս. Յակոբի մէջ եւ թէ՛ Պոլիս, ուր* 1906-*ին կը հրաւիրուի Ղեւոնդ վրդ. նոյն հաշուական խնդիրներու պատճառաւ եւ անոնց մասին բացատրութիւններ տալու համար:*

Ազգ. Կեդր. Վարչութիւնը մասնաւոր Յանձնաժողովներու ձեռքով Ղեւոնդ վրդ.ի հաշիւներու մանրակրկիտ քննութիւնը կատարելէ վերջ՝ կը վճռէ թէ 11267 *օսմ. ոսկի Ս. Յակոբի վանքին պարտական է ան. բայց յիշեալը առարկութիւններով չընդունիր այդ վճիռը ու կը հրատարակէ տետրակ մը Ակնարկ մը Երուսաղէմի հաշուեքննիչ Ա. եւ վերջին Յանձնաժողովաց եւ անոնց տեղեկագրերուն եզրակացութեանց վրայ խորագրով: Ազգ. ժողովը Ընդհ. Պատերազմի հետեւանքով կ՚ստիպուի առկախել այս հաշուական խնդիրները եւ Ղեւոնդ վրդ. կը մեկուսանայ Դամասկոս* (1914-1916)*: Յիշեալը Սահակ կթղ. Պտրք.ի հրաւէրով դարձեալ կ՚ստանձէ նախկին պաշտօնը* 1916-*ին, եւ կը վարէ մինչեւ* 1918 *թուականը: Ան կը դադրի պաշտօն վարելէ Հոգատար պետութեան կողմէ կազմուած Վարչ. Ժողովի որոշումով:* 1922-*ին կը վախճանի Երուսաղէմի մէջ առանց հաշուական խնդիրներուն վախճան մը տալու: Տիրացած հարստութիւններէն ու գետիններէն Ս. Յակոբի վանքը չօգտուիր. վասն զի մահուանէ առաջ ուրիշներու կը փոխանցէ զանոնք. միայն վանքին կը մնան այն եօթը մթերանոցները որոնք իր ծախքովը շինուած էին վանքապատկան գետնին վրայ. եւ ըստ պայմանագրութեան՝ յետ մահու Ս. Յակոբի սեպհականութիւն կը դառնան:*

(Մկրտիչ եպիսկոպոս Աղաւնունի, *Միաբանք եւ այցելուք հայ Երուսաղէմի*, Երուսաղէմ, Տպարան Սրբոց Յակոբեանց, 1929, էջ 233)։

64. Առաքումի վայրը յիշուած չէ։ 1898 Նոյեմբերի վերջ Արփիարեան կը գտնուէր Աղեքսանդրիա (տե՛ս սոյն գրքոյկի ենթագլուխը՝ «17. Եգիպտոս, Ֆրանսա եւ Անգլիա», էջ 45)։ Նամակագիրը տեղեա՞կ էր որ Արփիարեան շուրջ վեց ամսուան համար Աղեքսանդրիա եկած էր։

65. Խօսքը այդ ժամանակ Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարք Յարութիւն Վեհապետեանի մասին է։ Յարութիւն Վեհապետեան 1885-1888-ին եղած է Պոլսոյ Հայոց Պատրիարք, իսկ 1889–1910-ին՝ Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարք։

66. Հաւանաբար՝ Սիմոն պէյ։ Մագսուտ Սիմոն պէյ քանիցս եղած է Պոլսոյ Քաղաքական Ժողովի ատենապետ։ Ինքն էր Յարութիւն Վեհապետեանի Պոլսոյ պատրիարքութեան վերջին շրջանի ատենապետը՝ 1887-1889։ 1894-ին իբրեւ

դաւաճան սպաննուած է Հնչակեան Կուսակցութեան կողմէ։

67. Խօսքը Արփիարեանի հետեւեալ գրութեան մասին է.

Կոտորածի մը վախը ինչպէս մեր պառաւներուն, ինչպէս Հայաստանի ծերերուն նոյն եւ մեր կարգ մը տարէց եկեղեցականներուն մտքին հանդէպ սարսռազդեցիկ ուրուականի մը նման դեգերած է միշտ: Արդարամտութեան առջեւ ամէն նկատում պէտք է ոչնչանայ. ուրեմն կրնամ ըսել թէ Աշըգեանի նախորդը Յարութիւն պատրիարք ալ կոտորածի մը երկիւղէն միշտ ազդուած էր: Պատրիարքարանի սրահին մէջ, 1886-ին, Երուսաղէմի միաբան Անուշեան վարդապետ օր մը կը հարցնէր հաւաքուած քանի մը երեսփոխաններու.

- Բայց ի՞նչ կ'ուզէք աս մարդէն (Յարութիւն պարտրիարքէն) որ այսքան եռեւէն ինկեր էք:

Քանի մը բառով բացատրեցի թէ ի՛նչ կ'ուզէինք: Վարդապետը ինքնիրմէն դուրս ելած, աչքերը լեցուած, ըսաւ.

- Դուք մինակ Սթամպոլի ալաֆրանկա Տաճիկները տեսած էք, ան ալ հեռուէն, Անատոլուիները չէք ճանչնար, չէ՛ք ճանչնար. բայց ան մարդը կը ճանչնայ անոնք ու կը վախնայ:

Եւ սրտաբուղխ, անկեղծ զայրոյթի բարկաճայթ ձայնով մը երեք անգամ պոռաց.

- Կը՛ ջարդե՛ն, կը՛ ջարդե՛ն, կը՛ ջարդե՛ն:

Հոն գտնուող քանի մը բարեկամներու հետ ուսերնիս վեր թօթուելով, կռնակ դարձուցինք ու հեռացանք ասանկ «ապուշ խօսքեր» ընողին քովէն: [...]

Յարութիւն եւ Խորէն պատրիարքներու երկիւղները անհիմն չէին. տարիներ ետքը մեր աղէտները հաստատեցին անոնց նախազգացումներուն ճշգրտութիւնը. սակայն ժողովրդի մը գերագոյն ղեկավարները միայն վախ զգալով, դողահար մնալով չէ որ իրենց պարտականութիւնը կատարած կ'ըլլան հանդէպ այն ժողովրդին որուն առաջնորդելու կոչուած են: Ո՛չ խելացի ժողովրդասիրութիւն է, ո՛չ քաղաքական խոհեմութիւն պարզապէս երկիւղի ազդեցութեան տակ խոնարհիլ ամէն անիրաւութեան առջեւ, ողջունել ամէն բռնաբարութիւն, չբողոքել ժողովրդին վրայ ծանրացող դառնադառն հալածանքներուն դէմ: Եթէ երկրին բռնապետը կատաղութեան չմղելը խելացի քաղաքականութիւն կը սեպուի, աւելի իմաստուն քաղաքականութիւն պէտք է սեպուի ժողովուրդն ալ յուսահատութեան չմղելը:

(Արփիար Արփիարեան, «Կ. Պոլսոյ պահպանողական վարչութիւնները», *Նոր կեանք*, 1 Յուլիս 1898, Ա. տարի, թիւ 13, էջ 202)։

21. ՎԱՀԷ ԱՐԶՈՒԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

68. Վահէ Արզուեանի մասին մանրամասնօրէն յիշուած է *Ջահակիր*ի այս եւ նախորդ Յաւելուածներուն մէջ։

69. Թէեւ առաքումի վայրը ոչ մէկ տեղ նշուած է, բայց փաստերը ցոյց կու տան որ նամակը ուղարկուած է Աղեքսանդրիա։ Նախ, նամակին մէջ Արզուեան կը խնդրէ Արփիարեանէն գործողութիւն մը կատարել Աղեքսանդրիոյ մէջ՝ կապուած պարսկական հիւպատոսարանին հետ։ Երկրորդ, այդ շրջանին Արփիարեան կը գտնուէր Աղեքսանդրիա (տե՛ս սոյն գրքոյկի ենթագլուխը՝ «17. Եգիպտոս, Ֆրանսա եւ Անգլիա», էջ 45), իսկ Արզուեան՝ Արփիարեանի այդ ժամանակուայ

ջերմ պաշտպանեալը, չէր կրնար իրազեկ չըլլալ անոր կեցութեան մասին, ի տարբերութիւն ուրիշներէ, որոնք կրնային մեքենայաբար նամակներ ուղարկել Լոնտոն:

70. Կարապետ Յ. Փափազեան: Տե՛ս Ծանօթ. 88:

71. Սարգիս Սուին (Սիւնկիւճեան)՝ Եղեռնի նահատակ մտաւորական: Թէոդիկ կը գրէ.

Ծնած է Պէշիքթաշ 15 *Օգոստ.* 1870*-ին: Միլքիէէ ընթացաւարտ: Ծով. նախարարութեան թրգմ. սենեակին ու Հանր. Պարտուց Վարչութեան մէջ պաշտօնավարած է* 1892-6*, մինչեւ իր ձերբակալումը* 1 *Յունիսին, իբր Իզմիրլեանի եւ օտար թղթակիցներու յարաբերութեան միջնորդ: Եօթնամսեայ բանտարկութենէ մը վերջ՝ ընդհ. ներումէն օգտուելով փախած է Եգիպտոս եւ հոնկէ Պուլկարիա, ուր ուսուցչութեամբ եւ առեւտուրով պարապած.* 2 *տարի յօդուածագիր Իրաւունքի, Ս. Ս. սկզբնատառերով: Օսմ. Սահմանադրութեան հռչակումին Պոլիս դառնալով՝ երեսփոխան ընտրուած Գումգափուէն, եւ Ատանայի կոտորածին՝ պատուիրակ ղրկուած: Անդամ Քղք. Ժողովի, Պատրիարքարանի Քննիչ Յանձնաժողովի, Որբախնամի եւլն.: - Գանկաբան եւ դիմագէտ:*

(Թէոդիկ, *Յուշարձան Ապրիլ տասնըմէկի*, Կ. Պոլիս, Տպագրութիւն Օ. Արզուման, 1919, էջ 34-35):

22. ԱՆՏՕՆ ՌՇՏՈՒՆԻԻ ՆԱՄԱԿԸ

72. Անտօն Ռշտունի եղած է Հնչակեան, ապա Վերակազմեալ Հնչակեան գործիչ:

1893-ի սկիզբները Թուրքիոյ զանազան վայրերէ կը ձերբակալուին ու կը բանտարկուին 49 հայեր, որոնց մէջ կը գտնուէր Անտօն Ռշտունի՝ իբրեւ Հնչակեան յեղափոխական գործիչ (*Պատմագիրք Կիւրինի*, պատասխանատու խմբագիր՝ Պետրոս Մինասեան, Պէյրութ, Հրատարակութիւն Կիւրինի Հայրենակցական Միութեան, 1974, էջ 352-354):

1893 Մայիս 1-ին բոլորը կը ներկայանան Էնկիւրիի դատարանը ուր տեղի կ'ունենայ հարցաքննութիւն եւ դատաստան: Մայիս 8-ին, նոյն տեղը կը կատարուի դատաստանը եւ առանձին կը քննուին իւրաքանչիւր 49-ին ուղղուած ամբաստանութիւնները: Կը ներկայացուի Ռշտունին.

Անտոն Ռշտունի 43 *տարեկան է, նախկին օրագրող եւ Եգիպտոս՝ Աղեքսանդրիա բնակող:*

(Անդ, էջ 353):

Արսէն Կիտուր մանրամասն կը նկարագրէ.

Մեղադրեալներէն ամէնէն յանդուգն եւ պերճախօսը Անտոն Ռշտունին էր, փորձառու եւ թրծուած յեղափոխական մը, որ կը յայտարարէ.

«Ի զուր կը կարծէք թէ այսպիսի միջոցներով պիտի յաջողիք մեր գործը խեղդել: Հնչակեան կուսակցութիւնը եւ անոր ետեւէն հայ ժողովուրդը վճռած են մինչեւ մահ կռուիլ իրենց պահանջներուն իրագործման համար, որ միաժամանակ Թուրք աշխատաւորութեան պահանջն ալ է: Մենք, այս երկրի զաւակներս, կ'ուզենք ազատ ապրիլ, կ'ուզենք որ աշխատա-

տոր ժողովուրդի համար նպաստաւոր օրէնքներ մշակուին, որ ան ազատուի այլեւս բռնակալութեան ճիրաններէն եւ ձեռք բերէ քաղաքական ազատ կեանքի պայմաններ։»

Ռշտունին երբ կը խօսէր Թուրք պաշտօնեաներու կաշառակերութեան մասին, կը դառնայ դատաւորներու շարքին մէջ տեղ գրաւած զինուորական տեղակալին ու կ'ըսէ.

- Իսկ դուն, որ այսօր կառավարութեան շահերու ջատագով՝ հարցեր կու տաս ինծի, ինքդ, մէկը չե՞ս կառավարութիւնը կողոպտողներէն։ Դուն չէի՞ր որ 800 *արծաթ մեճիտ առնելով* 800 *հրացանի փամփուշտ տուիր մեզի։*

Ռշտունիի այս յանդուգն յայտարարութիւնը անակնկալի կը բերէ թէ՛ ամբաստանեալ զինուորականը, թէ՛ ատեանը եւ թէ՛ բոլոր ներկաները։ Մեղադրեալը՝ իր վրէժը առնելու եւ հարցը թաղելու համար կը փորձէ բանտին մէջ թունաւորել Ռշտունին. բայց երբ կուսակալը կը տեղեկանայ իրողութիւնը, բժշկական օգնութիւն կը հասցնէ եւ մահուան ճիրաններէն կ'ազատէ Ռշտունին։

(Արսէն Կիտուր, *Պատմութիւն Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան 1887-1962*, Ա. հատոր, Պէյրութ, Հրատարակութիւն Ս. Դ. Հնչակեան Կուս. Պատմագրութեան Կեդր. Յանձնախումբի, 1962, էջ 122-123)։

Դատարանը թոյլ կու տայ բոլոր մեղադրեալներուն ունենալ իրենց փաստաբանները։ Համաձայն Կիտուրին,

Անտոն Ռշտունին գրաւոր կը ներկայացնէ իր վերջին պաշտպանողականը, որ գլուխ գործոց մըն է՝ այն ատենուան հայութեան իղձերն ու ներշնչումները արտայայտող։
(Անդ, էջ 123)։

Ապա Կիտուր կը քաղէ այս պաշտպանողականէն հատուածներ (Անդ, էջ 123-124)։

Դատավճիռը կ'արձակուի եւ Ռշտունի, 16 այլ ամբաստանեալներու հետ, մահուան կը դատապարտուի բայց փախչելով կ'ազատի կախաղանէն (Անդ, էջ 214)։

Կ'անցնի Փարիզ եւ Լոնտոն։ Արփիար Արփիարեանի, Միհրան Տամատեանի, Միհրան Սվազլի, Արթիւր Օհանջանի, Աղասիի, Ապահի հետ կարեւոր դեր կը խաղայ Լոնտոնի 1896 Օգոստոս 20 ժողովին (Վերակազմեալ Հնչակեաններու Ա. Պատգամաւորական Ժողով), ուր հիմք կը դրուի Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան։

73. Նամակին սկիզբը գրուած է՝ «Սիրելի ընկեր»։ Ուրեմն, ան ոչ անպայմանօրէն հասցէագրուած է Արփիարեանին։ Ըստ բովանդակութեան, ան հաստատապէս առաքուած է Լոնտոն, քանի որ կը պահանջուի *Նոր կեանք*էն 50 եւ *Մարտ*էն 150 օրինակ։

74. Կարապետ Յ. Փափազեան։ Տե՛ս Ծանօթ 88։

23. ԱՐՏԱՇԷՍ Յ. ՔԷՕԼԷԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

75. Արտաշէս Յ. Քէօլէեան եղած է ամերիկահայ առեւտրական մը։ Վերակազմեալ Հնչակեաններու Պոսթոնի *Ձայն հայրենեաց* շաբաթաթերթին մէջ 1902-ին

ստորագրած է *Նշմարք իրական կեանքէ* խորագիրով սիւնակ մը։ Հրատարակած է գիրք մը՝ *Երիտասարդի իղձեր*, Կ. Պոլիս, տպարան Յ. Ասատրեան եւ որդիք, 1911։

Եղած է Վերակազմեալ Հնչակեան գործիչ, միացած Վահէ Արզուեանի խմբակին եւ 1908-ին Ամերիկայէն ժամանելով Գահիրէ մասնակցած Արփիարեանի սպանութեան։

Արփիարեանի սպանութենէն ետք, Վահան Թէքէեանի ժամանակաւորապէս խմբագրած *Լուսաբեր* լրագիրը կը տեղեկացնէ.

Արտաշէս Քէօլէեան որ Ամերիկայէն նոր եկած էր, եւ կը բնակէր Զարեհ Գոչեանի մօտ, անհետացած է քաղքէս։

(«Ոճրագործին շուրջը», *Լուսաբեր*, 7 Մարտ 1908, Դ. տարի, թիւ 492, էջ 2)։

Յաջորդ թիւին արդէն կը հաղորդէ կարեւոր մանրամասնութիւն մը.

Մեր ստացած ամենաստոյգ տեղեկութեանց նայելով, Արզուեան-Լարենց եւ Ընկ. Ամերիկայի մէջ կ'որոշեն Արփիարեանի սպաննութիւնը։ Արտաշէս Քէօլէեան դէպի Եգիպտոս կը մեկնի՝ բերելով հրամանը եւ վեցհարուածեանը. իր գրած մէկ նամակով՝ պաշտօն կը յանձնէ իր սիրելի Մարտիրոս Կարապետեանին՝ այդ «Պատուական» զէնքը նաւահանգիստէն անվտանգ ընդունելու միջոցները ձեռք առնել։ Զէնքը Զարեհ Գոչեանին կը յանձնուի եւ յիշեալը, Արփիարեանի մահուան ծարաւի, պաշտօն կուտայ Հիւսընեանի սպաննել զոհը, որպէսզի ըլլայ հերոս (!)։

Տարակոյս չիկայ թէ Արզուեանի աջ բազուկը նկատուած այդ Զարեհ Գոչեանի խանութը ոճրագործ խմբակին որջը նկատուած է, ուր, Արփիարին խօսքով, «սվալլուկ Գայլերը» կուգային երազել արիւնաղաւեր եւ ոսկի-հասոյթներ։

(«Ոճիրին շուրջը», *Լուսաբեր*, 10 Մարտ 1908, Դ. տարի, թիւ 493, էջ 2)։

76. Լեւոն Բաշալեան կը գործածէր Լ. Զարթումեան (եւ ոչ Զարթումլեան) ծածկանունը։

24. ԱԼԵՔՍԱՆ ԱՐՓԻԱՐԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

77. Ալեքսան Արփիարեան՝ Արփիարի եղբայրը։ Մահացած է 1901-ին, Պոլիս (Երուանդ Օտեան, *Նամակներ*, Երեւան, Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարանի Հրատարակչութիւն, խմբագիր՝ Հենրիկ Բախչինեան, 1999, էջ 155)։

78. Թէեւ առաքումի վայրը ոչ մէկ տեղ նշուած է, բայց փաստերը ցոյց կու տան որ նամակը ուղարկուած է Աղեքսանդրիա։ Նախ, Ալեքսան կը տեղեկացնէ՝ որ Նշան Կիւրճեան Աղեքսանդրիա պիտի գայ եւ անոր հետ քիչ մը շաքար պիտի ղրկէ Արփիարեանին։ Երկրորդ, այդ շրջանին Արփիարեան կը գտնուէր Աղեքսանդրիա (տե՛ս սոյն գրքոյկի ենթագլուխը՝ «17. Եգիպտոս, Ֆրանսա եւ Անգլիա», էջ 45), իսկ Ալեքսան, շնորհիւ իր եւ Արփիարեանի միջեւ եղած տեւական նամակագրութեան (ինչպէս կ'երեւի սոյն նամակէն), իրազեկ պէտք է ըլլար եղբօր կեցութեան մասին, ի տարբերութիւն ուրիշներէ, որոնք կրնային մեքենայաբար նամակներ ուղարկել Լոնտոն։

79. Ալեքսանի եւ Արփիարի մայրը՝ Թէնսուֆ Արփիարեան։ Տե՛ս Ծանօթ. 55։
80. Ալեքսան Արփիարեանի զաւակները։ Փիլիկի մասին տե՛ս Ծանօթ. 58։
81. Տիգրան Արփիարեան՝ Ալեքսանի եւ Արփիարի եղբայրը։ Տե՛ս Ծանօթ. 59։

25. ՍՈՒՐԷՆ ՊԱՐԹԵՒԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

82. Սուրէն Պարթեւեան (բուն անունով՝ Սիսակ Պարտիզպանեան) ծնած է Պոլիս, 1876-ին։ Ուսումը ստացած է Պոլսոյ Պէրպէրեան Վարժարանին մէջ։ 1895-ի կոտորածներէն ետք կը մեկնի Փարիզ, ուր կը հետեւի Սորպոն Համալսարանի գրականութեան դասընթացքներուն։ 1898-ին կը գտնուի Լոնտոն (*Վաղուան ձայն*ի խմբագիր), 1899-1890-ին ԱՄՆ (*Ձայն հայրենեաց*ի խմբագիր), 1890-ին Լոնտոն (*Նոր կեանք*ի խմբագիր), 1908-ին ԱՄՆ (*Ազգ*ի խմբագիր), 1908-ին վերադարձ դէպի սահմանադրական Թուրքիա, 1909-ին Ատանա՝ կոտորածներէն ետք, 1910-1911-ին Զմիւռնիա եւ Պոլիս, 1912-ին Գահիրէ, Համաշխարհային Պատերազմէն ետք քանի մը ամիս Զմիւռնիա, ապա կրկին Եգիպտոս (Գառնիկ Ստեփանեան, *Կենսագրական բառարան*, հատոր Գ., գիրք 1, Երեւան, Խորհրդային Գրող, 1990, էջ 247)։

Մտած է կուսակցական կեանք իբրեւ Վերակազմեալ Հնչակեան, մասնակցած կուսակցական մեքենայութիւններու, երբեմն ըլլալով զանոնք հրահրողը, երբեմն՝ անոնց զոհը։

1908-ին, Վահան Թէքէեանի, Միհրան Տամատեանի, Լեւոն Փափազեանի հետ հիմքը կը դնէ Հայ Սահմանադրական Ռամկավար կուսակցութեան (Արսէն Կիտուր, *Պատմութիւն Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան 1887-1962*, Ա. հատոր, Պէյրութ, Հրատարակութիւն Ս. Դ. Հնչակեան Կուս. Պատմագրութեան Կեդր. Յանձնախումբի, 1962, էջ 321)։

Իր լրագրական բեղուն գործունէութիւնը գեղեցիկօրէն համառօտագրած է Վահան Թէքէեան.

Սուրէն Պարթեւեա՜ն։ Այս ծածկանունէն առաջ՝ ան ժիրայր կ՚ստորագրէր իր ոտանաւորներն ու նամակները Պէրպէրեանի մէջ, ուր նախ ճանչցեր էինք իրար՝ նոյն տարին առանց միասին կանխաւ խորհրդակցելու դեռ կեդրոնական չեկած։ Երկու գրասէր տղայ, որոնց սիրած գրականութիւնը հայրենասիրականն էր այն ատեն՝ 1891-*ին։*

Հինգ տարի վերջը՝ Եւրոպա պիտի հանդիպէինք իրարու։ 97-*ին* [պէտք է ըլլայ 1998-ին, Հ.Ա.] *Մանչեսթըրի մէջ Վաղուան ձայնը կը հրատարակէր ուրիշ Պէրպէրեանցիի մը՝ Աղեքսանդր Շաքլեանի հետ, որ քանի մը զմայլելի էջեր միայն թողած է, եւ գլխաւոր աջակցութեամբը Բարիզէն ուրիշ կեդրոնականցի դասընկերի մը՝ Լեւոն Սինանեանի (Լ. Արսէնեան), որ Ամերիկայի մէջ իբրեւ օտար մեռաւ, քսան տարուան բացարձակ լռութենէ մը վերջ, ի՛նչ որ մեր սերունդին լաւագոյն քաղաքական միտքն ունէր։ Երէց մը՝ Գառնիկ Ֆնտգլեան, իր պատմա-բանասիրական յօդուածներով, Արտաւազդն ու այս տողերը գրողը՝ ոտանաւորներով, եւ մինչեւ Արտաշէս Յարութիւնեանը Մալկարայէն, կ՚ամբողջացնէին աշխատակիցներու ցանկը այդ հինգ թիւ միայն լոյս տեսած երեքշաբաթեայ հանդէսին, ուր*

իր առաջին քերթուածը հրատարակած է Ատոմ Եարճանեան, վերջէն Սիամանթօ, այն ատեն Միրզա Մկրտուած Շաքլեանէն:

Վաղուան ձայնէն վերջ՝ Պարթեւեան Արփիարի եւ Բաշալեանի Նոր կեանքին մէջ հրատարակեց իր ջարդի եւ կռիւի չքեղ պատկերներուն առաջինները: Յետոյ, 1901-ին Բարիզ, միշտ նոյն խումբով (որուն վրայ աւելցած էին Մ. Մինհրդատեանց եւ Տօքթ. Քօլօլեան) ձեռնարկուած Ժողովուրդին համարին, յետոյ վերստին Նոր կեանքին (այս անգամ միացեալ Հնչակեանութեան որպէս օրկան), յետոյ Ձայն հայրենեացի եւ Ազգի (Ամերիկա), Դաշինքի (Իզմիր), Յուսաբերի եւ Հոսանքի (Գահիրէ), Հորիզոնի եւ Գոյամարտի (Իզմիր) խմբագրութեան պաշտօնները կամ գործերը կատարեց Պարթեւեան, երբեմն գրական եւ երբեմն քաղաքական-կուսակցական գոյն տալով անոնց, բայց միշտ իր գեղեցիկ արձակը՝ խանդով, յուզումով կամ կիրքով լեցուն, տարածելով անոնց էջերուն մէջ:

(Վահան Թէքէեան, «Օտեանէն վերջ Պարթեւեան», *Արեւ*, 2 Մարտ 1929, ԺԵ. տարի, թիւ 3063, էջ 1):

Կեանքի վերջին տարիները անցուցած է Եգիպտոս, ուր հրատարակած է *Եգիպտահայ տարեցոյցը* (Ա. տարի 1914, Բ. տարի 1915, Գ. տարի, 1916, Դ. տարի, 1917, Ե. տարի, 1918), *Անապատին յուշարձանը* (Ա. հատոր, տասը տետր, 1916), *Անապատին յուշարձանը* (Բ. հատոր, տասը տետր, 1917), ինչպէս նաեւ վէպեր եւ թատերգութիւններ (Եգիպտոսի գիրքերուն ամբողջական ցանկը տե՛ս՝ Սուրէն Պայրամեան, *Հայ գիրքը Եգիպտոսի մէջ 1888-2011. մատենագիտական ցուցակ*, Գահիրէ, Բօղ Քիլիտճեան Հրատարակչական Ֆոնտ, 2012): Եգիպտոսի մէջ վարած է խմբագրական պաշտօններ, 1912՝ Գահիրէի *Հոսանք* շաբաթաթերթի հրատարակիչ եւ խմբագիր, 1912-1913՝ Գահիրէի *Լուսաբեր-Արեւ*ի խմբագրապետ, 1913-1915՝ Գահիրէի *Յուսաբեր* երկօրեայի խմբագիր, 1915-1916՝ Գահիրէի *Յուսաբեր* երկօրեայի նոր շրջանի խմբագիր (Սուրէն Պայրամեան, *Հայ մամուլը Եգիպտոսի մէջ. մատենագիտական ցուցակ*, Գահիրէ, Սաթենիկ Չագըր Հիմնադրամ, 2005):

Բացի մամուլին մէջ ցրուած անթիւ յօդուածներէ, ունի բազմաթիւ հրատարակութիւններ՝ *Կիլիկեան արհաւիրքը* (Կ. Պոլիս, 1909), *Հայուհին* (Կ. Պոլիս, 1911), *Անմահ բոցը*, տռամ 3 արարուած (Աղեքսանդրիա, 1917), *Ձայնը հնչեց*, թատերախաղ 4 արարուած (Աղեքսանդրիա, 1917), *Արարա. հայկական լէգէոնը* (Բ. տպագրութիւն, Իզմիր, 1919), եւ այլն:

Կը մահանայ 1921 Յուլիս 27-ին, Աղեքսանդրիա («Մահ Սուրէն Պարթեւեանի», *Արեւ*, 27 Յուլիս 1921, Է. տարի, թիւ 36 (947), էջ 3):

Յուլիս 28-ին Աղեքսանդրիոյ Ս. Պօղոս Պետրոս Եկեղեցիին մէջ տեղի կ'ունենայ ազգային յուղարկաւորութեան հանդէսը, որմէ ետք հանդիսաւոր թափօրով մարմինը կը փոխադրուի Շաթպիի հայկական գերեզմանատունը («Յուղարկաւորութիւն Սուրէն Պարթեւեանի», *Արեւ*, 29 Յուլիս 1921, Է. տարի, թիւ 37 (948), էջ 2):

Պարթեւեանի մահախօսական յօդուածին մէջ, Միքայէլ Կիւրճեան կը տեղեկացնէր՝ որ Պարթեւեան նպատակ ունէր էր լքել կուսակցական գործունէութիւնը եւ ամբողջապէս նուիրուիլ գրականութեան, եւ այս պատճառով որոշած էր

տեղափոխուիլ Ամերիկա.

Աւաղելի է աս կորուստը անոր համար որ Պարթեւեան ա՛լ որոշած էր լքել վերջնականապէս քաղաքական-հրապարակագրութեան ապաշնորհ ու ծախիչ ասպարէզը, այնքան լի դառնութիւններով, վրիպանքներով (mécompte) *եւ արկածներով իր խառնուածքը ունեցող գրագէտի մը համար. որոշած էր այլեւս ինքզինքը այլամերժօրէն նուիրել գրականութեան – իր առաջին եւ վերջին սիրուհին ու տիրուհին: Ի՞նչ դժբախտութիւն որ երբ վերջապէս կուտար այդ իմաստուն ու գեղեցիկ որոշումը, որուն գործադրութենէն այնքա՛ն պիտի օգտուէին հայ դպրութիւնները, ահա՛ վրայ կը հասնի, չանթի հարուածի մը պէս, Պօղլէռի եղերգած Անկարծելին* (L'Imprévu) *եւ կը տապալէ գրականութեան այս ըմբիշը, ճիշտ այն պահուն ուր ան կը գօտեպնդուէր նորանոր յաղթանակներու համար:*

Պարթեւեան կը պատրաստուէր Ամերիկա մեկնիլ իր ծրագիրը գործադրելու համար ստուար ու խանդավառ հայութեան մը ծոցին մէջ. եւ ահա՛ Մահն է, «ծերուկ նաւապետը», - ինչպէս կ'ըսէ բանաստեղծը, - որ զինքը կը յափշտակէ կ'առնէ իր նաւուն վրայ, մեծ, յաւիտենական ճամբորդութեան համար:

(Միքայէլ Ս. Կիւրճեան, «Սուրէն Պարթեւեան իբրեւ գրագէտ», *Արեւ*, 29 Յուլիս 1921, Է. տարի, թիւ 37 (948), էջ 2):

Աւելի քան տասը տարի ետք՝ 1932 Ապրիլ 10-ին կը կատարուի մահարձանին հանդիսաւոր բացումը (Ներկայ, «Սուրէն Պարթեւեանի յուշարձանին բացումը», *Արեւ*, 13 Ապրիլ 1932, ԺԷ. տարի, թիւ 4022, էջ 2):

Կիւրճեան համոզուած է, որ կուսակցական գրութիւնները խանգարած են իր գրական գործունէութիւնը.

Տարակոյս չի կայ որ Սուրէն Պարթեւեան, իր գրական հուժկու անհատականութեամբն եւ բեղուն խառնուածքովը, եթէ ապրէր միջավայրի մը մէջ ուր գրականութիւնը կարենար «սնուցանել իր մարդը», եթէ՝ այդ իսկ պատճառաւ՝ ստիպուած չըլլար ահագին ժամանակ, ճիգ եւ տաղանդ մսխելու կուսակցական ու քաղաքական օրագրութեան մէջ, պիտի կրնար ըլլալ բազմավաստակ բազմարդիւն մատենագիր մը, բառին եւրոպական իմաստովը՝ եւ այսօր պիտի ձգէր գործ մը քանակով եւ որակով այլապէս ընդարձակ ու կարեւոր քան ինչ որ կը թողու, վաղաժամ մահն ալ եկած ըլլալով լրացնել, աւա՜ղ, հայ քամբախտ գրագէտին համար անքան անձեռնտու եւ անբարեացակամ կեանքին գործած աւերը:

(Միքայէլ Ս. Կիւրճեան, «Սուրէն Պարթեւեան իբրեւ գրագէտ», *Արեւ*, 1 Օգոստոս 1921, Է. տարի, թիւ 38 (949), էջ 1):

Նման կարծիք ունի նաեւ Արսէն Կիտուր.

Հնչակեան իրապաշտ դպրոցին կու գայ յարելու նաեւ Սուրէն Պարթեւեան, որ գրական սահմանէն անդին ցատկելով կը մասնակցի քաղաքական դաւերուն, նսեմացնելով իր գրչի փայլը, ուրիշ շատերուն հետ:

(Արսէն Կիտուր, նշ. աշխ.ը, էջ 263):

83. Կարապետ Յ. Փափազեան: Տե՛ս Ծանօթ. 88:

84. Լեւոն Բաշալեան:

85. Հաւանաբար՝ Վահէ Արզուեան:

86. Տոլար: Ամերիկայի մէջ երբեմն կը գրուէր՝ «տալէր», ամերիկեան հնչիւնաբանութեամբ:

87. Salvation Army:

26. ԿԱՐԱՊԵՏ Յ. ՓԱՓԱԶԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

88. Կարապետ Յ. Փափազեան (1850-1860-ականներ, Կեսարիա – 1929, Նիւ Եորք)՝ կուսակցական գործիչ: Վերակազմեալներու սկզբնական շրջանին եղած է Արփիարեանի գործակից եւ համախոհ: 1901-ին միացած է Վահէ Արզունեանին եւ միասին Արփիարեանին ստիպած են հեռանալ կուսակցութենէն ու *Նոր կեանք*էն:

Ահաւասիկ կենսագրականը՝ գրուած իր մահուան առիթով.

Ծնեալ Կեսարիոյ մօտ Պալակիսի գիւղը 1850-1860 *Թուականներուն:*

Պատանեկան շրջանին Պոլիս եկած եւ մտած է Պարտիզակի Ամերիկեան Բարձրագոյն Վարժարանը, որու ընթացքը աւարտած է 1883*-ին, եւ երկու տարի ուսուցչութիւն ըրած է նոյն վարժարանին մէջ, նոյն ատեններուն Աւետաբերի խմբագրութեան մէջ ալ Թարգմանչի պաշտօն վարած է:*

Ամերիկա եկած է 1886 *Թուականին, եւ երկու տարի Հարվըրտ Համալսարանին մէջ հետեւած է պատմութեան եւ փիլիսոփայութեան դասընթացքներուն: Ամերիկայի մէջ հիմնադիր անդամ եղած է Հնչակեան, եւ ապա Վերակազմեալ Հնչակեան կուսակցութեան, որու այս շրջանակին կողմէ պատուիրակ ղրկուած է Եգիպտոսի Ընդհանուր Պատգամաւորական Ժողովին* 1898*-ին եւ հոն անդամ ընտրուած է Կեդրոնական Վարչութեան:* 1900-1901 *Թուականներուն մասնակցած է Ձայն հայրենեացի խմբագրութեան: Յետոյ, պահ մը փորձած է առեւտրական գործով զբաղիլ եւ ամուսնացած է:* 1912*-ին ատենապետած է Պոսթըն գումարուած խորհրդակցական ժողովներու, իբրեւ պատուիրակ Հ. Բ. Ը. Միութեան, որու քարտուղարութիւնն ալ վարած է* 1920*-էն սկսեալ երկու տարւոյ չափ: Եղած է Ազգային Ռամկավարական Կուսակցութեան Շրջանային Վարչութիւններու անդամ եւ Քարտուղար, որու կողմէ Պոլսոյ Պատգամաւորական Ժողովին ալ պատուիրակ ղրկուած է: Քանիցս անդամակցած է Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան Շրջանային Վարչութեան: Արժէքաւոր աշխատակից մը եղած է բացի Ձայն հայրենեացէ, Ազգի, Ազգ պահակի, Պայքարի, Կոչնակի եւ ուրիշ Թերթերու:*

Մահկանացուն կնքեց 1929 *Յունվար* 2, *Ջորեքշաբթի օր, Նիւ Եորքի մէջ:*

(«Ընկ. Կարապետ Յ. Փափազեան. կենսագրական գիծեր», *Արեւ*, 14 Փետրուար 1929, ԺԵ. տարի, թիւ 3049, էջ 2):

Նշուեցաւ, որ շրջան մը զբաղած է առեւտուրով: Ահաւասիկ իր լրագրային ծանուցումներէն մէկը.

ԱՊԱՀՈՎԱԳՐՈՒԹԵՅՔ

30 *տարեկան անձ մը վեց ամիսն անգամ մը* 26 *տօլար վճարելով* 20 *տարի կեանքը ապահոված կըլլայ, այդ քսան տարուան միջոցին երբ որ մեռնի իր ժառանգը կստանայ*

ՀԱԶԱՐ տօլար,

բայց եթէ ապրի, քսաներորդ տարին ինք անձամբ կստանայ
ՀԱԶԱՐ ՀԻՆԳ ՀԱՐԻՒՐ տօլար։
Թէ կեանքդ եւ թէ մահդ օգտակար ըրէ։
Մանրամասն տեղեկութեանց համար գրել առ
Կ. Յ. ՓԱՓԱԶԵԱՆ
15 TEMPLE PLACE, Boston Mass.
(*Ձայն հայրենեաց*, շաբաթաթերթ, Պոսթոն, 19 Յունուար 1901, Բ. տարի, թիւ 65, էջ 1)։

Իր յօդուածները զերծ չեն որոշ մակերեւութային ոճէ ու մօտեցումէ։ Նիւթերուն մասին գաղափար մը կազմելու համար, ստորեւ կը ներկայացնեմ Նիւ Եորքի *Հայաստանի կոչնակ*ի յօդուածներուն ցանկը.

«Վուտրօ Ուիլսըն, Ա.», 8 Մարտ 1924, ԻԴ. տարի, թիւ 10, էջ 293-295։

«Վուտրօ Ուիլսըն, Բ.», 15 Մարտ 1924, ԻԴ. տարի, թիւ 11, էջ 325-327։

«Նիքօլա Լենին (Վլատիմիր Ուլեանով), Ա.», 19 Ապրիլ 1924, ԻԴ. տարի, թիւ 16, էջ 492-493։

«Նիքօլա Լենին (Վլատիմիր Ուլեանով), Բ.», 3 Մայիս 1924, ԻԴ. տարի, թիւ 18, էջ 557-558։

«Անգլիոյ աշխատաւորական կառավարութիւնը», 28 Յունիս 1924, ԻԴ. տարի, թիւ 26, էջ 810-812։

«Ամերիկայի կուսակցական համաժողովները», 19 Յուլիս 1924, ԻԴ. տարի, թիւ 29, էջ 901-903։

«Մանուկներու աշխատութեան հարցը», 30 Օգոստոս 1924, ԻԴ. տարի, թիւ 35, էջ 1093-1095։

«Տնտեսական կայսերականութիւն», 27 Սեպտեմբեր 1924, ԻԴ. տարի, թիւ 39, էջ 1221-1224։

«Նախագահական ընտրութեան դրութիւնը», 18 Հոկտեմբեր 1924, ԻԴ. տարի, թիւ 42, էջ 1317-1319։

«Աշխատութեան շուրջ», 8 Նոյեմբեր 1924, ԻԴ. տարի, թիւ 45, էջ 1413-1414։

«Խելագարութեան աճումը Մ. Նահանգաց մէջ», 29 Նոյեմբեր 1924, ԻԴ. տարի, թիւ 48, էջ 1509-1512։

«Սահմանադրական կառավարութիւնը, Ա.», 10 Յունուար 1925, ԻԵ. տարի, թիւ 2, էջ 38-39։

«Սահմանադրական կառավարութիւնը, Բ.», 17 Յունուար 1925, ԻԵ. տարի, թիւ 3, էջ 69-71։

«Աբրահամ Լինքըն», 14 Փետրուար 1925, ԻԵ. տարի, թիւ 7, էջ 200-203։

«Ճորճ Ուաշինկթըն», 28 Փետրուար 1925, ԻԵ. տարի, թիւ 9, էջ 264-268։

«Մարդուն վերելքը, Ա.», 7 Մարտ 1925, ԻԵ. տարի, թիւ 10, էջ 294-295։

«Մարդուն վերելքը, Բ.», 14 Մարտ 1925, ԻԵ. տարի, թիւ 11, էջ 328-330։

«Գրախօսական. Գիսակի *Տօնական օրեր*ը», 11 Ապրիլ 1925, ԻԵ. տարի, թիւ 15, էջ 464-465:

«Պաղեստինի եբրայական համալսարանը», 25 Ապրիլ 1925, ԻԵ. տարի, թիւ 17, էջ 526-528:

«Հայ կինը Ամերիկայի մէջ», 16 Մայիս 1925, ԻԵ. տարի, թիւ 20, էջ 613-615:

«Պատմական հսկայ ձեռնարկ մը», 18 Յուլիս 1925, ԻԵ. տարի, թիւ 29, էջ 899-901:

«Ի՞նչ է հաւատքը», 1 Օգոստոս 1925, ԻԵ. տարի, թիւ 31, էջ 972-973:

«Ի՞նչ է բնաշրջումը», 8 Օգոստոս 1925, ԻԵ. տարի, թիւ 32, էջ 997-999:

«Գիտութիւն եւ բնաշրջում», 29 Օգոստոս 1925, ԻԵ. տարի, թիւ 35, էջ 1097-1100:

«Ուիլեամ Ճէննինկս Պրայըն», 12 Սեպտեմբեր 1925, ԻԵ. տարի, թիւ 37, էջ 1058-1061:

«Քրիստոնէութիւն եւ ընկերային վիճակը», 26 Սեպտեմբեր 1925, ԻԵ. տարի, թիւ 39, էջ 1125-1127:

«Անտեսանելիին իրականութիւնը, Ա.», 7 Նոյեմբեր 1925, ԻԵ. տարի, թիւ 45, էջ 1316-1318:

«Անտեսանելիին իրականութիւնը, Բ.», 14 Նոյեմբեր 1925, ԻԵ. տարի, թիւ 46, էջ 1346-1348:

«Անտեսանելիին իրականութիւնը, Գ.», 21 Նոյեմբեր 1925, ԻԵ. տարի, թիւ 47, էջ 1378-1379:

«Գիտական մէթոտին ընկերային արժէքը», 19 Դեկտեմբեր 1925, ԻԵ. տարի, թիւ 51, էջ 1506-1507:

«Հայաստան եւ գաղութները», 2 Յունուար 1926, ԻԶ. տարի, թիւ 1, էջ 133-134:

«Ընկերային յառաջդիմութիւն, Ա.», 16 Յունուար 1926, ԻԶ. տարի, թիւ 3, էջ 206-208:

«Ընկերային յառաջդիմութիւն, Բ.», 30 Յունուար 1926, ԻԶ. տարի, թիւ 5, էջ 265-268:

«Ամավերջի պատգամներ», 24 Յուլիս 1926, ԻԶ. տարի, թիւ 30, էջ 1064-1067:

«Գինարգելութեան օրէնքը եւ սահմանադրութիւնը», 14 Օգոստոս 1926, ԻԶ. տարի, թիւ 33, էջ 1160-1162:

«Քրիստոնէութիւն եւ ընկերային վիճակը», 26 Սեպտեմբեր 1926, ԻԶ. տարի, թիւ 39, էջ 1125-1127:

«Չարլս Էլիըթ», 16 Հոկտեմբեր 1926, ԻԶ. տարի, թիւ 42, էջ 1458-1459:

«Եուճին Վիքթըր Տէպզ», 20 Նոյեմբեր 1926, ԻԶ. տարի, թիւ 47, էջ 1615-1616:

«Ամերիկեան կենսական հարցեր», 15 Յունուար 1927, ԻԷ. տարի, թիւ 3, էջ 72-74:

«Վիճաբանութիւն մը գինեհատութեան օրէնքին շուրջ», 14 Մայիս 1927, ԻԷ. տարի, թիւ 20, էջ 616-618:

«Պետութիւն ու եկեղեցի, Ա.», 4 Յունիս 1927, ԻԷ. տարի, թիւ 23, էջ 712-714:
«Պետութիւն ու եկեղեցի, Բ.», 11 Յունիս 1927, ԻԷ. տարի, թիւ 24, էջ 746-747:
«Ակնարկ մը Չինաստանի վրայ», 18 Յունիս 1927, ԻԷ. տարի, թիւ 25, էջ 776-778:
«Եւրոպական պատմութեան մէկ նոր երեւոյթը», 3 Սեպտեմբեր 1927, ԻԷ. տարի, թիւ 36, էջ 1128-1131:
«Ոճիր եւ օրէնք», 1 Հոկտեմբեր 1927, ԻԷ. տարի, թիւ 40, էջ 1256-1257:
«Մարդ մը», 15 Հոկտեմբեր 1927, ԻԷ. տարի, թիւ 42, էջ 1319-1321:
«Նաւային զօնֆերանսին անցուդարձերը», 22 Հոկտեմբեր 1927, ԻԷ. տարի, թիւ 43, էջ 1352-1354:
«Փիլիսոփայութեան պատմութիւնը (The Story of Philosophy)», 12 Նոյեմբեր 1927, ԻԷ. տարի, թիւ 46, էջ 1450-1452:
«Գիտութեան նշանակութիւնը մարդուն համար», 17 Դեկտեմբեր 1927, ԻԷ. տարի, թիւ 51, էջ 1610-1613:
«Գործաւորը իբրեւ դրամատէր», 2 Յունիս 1928, ԻԸ. տարի, թիւ 22, էջ 680-682:
«Էսքուիթ», 16 Յունիս 1928, ԻԸ. տարի, թիւ 24, էջ 751-752:
«Գինարգելութեան հարցը», 7 Յուլիս 1928, ԻԸ. տարի, թիւ 27, էջ 840-842:
«Աշխատութեան կոչումը», 22 Սեպտեմբեր 1928, ԻԸ. տարի, թիւ 38, էջ 1191-1192:
«Մանուկին պատեհութիւն տուր. Անճէլօ Բաթրի», թրգմ. Կ. Փ., 6 Հոկտեմբեր 1928, ԻԸ. տարի, թիւ 40, էջ 1569-1570:
«Կրօնական ազատութիւն», 13 Հոկտեմբեր 1928, ԻԸ. տարի, թիւ 41, էջ 1289-1290:
«Աւազ ճարտարարուեստականներ», 8 Դեկտեմբեր 1928, ԻԸ. տարի, թիւ 49, էջ 1544-1546:
«Ծնունդի երգը. պատմուածք», թրգմ. Կ. Յ. Փ., 22 Դեկտեմբեր 1928, ԻԸ. տարի, թիւ 51, էջ 1617-1618:
89. Լեւոն Մկրտիչեան:
90. Ապահի մասին տե՛ս Ծանօթ. 50:
91. Միհրան Սվազլեան: Տե՛ս Ծանօթ. 54:
92. Զարեհ Գոչեան: Տե՛ս Ծանօթ. 143:

27. ԿԱՐԱՊԵՏ Յ. ՓԱՓԱԶԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

93. Կարապետ Յ. Փափազեանի մասին տե՛ս Ծանօթ. 88:
94. Արամ Ասքանազ՝ Վերակազմեալ Հնչակեան գործիչ: Տե՛ս իր առաքած 1900 Մարտ 27 թուակիր նամակը Արփիարեանին:
95. Լեւոն Մկրտիչեան:
96. Լեւոն Բաշալեան:

97. Գարեգին Մանուկեան (Բաղէշցեան) (1866, Վան – 1937, Լոս Անճելըս)՝ Արմենական Կուսակցութեան հիմնադիրներէն (Միքայէլ Նաթանեան, «Գարեգին Մանուկեանի յիշատակին», *Արեւ*, 30 Մարտ 1937, ԻԱ. տարի, թիւ 5545, էջ 2: 31 Մարտ 1937, ԻԱ. տարի, թիւ 5546, էջ 2: Գ. Շիկահեր, «Գարեգին Մանուկեան (Բաղէշցեան)», *Արեւ*, 29 Հոկտեմբեր 1937, ԻԱ. տարի, թիւ 5725, էջ 2: 30 Հոկտեմբեր 1937, ԻԱ. տարի, թիւ 5726, էջ 3: 1 Նոյեմբեր 1937, ԻԱ. տարի, թիւ 5727, էջ 3: 2 Նոյեմբեր 1937, ԻԱ. տարի, թիւ 5728, էջ 2-3):

28. ԿԱՐԱՊԵՏ Յ. ՓԱՓԱԶԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

98. Կարապետ Յ. Փափազեանի մասին տե՛ս Ծանօթ. 88:

31. ԿԱՐԱՊԵՏ Յ. ՓԱՓԱԶԵԱՆԻ ԲԱՑ ՆԱՄԱԿԸ

99. Կարապետ Յ. Փափազեանի մասին տե՛ս Ծանօթ. 88:

100. Մխիթար այդ ժամանակ ստանձնած էր Վերակազմեալ Հնչակեաններու եւ Դաշնակցութեան միութեան միջնորդի դեր: Այս գործողութեան մասին տե՛ս սոյն գրքոյկի ենթագլուխը՝ «19. Հնչակեան-Դաշնակցութիւն միութեան կրկնակի փորձեր», էջ 46-55:

101. Ղեւոնդ վարդապետ Մարդուկէսեան՝ Վերակազմեալ Հնչակեան գործիչ: Վահէ Արզուեանի համախոհը, ան որոշ դեր ունեցած է Վերակազմեալ Հնչակեաններու պառակտումին, որ պիտի առաջնորդէր դէպի Արփիարեանի սպանութիւնը 1908-ին: Այս հարցի մասին տե՛ս՝ *Արփիար Արփիարեանի սպանութիւնը*, *Ջահակիր* շաբաթաթերթ, Յաւելուած ԺԲ., 2018, հետեւեալ ենթագլուխները՝ «Գ. Երկրորդ մահափորձ. 6. Միութեան քայքայումը» եւ «Դ. Սպանութիւն. 4. Վերակազմեալ Հնչակեաններու պառակտումը եւ մեղադրանքները Արզուեանի խմբակին դէմ. 5. *Լուսաբեր* ընդդէմ Արզուեանի»:

32. ԿԱՐԱՊԵՏ Յ. ՓԱՓԱԶԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

102. Կարապետ Յ. Փափազեանի մասին տե՛ս Ծանօթ. 88:

103. Մխիթարի մասին տե՛ս Ծանօթ. 100:

104. Լեւոն Մկրտիչեան:

105. Նահանգային Վարչութիւն:

33. ԱՐԱՄ ԱՍՔԱՆԱԶԻ ՆԱՄԱԿԸ

106. Արամ Ասքանազ՝ Վերակազմեալ Հնչակեան գործիչ:

34. ԿԱՐԱՊԵՏ Յ. ՓԱՓԱԶԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

107. Կարապետ Յ. Փափազեանի մասին տե՛ս Ծանօթ. 88:

108. Լեւոն Մկրտիչեան:

109. Մխիթարի մասին տե՛ս Ծանօթ. 100:
110. Արշակ Վռամեան (1870, Կ. Պոլիս – 1915, Վան)՝ Դաշնակցական գործիչ:
111. Մինաս Չերազ (1852, Կ. Պոլիս – 1929, Մարսիլիա)՝ գրող, խմբագիր, հասարակական գործիչ:

35. ԿԱՐԱՊԵՏ Յ. ՓԱՓԱԶԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ
112. Կարապետ Յ. Փափազեանի մասին տե՛ս Ծանօթ. 88:

36. ԿԱՐԱՊԵՏ Յ. ՓԱՓԱԶԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ
113. Կարապետ Յ. Փափազեանի մասին տե՛ս Ծանօթ. 88:

37. ՍԱՐԳԻՍ ՌՍՏԻԿԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ
114. Սարգիս Ռստիկեան՝ Վերակազմեալ Հնչակեան գործիչ:
115. Նամակի ուղղագրական բազմաթիւ սխալները սրբագրեցի առանց ծանօթագրութեան: Յստակութեան համար կատարեցի կէտադրական միջամտութիւններ:
116. Պէտք է ըլլայ՝ 1897-ին:

38. ԿԱՐԱՊԵՏ Յ. ՓԱՓԱԶԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ
117. Կարապետ Յ. Փափազեանի մասին տե՛ս Ծանօթ. 88:
118. Լեւոն Բաշալեան: Տե՛ս Կարապետ Յ. Փափազեանի 1900 Մայիս 1 թուակիր նամակը Լեւոն Բաշալեանին (նամակ թիւ 57):
119. Յովհաննէս Շահնազար: Տե՛ս Ծանօթ. 13: Այդ ժամանակ Շահնազար կը գտնուէր Եւրոպա՝ հետապնդելու կուսակցութիւններու միութեան խնդիրը: Այս հարցին մասին տե՛ս սոյն գրքոյկի ենթագլուխը՝ «19. Հնչակեան-Դաշնակցութիւն միութեան կրկնակի փորձեր. բ. Յովհաննէս Շահնազարի միջնորդութեամբ», էջ 55-57:

39. ԱՐՏԱՇԷՍ Յ. ՔԷՕԼԷԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ
120. Արտաշէս Յ. Քէօլէեանի մասին տե՛ս Ծանօթ. 75:

40. ՍԱՐԳԻՍ ՌՍՏԻԿԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ
121. Սարգիս Ռստիկեան՝ Վերակազմեալ Հնչակեան գործիչ:
122. Նամակի ուղղագրական բազմաթիւ սխալները սրբագրեցի առանց ծանօթագրութեան: Յստակութեան համար կատարեցի կէտադրական միջամտութիւններ:
123. Մաղաքիա արք. Օրմանեան 1896-1908-ին եղած է Պոլսոյ Պատրիարք: 1896-1901-ին Ազգային Վարչութեան ատենապետն էր Օրմանեանի շատ

հարազատ անձնաւորութիւն մը՝ Արթին փաշա։ Դժուար տարիներ էին, մէկ կողմէն՝ հայ յեղափոխական կուսակցութիւնները, միւս կողմէն՝ համիտեան ահռելի բռնակալութիւնը։ Յակոբ Սիրունի այսպէս կը ներկայացնէ Արթին փաշայի այդ տարիները.

Խորապէս տեղեակ հայ լեզուին եւ նախանձախնդիր հայ աւանդութեանց, իր խորքին մէջ ջերմ ազգասէր հայ պահպանողականի տիպարն էր Արթին փաշա, որ գիտէր պետական գործերու մէջ պահանջուած հաւատարմութիւնը ազգային շահերու հետ հաշտեցնելու փափուկ արուեստը: Պետական ինչ պաշտօն ալ վարեց, մտքէն երբեք չհանեց հայ ժողովուրդը, նոյնիսկ այն պահուն, երբ, արտաքին գործերու խորհրդական, ինք կը վարէր կերպով մը Թուրքիոյ արտաքին քաղաքականութիւնը, եւ երբ, ազգային գործերու գլուխն ալ անցաւ, որքան թոյլ կուտային անշուշտ իր ժամանակն ու պայմանները: Հլու արքունիքին եւ շահած անոր վստահութիւնը, այն հաւատքն ունէր, թէ աւելի լաւ կրնայ ծառայել այդ կերպով նաեւ Ազգին շահերուն, եւ իր միամտութիւնը պահ մը հոն հասցուց, որ յուսաց հայ յեղափոխականները հաշտեցնել սուլթանական արքունիքին հետ, 1897-1899 *տարիներուն, որպէսզի նոր աղէտներ խնայէ Ազգին, եւ այդ առթիւ նոյնիսկ բանակցութիւններ ալ վարեց:*

(Յ. Ճ. Սիրունի, «Օրմանեան եւ իր ժամանակը», *Էջմիածին*, Օգոստոս 1961, ԺԸ. տարի, թիւ Ը., էջ 49)։

Բնականաբար, այս կեցուածքին դէմ պիտի արտայայտուէին հայ յեղափոխականները։ Ռստիկեանի նամակէն քանի մը ամիս առաջ *Դրօշակ* Օրմանեան ու Արթին փաշա դասած էր դաւաճաններու շարքը.

Բոլոր ազգային դատին դաւաճանողները, բոլոր Օրմանեանները եւ Արթին փաշաները, որոնք ուզում են թիւրք ոստիկանութեան քմահաճոյքից կախուած հարց չինել մեր դատը, որ մեր հայրերն ու եղբայրները այնքան ճիգերով ու այնքան զոհերով յաջողեցրին վերջապէս դարձնել միջազգային, համաշխարհային խնդիր:

(«Մենք եւ մեր հակառակորդները», *Դրօշակ*, Հոկտեմբեր 1899, թիւ 9 (100), էջ 129)։

Վերակազմեալ Հնչակեանները եւ Արփիարեան եւս իրենց մամուլին մէջ հակառակ դիրք բռնած էին Օրմանեանի եւ Արթին փաշայի հանդէպ, զանոնք մեղադրելով Եըլտըզի գործակիցներ։

41. ԼԵՒՈՆ ԲԱՇԱԼԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

124. Լեւոն Բաշալեանի մասին տե՛ս Ծանօթ. 36։

125. Տե՛ս Ծանօթ. 119։

126. Խօսքը հետեւեալ յօդուածին մասին է. Արփիար Արփիարեան, «Ժամանակակից դէմքեր. Արշակ Չօպանեան», *Նոր կեանք*, 1 Յուլիս 1900, Գ. տարի, թիւ 13, էջ 201-203։

127. Տիգրան Կամսարական (1866, Կ. Պոլիս – 1941, Վիշի)՝ արձակագիր (*Վարժապետին աղջիկը* վէպի հեղինակ), հրապարակագիր, ձեռնարկատէր։ 1890-ականներու երկրորդ կէսին Եգիպտոսի մէջ իր եղբօր հետ կը ձեռնարկէ Կամսարական Ծխախոտի Ընկերութիւն արդիւնաբերական ընկերութիւնը։

128. Հրանդ (Հրանտ) Օտեան՝ Երուանդ Օտեանի եղբայրը։ Տե՛ս Ծանօթ. 10։

42. ՍԱՐԳԻՍ ՌՍՏԻԿԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

129. Սարգիս Ռստիկեան՝ Վերակազմեալ Հնչակեան գործիչ։

130. Նամակի ուղղագրական բազմաթիւ սխալները սրբագրեցի առանց ծանօթագրութեան։ Յստակութեան համար կատարեցի կէտադրական միջամտութիւններ։

131. Յովսէփ եպս. Սարաճեան՝ Ամերիկայի Հայոց Թեմի առաջնորդ 1898-1906-ին։ Թեմի նստավայրն էր Ուստր։

44. ՄԻՀՐԱՆ ԹԵԼԵԱՆԻ ԲԱՑ ՆԱՄԱԿԸ

132. Վահան Զարդարեան կու տայ Միհրան Թելեանի ամբողջական կենսագրութիւնը.

Ծնած է Պոլիս, Սկիւտար, 1869*-ին, իր նախնական կրթութիւնը Սկիւտարի Ազգ. Վարժարանին մէջ ստանալէ ետք, Կալաթա Սէրայի Լիսէն յաճախած է ուր Թովմաս Թէրզեանէն ուսած է իր հայերէնը, զոր ետքը ինքնօգնութեամբ ճոխացուցած է։ Կալաթա Սէրայէն չրջանաւարտ կ՚ըլլայ* 1887*-ին եւ* 1889*-ի վերջերը կը մտնէ Պոլսոյ Իրաւաբանական վարժարանը, որուն հոգին էր Կարապետ Շահպազ* (*յետոյ Ալի Շահպազ*) *եւ Թելեան երկուքին ալ՝ Թէրզեանի եւ Շահպազի շունչին տակ հայրենասիրութեան հուրն ունեցաւ մինչեւ վերջ։*

Իրաւաբանական վարժարանէն չրջանաւարտ ըլլալէն ետք Մեծր Քեաթիպեան գնահատելով Միհրանի արժանիքները՝ կ՚առաջարկէ Պատրիարքարանի մասնաւոր քարտուղարի պաշտօնին, զոր վարեց մինչեւ իր Պոլսէն փախուստը, 1896*։*

Թելեան Աղեքսանդրիա հասնելուն Գաղթականաց Յանձնաժողովին մէջ աշխատանք մը կը ստանձնէ։ Ապա կը մեկնի Պրիւքսէլ, ուր դեր մը ունեցած է պելժ մամուլին հաղորդելով մանիֆէսթ մը Հնչակեան կուսակցութեան կողմէ։

Ունիվէրսիթէ Լիպըր իրաւագիտական doctorat*ի քննութիւն անցնելով՝* 1901*-ին կը վերադառնայ Աղեքսանդրիա եւ պաւօն կ՚արձանագրուի* 1902 *Ապրիլին։*

1901-1908 *Աղեքսանդրիոյ Ազգ. Վարչական գործերուն նուիրուած է եւ գրեթէ միշտ վարած է ատենադպրութիւնը ազգային մարմիններու մէջ, բծախնդրութեամբ եւ ուղղամտութեամբ։*

1908*-ին Ս. Ռ. Կուսակցութեան հիմնադիրներէն մին եղած է եւ մինչեւ վերջ Ռ. Ա. Կուսակցութեան կողքին՝ գնահատած է մեր շինարար աշխատանքը եւ Արեւի ուղղութիւնը։* [...]

Եղած է երկար ատեններ Աղեքսանդրիոյ Թեմականի անդամ եւ ատենադպիր։ Քաղաք. Ժողովի անդամ եւ ատենադպիր, տիպար երեսփոխան որ միայն հանդիսաւոր նիստերուն չէ որ ներկայութիւնը կը բերէ, այլ առօրեայ թանկագին ծառայութիւններով օգտակար կ՚ըլլայ համայնքին վարչական հաստատութիւններուն, իբրեւ հմուտ իրաւաբան եւ նոյնքան ալ անձնուէր ժողովական։

1910*-ին երբ Աղեքսանդրիա հասայ, տեսայ թէ ի՛նչ ժողովրդականութիւն կը վայելէր գաղթական Հայերը ամէնքն ալ զինքը կը ճանչնային եւ ամէնքն ալ երախտագիտութեամբ*

կը յիշէին իր անունը. ամէնուն բարիք մը ըրած էր, ամէնուն օգտակար եղած էր, ոմանց գործ, ոմանց ապրուստը հոգացած եւ թեթեւցուցած էր իրենց տառապանքը, եղած է փաստաբանը Բարթող փաշայի, Րէյիզեան պէյերու եւ բոլոր մեծատուններու եւ միանգամայն եղած մտերիմը Օտեանի, Պարթեւեանի ու նոյն իսկ ամենէն յետին խանութպանի, եւ աղքատին որոնք կը յիշեմ թէ ամէնքն ալ այս վերջիններէն ժողովուրդին խոնարհ դասակարգէն յարգանօք ոտքի կ'ելլէին, երբ կ'անցնէր Ապուտարտարէն, երթալու համար Ազգ. Առաջնորդարանը:

Գնահատուած էր նաեւ Արմենակ Պէյ Կամսարականէ, որ իրեն յանձնած էր իր գործերուն յանձանձումը: Արդէն պէյին գնահատումը իրեն համար լաւագոյն յանձնարարականն էր: Եղած է նաեւ Մէֆլիսի հասպիի անդամ Հայոց Առաջնորդարանի կողմէն եւ Հ. Բ. Ը. Միութեան խանդավառ անդամ, ինչպէս նաեւ Աղեքսանդրիոյ տեղական Մասնաճիւղին ատենապետ:

Թելեան եղած է գրասէր եւ քաջալերող ամէն գրական գործերու: Յիշատակարանիս գնահատող մը եղած՝ կը փափաքէր շուտով տեսնել վերջաւորութիւնը, անով շատ խանդավառուած էր:

Թարգմանած եւ հրատարակած է Օքթով Ֆէօյէի Մեռեալ կինը վէպը, 1893 *թուականին:*
(Վահան Զարդարեան, «Անհետացող դէմքեր. Միհրան Թելեան (1869-1937)», *Արեւ*, 23 Ապրիլ 1937, ԻԱ. տարի, թիւ 5566, էջ 2):

Վահան Թէքէեան յատուկ գնահատումով անդրադարձած է իր մասին.

Թէլեան, խօսքով ըլլայ թէ գործով, նայուածքով թէ քայլուածքով, աւելի կը սահէր մարդոց մէջէն քան զանոնք կը դիմագրաւէր, փախուստ չտալով սակայն, ինքն ալ, ծառայելէ երբ դիմում կ'ըլլար իրեն, ծառայութի՛ւն անհատներու, ծառայութիւն ազգին: Իր սիլուէթը սիլուէթ մըն էր իրօք, ըսել կ'ուզեմ նուրբ, թեթեւ, քիչ մը մշուշային բան մը ունէր, բա՛ն մը զոր ստեղծելու կ'օգնէր, կ'ենթադրեմ, իր ճերմակութիւնն ու դեղնութիւնը, իր մազին եւ մօրուքին գրեթէ ոսկեգոյն դեղնութիւնը՝ որ մինչեւ իսկ երբ տժգունեցաւ՝ չճերմկցաւ բոլորովին, եղաւ աւելի եւս մշուշային...:

Բարոյապէս՝ իր ֆիզիքականին մարդն էր Միհրան Թէլեան: Այնչափ փափուկ, քաղաքավար եւ հաճոյակատար, հասկնալի է որ ան սիրուէր իր բարեկամներէն, բազմաթի՛ւ բարեկամներէն որոնք իր բազմաթիւ սգացողներն եղան երէկ:
(Վահան Թէքէեան, «Մեկնողներ», *Արեւ*, 24 Ապրիլ 1937, ԻԱ. տարի, թիւ 5567, էջ 2):

Կը մահանայ Աղեքսանդրիա, 1937 Ապրիլ 21-ին:

45. ԿԱՐԱՊԵՏ ԹՈՒՄԱԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

133. Կարապետ Թումաեան ծնած է Մարզուան, 1852 Օգոստոս 20-ին, հայ աւետարանական ընտանիքէ: Չորս տարուայ կրթութեան համար հայրը զինք կ'ուղարկէ Լիբանանի Զմմառ վանքը: Ապա կը յաճախէ Մարզուանի բողոքական-միսիոնարական Աստուածաբանական Ճեմարանը:

1874-1879-ին կ'ուսանի Լօզանի Faculté de Théologie Libre-ին մէջ, ուրկէ ընթացաւարտ կ'ըլլայ պաշտպանելով թէզը՝ *Agathangélos et la doctrine de l'église*

arménienne au V siècle խորագիրով եւ ստանալով Պսակաւոր Աստուածաբանութեան աստիճանը: Շուրջ մէկ տարի իբրեւ ազատ ունկնդիր կը հետեւի Պազէլի եւ Պեռնի համալսարաններու դասընթացքներուն:

1881-ին կը սկսի դասաւանդել Մարզուանի յիշեալ ճեմարանին մէջ (Խօսնակ, «Յոբելեար Բրօֆ. Կ. Թումաեան», *Հայաստանի կոչնակ*, շաբաթաթերթ, Նիւ Եորք, 1 Մարտ 1930, Լ. տարի, թիւ 9, էջ 271-273: Յ. Թ. Գայաեան, «Փրոֆ. Կ. Թումաեանի յոբելեանին առթիւ», *Հայաստանի կոչնակ*, 17 Մայիս 1930, Լ. տարի, թիւ 20, էջ 620):

1881-ին, իր նախաձեռնութեամբ կը հիմնուի Անաթօլիա Գօլէճը:

Կը զբաղի ցորենի վաճառականութեամբ եւ մաս կը կազմէ Թումաեան Եղբարց Ֆապրիքային (Խօսնակ, «Յոբելեար Բրօֆ. Կ. Թումաեան», *Հայաստանի կոչնակ*, 8 Մարտ 1930, Լ. տարի, թիւ 10, էջ 307):

Յովհաննէս Գայաեան 1881-1884-ին աշակերտած է Անաթօլիա Գօլէճ՝ Թումաեանի ուսուցչութեան տակ, իսկ 1884-1893-ին դասաւանդած է այնտեղ, դառնալով, Թումաեանի հետ, Գօլէճի գլխաւոր դասատուներէն մէկը: Գայաեան այսպէս կը նկարագրէ իր ուսուցիչին եւ աշխատակիցին առթած խանդավառութիւնը այնտեղ.

Անաթօլիա Գոլէճի մէջ Հայ լեզուի եւ գրականութեան ուսումը իր արժանաւոր տեղը գրաւեց փրոֆ. Թումաեանի օրով ու ձեռքով: Գրաբար, աշխարհաբար, հին եւ նոր մատենագրութիւն, տոհմային պատմութիւն, եւն., սիրական առարկաները դարձան բազմահարիւր աշակերտութեան: Իրեն կը պարտինք նաեւ ֆրանսերէնի պաշտօնական մուտքը Անաթօլիա Գոլէճէն ներս:

(Յ. Թ. Գայաեան, նշ. յօդ.ը, էջ 621):

Թումաեան աշխոյժ գործունէութիւն կ'ունենայ ոչ միայն Գօլէճին մէջ, այլ Մարզուանի միւս երկու դպրոցներուն՝ Աստուածաբանական Ճեմարանը եւ Աղջկանց Բարձրագոյն Վարժարանը: Գայաեան կը նկարագրէ.

Յարգելի դաստիարակը խոնջիլ չի գիտցող մշակ մը եղաւ, անսպառ աղբիւր մը սիրոյ, ուժի, կորովի, օրհնաբեր գործերու: Անոր մոգական պատգամներուն կ'սպասէին Աստուածաբանական ճեմարանը, Անաթօլիա Գոլէճը, Աղջկանց Բարձրագոյն Վարժարանը, գիշերային վարժարանները, բացօթեայ ժողովները, Հայ Աւետ. բեմը, եւն. եւն.: Իր դասախօսած առարկաներն էին՝ հայերէն լեզու (հին եւ նոր), մատենագրութիւն (հին եւ նոր), ազգ. պատմութիւն, փիլիսոփայութիւն, պատմութիւն փիլիսոփայութեան, եւ Աստ. ճեմարանին մէջ՝ աստուածաբանական դասեր, եբրայեցերէն, եւն. իր դասախօսութիւնները մէկ մէկ հոգեկան խնճոյքներ էին, անյագաբար ճաշակուած:

(Անդ, էջ 621):

Անաթօլիա Գօլէճի ուսանողութիւնը՝ Թումաեանի եւ Գայաեանի գաղափարական գլխաւորութեամբ, 1895-ին կը հիմնէ Փոքր Հայքի Կազմակերպութիւնը, նպատակ ունենալով բարձրացնել ժողովուրդի ազգային գիտակցութիւնը:

1890-ականներուն սկիզբը հայ յեղափոխական շարժումները սկսած էին

Թուրքիոյ մէջ: Թումաեանի կենսագիրը կը տեղեկացնէ.

Հայաշունչ ազդեցութիւնը տարածուած է շուրջանակի Պոնտոս՝ Սեբաստիա՝ Կեսարիա՝ այնպէս որ Արտասահմանէն ներմուծուած Յեղափոխական սերմերը հերկուած հող գտան այդ շրջանակին մէջ: Բրօֆ. Թումաեան, եթէ համակիր չէր յեղափոխական յանդուգն գործունէութեանց, կարող ալ չէր թումբ կենալ ուռեցող մակընթացութեան դէմ: Գօլէճը կասկածելի դարձաւ, որպէս կեդրոն Յեղափոխութեան: Ու ճակատագրին տարածուն ցոյցը այդ շրջանակին մէջ, առիթ եղաւ որ կառավարութեան աչքը կեդրոնանայ Գօլէճին երկու Հայկաբան Գլուխներուն վրայ: Բրօֆ. Թումաեան եւ Գայաեան – այս վերջինը արդէն արժանաւոր ձեռնասունը առաջնոյն – ձեռնակապ եւ շղթայուած իրարու՝ կը քշուին բանտէ բանտ, մինչեւ Գաղատիա, ենթարկուելով խժդուժ խոշտանգումներու:

(Խօսնակ, «Յոբելեար Բրօֆ. Կ. Թումաեան», *Հայաստանի կոչնակ*, շաբաթաթերթ, Նիւ Եորք, 8 Մարտ 1930, Լ. Տարի, թիւ 10, էջ 307-308):

1893-ի սկիզբները Թուրքիոյ զանազան վայրերէ կը ձերբակալուի ու կը բանտարկուի 49 հայ: *Ճէրիտէի մէհաքիմ* դատական լրագիրին մէջ կը տրուի անոնց ամբաստանութեան համատեղ պատճառները.

1892 (1308) *տարւոյ Դեկտեմբեր* 25 *Ուրբաթ* [հին տոմարով, Հ.Ա.] *գիշերուան մէջ սոյն ամբաստանեալները Կեսարիա, Տէվէլու, Եոզղատ, Չորում, Մարզուան, Թենոս, Ազիզիէ, Կեմերէք գասապաներու եւ նաեւ ուրիշ գասապաներու ու գիւղերու մզկիթներու դռներուն եւ այլ տեղերուն վրայ փակցուած ստայօդ յայտարարութիւնները իրենք պատրաստած եւ հրատարակած են:*

Այս միջոցով իրենց նպատակն էր Օսմանեան հողին վրայ բնակող հայերը գրգռել, որ զէնք առնելով յեղափոխութիւն հանեն կայսրութեան եւ կառավարութեան դէմ, եւ գործադրելու համար այս նպատակը, միաբանած են՝ որ իրենց շրջանակին մէջ գտնուող անձերը թալլեն, կողոպտեն, անոնց վրայ յարձակին, աւազակութիւն ընեն, թղթատարներու վրայ բռնանան եւ սպանութիւններ գործեն, եւ իրենց այս համաձայնութեան համեմատ, քանի մը տեղեր հարստահարութիւններ, աւազակութիւններ, մարդասպանութիւններ ըրած են:

(*Պատմագիրք Կիւրինի*, պատասխանատու խմբագիր՝ Պետրոս Մինասեան, Պէյրութ, Հրատարակութիւն Կիւրինի Հայրենակցական Միութեան, 1974, էջ 352):

Ամբաստանեալներէն մէկն էր մարզուանցի Կարապետ Թումաեան: Կը գտնուէին նաեւ հնչակեան յեղափոխականներ Անտօն Ռշտունի եւ Յովհաննէս Գայաեան (Անդ, էջ 353-354):

1893 Մայիս 1-ին բոլորը կը ներկայանան Էնկիւրիի դատարանը, ուր տեղի կ'ունենայ հարցաքննութիւն եւ դատաստան: Մայիս 8-ին, նոյն տեղը կը կատարուի դատաստանը եւ առանձին կը քննուին իւրաքանչիւր 49-ին ուղղուած ամբաստանութիւնները:

Թումաեան՝ իբրեւ Մարզուանի յեղափոխական ժողովի նախագահ, կ'ամբաստանուի իր անդամները զինելու, զինեալ ապստամբութիւն ծրագրելու, ինչպէս նաեւ *Հնչակ* թերթը տարածելու եւ այլ անօրինակութիւններու համար (Անդ, էջ 356-357): Թումաեան մանրամասնօրէն կը հերքէ բոլոր ամբաստանու-

թիւնները (դատարանին առջեւ իր ներկայացուցած պաշտպանական ճառին ամփոփումը Թումաեան յետագային հրատարակած է *Հայաստանի կոչնակ*ի մէջ. «Պատմական ճառ մը «եւ վաւերաթուղթ» խօսուած յատենի Էնկլիւրիի վերաքննիչ դատարանի աշէնի մուհաքէմէին», *Հայաստանի կոչնակ*, 21 Սեպտեմբեր 1929, ԻԹ. տարի, թիւ 38, էջ 1196-1198):

Իւրաքանչիւր անձ առանձին դատաքննելէ ետք, դատաւորը անոնց կու տայ տարբեր աստիճանի պատիժներ: Թումաեան, Ռշտունի, Գայաեան եւ 14 բանտարկեալներ կը դատապարտուին մահուան (*Պատմագիրք Կիւրինի*, էջ 362):

Յետագային, միջամտութիւններու շնորհիւ Թումաեան եւ Գայաեան կ'ազատին կախաղանէն, ինչպէս կը պատմագրէ Արսէն Կիտուր.

Ասոնցմէ [իմա՝ մահուան դատապարտուածներէն, Հ.Ա.] *Կարապետ Թումաեանը եւ Յովհաննէս Գայաեանը կախաղանէն ազատելու համար Մարզուանի քոլէճի տնօրէն Տոքթ. Հէրրէք կը դիմէ ամերիկեան դեսպանին: Միւս կողմէ՝ Տիկ. Թումաեան՝ զուիցերիացի գերմանուհի մը, որ այդ օրերուն Եւրոպա կը գտնուէր, կ'անցնի Լոնտոն եւ հանրային կարծիքը ոտքի կը հանէ: Կլատսթոնի դահլիճը Պոլսոյ իր դեսպանին միջոցով եւ ուրիշ օտար միջնորդութեամբ անոնց ազատ արձակումը կը պահանջուի: Բ. դուռը տեղի կու տայ եւ երկուքն ալ Թուրքիայէն դուրս կը վտարուին:*

(Արսէն Կիտուր, *Պատմութիւն Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան 1887-1962*, Ա. հատոր, Պէյրութ, Հրատարակութիւն Ս. Դ. Հնչակեան Կուս. Պատմագրութեան Կեդր. Յանձնախումբի, 1962, էջ 124):

Անտօն Ռշտունի կը յաջողի փախչիլ: Ոմանց դատավճիռը կը մեղմացուի եւ կ'աքսորուին ափրիկեան Թրիփոլի, իսկ 5 հոգի 1893 Յուլիս 10-ին կը բարձրանան կաղաղան (Անդ, էջ 124-125):

Թումաեան եւ իւր զուիցերիուհի տիկինը 1893-էն սկսեալ կը թափառին Պեռլին, Զուիցերիա, Պելճիքա, Ֆրանսա, մինչեւ որ 1897-ին կը հաստատուին Լոնտոն: Այնտեղ, հայասէր անգլիացիներու աջակցութեամբ Թումաեան կը հիմնէ Չիկուէլի Հայ Հօմը,

ուր կը պատսպարուին քանի մը տասնեակ որբեր, կը կրթուին, կը դաստիարակուին, եւ կը տեղաւորուին զանազան գործերու մէջ:

(Խօսնակ, «Յոբելեար Բրօֆ. Կ. Թումաեան», *Հայաստանի կոչնակ*, 8 Մարտ 1930, Լ. տարի, թիւ 10, էջ 308):

Ապա,

Հայ Հօմը ունեցաւ իր տպարանիկը, եւ իր պատկերազարդ ամսաթերթիկը Պատանի, 16 *փոքրադիր էջերով, որուն խմբագիրը, գրաշարները եւ վարիչները «իրենք» եղած են, հոն առաջ եկող պատանեակները, առաջնորդութեամբ իրենց դաստիարակ Թումաեանին: Թերթը տեւած է վեց տարի անընդհատ* (1902-1907):

(Անդ, էջ 308):

1914-ին կը վերադառնայ Պոլիս եւ Իթթիհատի երեսփոխանական երկրորդ ընտրութիւններուն կ'ընտրուի Երեսփոխանական Ժողովի անդամ: Կը ծագի

պատերազմը, Երեւափոխանական ժողովը կը դադրի գործելէ եւ Թումաեան կը վերադառնայ Լոնտոն: Իր կենսագիրը կը տեղեկացնէ՝ որ այնտեղ ան

կը յաջողի կազմել Պրիթիշ-Արմէնիա Քոմիթի մը, գործակցութեամբ Կեդրոնականի նախկին տնօրէն Մոստիչեանի եւ ծանօթ վաճառական Տ. Արսլանեանի (իր նախկին Հին սաներէն): Նկատելի քաղաքական դէմքեր պարունակող այս մարմինը կարելին ըրաւ, պատերազմի տարիներու միջոցին, դրական կերպարանք մը տալու համար Հայկական խնդրոյն, Բրիտանական դիւանագիտութեան միջոցով, ծնունդ տալով նոյն ատեն Լորտ Մէյըրս Ֆընտին: Եթէ առաջինը վիժեցաւ իրադարձութեանց հետեւանքով, երկրորդը կը շարունակէ դեռ իր դրական օգնութիւնը:

(Անդ, էջ 309):

Պատերազմէն ետք կը մասնակցի Փարիզի ազգային Պատգամաւորական կրկին ժողովներուն, ապա Փասթէօռ Քրաֆթ-Պօնարի հետ կը շրջագայի

Նիւ Եօրքէն մինչեւ Քալիֆօրնիա, դարմանելու համար նիւթական անձկութիւնը իր սրտին մօտիկ Ջուիցերահայ որբախնամ հաստատութեան, անձնուիրաբար:

(Անդ, էջ 309):

Թումաեան հեղինակն է գիրքերու՝ *Պատմութիւն Արեւելեան խնդրոյ եւ առաջնորդ Հայկական հարցի*, 2 հատորով (Լոնտոն, 1905) եւ *Մարզուանի գաւառաբարը* (Վիեննա, տպ. Մխիթարեան, 1930):

Նիւ Եորքի *Հայաստանի կոչնակ* շաբաթաթերթին մէջ հրատարակած է հետեւեալ յօդուածները.

«Հայութեան դիրքը հանդէպ ամերիկեան գօլէճներու, Ա.», 1 Յունուար 1921, ԻԱ. տարի, թիւ 1, էջ 41-44:

«Հայութեան դիրքը հանդէպ ամերիկեան գօլէճներու, Բ.», 8 Յունուար 1921, ԻԱ. տարի, թիւ 2, էջ 86-88:

«Հայութեան դիրքը հանդէպ ամերիկեան գօլէճներու, Գ.», 15 Յունուար 1921, ԻԱ. տարի, թիւ 3, էջ 118-120:

«Հայութեան դիրքը հանդէպ ամերիկեան գօլէճներու, Դ.», 29 Յունուար 1921, ԻԱ. տարի, թիւ 5, էջ 182-185:

«Դրուագ մը Կիլիկիոյ հայութենէն, Ա.», 19 Փետրուար 1921, ԻԱ. տարի, թիւ 8, էջ 278-281:

«Դրուագ մը Կիլիկիոյ հայութենէն, Բ.», 26 Փետրուար 1921, ԻԱ. տարի, թիւ 9, էջ 310-312:

«Դրուագ մը Կիլիկիոյ հայութենէն, Գ.», 5 Մարտ 1921, ԻԱ. տարի, թիւ 10, էջ 345-347:

«Ակնարկ մը մեր կորսուած երկրամասերուն վրայ, Ա.», 26 Մարտ 1921, ԻԱ. տարի, թիւ 13, էջ 438-439:

«Ազգ. քաղաքականութեան արդի հնարաւորութիւնները, Ա.», 2 Ապրիլ 1921, ԻԱ. տարի, 14, էջ 471-474:

«Ազգ. քաղաքականութեան արդի հնարաւորութիւնները, Բ.», 9 Ապրիլ 1921, ԻԱ. տարի, 15, էջ 501-503:
«Ազգ. քաղաքականութեան արդի հնարաւորութիւնները, Գ.», 16 Ապրիլ 1921, ԻԱ. տարի, 16, էջ 537-539:
«Ակնարկ մը մեր կորսուած երկրամասերուն վրայ, Բ.», 23 Ապրիլ 1921, ԻԱ. տարի, թիւ 17, էջ 568-571:
«Ակնարկ մը մեր կորսուած երկրամասերուն վրայ, Գ.», 7 Մայիս 1921, ԻԱ. տարի, թիւ 19, էջ 635-637:
«Ակնարկ մը մեր կորսուած երկրամասերուն վրայ, Դ.», 14 Մայիս 1921, ԻԱ. տարի, թիւ 20, էջ 666-668:
«Հայ մայրութիւնը, Ա.», 25 Յունիս 1921, ԻԱ. տարի, թիւ 26, էջ 850-852:
«Հայ մայրութիւնը, Բ.», 2 Յուլիս 1921, ԻԱ. տարի, թիւ 27, էջ 882-884:
«Հայ մայրութիւնը, Գ.», 16 Յուլիս 1921, ԻԱ. տարի, թիւ 29, էջ 944-946:
«Հայ մատնիչներու երրորդութիւն մը», 6 Օգոստոս 1921, ԻԱ. տարի, թիւ 32, էջ 1042-1045:
«Հայուն յուսախաբութիւնները, Ա.», 10 Սեպտեմբեր 1921, ԻԱ. տարի, թիւ 37, էջ 1098-1100:
«Հայուն յուսախաբութիւնները, Բ.», 17 Սեպտեմբեր 1921, ԻԱ. տարի, թիւ 38, էջ 1132-1134:
«Զանկեզուր, Ա.», 18 Մարտ 1922, ԻԲ. տարի, թիւ 11, էջ 359-362:
«Զանկեզուր, Բ.», 25 Մարտ 1922, ԻԲ. տարի, թիւ 12, էջ 391-394:
«Հին ժամանակ հայ պատուիրակութիւնները, Ա.», 29 Ապրիլ 1922, ԻԲ. Տարի, թիւ 17, էջ 552-553:
«Հին ժամանակ հայ պատուիրակութիւնները, Բ.», 6 Մայիս 1922, ԻԲ. Տարի, թիւ 18, էջ 584-585:
«Հին ժամանակ հայ պատուիրակութիւնները, Գ.», 13 Մայիս 1922, ԻԲ. Տարի, թիւ 19, էջ 617-618:
«Անհատին աւագ կարեւորութիւնը», 1 Յուլիս 1922, ԻԲ. տարի, թիւ 26, էջ 841-842:
«Յովհաննէս Պատմիչ Կաթողիկոս, Ա.», 4 Նոյեմբեր 1922, ԻԲ. տարի, թիւ 44, էջ 1420-1421:
«Ազգային քաղաքականութիւն, Ա.», 11 Նոյեմբեր 1922, ԻԲ. տարի, թիւ 45, էջ 1451-1453:
«Ազգային քաղաքականութիւն, Բ.», 18 Նոյեմբեր 1922, ԻԲ. տարի, թիւ 46, էջ 1483-1485:
«Յովհաննէս Պատմիչ Կաթողիկոս, Բ.», 25 Նոյեմբեր 1922, ԻԲ. տարի, թիւ 47, էջ 1516-1518:
«Յովհաննէս Պատմիչ Կաթողիկոս, Գ.», 2 Դեկտեմբեր 1922, ԻԲ. տարի, թիւ 48,

էջ 1548-1550:

«Զայն տառապելոց, Ա.», 19 Մայիս 1923, ԻԳ. տարի, թիւ 20:

«Զայն տառապելոց, Բ.», 26 Մայիս 1923, ԻԳ. տարի, թիւ 21, էջ 649-650:

«Անդունդէ անդունդ, Ա.», 23 Յունիս 1923, ԻԳ. տարի, թիւ 25, էջ 780-781:

«Անդունդէ անդունդ, Բ.», 21 Յուլիս 1923, ԻԳ. տարի, թիւ 29, էջ 906-908:

«Թելադրութիւններ Երեւանի համագումարի հրաւէրին առթիւ», 29 Սեպտեմբեր 1923, ԻԳ. տարի, թիւ 39, էջ 1221-1223:

«Ի պատկեր Աստուծոյ, Ա.», 29 Նոյեմբեր 1924, ԻԴ. տարի, թիւ 48, էջ 1516-1517:

«Ի պատկեր Աստուծոյ, Բ.», 6 Դեկտեմբեր 1924, ԻԴ. տարի, թիւ 49, էջ 1549-1550:

«Անգլիոյ Ազատական Կուսակցութեան եւ հայ ազգին վիճակը», 13 Դեկտեմբեր 1924, ԻԴ. տարի, թիւ 50, էջ 1573-1575:

«Պրն. Արշակ Չօպանեանի յոբելեանի առթիւ», 20 Դեկտեմբեր 1924, ԻԴ. տարի, թիւ 51, էջ 1613-1614:

«Շնորհաւոր Նոր Տարի», 3 Յունուար 1925, ԻԵ. տարի, թիւ 1, էջ 5-7:

«Խոստովանութիւն մը եւ կոչ մը մարզուանցիներուն», 21 Փետրուար 1925, ԻԵ. տարի, թիւ 8, էջ 234-235:

«Հայ ազգային իտէալները», 2 Յունուար 1926, ԻԶ. տարի, թիւ 1, էջ 118-122:

«Կուսակցական համերաշխութիւն», 20 Մարտ 1926, ԻԶ. տարի, թիւ 12, էջ 490:

«Հայոց Զատիկը», 10 Ապրիլ 1926, ԻԶ. տարի, թիւ 15, էջ 584-586:

«Գեղեցիկ պատեհութիւն մը», 5 Յունիս 1926, ԻԶ. տարի, թիւ 23, էջ 843-845:

«Ուղղագրութեան առեղծուածը», 11 Դեկտեմբեր 1926, ԻԶ. տարի, թիւ 50, էջ 1707-1710:

«Գրականութիւն եւ քաղաքակրթութիւն, Ա.», 1 Յունուար 1927, ԻԷ. տարի, թիւ 1, էջ 3-5:

«Գրականութիւն եւ քաղաքակրթութիւն, Բ.», 8 Յունուար 1927, ԻԷ. տարի, թիւ 2, էջ 40-42:

«*Ասպետ Լիպարիտ*», 2 Յուլիս 1927, ԻԷ. տարի, թիւ 27, էջ 858-859:

«Ազգային եկեղեցին եւ բողոքականութիւնը, Ա.», 4 Փետրուար 1928, ԻԸ. տարի, թիւ 5, էջ 136-138:

«Ազգային եկեղեցին եւ բողոքականութիւնը, Բ.», 11 Փետրուար 1928, ԻԸ. տարի, թիւ 6, էջ 168-169:

«Եկեղեցական խնդիրը Անգլիոյ մէջ, Ա.», 25 Փետրուար 1928, ԻԸ. տարի, թիւ 8, էջ 235-237:

«Եկեղեցական խնդիրը Անգլիոյ մէջ, Բ.», 3 Մարտ 1928, ԻԸ. տարի, թիւ 9, էջ 267-268:

«Անգլիական եկեղեցւոյ ճգնաժամը», 4 Օգոստոս 1928, ԻԸ. տարի, թիւ 31, էջ 971-973:

«Ուր կ'երթան ննջեցեալք. հանդերձեալ կեանք», 22 Սեպտեմբեր 1928, ԻԸ. տարի, թիւ 38, էջ 1192-1195:

«Ոգեհարցութիւնը դատարանի քաշուած, Ա.», 13 Ապրիլ 1929, ԻԹ. տարի, թիւ 15, էջ 462-463:

«Ոգեհարցութիւնը դատարանի քաշուած, Բ.», 20 Ապրիլ 1929, ԻԹ. տարի, թիւ 16, էջ 492-494:

«Հայերէնի գաւառաբարներուն խնդիրը», 22 Յունիս 1929, ԻԹ. տարի, թիւ 25, էջ 775-777:

«Պատմական ճառ մը «եւ վաւերաթուղթ» խօսուած յատենի Էնկլիրիի վերաքննիչ դատարանի աշէնի մուհաքէմէին», 21 Սեպտեմբեր 1929, ԻԹ. տարի, թիւ 38, էջ 1196-1198:

«Ազգային եւ կրօնական համերաշխութեան խնդիրը, Ա.», 5 Հոկտեմբեր 1929, ԻԹ. տարի, թիւ 40, էջ 1254-1256:

«Ազգային եւ կրօնական համերաշխութեան խնդիրը, Բ.», 19 Հոկտեմբեր 1929, ԻԹ. տարի, թիւ 42, էջ 1317-1319:

«Քարոզչութիւնը Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցւոյ մէջ, Ա.», 7 Դեկտեմբեր 1929, ԻԹ. տարի, թիւ 49, էջ 1542-1544:

«Հայ եկեղեցւոյ քարոզչութիւնը, Բ.», 8 Փետրուար 1929, Լ. տարի, թիւ 6, էջ 172-174:

«Հայ Պահլաւունիք. Ս. Գրիգոր Լուսաւորչաց տունը, Ա.», 15 Մարտ 1930, Լ. տարի, թիւ 11, էջ 328-329:

«Հայ Պահլաւունիք. Ս. Գրիգոր Լուսաւորչաց տունը, Բ.», 22 Մարտ 1930, Լ. տարի, թիւ 12, էջ 361-363:

«Համերաշխ գործակցութիւն», 19 Ապրիլ 1930, Լ. տարի, թիւ 16, էջ 487-488:

«Անիի եւ Շիրակի Պահլաւունիները», 7 Յունիս 1930, Լ. տարի, թիւ 23, էջ 711-714:

«Երկու յիշատակելի դէմքեր, Ա.», 26 Յուլիս 1930, Լ. տարի, թիւ 30, էջ 941-942:

«Երկու յիշատակելի դէմքեր, Բ.», 9 Օգոստոս 1930, Լ. տարի, թիւ 32, էջ 1008-1009:

«Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ եկեղեցին (Saint John the Divine)», 13 Սեպտեմբեր 1930, Լ. տարի, թիւ 37, էջ 1166-1169:

«Գրիգոր Մագիստրոս», 18 Հոկտեմբեր 1930, Լ. տարի, թիւ 42, էջ 1322-1325:

«Յանձնարարութիւններ եւ թելադրութիւններ», 24 Յունուար 1931, ԼԱ. տարի, թիւ 4, էջ 102-104:

«Աւետարանական շարժումը, Ա.», 14 Մարտ 1931, ԼԱ. տարի, թիւ 11, էջ 330-332:

«Աւետարանական շարժումը, Բ.», 21 Մարտ 1931, ԼԱ. տարի, թիւ 12, էջ 362-364:

«Զուիցերիոյ Հայաստանի համալսարանը», 22 Օգոստոս 1931, ԼԱ. տարի, թիւ 34, էջ 1069-1070:

«Կիլիկիոյ հայ Պահլաւունիք, Ա.», 19 Սեպտեմբեր 1931, ԼԱ. տարի, թիւ 38, էջ 1191-1194:

«Կիլիկիոյ հայ Պահլաւունիք, Բ.», 26 Սեպտեմբեր 1931, ԼԱ. տարի, թիւ 37, էջ 1227-1230:

«Անգլիոյ իրադարձութիւնները. Dole-ին խաղացած խաղերը», 17 Հոկտեմբեր 1931, ԼԱ. տարի, թիւ 42, էջ 1320-1322:

«Կաթողիկոսական անելէն ելլելու հնարաւորութիւն մը», 7 Նոյեմբեր 1931, ԼԱ. տարի, թիւ 45, էջ 1421-1422:

«Անգղիական իրադարձութիւններ», 5 Դեկտեմբեր 1931, ԼԱ. տարի, թիւ 49, էջ 1544-1546:

«Անգղիական իրադարձութիւններ», 12 Դեկտեմբեր 1931, ԼԱ. տարի, թիւ 50, էջ 1577-1580:

«Անգղիական իրադարձութիւններ», 19 Դեկտեմբեր 1931, ԼԱ. տարի, թիւ 51, էջ 1613-1614:

«Արձագանգներ. դարձեալ անգղիական Dole-ը», 23 Յունուար 1932, ԼԲ. տարի, թիւ 4, էջ 117-118:

«Հնդկական իրադարձութիւններ», 12 Մարտ 1932, ԼԲ. տարի, թիւ 11, էջ 303-305:

«Հնդկական իրադարձութիւններ. վերջին քոնֆէրանսին շուրջ», 2 Ապրիլ 1932, ԼԲ. տարի, թիւ 14, էջ 377-379:

«Հնդկական իրադարձութիւններ, Բ.», 9 Ապրիլ 1932, ԼԲ. տարի, թիւ 15, էջ 400-402:

«Առաջին հայերէն ինքնագիր գիրքը. Կորիւն սքանչելի, Ա.», 2 Յուլիս 1932, ԼԲ. տարի, թիւ 27, էջ 689-691:

«Առաջին հայերէն ինքնագիր գիրքը, Բ.», 9 Յուլիս 1932, ԼԲ. տարի, թիւ 28, էջ 713-714:

«Անգղիական իրադարձութիւններ, Ա.», 17 Սեպտեմբեր 1932, ԼԲ. տարի, թիւ 38, էջ 951-952:

«Անգղիական իրադարձութիւններ, Բ.», 24 Սեպտեմբեր 1932, ԼԲ. տարի, թիւ 39, էջ 977-978:

«Անգղիական իրադարձութիւններ. Իրլանտա եւ Հնդկաստան», 29 Հոկտեմբեր 1932, ԼԲ. տարի, թիւ 44, էջ 1095-1097:

«Անգղիական իրադարձութիւններ. միութեան ձեռնարկներ», 19 Նոյեմբեր 1932, ԼԲ. տարի, թիւ 47, էջ 1167-1170:

«Անգղիական անցուդարձեր. Ազատական Կուսակցութեան շուրջ», 24 Դեկտեմբեր 1932, ԼԲ. տարի, թիւ 52, էջ 1287-1288:

«Անգղիական իրադարձութիւններ. կը միանան», 14 Յունուար 1933, ԼԳ. տարի, թիւ 2, էջ 31-32:

«Կաթողիկոսութիւն հայաստանեայց եկեղեցւոյ», 11 Փետրուար 1933, ԼԳ. տարի, թիւ 6, էջ 127-130:
«Լուսաւորչայ տունը, Ա.», 25 Փետրուար 1933, ԼԳ. տարի, թիւ 8, էջ 179-180:
«Լուսաւորչայ տունը, Բ.», 4 Մարտ 1933, ԼԳ. տարի, թիւ 9, էջ 201-202:
«Հայ կաթողիկոսութիւն. Բ. շրջան. անտէրընչութեան 434 տարիներ», 17 Յունիս 1933, ԼԳ. տարի, թիւ 24, էջ 559-561:
«Հայ կաթողիկոսութիւն. արաբ ոստիկանաց ժամանակ», 29 Յուլիս 1933, ԼԳ. տարի, թիւ 30, էջ 704-705:
«Հայ կաթողիկոսութիւն», 2 Սեպտեմբեր 1933, ԼԳ. տարի, թիւ 35, էջ 825-826:
«Հայ կաթողիկոսութիւն. Գ. շրջան. Բագրատունեան, Ա.», 7 Հոկտեմբեր 1933, ԼԳ. տարի, թիւ 40, էջ 947-949:
«Հայ կաթողիկոսութիւն. Գ. շրջան. Բագրատունեան, Բ.», 14 Հոկտեմբեր 1933, ԼԳ. տարի, թիւ 41, էջ 968-969:
«Ամենայն հայոց կաթողիկոսութիւն. Ս. Էջմիածնական շրջան (1441-1809)», 9 Դեկտեմբեր 1933, ԼԳ. տարի, թիւ 49, էջ 1159-1161:
«Ամենայն հայոց կաթողիկոսութիւն. Էջմիածնի շրջան (1441-1809)», 20 Յունուար 1934, ԼԴ. տարի, թիւ 3, էջ 53-54:
«Սուրբ գրոց ամենահին ձեռագիրը. Codex sinaiticus», 17 Փետրուար 1934, ԼԴ. տարի, թիւ 7, էջ 150-151:
«Ի յիշատակ Դուրեան սրբազանի», 10 Մարտ 1934, ԼԴ. տարի, թիւ 10, էջ 226-227:
«Կարեւորն ու աւելորդը», 5 Մայիս 1934, ԼԴ. տարի, թիւ 18, էջ 418-420:
«Հայն ու արաբը», 2 Յունիս 1934, ԼԴ. տարի, թիւ 22, էջ 513-514:
«Հայրապետութիւն Ամենայն Հայոց. Զ. եւ վերջին շրջան. ռուսական կամ ժամանակակից շրջան, Ա.», 23 Յունիս 1934, ԼԴ. տարի, թիւ 25, էջ 581-582:
«Հայրապետութիւն Ամենայն Հայոց. Զ. եւ վերջին շրջան, Բ.», 30 Յունիս 1934, ԼԴ. տարի, թիւ 26, էջ 605-607:
«Ցանկապատին վրայ կենալու քաղաքականութիւնը», 4 Օգոստոս 1934, ԼԴ. տարի, թիւ 31, էջ 725-726:
«Նոր աշխարհ», 22 Սեպտեմբեր 1934, ԼԴ. տարի, թիւ 38, էջ 893-895:
«Հայրապետութիւն Ամենայն Հայոց. Զ. եւ վերջին շրջան», 3 Նոյեմբեր 1934, ԼԴ. տարի, թիւ 44, էջ 1040-1042:
«Հայն ու արաբը», 24 Նոյեմբեր 1934, ԼԴ. տարի, թիւ 47, էջ 1114:
«Հայ եւ Հայաստան», 15 Դեկտեմբեր 1934, ԼԴ. տարի, թիւ 50, էջ 1182-1183:
«Անցնող տարին», 2 Փետրուար 1935, ԼԵ. տարի, թիւ 5, էջ 100-101:
«Աւագ Շաբաթը», 20 Ապրիլ 1935, ԼԵ. տարի, թիւ 16, էջ 369-370:
«Անգլիոյ դերը խաղաղութեան պահպանման մէջ», 4 Մայիս 1935, ԼԵ. տարի, թիւ 18, էջ 412-413:

«Արքայական յոբելեանը, Ա.», 6 Յուլիս 1935, ԼԵ. տարի, թիւ 27, էջ 629-630:
«Արքայական յոբելեանը, Բ.», 13 Յուլիս 1935, ԼԵ. տարի, թիւ 28, էջ 654-656:
«Պետութեան եւ եկեղեցւոյ յարաբերութիւնները», 24 Օգոստոս 1935, ԼԵ. տարի, թիւ 34, էջ 796-797:
«Կաթ եւ մեղր բղխող երկիրը», 14 Սեպտեմբեր 1935, ԼԵ. տարի, թիւ 37, էջ 870-872:
«Անգլիական իրադարձութիւններ, Ա.», 14 Դեկտեմբեր 1935, ԼԵ. տարի, թիւ 50, էջ 1180-1181:
«Անգլիական իրադարձութիւններ, Բ.», 21 Դեկտեմբեր 1935, ԼԵ. տարի, թիւ 51, էջ 1208-1209:
«Հանրային կարծիքի յաղթանակը, Ա.», 18 Յունուար 1936, ԼԶ. տարի, թիւ 3, էջ 53-54:
«Հանրային կարծիքի յաղթանակը, Բ.», 25 Յունուար 1936, ԼԶ. տարի, թիւ 4, էջ 78-79:
«Անգլիոյ արքայասուգը», 29 Փետրուար 1936, ԼԶ. տարի, թիւ 9, էջ 198-200:
«Մուսոլինիի քօղազերծումը», 21 Մարտ 1936, ԼԶ. տարի, թիւ 12, էջ 271-272:
«Հռենոսեան շրջանի հարցը Լոնտոնի խորհրդաժողովին մէջ», 18 Ապրիլ 1936, ԼԶ. տարի, թիւ 16, էջ 367-368:
«Արմենիա եւ Ապիսինիա, Ա.», 19 Սեպտեմբեր 1936, ԼԶ. տարի, թիւ 38, էջ 893-894:
«Արմենիա եւ Ապիսինիա, Բ.», 26 Սեպտեմբեր 1936, ԼԶ. տարի, թիւ 39, էջ 917-918:
«Քաղաքական տեսութիւն անցեալ տարուան, Ա.», 9 Յունուար 1937, ԼԷ. տարի, թիւ 2, էջ 36-38:
«Քաղաքական տեսութիւն անցեալ տարուան, Բ.», 16 Յունուար 1937, ԼԷ. տարի, թիւ 3, էջ 61-62:
«Քաղաքական տեսութիւն անցեալ տարուան, Գ.», 23 Յունուար 1937, ԼԷ. տարի, թիւ 4, էջ 85-86:
«Անգլիոյ երիտասարդութեան դիրքն ու տրամադրութիւնը ապագայ պատերազմին հանդէպ», 27 Փետրուար 1937, ԼԷ. տարի, թիւ 9, էջ 205-207:
«Յեղափոխութեան վարձքը», 3 Ապրիլ 1937, ԼԷ. տարի, թիւ 14, էջ 325-326:
«Կրկնակ վարչաձեւ. պետութիւն եւ եկեղեցի», 9 Հոկտեմբեր 1937, ԼԷ. տարի, թիւ 41, էջ 983-984:
«Հայրենիք եւ գաղութք», 30 Ապրիլ 1938, ԼԸ. տարի, թիւ 18, էջ 415-416:
«Բիւզանդիոնի հայ կայսերաց արքունիքը. Ա. Համառօտ պատմական նկարագիր, Ա.», 23 Յուլիս 1938, ԼԸ. տարի, թիւ 30, էջ 701-702:
«Բիւզանդիոնի հայ կայսերաց արքունիքը. Ա. Համառօտ պատմական նկարագիր, Բ.», 30 Յուլիս 1938, ԼԸ. տարի, թիւ 31, էջ 725-726:

«Բիւզանդիոնի հայ կայսերք. մի քանի խորհրդածութիւններ, Ա.», 20 Օգոստոս 1938, ԼԸ. տարի, թիւ 34, էջ 802-803։

«Բիւզանդիոնի հայ կայսերք. մի քանի խորհրդածութիւններ, Բ.», 27 Օգոստոս 1938, ԼԸ. տարի, թիւ 35, էջ 823-824։

«Չեքօսլովաքիա եւ Անգլիա. երեք դար առաջ եւ այժմ», 22 Հոկտեմբեր 1938, ԼԸ. տարի, թիւ 43, էջ 1021-1022։

«Արշակ Չօպանեանի յիսնամեայ յոբելեանը», 21 Յունուար 1939, ԼԹ. տարի, թիւ 3, էջ 56-57։

«Բաղդ եւ ազգային նկարագիր, Ա.», 1 Ապրիլ 1939, ԼԹ. տարի, թիւ 13, էջ 307-309։

«Բաղդ եւ ազգային նկարագիր, Բ.», 8 Ապրիլ 1939, ԼԹ. տարի, թիւ 14, էջ 331-332։

134. Սուրէն Պարթեւեան։ 1898-ին կը գտնուէր Անգլիա, ուր կարճ ժամանակով Մանչեսթըրի մէջ հրատարակած է *Վաղուան ձայնը* ամսաթերթը, որմէ ետք մեկնած է ԱՄՆ։ 1901-ին վերադարձած է Լոնտոն, Մայիս 15-ին ստանձնելու *Նոր կեանք*ի խմբագրապետութեան պաշտօնը, Արփիարեանը կուսակցութենէն հեռացուելէն ետք։ Իր մասին տե՛ս Ծանօթ. 82։

47. ՍՈՒՐԷՆ ՊԱՐԹԵՒԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

135. Սուրէն Պարթեւեանի մասին տե՛ս Ծանօթ. 82։

136. Վահէ Արզուեան։ Արզուեան պիտի մեկնէր ԱՄՆ, այնտեղ ինքնածանուցողական աշխատանք պիտի տանէր, որմէ ետք Արփիարեան պիտի վտարուէր/հրաժարէր Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութենէն եւ 1901 Մայիս 15-էն սկսեալ *Նոր կեանք*ի խմբագրապետութեան պաշտօնը պի՛տի անցնէր այդ նպատակով Լոնտոն ուղարկուած Սուրէն Պարթեւեանին (տե՛ս սոյն գրքոյկի ենթագլուխները՝ «20. Հրաժարում/հեռացում կուսակցական գործունէութենէ» եւ «21. Արփիարեանի հեռացումը *Նոր կեանք*էն», էջ 57-65)։

137. Սուրէն Պարթեւեան, *Խարազան*, Ա. պրակ, Փարիզ, Համալսարանի Տպարան, Յունուար 1901։

138. Արշակ Չօպանեան։

139. Զարեհ Գոչեան։ Տե՛ս Ծանօթ. 143։

48. ՍՈՒՐԷՆ ՊԱՐԹԵՒԵԱՆԻ ԲԱՑ ՆԱՄԱԿԸ

140. Սուրէն Պարթեւեանի մասին տե՛ս Ծանօթ. 82։

141. Բաց նամակի գրութեան ժամանակ Արփիարեան արդէն հեռացած/ հեռացուած էր *Նոր կեանք*էն եւ խմբագրութիւնը ստանձնած Սուրէն Պարթեւեան։ Անհասկնալի է, որ Պարթեւեան տակաւին յօդուած կ՚ակնկալէ Արփիարեանէն։

50. ԼԵՒՈՆ ԲԱՇԱԼԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

142. Լեւոն Բաշալեանի մասին տե՛ս Ծանօթ. 36։

51. ԶԱՐԵՀ ԳՈՉԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

143. Զարեհ Գոչեան եղած է Վերակազմեալ Հնչակեան գործիչ։ Մաս կազմած է Վերակազմեալներու Վահէ Արզուեանի խմբակին։ 1908-ին մասնակցած է Արփիարեանի սպանութեան գործողութեան, ձերբակալուած եգիպտական ոստիկանութեան կողմէ, Եղեռնադատ ատեանին կողմէ անպարտ յայտարարուած, եւ հակառակ այս վճիռին վտարուած է Իզմիր, ուր բանտարկուած է օսմանեան ոստիկանութեան կողմէ։ Սահմանադրութեան հռչակումէն ետք ազատ արձակուած է եւ հեռացած Թուրքիայէն։
(Երուանդ Օտեան, «Տասներկու տարի Պոլսէն դուրս 1896-1908», *Ժամանակ*, 10/23 Յունուար 1913, Ե. տարի, թիւ 1333, էջ 1։ 11/24 Յունուար 1913, Ե. տարի, թիւ 1334, էջ 1։ 12/25 Յունուար 1913, Ե. տարի, թիւ 1335, էջ 1։ 13/26 Յունուար 1913, Ե. տարի, թիւ 1336, էջ 1)։

53. ԳՐԻԳՈՐ ՍՏԵՓԱՆԵԱՆԻ (ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆ) ՆԱՄԱԿԸ ՄԻՀՐԱՆ ՏԱՄԱՏԵԱՆԻՆ

144. Միհրան Տամատեան (1864, Պոլիս – 1945, Գահիրէ)՝ յեղափոխական գործիչ, գրող, բանաստեղծ։

Ուսանած է Վենետիկի Մուրատ-Ռափայէլեան Վարժարանը։ 1889-ին կը դառնայ նորակազմ Հնչակեան Կուսակցութեան Պոլսոյ մասնաճիւղի անդամ։ 1890-ի Գում-Գաբուի Հնչակեան ցոյցէն ետք կը յաջողի փախչիլ Պոլիսէն եւ ապաստանիլ Աթէնք։ 1891-ին Մելքոն Խուրշիտ կեղծանունով կ'այցելէ Կիլիկիա եւ Սասուն։ 1893-ին կը ձերբակալուի եւ կը տարուի Պոլիս։ Կը յաջողի փախուստ տալ եւ մասնակցիլ Պապը Ալիի Հնչակեան ցոյցի կազմակերպութեան։ Ցոյցէն առաջ կուսակցական աշխատանքով կը մեկնի Պուլկարիա եւ Ռումանիա։ Ռումանիոյ մէջ կը ձերբակալուի եւ կ'ուղարկուի Պոլիս։ Անգամ մը եւս խոյս կու տայ եւ կ'ապաստանի Աթէնք։

1896-ին կը մեկնի Լոնտոն, կը դառնայ Հնչակեան Կուսակցութեան Կեդրոնական կոմիտէի անդամ։ Ապա կը բաժնուի Հնչակեաններէն եւ Արփիարեանի հետ կը հիմնէ Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութիւնը։

1898-ին կ'երթայ Աղեքսանդրիա եւ կը մասնակցի Վերակազմեալներու պատգամաւորական ժողովին։

1900-ին կ'ամուսնանայ եւ կը հաստատուի Աղեքսանդրիա։ 1904-1917-ին կը ստանձնէ Մանթաշէֆի ընկերութեան Աղեքսանդրիոյ համարակալի պաշտօնը։

1908-ին գաղափարակիցներու հետ Աղեքսանդրիոյ մէջ կը հիմնէ Սահմանադրական Ռամկավար Կուսակցութիւնը։

Պաշտօնի բերումով յաճախ կը ճամբորդէ Միջին Արեւելքի քաղաքները: Կ'այցելէ Կիլիկիոյ զանազան շրջանները, ուր հիմք կը դնէ Ռամկավար ակումբներու:

1916-ին Եգիպտոսի մէջ կը մասնակցի Հայ Ազգային Միութեան հիմնադրութեան, որուն նպատակն էր կազմակերպել հայկական կամաւորական շարժում մը: Այս առումով կը մեկնի Փարիզ, հանդիպելու Ազգային Պատուիրակութեան նախագահ Պօղոս Նուպարի հետ:

1918-ին կը կարգուի Ամբողջական Հայաստանի պատուիրակութեան Կիլիկիոյ լիազօր ներկայացուցիչ: Այս պաշտօնով կ'երթայ Կիլիկիա, նպատակ ունենալով կազմակերպել ընդհանուր ապստամբութիւն: 1920 Օգոստոս 4-ին, շնորհիւ իր ջանքերուն, Կիլիկիա կը հռչակուի անկախ: Անկախութիւնը կը տեւէ մէկ օր, քանի որ ֆրանսական զօրքերը կ'արգիլեն անոր իրականացումը:

1921-ին կը դառնայ նորակազմ Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան հիմնադիր անդամ:

1922-ին, Մանթաշէֆ ընկերութիւնը զայն կ'ուղարկէ Պէյրութ իբրեւ ընկերութեան տնօրէն, ուր կը մասնակցի տեղւոյն կուսակցական-հասարակական կեանքին:

Տասը տարի պաշտօնավարելէ ետք կը վերադառնայ Գահիրէ, ուր կ'անցընէ կեանքի վերջին տարիները:

(Արա Ահարոնեան, «Ծննդեան 150-րդ տարեդարձ յեղափոխական առաջնորդ ընկեր Միհրան Տամատեանի», *ՌԱԿ Մամուլ*, 19 Ապրիլ 2014, էջ 1-6):

145. Խօսքը Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան մասին է: Վերակազմեալները իրենց սկզբնական շրջանին միշտ ներկայացած են իբրեւ Հնչակեան Կուսակցութիւն:

54. ԳՐ. ՍՏԵՓԱՆԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ ՄԻՀՐԱՆ ՏԱՄԱՏԵԱՆԻՆ

146. Միհրան Տամատեանի մասին տե՛ս Ծանօթ. 144:

55. ՍՈՒՐԷՆ ՊԱՐԹԵՒԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ ԼԵՒՈՆ ԲԱՇԱԼԵԱՆԻՆ

147. Սուրէն Պարթեւեանի մասին տե՛ս Ծանօթ. 82:

148. Լեւոն Բաշալեանի մասին տե՛ս Ծանօթ. 36:

56. ԿԱՐԱՊԵՏ Յ. ՓԱՓԱԶԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ ԼԵՒՈՆ ԲԱՇԱԼԵԱՆԻՆ

149. Կարապետ Յ. Փափազեանի մասին տե՛ս Ծանօթ. 88:

150. Լեւոն Բաշալեանի մասին տե՛ս Ծանօթ. 36:

57. ԿԱՐԱՊԵՏ Յ. ՓԱՓԱԶԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ ԼԵՒՈՆ ԲԱՇԱԼԵԱՆԻՆ

151. Կարապետ Յ. Փափազեանի մասին տե՛ս Ծանօթ. 88:

152. Լեւոն Բաշալեանի մասին տե՛ս Ծանօթ. 36:

153. *Դրօշակ*ի Յաւելուածը՝ 15 Նոյեմբեր – 15 Դեկտեմբեր 1899, ուր կը քննադատուի Հնչակեան Կուսակցութիւնը եւ դաւաճան կը յայտարարուի Արփիարեան:

58. ԼԵՒՈՆ ԲԱՇԱԼԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ ՍՈՒՐԷՆ ՊԱՐԹԵՒԵԱՆԻՆ

154. Լեւոն Բաշալեանի մասին տե՛ս Ծանօթ. 36:
155. Սուրէն Պարթեւեանի մասին տե՛ս Ծանօթ. 82:

60. ՍՈՒՐԷՆ ՊԱՐԹԵՒԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ (ԹԵՐԻ) ԼԵՒՈՆ ԲԱՇԱԼԵԱՆԻՆ

156. Սուրէն Պարթեւեանի մասին տե՛ս Ծանօթ. 82:
157. Լեւոն Բաշալեանի մասին տե՛ս Ծանօթ. 36:
158. Միհրան Սվազլեանի մասին տե՛ս Ծանօթ. 54:

61. ԱՐՓԻԱՐ ԱՐՓԻԱՐԵԱՆԻ ՍԵՒԱԳԻՐ ՆԱՄԱԿԸ ԼԵՒՈՆ ՄԿՐՏԻՉԵԱՆԻՆ

159. Այս նամակը նախ Արփիարեան գրած է իբրեւ վերջնագիր՝ մաքուր ձեռագիրով, ապա սկսած է խազել նախնական գրութիւնը ու կատարել արագ ձեռագիրով սրբագրութիւններ: Այստեղ նկատի առած եմ սրբագրուած տարբերակը: Յայտնի չէ՝ թէ նամակին մաքրագրուած օրինակը ղրկած է Լեւոն Մկրտիչեանին թէ ոչ:

160. Լեւոն Մկրտիչեան (1867, Պոլիս – 1932, Աղեքսանդրիա)՝ կուսակցական գործիչ, գրող, հրապարակագիր:

1886-ին շրջանաւարտ կ՚ըլլայ Պոլսոյ Ռոպէրթ Քոլէճէն եւ կը սկսի դասաւանդել Ռումէլի Հիսարի թաղային վարժարանին մէջ: Երկու տարի կը դասաւանդէ Եւդոկիոյ տեղւոյն վարժարանին մէջ: 1888-ին կը վերադառնայ Պոլիս եւ կը կոչուի Մանուկեան տան գրագիրի պաշտօնին:

Կը մտնէ Հնչակեան Կուսակցութեան շարքերը եւ կը դառնայ Պոլսոյ կեդրոնի վարիչներէն մէկը: Պապը Ալիի ցոյցէն ետք կը լքէ Պոլիսը: 1896-ին կը դառնայ Վերակազմեալ Հնչակեան կուսակցութեան հիմնադիր անդամ: Վերջնականապէս կը հաստատուի Աղեքսանդրիա, ուր կը զբաղի զանազան գործերով եւ վեց տարի կը վարէ Ազգային Առաջնորդարանի քարտուղարի պաշտօնը:

Հանդիսացած է Սահմանադրական Ռամկավար Կուսակցութեան (1908) եւ Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան (1921) հիմնադիր անդամ, 1920-ին Պօղոս Նուպարի կողմէ նշանակուած է Պատուիրակութեան անդամ եւ ընդհանուր քարտուղար, աշխատակցած է ՀԲԸՄ-ին, եղած է Թեմական եւ Քաղաքական Ժողովներու անդամ:

Ստորագրած է բազմաթիւ յօդուածներ *Բիւզանդիոն*ի (Պոլիս), *Réforme*-ի (Աղեքսանդրիա), *Արեւ*ի (Աղեքսանդրիա, Գահիրէ) մէջ եւ այլուր:

(Պ. Ա., «Լեւոն Մկրտիչեան (կենսագրական գիծեր)», *Արեւ*, 7 Մայիս 1932, ԺԷ. տարի, թիւ 4042, էջ 3։)

161. Լեւոն Բաշալեան։

162. Վահէ Արզուեան։

163. Կարապետ Յ. Փափազեան։

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾՆԵՐ ՁԱՀԱԿԻՐ ՇԱԲԱԹԱԹԵՐԹԻ

2016

Յաւելուած Ա.
Չորս հարցազրոյց Հրանդ Տինքի հետ

Յաւելուած Բ.
Հայր Լեւոն Զէքիեան, *Մեծ Եղեռնի հարիւրամեակ՝ յիշողութիւն եւ մարտահրաւէր (դասախօսութիւն)*

Յաւելուած Գ.
Թէոդիկի նամակները Արարատ Քրիսեանին, խմբագիր՝ Հ. Աւագեան

Յաւելուած Դ.
Հայկ Աւագեան, *Փարիզի Քոմիւնը, Կայսրութիւնը եւ հայոց ցեղասպանութիւնը. մարքսիստական-անարշիստական ընթերցում մը*

2017

Յաւելուած Ե.
Papasian & Co. երաժշտական ընկերութիւնը (ըստ ազդագիրներու եւ յայտագիրներու), հաւաքեց՝ Հ. Աւագեան

Յաւելուած Զ.
Աղեքսանդրիոյ հայկական երաժշտական կեանքի ուրուագիծ (ըստ ազդագիրներու եւ յայտագիրներու), հաւաքեց՝ Հ. Աւագեան

Յաւելուած Է.
Խմբավար եւ երաժշտահան Հայկ Սարգիսեանի Եգիպտոսի շրջանի գործունէութեան ուրուագիծ (ըստ վաւերաթուղթերու եւ փաստագրութիւններու), հաւաքեց եւ պատրաստեց՝ Հայկ Աւագեան

Յաւելուած Ը.
Դաշնակահար եւ մանկավարժ Նուարդ Տամատեանի կեանքի ուղեգրութիւնը (ըստ վաւերաթուղթերու եւ փաստագրութիւններու), հաւաքեց եւ պատրաստեց՝ Հայկ Աւագեան

Յաւելուած Թ.
Ուրուագիծ Գոհար Գասպարեանի Եգիպտոսի շրջանի գործունէութեան (1940-1948), պատրաստեց՝ Հայկ Աւագեան

Յաւելուած Ժ.
Տիրան Կարապետեան. յօդուածներ իր մասին, նկարներու ալպոմ, (ծննդեան 135-ամեակին առիթով), հաւաքեց՝ Հ. Աւագեան

Յաւելուած ԺԱ.
Վանիա Էքսէրճեան. բազմերանգ աշխարհ մը համակ կենսունակութեամբ, պատրաստեց՝ Հայկ Աւագեան

2018

Յաւելուած ԺԲ.
Արփիար Արփիարեանի սպանութեան 110-ամեակին առիթով
Ա.- Հայկ Աւագեան, *Արփիար Արփիարեանի սպանութիւնը*

Յաւելուած ԺԳ.
Արփիար Արփիարեանի սպանութեան 110-ամեակին առիթով
Բ.- *Արփիար Արփիարեանի լոնտոնեան թղթածրարը Գահիրէի մէջ*, պատրաստեց՝ Հայկ Աւագեան

Յաւելուած ԺԴ.
Արփիար Արփիարեանի սպանութեան 110-ամեակին առիթով
Գ.- *Մարդը ընդդէմ մարդու. մահափորձեր եւ սպանութիւններ հայկական օրինակով (1890-1908)*, հաւաքեց՝ Հայկ Աւագեան